TARİH

TROYA SAVAŞI'NDAN İSTİKLAL HARBİ'NE ANADOLU'DA YUNANLAR

John Freely

DK

Troya Savaşı'ndan İstiklal Harbi'ne
ANADOLU'DA YUNANLAR

Orijinal adı: Children of Achilles: The Greeks in Asia Minor since the days of Troy
© 2009, 2011 John Freely
Published by arrangement with I.B. Tauris & Co. Ltd. London
Yazan: John Freely
İngilizce aslından çeviren: Gül Çağalı Güven

Türkçe yayın hakları: © Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş.
Bu kitabın Türkçe yayın hakları Akcalı Telif Hakları Ajansı aracılığıyla alınmıştır
1. baskı / Kasım 2011 / ISBN 978-605-09-0434-5
Sertifika no: 11940

Kapak tasarımı: Geray Gençer
Baskı: Görsel Dizayn Ofset Matbaacılık Tic. Ltd. Şti.
Atatürk Bulvarı Deposite İş Merkezi A5 Blok Kat: 4 No: 405
İkitelli Organize Sanayi Bölgesi, Başakşehir - İSTANBUL
Tel: (212) 671 91 00
Sertifika no: 16269

Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş.
19 Mayıs Cad. Golden Plaza No. 1 Kat 10, 34360 Şişli - İSTANBUL
Tel. (212) 373 77 00 / Faks (212) 355 83 16
www.dogankitap.com.tr / editor@dogankitap.com.tr / satis@dogankitap.com.tr

Troya Savaşı'ndan İstiklal Harbi'ne

Anadolu'da Yunanlar

John Freely

Çeviren: Gül Çağalı Güven

DK DOĞAN KİTAP

Sevgili kardeşim Jim'in anısına

İçindekiler

Görsel malzemeler 11
Önsöz – Troya ovası 13

1 / Akhalar Anadolu'da 23
2 / Büyük göç 32
3 / Arkaik rönesans 43
4/ Pers savaşları 56
5 / Doğu ile batı arasında 65
6 / İskender'in düşü 75
7 / İskender'in ardılları 89
8 / Roma hâkimiyeti ve vahiy 104
9 / Yeni Roma 116
10 / İustinianos çağı 130
11 / Ortaçağda Bizans 141
12 / Selçuklular ve Haçlılar 150
13 / Latin işgali 161
14 / Osmanoğulları 171
15 / Bizans düşüyor 185
16 / Fetih dalgası tersine dönüyor 195
17/ *Tourkokrateia* ve *Rhomaioi* 211
18 / *Megali İdea* ve *Katastrophia* 225
19 / Göç ve diaspora 236
20 / İonya'ya ağıt 245

Notlar 255
Kaynakça 267
Dizin 279

Görsel malzemeler

Haritalar

1a) Antikçağda Küçük Asya (George Bean, *Aegean Turkey*'den)

1b) Günümüz Türkiyesi (Roderick H. Davison, *Turkey, A Short History*'den)

2) Küçük Asya'nın Ege kıyısında antik Yunan kentleri (J.M. Cook, *The Greeks in Ionia and the East*'den)

Resimler

1a) Troya ovasında Akhilleus'un Mezarı (Choisseul-Gouffier'den)
1b) Troya ovasının yukarısında Yenişehir köyü
2a) Troya VI'nın surları ve Güney Kapısı (Anthony E. Baker)
2b) Assos'taki Athena tapınağının Dor sütunu (Anthony E. Baker)
3a) Miletos (Milet) tiyatrosu (Anthony E. Baker)
3b) Miletos'taki Capito Hamamları'nın İyon stoası (Anthony E. Baker)
4a) Ephesos'taki (Efes) Hellenistik Artemision kalıntıları (Anthony E. Baker)
4b) Ephesos'ta kısmen yeniden inşa edilmiş Aziz Yuhanna Kilisesi (Anthony E. Baker)
5a) Priene: Athena Tapınağı (Anthony E. Baker)
5b) Sardes'te (Sart) Artemis Tapınağı (Anthony E. Baker)
6) Side'de Apollon Tapınağı (Anthony E. Baker)
7) Pergamon'dan (Bergama) Büyük İskender Başı, İstanbul Arkeoloji Müzesi (Anthony E. Baker)
8a) Didyma'da (Didim) Apollon Tapınağı (Anthony E. Baker)
8b) Euromus'ta Zeus Tapınağı (Anthony E. Baker)
9a) Perge tiyatrosu (Anthony E. Baker)
9b) Perge'deki dış ve iç kapılar (Anthony E. Baker)
10a) Alexandria Troas'taki (Eski Stambul) Herodes Attikus Hamamları (Anthony E. Baker)
10b) Halikarnassos'taki (Bodrum) Aziz Petrus Şatosu (Bodrum Kalesi) (Anthony E. Baker)
11a) Pergamon'daki (Bergama) Traianus Tapınağı (Anthony E. Baker)

11b) Pergamon'daki Akropolis (Thomas Allom'dan)
12a) Smyrna (İzmir) limanından bir görünüm (Thomas Allom'dan)
12b) Smyrna'daki Kervan Köprüsü'nden hisarın görünümü
13) Smyrna'da bir sokak (Thomas Allom'dan)
14a) Pergamon'daki Aziz Theodoros Kilisesi (Thomas Allom'dan)
14b) Magnesia-ad-Sipylum'da (Manisa) bir kilise (Thomas Allom'dan)
15a) "Bakirelerin Dansı", Samothrake'deki (Semadirek) Zeus Tapınağı'ndan kabartma, yak. MÖ 340 (Samothrake Müzesi)
15b) Osmanlı Türkiyesi'nde bir festivalde dans eden Rum kadınlar, XVIII. yüzyıl sonu (M. d'Ohhson, Benaki Müzesi, Atina)
16a) Smyrna'daki bir Rum festivalinde müzisyenler, 1900 (Pan. Kounadhis Arşivleri)
16b) Khios'taki (Sakız Adası) bir kampta, Küçük Asya'dan Rum mülteciler, 1922 (Pan. Kounadhis Arşivleri)

Önsöz

Troya ovası

Troya antik kentini ilk olarak Nisan 1961'de, bir önceki eylülde ders vermeye başladığım İstanbul'daki Robert Kolej bahar tatiline girdiğinde ziyaret ettim. Karım Dolores ve üç küçük çocuğumuzla birlikte İstanbul'dan bindiğimiz Denizyolları İşletmesi'nin bir gemisi bizi, Çanakkale Boğazı'nın Asya yakasındaki, Yunanca adı Hellespontos olan Çanakkale Limanı'na getirdi. Troya'yı ziyarete gittiğimizi öğrendiğinde son anda bize katılmaya karar veren Rum asıllı Türk öğrencim Andreas Dimitriadis de bizimleydi.

Türkiye'de turizm faaliyetleri henüz başlamamıştı; dolayısıyla, ören yerini koruyan bir jandarma eri dışında, Troya sit alanı tamamen bize aitti. Bu geziye ön hazırlık olarak Homeros'u yeniden okumanın yanı sıra, 1870'te Homeros dönemi Troyası'nı bulmak umuduyla, Troya Ovası'nda Hisarlık adıyla bilinen muazzam höyüğü kazmaya koyulan Heinrich Schliemann başta, bu yerleşimde araştırma yapmış tüm arkeologların çalışmalarını da elden geçirmiştim.

Schliemann, 1870 ile 1890 arasında Hisarlık höyüğünde yedi büyük kazı çalışması yürüttü. Schliemann başlangıçta çok katmanlı harabelerde Homeros dönemi kentinin, kendisinin Troya II dediği, bugün yak. MÖ 2500-2300'e tarihlenen en alttan ikinci katmanında olduğunu düşünüyordu. Aradığı kentin, geleneksel olarak MÖ 1200'e tarihlenen Troya Savaşı'nda yıkıldığı düşünülürse, gerçekte bu katman bin yıl kadar öncesine aitti. Schliemann ve yardımcısı Wilhelm Dörpfeld 1890 kazı çalışmaları sırasında altıncı katmanda, daha önce Mykene ve Tiryns'te ortaya çıkardıklarına benzeyen ve Schliemann'ın Troya Savaşı zamanına tarihlediği Mykene çömlek parçalarına rastladılar. Schliemann ertesi yıl öldü, fakat Dörpfeld kazılara devam ederek, 1893 ve 1894'te birçok

Mykene çömleğiyle birlikte, Troya VI'nın muazzam istihkâm duvarlarıyla, büyük evlerini buldu. Dörpfeld, Troya VI'nın yak. MÖ 1500 ila 1000'e kadar ayakta kaldığını, yıkılış katmanının Troya Savaşı'nın geleneksel tarihlemesine kabaca uyduğunu hesapladı. Böylece, 1902'de yazdığı gibi, "Troya'nın ve yerleşim alanının varlığı üzerine çok uzun zamandır süren tartışmanın... Schliemann'ı haklı çıkaracak şekilde... sona erdiğine" kani oldu.[1]

Güzel bir bahar günüydü ve harabeleri keşfetmemizin ardından, Schliemann'ın kazı çukurlarıyla hâlâ delik deşik haldeki Hisarlık tepesinde, bir palamut meşesinin gölgesinde piknik yaptık. Tepecik, kuzeybatıdaki manzaraya tamamen hâkimdi; Boğaz'ın sularının Ege'yle kavuştuğu noktadaki Kumkale burnunda, Homeros'un deyişiyle Hellespontos'un "hızlı akışına" karışmak üzere Troya ovasının "çiçekli çayırları"nın içinden kıvrılarak akan Skamandros'un [Küçük Menderes] "güzel suları"nda öğle güneşi ışıldıyordu.

Kumkale'nin biraz güneyinde, Ege kıyısı yakınında birbirine çok yakın duran iki konik tepeciği görebiliyorduk. Bunların, Schliemann'ın Akhilleus ve Patroklos'un mezarları olarak tanımladığı höyükler olduğunu fark ettim ansızın. Dolores tepedeki harabeler arasında oynayan çocuklara göz kulak olurken, Andreas'la ikimiz, höyükleri yakından görebilmek için, aradaki düzlükten geçerek Kumkale'ye yürüyüş yapmaya karar verdik. Elimdeki haritadan Kumkale'nin bulunduğumuz noktadan altı kilometre mesafede olduğunu, dolayısıyla yürüyüşün en fazla bir saat süreceğini hesapladım. Fakat yolumuzu kesen Skamandros'un karşı kıyısına ancak Kumkale yakınlarında, biri üzerinde yürümek, diğeri yürürken tutunmak için, iki halattan ibaret Tarzan'a yakışacak ilkellikte bir köprüyle geçmeyi başarabildiğimizden, yol tahminimin en az iki katı zaman aldı.

Höyükleri, Kumkale'nin bir kilometre kadar güneyinde bulduk ve biraz dinlenmek için, Schliemann'ın Akhilleus'un Mezarı olarak tanımladığı, etrafı eski Türk mezarlığının sarıklı mezar taşlarıyla çevrili höyükte mola verdik. Bu höyüğü, Schliemann'ın *Trojanische Alterthümer* (Troya ve Kalıntıları) adlı eserindeki, resim altı yazısının "Akhilleus'un Mezarı olarak adlandırılan tepe" olarak tanımladığı bir gravürden tanıdım.[2] Schliemann, saptamasını *Odysseia*'nın XXIV. Bölümü'nden tercüme ettiği, Agamemnon'un Akhilleus'un düşünde belirerek, Patroklos'la kendisinin yoldaşları tarafından nasıl gömüldüğünü anlattığı bir paragrafa dayandırmıştı: "Sonra, biz kargıcı Akhaların kutsal ordusu, kocaman ve kusursuz bir höyük yığdık bunların üstüne.

Hellespontos'a uzanan yaygın ovanın bir ucunda, denizden geçen insanlar uzaktan görsünler diye onu, bugün yaşayanlar, gelecekte yaşayacaklar görsünler diye."[3]

Biz höyüğü inceleye duralım, birden yaklaşan atların nal sesini işitip şaşaladık; derken, Kumkale ile Homeros Troyası'nın nirengi noktalarından biri olan Sigeion Burnu arasındaki, Ege kıyısına paralel sırttan bize doğru gelen yarım düzine kadar atlıyı seçebildik. Atlıları karşılamak üzere yola kadar indik; bizi selamladıktan sonra, kim olduğumuzu, burada ne yaptığımızı sordular. Andreas onlara benim Amerikalı bir profesör, kendisinin de öğrencim olduğunu anlatarak, antik Troya çevresini keşfettiğimizi açıkladı. Atlılardan en yaşlısı, yetmişlerinde gibi görünen adam, Troya'nın Yunanlar tarafmdan fethedilmiş antik bir Anadolu kenti olduğunu biliyordu; en azından okulda öğrendiği buydu. Kendisinin ve arkadaşlarının Yenişehir köyünden geldiklerini, gençliğinde komşularından en azından yarısının Rum olduğunu söyledi. Bize, Rum komşularıyla oldum olası iyi geçindiğini, onların da hemen her zaman dini şenlikleri olan *paniyeriaya* kendisini davet ettiklerini anlattı. Fakat bizzat savaştığını iftiharla dile getirdiği Kurtuluş Savaşı'nın sona ermesinin ardından, 1923'te yapılan nüfus mübadelesinde hepsi gitmişti. Hisarlık tepesini göstererek, "Rumlar Troya'yı çok eskiden fethettiler, ama biz onların hepsini söküp attık; artık Anadolu bizim" dedi.

Yapacak işleri olduğundan gitmeleri gerektiğini söyleyen yaşlı adam, bize eve dönüşümüz için iyi yolculuklar diledi. O ve arkadaşları gittikten sonra, Hisarlık'a dönüş yoluna koyulmadan evvel, Andreas'la bir süre oturup dinlendik ve bu tesadüfü düşündük.

Andreas, az önce konuştuğumuz yaşlı adamla hemen hemen aynı yaşlarda olan babasının, bu adamı gayet iyi anlayabileceğini söyledi. Dimitriadis ailesi, İstanbul Rumları gibi, Çanakkale Boğazı girişinin yakınında Türk kıyısının açıklarında görüş alanımızda bulunan İmroz [Gökçeada] ve Tenedos [Bozcaada] adalarından gelmiş diğer Rumlar gibi, nüfus mübadelesinden muaf tutulmuştu. Yaklaşık bir buçuk milyon Anadolulu Rum, Yunanistan'dan sürülen 400 bin Müslüman Türk'le mübadele edilmişti. Dinin belirleyici etmen olduğu bu mübadele; dil, etnik ve kültürel kimliğin karmaşıklıklarını hiçe saymış, Rumca konuşan Türkler gibi, Türkçe konuşan Rumları da yerlerinden ederek çifte diaspora yaratmıştı.

Schlieman'm, 1871'de "şu anda tarla işleriyle uğraştıklarından Türk işçi bulunamadığına"[4] değinerek, Hisarlık tepesinin kazısı için Yenişehir'den ve yakındaki diğer iki köyden 100 kadar Rum

işçi tuttuğuna dair yazdıklarını hatırladım. "Rumlar, bölgenin en yoksulları dahil, saatte bin frank kazanacak olsalar bile bayram günü çalışmadıklarından, envai çeşit Rum bayramı nedeniyle" kazıların sık sık kesintiye uğramasından yakınıyordu. Başka bir yerde, beş yüzyılı aşkın Türk egemenliğinden sonra, Rumların ulusal dillerini hiç bozulmadan koruyabilmelerinden duyduğu şaşkınlığı dile getirmişti. Fakat şimdi, yüzyıldan kısa bir süre sonra, her ne kadar Yenişehir'in belleğinde kalmış olsalar da, Rumların tümü gitmişlerdi. O anda orada, Akhilleus'un Mezarı'nda, Türk fethiyle tarihin seyrinin dönmesinden önce, Anadolu'nun büyük bölümünün Helenleştiği üç binyılı aşkın bir döneme yayılan Küçük Asya'daki Yunan varlığının başlangıcı ve sonuyla temas kurduğumu hissettim.

Akhilleus'un Mezarı'nda hissettiğim tarihsel titreşimler kafamı karıştırmıştı; bu yüzden Küçük Asya'daki Yunan tarihi hakkında daha çok şey öğrenmeyi kafama koydum. Troya'ya yaptığımız ziyaret, bugüne dek süren ve beni eski Yunanların Anadolu'da kurdukları (ya da tekrardan kurdukları) ve soylarından gelenlerin 1923'teki nüfus mübadelesine dek iskân etmeyi sürdürdükleri kentlerin hemen tümüne götüren bir arayış serüveninin başlangıcını oluşturdu.

Schliemann'm Troya, Mykene ve Tirnys'te yaptığı kazılar onu *İlyada*'nın Hellespontos'un Ege'ye kavuştuğu Asya sahilindeki bu büyük kenti kuşatmak ve fethetmek üzere Mykene Kralı Agamemnon'un önderliğinde gelen Akhalara ait gerçek bir tarihsel olayı betimlediğine inandırmıştı. 1932-1938 yıllarında Troya'da kazı yapan Carl Blegen 1963'te, "Bugünkü bilgilerimizi yokladığımızda, Akhalar veya Mykene koalisyonunun, hükümdarlığı tanınan bir kralın kumandasında, Troya halkı ve müttefiklerine karşı yaptığı, gerçek bir Troya Savaşı'nın varlığı konusunda artık hiçbir kuşku kalmadığını görüyoruz"[5] diye yazdı. Troya Savaşı'nm tarihselliği meselesi araştırmacılar arasında hâlâ tartışılsa da, artık Homeros'un ciddiye alınması gerektiği konusunda genel bir mutabakat oluşmuş durumda. Bu anlamda, Troya'yı ilk ziyaret ettiğimde benim de yaptığım gibi, Yunanların Küçük Asya'ya ilk olarak burada, Troya ovasında ayak bastıklarını düşünmenin mantıklı bir temeli var.

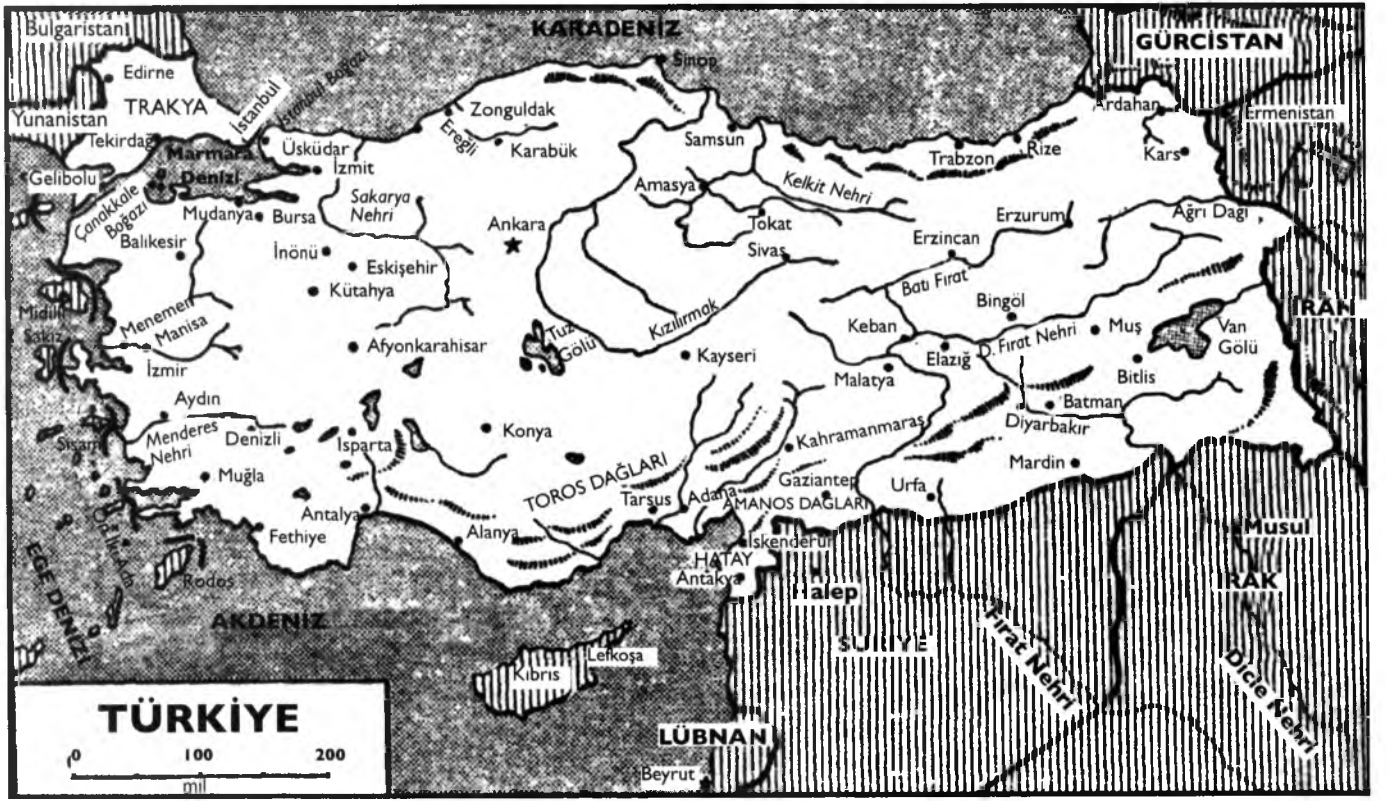
Bu kitap, Yunanların Anadolu'daki üç binyıllık varlığını anlatırken, Herodotos'tan itibaren tarihçilerin Doğu ve Batı uygarlıklarının sonu gelmez çatışmasının bir parçası olarak gördükleri ihtilaflarla, onları Troya Savaşı'ndan Türk Kurtuluş Savaşı'na kadar sü-

rükleyen tarihsel dalgalardan geçerken kimliklerini ve kültürlerini nasıl koruduklarına odaklanıyor. Son bölümde, Yunanların, antik kentlerinin harabelerini ve kültürlerinin mirasının yanı sıra, Akhilleus'un Mezarı'nda gözümün önünde tekrar dirilen unutulmuş anılarını arkalarında bıraktıkları Anadolu'daki deneyimine dönüp bakacağım.

KÜÇÜK ASYA'NIN BÖLGELERİ

1a) Antikçağda Küçük Asya (George Bean, *Aegean Turkey*'den)

1b) Günümüz Türkiyesi (Roderick H. Davison, *Turkey, A Short History*'den)

2) Küçük Asya'nın Ege kıyısında antik Yunan kentleri (J.M. Cook, *The Greeks in Ionia and the East*'den)

1

Akhalar Anadolu'da

Thukydides, bugün Batı dünyasında Küçük Asya olarak tanınan Anadolu'nun kuzeybatı köşesindeki büyük Troya kentini kuşattıkları Troya Savaşı'nda, Yunanların ilk kez bir halk olarak toplu halde hareket ettiği kanısındadır. *Peloponnessoslularla Atinalıların Savaşı*'nın Birinci Kitap'ında şöyle der: "Troya Savaşı'ndan evvel, Hellas'ın birlikte gerçekleştirdiği herhangi bir eyleme ilişkin elimizde bir kayıt yoktur. Aslında, benim görüşüm, bu dönemde ülkenin tamamının 'Hellas' adını bile taşımadığı yönündedir... Bu ismin diğer tüm isimlere üstün gelmesi epeyce uzun zaman aldı."[1] Ardından, bu iddiasını desteklemek üzere Homeros'a başvurur:

> Bunun en iyi kanıtı, Troya Savaşı'ndan çok daha sonra doğmasına karşın, ordunun tamamı için "Helen" adını hiçbir yerde kullanmayan Homeros'ta bulunur. Bu ismi, Phtiotis'ten gelen ve gerçekten de ilk Helenler olan Akhilleus'un yandaşları için sarf eder. Şiirlerinin geri kalanında "Danoalar", "Argoslular" ve "Akhalar" sözcüklerini kullanır... Çünkü onun zamanında Helenler dış dünyadan ayrıymışçasına, henüz tek bir isimle tanınmıyorlardı.[2]

Bu anlamda, bir halk olarak Yunanların tarihinin, Yunanistan'da değil, Homeros'un Troya Savaşı destanıyla birlikte, edebiyatlarının doğduğu Anadolu'da başladığını söylemek yanlış olmaz.

Anadolu, bugün Türkiye'nin topraklarının yüzde 93'ünün uzandığı Asya kesimidir; ülkenin Avrupa toprakları –Trakya– ise Avrupa'nın en güneydoğu uzantısını oluşturur. İki kıta, Türkiye'nin kuzeybatısında, Ege Denizi'yle Karadeniz'i bağlayan, Pierre Gilles'in deyişiyle "tüm boğazları gölgede bırakan boğaz" olan İstan-

bul Boğazı'nı (Bosphoros) izleyen Marmara Denizi ve Çanakkale Boğazı'yla birbirinden ayrılır.[3] "*Anatoli*" sözcüğü, Yunanca "doğu", daha doğrusu "güneşin doğduğu ülke" anlamına gelir. Hem Hint-Avrupa hem de Sami dil ailelerinde "Asya" ismi aynı anlama gelirken, "Avrupa"nın da "günbatımı" veya "karanlık ülke" anlamına geldiği kabul edilir. Ege'den yola çıkıp Asya'yı doğularına, Avrupa'yı batılarına alarak, "gündoğumu ülkesi"ni "karanlıklar ülkesi"nden ayıran Hellespontos'un derin sularını aşan ilk Yunan denizciler de bu ayrıma aşina olmalıydı.

Anadolu'nun iç kesiminin büyük bölümü, doğuya doğru 750 metreden 1.500 metre rakıma yükselen, antik çağda Phyrigia ve Kappadokia olarak bilinen bölgeleri kapsayan muazzam bir platodur. Platonun sırasıyla 2.700 ve 3.000 metrelik zirvelere yükselen kuzey ve güney sınırları, Karadeniz ve Akdeniz boyunca deniz seviyesi civarında uzanan sahillerle iç bölgeler arasında, yalnızca birkaç zorlu geçit bulunur. En kolay geçidi ünlü Kilikia Kapıları [Gülek Boğazı] olan güneydeki sıradağlar –Toroslar ve Aladağlar– Güneydoğu Anadolu'nun iç kesiminde, Suriye platosu ve büyük Mezopotamya Ovası'na açılacak şekilde kavis yapar. Platonun kuzey sınırını, Kuzeydoğu Anadolu'da daha da yüksek dağlarla devam ederek, Türkiye'nin en yüksek noktası olan Ağrı Dağı'yla, deniz seviyesinin 5.172 metrelik zirvesine çıkan Pontos Sıradağları oluşturur.

Anadolu'nun Akdeniz kıyısı dört ana bölgeden oluşur; Yunanlar bu bölgeleri batıdan doğuya doğru sırasıyla Karya, Lykia, Pamphylia ve Kilikia olarak tanıyorlardı. İç kesimlerdeki dağlar Karya ve Lykia'da denize dik yamaçlar yaparak iner, fakat Pamphylia'da dar bir kıyı ovası bırakarak, kuzeyinde Pisidia'nın yaylalarıyla sınırlanmış halde, iç kesime doğru çekilir. Dağlar, Kilikya'nın batısında tekrar denize kadar ulaşır, fakat o bölgenin doğu kesiminde içeriye iyice kavislenerek, "Cennet Irmakları" denilen Saros ve Pyramos'un [Seyhan ve Ceyhan] getirdiği millerin yarattığı muazzam bir alüvyon ovasına yer açarlar.

Yunanların Pontos Euxinos diye adlandırdığı Karadeniz'in Anadolu kıyısı, Pontos Sıradağları'nın aşağısında dar bir kıyı şeridiyle sınırlanır. Kıyı şeridi tam orta kesiminde, platonun ortasından akan iki büyük ırmağın, Halys ve Iris'in [Kızılırmak ve Yeşilırmak] deltalarıyla dışarıya doğru çıkıntı yapar. Karadeniz kıyısı ve yaylaları, doğuda Pontos, orta bölgede Paphlagonia, batıdaysa Bithynia'ya [Bitinya] bölünmüştür; bu sonuncusunun batı sınırları, Bosphoros [İstanbul Boğazı] ve antikçağdaki adı Pro-

pontis olan Marmara Denizi'dir. Marmara'dan Anadolu'nun kuzeybatı köşesini oluşturan Troya ülkesi Troas'ın [Biga Yarımadası] açığındaki Ege Denizi'ne kadar uzanan, Bithynia'nın güneybatısındaki bölgeye Mysia adı verilir. Mysia'nın güneyindeki bölgenin adı, doğusundan Phrygia'ya, güneyinden de Karya'ya açılan Lydia'dır; Anadolu'nun güneybatı köşesindeki Karya'nın kıyıları Ege'den Akdeniz'e kıvrılır.

Anadolu platosu batı ucunda, coğrafyacı Max Cary'nin "deniz seviyesine doğru zarafetle akan meyilli ırmak vadileriyle, sıradağ eteklerinden aşağıya doğru" alçalan hakiki bir "merdiven"[4] tanımlamasını doğrular. Bu ırmakların en önemlileri, vadileri oldum olası Ege kıyısı ile Anadolu platosu arasındaki başat koridorları oluşturan, kuzeyden güneye doğru sayarsak, Kaikos (Bakır Çay), Hermos (Gediz Çayı), Kaystros (Küçük Menderes) ve Maiandros (Büyük Menderes) nehirleridir.

Tarihöncesi Anadolu'nun kronolojisi, Eski (paleolitik) ve Yeni (neolitik) dönemlere ayrılan Taş Devri'ni, Bakır (Kalkolitik) ve Bronz çağların izlediği, aletler ve silahlarda kullanılan malzemelere göre sınıflandırılan dönemlere ayrılır.

Neolitik dönem (MÖ 7000-5500), günümüz Türkiyesi'nin topraklarında bilinen en eski yerleşimler olan Hacılar, Can Hasan, Çatal Höyük ve Mersin'deki kazıların da kanıtladığı gibi, Anadolu'da tarımın başlangıcına tanık oldu. MÖ 7000 öncesinden MÖ 5600 yılına dek üst üste on iki yerleşim katmanıyla, 130 dönüm yerleşimli Çatal Höyük, bu döneme ait Yakındoğu'da ortaya çıkarılan en büyük Neolitik Çağ kentidir. Kerpiç evler, ortadaki komünal avluların etrafında dikkatle kümelenen bloklar halinde tasarlanmıştı. Evlerin her birinde, müzisyenlerin, dansçıların ve akrobatların canlı tasvirlerini de içeren bir av veya dinsel sahnenin betimlendiği duvar resimli bir kült alanı veya tapınağı vardı. Tapınakların tümünde, kabartma olarak oyulmuş veya müstakil heykel biçiminde yontulmuş, erkek üreme gücünün simgesi olan boğa başı bulunuyordu. Bu kült alanlarında ayrıca, Büyük Ana-Anadolu Tanrıçası olarak tanınan, en eski örneklerde, kocaman göğüslü ve kalçalı, genellikle doğum yapmakta olan, kimi zaman iki yanında koruyucu aslanlar veya leoparlarla birlikte, oturan bir figür olarak betimlenmiş tanrıça heykelcikleri de bulunuyordu. Ana Tanrıça, tümü de Ankara'daki Anadolu Uygarlıkları Müzesi'nde sergilenen Phrygialı Kubaba, Lydialı Kybele, Yunan Artemis, Romalı Diana ve nihayet Tanrı'nın Annesi Hıristiyan Meryem Ana olarak, birbirini izleyen kültürlerle birlikte değişime uğradık-

ça, gitgide inceldi ve bir genç kıza dönüştü.

Can Hasan ve Mersin'deki yerleşimler, Anadolu'da basit gereçler yapımında bakırın genel kullanıma ilk girdiği dönem olan Kalkolitik Çağ'a (MÖ 5500-3000) dek iskân edilmeye devam etti. Kazılar, her ikisi de Bronz Çağ'a (MÖ 3000-1200) dek varlığını koruyan Alacahöyük ve Alişar'daki diğer Kalkolitik yerleşimleri de ortaya çıkarmıştır. Alacahöyük'teki erken Bronz Çağ buluntuları, başat olarak MÖ üçüncü binyılın ikinci yarısında Orta Anadolu'nun kuzeyinde hüküm süren Hatti hükümdarlarına ait on üç kral mezarından gelir.

Hattilerin, başkentlerini Halys Irmağı'nın kıvrıldığı noktadaki Hattuşaş'ta kuran ve (Boğazköy) yak. MÖ 1700 başlarında Orta Anadolu'da yerleşmiş bir Hint-Avrupa kökenli bir kavim olan Hititlerin atası olduğu sanılıyor. Daha sonraki Hitit hükümdarları, soylarını Hattuşa'nın yak. MÖ 1650'de ölen ilk kralı Labarna'ya dayandırdılar. Yerine geçen oğlu II. Labarna, adını değiştirip "Hattuşalı Adam" anlamına gelen Hattuşili yaptı. Böylelikle tarihçilerin Eski Krallık adını verdikleri, Hititlerin MÖ XVI. yüzyıl başında Halep ve Babil'i zapt ederek güneye ve doğuya doğru genişledikleri dönem başladı. Aynı yüzyılın daha ileriki yıllarında patlak veren bir iç savaş, Hititlerin fethettikleri toprakların çoğunu yitirmelerine yol açtı. MÖ 1525'te Telipinu'nun tahta geçmesiyle istikrarın sağlanmasının ardından, yeni hükümdar atalarının yitirilmiş topraklarını yeniden ele geçirdi. Telipinu, tarihçilerin Eski Krallık'ın sonu olarak belirledikleri MÖ 1500'de öldüğünde, Hititler Anadolu'nun egemen gücüydü.

Ardından, MÖ 1560'ta II. Tudhaliya'nın tahta çıkıp Hitit İmparatorluğu'nu kuran hanedanı başlatmasına değin süren bir huzursuzluk ve kargaşa dönemi geldi. Bu imparatorluk en geniş topraklarına, Ege'den Dicle'ye Karadeniz'den Filistin'e dek uzandığı I. Şuppiluliuma (h. MÖ yak. 1380-1324) ve II. Murşili'nin (h. MÖ yak. 1323-1295) hükümranlıkları döneminde ulaştı.

Hitit metinlerinde, muhtemelen Greklerin Lydia olarak bildikleri Küçük Asya'nın batı bölgesi olan Assuva Ülkesi'ne bazı göndermeler yer alır. Genellikle Yunanca *Asya* sözcüğünün Hititçe *Assuva*'dan türediği kabul edilir. Asya'ya ilişkin en erken Yunanca referanslar, Lydia'dan İyonya'ya doğru akan, şairin "Asya çayırlarında Kaystros'un iki yakasından"[5] diyerek Kaystros Nehri'ne atıf yaptığı *İlyada*'nın İkinci Bölümü'nde yer alır. Hititler, en ünlüsü İzmir'in 25 kilometre kadar güneyindeki Karabel geçidinde bulunan kaya yazıtlarında kanıtları görüldüğü üzere, Lydia'dan geçerek İyonya'ya

girdiler. Karabel oyması, Türkçede Eti Baba olarak bilinen bir figürü gösteren 2.5 metre yüksekliğinde bir kabartmadır. Kabartma, kısa bir tünik, kısa kollu bir yelek ve konik bir başlık giyen, sağ elinde bir kargı, sol elinde de yay tutarak yürüyen bir savaşçıyı gösterir. Bundan başka, Hititçe olarak tanımlanan soluk bir hiyeroglif yazı da yer alır. Hattuşa civarında bulunan ve Hitit hava tanrısı Teişeba'yı temsil ediyor olabilecek kabartmalara benzer oymanın yak. MÖ 1500-1200 dönemine ait olduğu sanılmaktadır. Karabel kabartması, bunun Mısır firavunu Sosistris'i tasvir ettiğini düşünen Herodotos tarafından betimlenmesi açısından da özel bir önem taşır. Ege kıyısı boyunca uzanan kentlerden bazılarının bu mitik kadın savaşçılar tarafından kurulduğu efsanesinin yaratılmasına yol açacak şekilde, İonya'daki erken Yunanların bu tünikli figürü bir Amazon kraliçesi sandıkları ileri sürülmüştür.

Hitit metinlerinde, Homeros'un Troya başkentinden söz ederken dönüşümlü olarak kullandığı Troya ve İlion oldukları sanılan iki yer adından –Taruisa ve Wilusa şeklinde– söz edilir. Bundan başka, Aeneas'ın önderliğindeki Troyalılar olan, Troya krallarının efsanevi atası Dardanos'tan gelen Dardanielilere karşılık gelmesi muhtemel, Dardani adlı bir halkın adı geçer. Kuzeybatı Anadolu'yu denetim altına almışa benzeyen saldırgan bir bağımsız devlet olan Arzava'ya da birkaç gönderme yapılır. En kafa karıştırıcı göndermeler, Akhalar veya Mykenaili Yunanlılar olarak tanımlanan, Homeros'un *İlyada*'nın ilk dizelerinde sözünü ettiği Ahhiyava'yadır: "Söyle, tanrıça, Peleusoğlu Akhilleus'un öfkesini söyle. / Acı üstüne acıyı Akhalara o kahreden öfke getirdi..."[6]

Hattuşa arşivlerine göre Ahhiyava, prensleri Batı Anadolu kıyısından Millavanda adlı bir kentten olup Hitit hükümdarlarıyla haberleşen güçlü bir denizci halktı. Millavanda kesin olmamakla birlikte, Ege kıyısında Maiandros'un [Büyük Menderes] denize kavuştuğu yerdeki Miletos olarak tanımlanmıştır.

Miletos, görünüşe bakılırsa, ilk olarak yak. MÖ 1600'de, Bronz Çağı'nın bir diğer büyük uygarlığı olan ve Thukydides'in bir *thalassokrasi*, yani "deniz imparatorluğu" olarak adlandırdığı Minos Giriti'nden denizciler tarafından kurulmuştu. Minos İmparatorluğu MÖ 1450 civarında, Mykenailerin Girit'in egemenliğini ele geçirdiği dönemde sona erdi. MÖ XIV. yüzyıl sonunda Mykenailer Miletos'u işgal ettiler ve kenti güçlü bir savunma suruyla çevirdiler. Miletoslular, Mykenai Yunanistanı'ndaki kentlerle ticaret yaptılar ve zamanla Hitit imparatorunun vassalına dönüşen bir Akha kralı tarafından yönetildiler.

Geç Bronz Çağ Troyası, görünüşe göre Hattuşa'yla yaklaşık aynı dönemde yıkıldıysa da, Schliemann'ın ardından Hisarlık höyüğünü kazan üç arkeolog, bulunduğu katman, dolayısıyla tarihi konusunda farklı rakamlar vermişlerdir. Wilhelm Dörpfeld, Troya VI'nın Homeros kenti olduğuna inanıyordu, ama o dönemde Mykenai çömlek kronolojisi çok iyi saptanmamış olduğundan, kesin bir tarih veremedi. Carl Blegen, 1963'te yazdığı gibi, bunun üzerindeki (Troya VIIa diye adlandırdığı) ilk ara katmanın Troya Savaşı'nda yıkılan kent olduğu inancındaydı: "O halde, Yerleşim VIIa, kuşatılması ve zapt edilişi, savaşta çarpışan kahramanları hakkındaki şarkılarını sonraki kuşaklara sözlü olarak aktaran çağının gezgin ozanlarının ve şarkıcılarının hayal gücünü ve imgelemini ele geçiren talihsiz kale, yani gerçek Troya olmalıdır."[7]

1982'de, Manfred Korfmann'm başkanlığı altında Tübingen Üniversitesi'nden bir ekiple yeni bir kazı projesi başladı; ekip, sonraki beş yıl boyunca yıllık kazı çalışmalarında Kumkale'nin sekiz kilometre kadar güneyindeki Beşika Koyu civarında kazılar yaptı. Buluntular, antik Troya limanının önceden sanıldığı gibi Hellepontos'un ucunda olmaktan çok, burada olduğuna işaret ediyordu. Bundan başka, MÖ XIII. yüzyıla ait bir Mykenai mezar yerini de ortaya çıkardılar; bu mezar yeri, Akhaların Troya kuşatması sırasında ölen savaşçılarını gömdükleri yerin burası olduğunu düşündürüyordu. Korfmann'ın yazdığı gibi: "Troya limanında ortaya çıkardığımız mezarlığın, tam da Troya Savaşı'nın yaşanmış olması gereken zamana ait olduğuna dair bir sezgi, bir his taşıyorum."[8]

Derken 1988'de, Troya ve civarını kazmaya başlayan uluslararası bir arkeologlar ekibinin başına Korfmann geçti; bu proje günümüzde halen sürüyor. Korfmann'ın yak. MÖ 1250-1180'e tarihlediği, Troya VIIa olarak adlandırılan Homeros kentine ait olabilecek geç Bronz Çağı yerleşim katmanının bir yangın sonucu yıkıldığı açıktı. Troya VII'nin daha sonraki ara katmanları, bu yerleşimin MÖ 1040 civarına kadar varlığını koruduğunu gösterir.

Sit alanı bu tarihten sonra seyrek bir yerleşim içerirken, MÖ 700'den kısa süre öncesinde Aiolialı Yunanlılarca yeniden iskân edildi. Onların kurduğu, Troya VIII (yak. MÖ 700-85) olarak tanımlanan kent, Yunanca İlion, Latince ise İlium olarak biliniyordu. Yunanistan'ı istilasından önce Pers kralı Kserkses'in ve Asya istilasına başladığı zaman Büyük İskender'in ziyaret ettiği kent, işte buydu. Troya IX (yak. MÖ 85-MS 500), Julius Caesar tarafından ziyaret edilen ve Augustus devrinde (h. MÖ 27-MS 14) tepe-

den tırnağa yeniden inşa edilen Roma kenti olarak tanımlanır. İmparator Büyük Constantinus, Boğaziçi üzerinde yer alan ve ismi MS 330'da Konstantinopolis'e dönüştürülecek Byzantion'da karar kılmadan önce, İlium'u yeni başkenti yapmayı düşündü. MS 500 civarında yıkıcı bir dizi deprem kenti tahrip etti ve neredeyse bütünüyle terk edilmesine sebep oldu.

İlyada'nın II. Kitap'ının büyük bölümünü, Agamemnon'un Troya'ya karşı seferindeki birliklerin listesi olan Gemilerin Kataloğu oluşturur. Katalog, "kudretli Agamemnon"un önderliğinde toplam yüz gemi gönderen, on kentlik gruptan biri "sağlam hisarlı" Mykenai olan, toplam 178 yer ismi verir. Michael Wood'un değindiği gibi, katalogda sayılanlardan yerleri saptanabilmiş yaklaşık yüz kentten "kazı yapılmış olanlarının *tümü* Mykenai işgalini ortaya sermiştir."[9]

Yunanlar bir halk olarak ilkin, bugün Yunanistan olan topraklarda MÖ ikinci binyıl başlangıcında tarih sahnesine çıkarlar. Kendilerine Helenler, yaşadıkları topraklara da Hellas demeye başlayacaklardı. ("Grek" sözcüğü, Epiros'taki bir kabileye Romalıların verdiği ad olan Latince "Graeci"den gelir.) İsimlerini aldıkları efsanevi ataları Helen'in Dor, Aiol ve Ksuthos adlı üç oğlu oldu; onların oğulları İon ve Akheus oldu; böylece Bronz Çağ sonlarına doğru Greklerin başlıca etnik grupları olan Dorlar, İonyalılar, Aioller ve Akhalar ortaya çıktı. Homeros, Gemilerin Kataloğu'nun Akhilleus'un önderliğindeki birliği andığı yerde, Hellas, Helenler ve Akhalardan söz eder:

> Pelasgların kenti Argos'ta oturanlarda sıra şimdi de,
> Alos, Alope, Treknis onlarındır.
> Phtie'de, güzel kadınlı Hellas'ta otururlar,
> Myrmidon, Helen, Akha derler onlara.
> Akhilleus'tur komutanı elli tane geminin.[10]

İsmini Argolid'deki Bronz Çağ kenti Mykenai'den alan Miken dönemi yaklaşık MÖ 1550'de başladı. Troya'da gün ışığına çıkarılanlara benzer Miken çömlekleri, Ege'nin Anadolu kıyısındaki yirmi dört diğer sit alanında ve civar bölgelerinde de bulunmuştur. Miletos ve İasos'ta olduğu gibi yakındaki Sakız, Samos, Kos ve Rodos adalarında da Miken kıyı yerleşimleri vardı; ayrıca, Greklerin Anadolu platosundan akan iki ana ırmak olan Hermos ve Maiandros'ta ticaret yaptıklarına ilişkin kanıtlar bulunmuştur. Miken çömlekleri Klazomenai [Kilizman], Ephesos ve Sardes'te de

bulunduğu gibi, eski Yunan Halikarnassos'u olan Bodrum yakınlarında bir de Miken gömü alanı ortaya çıkarılmıştır.

Yukarı Maiandros vadisinde, geç Bronz Çağ'a ait bir sarayın Hititlerin müttefiki olan Mira devletinin merkezi olabilecek Beycesultan'da birkaç Miken buluntusu yapılmıştır. Ahhiyava, yani Akhalardan söz eden Hitit metinleri arasında, görünürde bir Hatti krahna ait olan birinde, "Mira ülkesinin kralının kentlerine"[11] göndermeler vardır. Akhalardan söz eden bu ve başka Hitit metinleri, Şuppiluliuma'mn hükümdarlığı (yak. MÖ 1380-1324) ile, Troya VII döneminden III. Arnuvanda'nın (yak. MÖ 1220-1190) döneminden kalmadır.

Gemiler Kataloğu'nu, her biri kendi başbuğu kumandasında Troya'nın savunmasına asker gönderen yerlerin bir listesi olan Troya Kataloğu izler. Katalog, "oynak tolgalı büyük Hektor"un[12] önderliğinde Troyalılarla birlikte Dardanieliler, Zeleialılar ve Pelasgların temsil ettiği Troas başta olmak üzere, beş coğrafi bölgeden grupları içerir. İkinci grup, Hellespontos'un çeşitli yerlerinden, batıdaki Trakya'dan üç halktan, yani Thrakialılar, Kikonlar ve Paionialılardan oluşuyordu. Üçüncü grup, Orta Anadolu'nun kuzeyinde, Karadeniz'in güneyinden iki kabileydi: Paphlagonialılar ve Halizonlar. Dördüncü grup, Troas'ın güneydoğusundan iki birlikten oluşuyordu: Mysialılar ve Phrygialılar; bu ikincisi, Avrupa'dan göç edip sonunda İç Anadolu'da Hititlerin yerini alan bir halktı. Beşinci grup ise, Güneybatı Anadolu'dan üç grubu içeriyordu: Maionialılar, Karyalılar ve Lykialılar. Homeros'un Karya birliği betimlemesi, *İlyada*'da sözü edilen tek İonia kenti olan Miletos'a gönderme yapar.

Mysia, Karya ve Lykia'nın her biri, en azından şu ana kadar Batı Anadolu'da Hitit tabletlerinde söz edilen bölgelerle ilişkilendirilmiş topraklardır. Bu bölgelerin halklarının ve belki bizzat Troyalıların, Hititçeye yakın bir Hint-Avrupa dili olan Luvi dili konuştukları anlaşılıyor. Günther Neuman, 1992'de yayımladığı bir makalede, bunların "Hititçe hiyeroglif yazının temelde Luvi dili için tasarlandığı"[13] sonucuna varır.

MÖ üçüncü binyıl sonunda, erken bir Yunan dili konuşanların Kuzeybatı Anadolu'ya yerleştikleri, bunlardan bazılarının Hititlerin platonun merkezine hâkim olduğu dönemde hâlâ orada oldukları ileri sürülmüştür. Bir başka iddia da, Troya VI sakinlerinin, Yunancanın erken bir biçimini kullandıklarıdır. J.G. Macqueen, bu kuramların kabul edilebilir olması halinde, "geleneksel olarak yak. MÖ 1200'e tarihlenen Troya Savaşı'na ilişkin Yunan efsanesi-

nin, Yunanistan ile Anadolu'nun birbirine yabancı dünyaları arasında bir çatışma olmadığını, fakat Troya sakinleri o dönemde dilbilimsel olarak Yunan olduklarından, bunun daha ziyade çağın Yunan dünyasının etki alanı dahilinde, devlet içi bir savaş olma"[14] olasılığını ortaya koyduğunu belirtir. Fakat son araştırmaların bu kuramların temelsiz olduğunu göstermesi nedeniyle, yeni kazıların ve araştırmaların gerekliliğini de işaret eder.

Antik Yunan geleneği, Troya Savaşı'ndan sonra, muhtemelen Helenler ve diğerlerinden oluşan "karışık birçok kavmin", Anadolu'nun Akdeniz kıyısına, güneye doğru gittiğini; efsanevi kâhinler Mopsos, Kalkhas ve Amphilokos'un önderliğinde, bir kısmının Pamphylia ve Kilikia'ya yerleştiğini, diğerlerinin daha da güneye, Suriye ve Fenike'ye kadar indiğini anlatır. Strabon'a göre, Kalkhas, Pisidia'daki Selge'nin kurucusu olurken; Mopsos da Pamphylia'da Perge'yi ve Amphilokhos'la yaptığı bir çarpışmada öldüğü Mallos'u kurdu. Mopsos ve Kalkhas, yazıtlarda kaydedildiği gibi, klasik çağ Yunanlarınca, kentlerinin kurucuları arasında kabul ediliyordu. Mopsos, harfi harfine "Mopsos'un ocakları" anlamına gelen Mopsuestia [Misis] kentine de verdi. Mopsos'un adı ayrıca Doğu Kilikia'daki Karatepe'de, MÖ VIII. yüzyıla ait, biri Fenike dilinde diğeri Hititçe yazılmış iki dilli hiyeroglif bir yazıtta da yer alır. Mopsos bundan çok daha önce, onu Troya Savaşı ile hemen sonrası dönemine yerleştiren, yak. MÖ 1200 tarihli bir Hitit çiviyazısı tabletinde Muksus olarak görünür. Mopsos, keza onu Troya Savaşı dönemine yerleştiren, III. Arnuvanda dönemine (h. MÖ 1220-1190) ait Hititçe bir metindeki Muksas da olabilir.

Bu Hititçe göndermeler, Anadolu'daki ilk Hellenlerin, Ege kıyısı boyunca yerleşimler kuran ve Troas'ta büyük bir savaş yapan, bu savaşın ardından Akdeniz kıyısı boyunca kentler kuracak "karışık birçok kavmin" bir parçasını oluşturan geç Bronz Çağ Akhaları olduğuna dair antik Yunan geleneklerine dayanır. Bunu izleyen olaylar, tarihin kayıtlarından silinmiş, Bronz Çağı sonunun ardından gelen yüzlerce yıllık Yunan Karanlık Çağları'nın kefenine bürünmüştür.

2

Büyük göç

Thukydides, *Peloponnessos Savaşları*'nın başlangıcında, "Hellas'ta ilk zamanlardan itibaren düzenli bir yaşam kurulmamıştır. Sürekli olarak göçler birbirini takip etmiş ve bu nedenle de daima yer değiştirilmiştir: Kendilerinden çok daha güçlü istilacıların baskısı altındaki çeşitli kavimler her an topraklarını terk etmeye hazırdı" der.[1] "Yer değiştiren nüfusların dönemi"nin, Troya Savaşı'ndan yıllarca sonra sona erdiğini, bunu "İonya'yla birlikte çoğu adanın Atinalılar tarafından sömürgeleştirildiği" bir "kolonileştirme dönemi"nin takip ettiğini anlatarak sözünü sürdürür.[2]

Hellenleri Ege'nin karşısına, İonya'ya ve Anadolu'nun Ege kıyısının diğer kesimlerine getiren büyük göç, Bronz Çağ sonunu izleyen birkaç yüzyıllık bir dönem olan Yunan dünyasının Karanlık Çağları sırasında yaşandı. MÖ XIII. yüzyıl sonu ile MÖ XII. yüzyıl başındaki elli yıllık bir dönem boyunca, Doğu Akdeniz veya Anadolu civarındaki neredeyse her kent veya kale, çoğu bir daha asla iskân edilmeyecek şekilde, bilinmeyen bir felaket sonucu yıkılıp yok oldu. Bu felakete ilişkin, depremler, kuraklıklar veya diğer çevresel afetler, yaygın devrimler, Mısır yazıtlarında sözü edilen gizemli "Deniz Halkları"nın istilaları gibi kitlesel göçler, deniz savaşlarında yeni yöntemler veya önceden sözü edilen etkenlerden bir ya da daha çoğu nedeniyle ortaya çıkan "sistem çökmesi" gibi bir dizi farklı açıklama ileri sürülmüştür. Nedeni ne olursa olsun, sonuç, başta Ege adaları, birçok yerleşimin topyekûn terk edilmesi, hayatta kalan toplulukların da dağılıp birbirinden kopmasıyla birlikte, Yunan dünyasının nüfussuzlaşması oldu.

Antik gelenek, Anadolu'ya Yunan göçünü, kuzeyden gelen Dor akınlarının sonucu olarak kabul etse de, modern araştırmalar bu savı reddetmiştir. Dorlar, Aioller ve İonyalılarla birlikte, muhte-

melen MÖ XI. yüzyılda başlayan bir kitlesel hareket olan bu göçün bir parçasıydı zaten. İonyalılar, Anadolu'nun Ege kıyılarının orta kesiminde ve açığındaki adalarda; Aioller, onlarınkiyle çakışan bazı topraklarla kuzeyinde; Dorlar da güneyinde yerleştiler. Aiol yerleşimleri, tek bir istisnayla, Hellespontos ile Hermos Irmağı arasında ve Lesbos ve Tenedos adalarındaydı. İonyalılar Hermos ile Maiandros vadilerinin yanı sıra, Khios [Sakız] ve Samos'ta kentler kurdular. Dor kolonileriyse, Kos ve Rodos adalarının yanı sıra, Anadolu'nun güneybatı köşesinde, Ege'nin Akdeniz'le kavuştuğu Karya'daydı.

Herodotos'a göre, bu üç Yunan koloniciler grubu, ilkin on ikişer Aiol ve İonya kentiyle, Dorların altı kentinden oluşuyordu. Bu konfederasyonlar gevşek bir bağla bağlıydı ve her bir kent, tıpkı bu üç birlikten hiçbirine katılmayan diğer Yunan yerleşimleri gibi, tamamen özerkti.

Hâkim kanı, Aiol kentlerinin Doğu Thessalia ve Boiotia'dan, Kuzey Ege'den karşıya Lesbos ve Tenedos adalarıyla Anadolu kıyısına yelken açıp, burada Hellespontos ile Smyrna Körfezi arasında yerleşimlerini kuran koloniciler tarafından kurulduğudur. Lesbos ve Smyrna'da ortaya çıkarılan protogeometrik çömlekler, ilk Aiol yerleşimcilerinin yak. MÖ 1000, hatta daha erken geldiklerine işaret eder.

Aiol konfederasyonunun kentleri, Kaikos ve Hermos ırmakları arasındaydı ve Lesbos, Tenedos ve kuzeydeki kıyı kentlerinden Mysialıların topraklarıyla ayrılıyorlardı. Mysialılar, Kaikos Irmağı ile Ege'nin, kuzeyinde Hellespontos'un yer aldığı Troas'la sınırlanan, İda Dağı'nın oluşturduğu muazzam yarımadanın derin çukuru olan Adremyttion Körfezi arasında yaşadılar. Lesbos, Tenedos ve Troas'taki Yunan yerleşimleri, MÖ VIII. yüzyıl sonundan evvel kurulmuşa benzeyen Aiol konfederasyonuna hiç katılmadılar.

Herodotos, Aiol konfederasyonunun üyelerini, "Phrikon'un kenti denilen Kyme, Larissa, Neonteikhos, Temnos, Killa, Notion, Aigiroessa, Pitane, Aigaia, Myrina, Gryneia"[3] olarak sayar. Notion, İonya'da Aiol'ün çok güneyinde olması nedeniyle bir istisnaydı; zaten eninde sonunda, İonya kentlerinin biri olan Kolophon'un limanı haline geldi. Smyrna, başlangıçta Aiol konfederasyonunun parçasıyken, daha sonraları İonyalılar tarafından zapt edildiyse de, MÖ III. yüzyıla değin İonya konfederasyonunun üyesi olmadı.

Notion istisnasıyla, Aiol konfederasyonunun diğer kentleri, Hermos ile Kaikos ırmakları arasında yer alıyordu. Kyme, Myrina, Gryneia ve Pitane kıyıda, geri kalanlarsa biraz içerdeydi. Kyme,

Aiolis'teki kıyı yerleşimlerinin en güney ucunda, Hermos'un hemen kuzeyindeyken, Pitane de en kuzeyde, Kaikos'un denize döküldüğü yerde bulunuyordu.

Aiolis'e ilk yerleşenler, bölgenin yerli Anadolu halkından, yani kuzeylerindeki Mysialıların ve kolonilerini kurdukları kıyı boylarında Lelegler ve Pelasgların direnciyle karşılaştılar. İlk Yunan yerleşimciler Pitane'ye geldiklerinde, Lelegler olarak bilinen yerli halkın saldırısına uğradılar ve onları püskürtmek için Erythrai'deki İonyalıları yardıma çağırmak zorunda kaldılar.

Anadolu'nun daha içlerindeki yüksek bölgelerde, MÖ ilk binyıl başlarında Küçük Asya'nın ortasında Hititlerin yerini alan bir Hint-Avrupa halkı olan Phrygialılar yaşıyordu. Homeros Phrygialılardan *İlyada*'nın X. Kitap'ında söz eder ve Troyalıların Anadolulu müttefikleri arasında Lelegler, Pelasglar ve Mysialılarla birlikte onları da sayar.

Halkının denizcilikteki becerileriyle ün saldığı Kyme, konfederasyonun en önemli kentiydi. Aiollerin elindeki Kyme, MÖ 757'de İtalyan anakarasında ilk Yunan kolonisi olan Cumae'yi kurmak üzere Euboia Adası'nın Khalkis ve Erythrai gibi kentleriyle bir araya geldi. Kymeliler daha sonra tek başlarına, Anadolu'nun Akdeniz kıyısında Side'yi kurdular. Strabon, "Aiol kentlerinin en büyüğü ve mükemmeli Kyme'dir; ve bu kent, Lesbos'la birlikte, birkaçı hâlâ ayakta ve sayısı otuz kadar olan geri kalan kentlerin metropolisi olarak adlandırılabilir"[4] diye yazar.

Strabon, Hesiodos'un babası Dius'un Kyme'de doğduğunu, daha sonra Yunanistan'daki Boiotia'ya göç ettiğini belirterek sözlerini sürdürür. Hesiodos, babasının "Helikon yakınında, kışın kötü, yazın bunaltıcı ve hiçbir mevsimde hoş olmayan Askre adında berbat bir köye yerleştiğini"[5] yazar. Strabon, Kymelilerin Homeros'un kendi kentlerinde doğduğunu iddia ettiklerine değinir, fakat "Homeros'un Kymeli olduğu konusunda mutabakat yoktur, zira pek çok halkın onun kendi hemşerileri olduğu iddiasını taşıdıklarını"[6] da söyler.

Konfederasyonun en kuzey kenti, Kaikos Irmağı'nın denize kavuştuğu yerde bulunan Pitane'nin de büyücek bir limanı vardı. Özgün yerleşimi, Yunan göçünden çok daha eski gibi görünür, zira nekropolisinde bulunmuş olan çömlek parçaları MÖ üçüncü binyıla tarihlenir.

Yaygın kanıya göre Pitane, Smyrna, Kyme, Myrina ve Grynia ile birlikte, Amazonlarca kurulmuştu; bu, Herodotos'un Karabel Geçidi'nde gördüğü Hitit savaşçı kabartmasından kaynaklanmış

bir mit olabilir. Myrina'nın adının, Homeros'un *İlyada*'nın II. Kitap'ında, efsanevi mezarının Troya surları dışında olduğunu belirttiği bir Amazon kraliçesinden geldiği ileri sürülüyordu: "Batieia adını takmıştır ona halk, / ölümsüzlerse yüksek atlayan Myrrhine'in mezarı der."[7]

Gyrnia veya daha tanınmış Latince adıyla Grynium'dan söz eden Strabon, "Bir Apollon sunağı ve kadim bir kâhiniyle beyaz mermerden gösterişli bir tapmağı vardı"[8] der. Coğrafyacı Pausanias ise, bu tapmağın "dikilmiş meyve ağaçlarının yanı sıra, yabani ağaçların hem görüntü hem kokusuyla her türlü insani hazzı veren" korusunun "Apollon'a adanmış gelmiş geçmiş en güzel koruluk"[9] olduğunu yazar.

Kyme ve Pitane dışında, tarihe damgasını vuramayan Aiol federasyonu yerleşimlerinin çoğu hemen hiç iz bırakmadan yok olup gitmiştir. Aioller antik çağda eğlence ve lüks düşkünü yaşam tarzlarıyla nam salmışlardı; Naukratisli Athenaios, Aiollerin "şaraba, kadınlara ve lüks yaşama fazlasıyla düşkün"[10] olduklarını söyler.

Aiolis'te, Pitane'nin doğusunda Kaikos Irmağı'nın ağzında Elaius adlı bir Yunan yerleşimi daha vardı. Strabon'a göre, Troya kuşatmasındaki Atina birliğinin lideri Menestheus tarafından kurulmuş olan Elaius, Aoil kıyısındaki en eski Yunan yerleşimiydi. Homeros, *İlyada*'nın II. Kitap'ındaki Gemilerin Kataloğu'nda Menestheus'u "arabaları, kalkan taşıyan erleri dizmededir, / yetişmemiştir onun gibisi bugüne dek"[11] sözleriyle anar. Elaius, İonyalılarca kurulduğu ve İon konfederasyonuyla bağlarını koruduğu için, hiçbir zaman Aiol konfederasyonuna üye olmadı. Yerleşim, Aiolis'in kuzey sınırını oluşturan Kaikos'un döküldüğü yerdeki denizin oluşturduğu derin çukur olan Elaius Körfezi'ne adını verdi.

Herodotos, Aiollerin Lesbos ve Tenedos'ta olduğu gibi, Troas'ta İda Dağı çevresinde halihazırda yerleşimleri bulunduğunu, fakat bunların konfederasyon üyesi olmadığını söyler. Başlangıçta Lesbos'ta, içlerinden en önemlileri, karşıda uzanan Anadolu'da Mysialıların yaşadığı bölgenin tam karşısındaki Mytilene ile, Troas'ın güneybatısında boğaza uzanan Lekton Burnu'nun [Baba Burnu] karşısındaki Methymna olan altı kent vardı. Methymnalı koloniciler, Lekton Burnu'nun batısındaki Adramyttion [Edremit] Körfezi kıyısında Assos kentini muhtemelen MÖ VIII. yüzyıl sonunda kurdular. Mytilene'den bir keşif grubu Troas'ın kuzey kıyısında, Strabon'un Akhilleus'un Mezarı'nın bulunduğunu söylediği, Akhilleion adlı küçük bir yerleşim kurdu.

Tenedos'ta sadece tek bir kent vardı, fakat karşıdaki anakara-

nın kıyısı boyunca Tenedos Peraia'sı olarak adlandırılan bir dizi yerleşime hâkimdi. Tenedos Peraia'sındaki yerleşimlerden biri, Strabon'un fare biçiminde bir tanrıya ibadet edilen Smintheuslu Apollon kültüne ilişkin anlatısmda sözünü ettiği Khryse idi. Görünen o ki, Troas'taki ilk koloniciler olan Teukrialılara bir kâhin "topraktan doğanın kendilerine saldıracağı yerde kalmalarını"[12] öğütlemişti ve ilk gecelerinde "büyük bir tarla faresi sürüsünün topraktan çıkıp çadırlarına üşüşüp silah ve donanımlarındaki tüm deriyi yiyip bitirmesi" üzerine, bu olayı tanrının buraya yerleşmelerini istediğine dair bir işaret olarak kabul etmişlerdi.

Homeros, burası Smintheuslu Apollon'unun tapınağının rahibi Khrysis'in kızı Khryseis'in yurdu olması nedeniyle, *İlyada*'nın I. Kitap'ında birkaç kez Khryse'ye değinir. Agamemnon'un, Khrysis'in kızını tutsak alıp metresi yapması üzerine, kızın babası Apollon'dan yardım dileyince, *İlyada*'nın açılış konusu olan Akhilleus ile Agamemnon arasındaki münakaşayı başlatarak, Akhalara "acı üstüne acı"[13] yaşatacak bir veba gönderdi.

Troas'taki diğer Aiol kolonileri, Adramyttion Körfezi kıyısı ile Hellespontos kıyısma kadar uzanan, Antandros, Polymedion, Lamponia, Hamaksitos, Kolonai, Neandria, Kebren, Skepsis, Gergis, Sigeion ve Dardanos iken, Abydos kenti Miletoslu İonyalılar tarafmdan kuruldu. MÖ 750 civarında, Aiol koloniciler, antik Troya'nın yerinde, bugün Homeros kentinin adını ebedileştirecek şekilde Hisarlık höyüğünün bugün Troya VIII olarak anılan katmanında, İlion adlı bir yerleşim daha kurdular.

Başta Akhilleion ve Dardos gelmek üzere, Troas'taki diğer Aiol kentlerinin de Homeros'la bağlantıları vardı. Hellespontos'ta, Troya'nın kuzeydoğusundaki Dardanos'un adı, Troya krallarının efsanevi atasından gelir. Homeros, Aineias'ın Akhilleus'a soylu atalarını anlattığı *İlyada*'nın XX. Kitap'mda ondan söz eder:

> Bulut devşiren Zeus, baba oldu ilkin Dardanos'a,
> Dardanos kurdu Dardanie'i,
> O zamanlar kutsal İlyon yoktu,
> Ölümlü insanların büyük kenti yoktu ovada.
> Dardanoslular çok pınarlı İda'nın eteklerinde otururdu.[14]

Homeros, Hellespontos'ta, Dardanos'un kuzeyindeki Abydos'tan *İlyada*'nın II. Kitap'ında, Troya Kataloğu'nda söz ederken şunları yazar: "Perkote'de, Praktios'ta oturanlar gelir sonra, /Sestoslular, Abydoslular, tanrısal Arisbe'nin yurttaşları..."[15] Strabon,

Skepsis'in Troya'nın düşüşünden sağ kurtulan ve "babası Ankhises ve oğlu Askanios'la birlikte yelken açan"[16] Aineias'ın yurdu olduğunu yazdı.

Vergilius *Aeneis*'te hikâyeyi anlatırken, Aeneis'in Troya'nın düşüşünün ardından, sonunda İtalya'da yerleşip daha sonra Roma'yı başkenti yapacak krallığı kuracağı yolculuğa çıktığı yer olarak Antandros'un adını verir.

İonyalı Yunanların göçü, onları Attika ve Boiotia'dan alıp, Hebros ve Maiandros ırmakları arasında Anadolu kıyısının yanı sıra Khios ve Samos adalarına yerleşmelerinden önce, Kyklad Adaları'nda koloniler kurdukları Ege'nin orta kesimine götürdü. IX. yüzyılın sonuna gelindiğinde, İonya kolonicileri, içlerinden onu Anadolu'nun Ege kıyısında, diğer ikisi de Khios ve Samos adalarında olmak üzere, Dodekapolis (Oniki Kent) adlı bir birlik kurmuşlardı. Herodotos, İonlar için "kentlerini bizim yeryüzünde bildiğimiz en güzel gökyüzü altında ve en güzel iklimde kurmuşlardır. Ne daha kuzeydeki bölgeler, ne de daha güneyde kalanlar İonya ile bir tutulamaz, hatta ne doğusu, ne batısı; kimi soğuk ve ıslak, kimisi sıcak ve kurak olur"[17] diye yazar.

Herodotos'a göre, yerleşimciler kesinlikle saf İon olmadıkları gibi, yakın ataları da saf Yunan değillerdi, zira koloniciler yerel halktan kadınlarla evlenmişlerdi.

> Bunlar öbürlerinden daha eski olan İonlardır veyahut üstün bir soydan gelirler, nedeni budur, gibi sözler saçmalıktan öteye geçmez... İçlerinden Atina Prytaneionu'ndan gelmiş olan ve kendilerini İonların en soylusu sananlar, kadınlarını koloniye götürmemişlerdir. Ana babalarını öldürdükleri Karialı kadınları almışlardır. Bu cinayetlerden ötürü kadınlar kendi aralarında yeminle berkittikleri bir yasa koymuşlar, bu yasayı anadan kıza sürdürmüşlerdir. Bu yasa, erkeklerle birlikte yemeğe oturmamak, kocalarının adını anmamaktır; böyle yapmakla babalarının, ilk kocalarının ve oğullarının ölümünü ödetmek istemişlerdir, bu cinayeti işledikten sonra kendileriyle beraber yaşamaya kalkışanlara. Bu olayların geçmiş olduğu yer Miletos'tur.[18]

Yerleşimlerin, her biri başlangıçtaki keşif seferinin önderi ve onun soyundan gelenlerce yönetilen küçük krallıklar olması planlanmıştı. Fakat bu, oligarşi, tiranlık ve nihayetinde, Atina'nın nüfuzuyla demokrasiye yol açtı. Çeşitli kolonilerin, efsanevi Atina kralı Kodros'un oğulları olduklarına inandıkları kurucularıyla ilgili gelenekleri vardı. Miletos'un, Kodros'un oğullarından biri olan

Neleos tarafından kurulduğu kabul edilir. Ephesos'un kurucusu kabul edilen kişi ise, burada oturan yerli Lelegleri ve Lydialıları kovan Kodros'un bir diğer oğlu Neleos'tur.

On iki şehrin dini merkezi ve toplantı alanı, Samos'un karşısındaki anakarada bulunan Mykale Dağı'nın denize uzanıp burun yaptığı yerdeki Panioinum'daydı; burası ilk İon yerleşimcilerin karaya çıktığı yer olarak kabul ediliyordu. Herodotos, *Tarih*'inin I. Kitap'mda burayı betimlerken, "bütün kentlerden gelen İonların, Panionia adı verilen bayramı kutlamak için burada toplanmaları gelenek halini almıştır"[19] der. İonlar aynı zamanda her dört yılda bir, koruyucu tanrıları Apollon'un efsanevi doğum yeri olan Kykladlar'daki Delos adasmda bir bayram kutluyorlardı. Bu şenlik, ozanın bizzat tanrıya hitap ettiği Homeros çağma özgü Deloslu Apollon ilahisinde betimlenir:

> Gene de en çok Delos'ta gönlünü eğlendirirsin: çünkü uzun libaslı İonlar senin onuruna toplanırlar, çocukları ve utangaç karılarıyla hep beraber. Düşüncelidirler, seni dövüşerek, dans edip şarkı söyleyerek hoşnut ederler, hem de her toplandıklarında yaparlar bunu. İonların böyle toplantılarına rastlayabilse, insan ölümsüz ve yaşlanmaz olacağını sanır. Zira hepsinde zarafeti görür ve hızlı gemileri ve büyük şanlarıyla bu güzel giyimli kadınlara ve erkeklere bakarken yürekten hoşnut olur.[20]

MÖ VIII. yüzyılın ikinci yarısında bir tarihte, Kolophonlu İonlar, Smyrna'nın denetimini Aiollerin elinden aldılar. Herodotos *Tarih*'inin I. Kitap'ında bu olayı anlatırken, "bunun üzerine öbür on bir kentin bunları [İzmirlileri] paylaşıp kendi yurttaşları arasına kattıklarını" belirtir.[21]

İon yerleşimlerinin en eskisi ve en büyük denizci gücü olarak nam salan Miletos, Dodekapolis'te anakara kentlerinin en önemlisiydi. Miletoslular, kentlerini gururla "İonya'da ilk yerleşilen, Pontos ve Mısır'da ve dünyanın diğer kesimlerindeki büyük pek çok kentin anası"[22] olarak adlandırırlardı.

Miletos ilk yıllarında Yunan dünyasmdaki tüm diğer kent devletlerinden çok daha fazla sayıda koloni kurdu; bunların arasında Pontos Euxinos [Karadeniz] kıyıları ile Heilespontos ve Marmara Denizi girişi yakınlarında otuzu aşkın yerleşim vardı. MÖ VIII. yüzyıl başlangıcında Pontos'un Anadolu kıyılarında kurulan Miletos kolonileri, bugün Türkiye'nin Karadeniz'deki en önemli üç kenti olan Sinope (Sinop), Amisus (Samsun) ve Trebizond (Trab-

zon) yer alıyordu. Hellespontos'taki Abydos adlı kolonilerinin yanında, Miletoslular ayrıca Marmara Denizi'nin Batı Anadolu kıyısındaki Kyzikos'ta da bir yerleşim kurdular.

Marmara'nın doğu ucunda, belki de Miletosluların teşvikiyle, Megara tarafından da birkaç koloni kuruldu. Bunlardan en önemlisi, yak. MÖ 660'ta Marmara Denizi'nden Bosphoros'a girişte Avrupa kıyısmdaki bir yarımadada kurdukları Byzantion (Latince Byzantium) idi.

Bunların yanı sıra, Miletos'un, yak. MÖ 610'da Yunanlıların Nil deltasında kurduğu büyük ticaret merkezi Naukratis'teki ayrıcalıklı konumu söz konusuydu; Miletoslular burada Milesionteikhos olarak bilinen muhkem bir ticaret merkezi kurmuşlardı. Naukratis'e, Samos, Khios, Teos, Phokaia ve Klazomenai'den İonlar; Rodos, Aigina, Knidos, Halikarnassos ve Phaselis'ten Dorlar; ve Mytilene'den Aiollerle, on iki diğer Yunan kentiyle birlikte katılmışlardı.

Miletos'un denizcilik alanındaki en büyük rakibi, İon kentlerinin en kuzeyinde bulunan, Smyrna Körfezi'nin kuzey boynuzunu oluşturan yarımadadaki Hermos Irmağı'nın ötesinde kurulan Phokaia kent devletiydi. Phokaia, Dodekapolis'te Erythrai ve Teos adlı İon kentlerinden koloniciler tarafından kurulan diğer kentlerden çok daha geç dönemde, muhtemelen MÖ VIII. yüzyılda iskân edildi. Burası, Anadolu'nun Ege kıyısmdaki en iyi, kusursuz doğal limanı nedeniyle seçilmişti.

Phokaialılar, denizaşırı kolonileştirme seferleri yapmak konusunda, kentlerinin muhteşem konumundan sonuna dek yararlandılar ve Anadolu'nun Karadeniz kıyısındaki Amisos'un kurulmasında Miletoslulara katıldılar. Ardından, MÖ 654'te Phokaialılar kendi başlarına Hellespontos'un Asya yakasında Lampsakos'u kurdular. MÖ 600 sularında, bugün Nice ve Antibes olarak tanınan Nikai ve Antipolis'i kurmak üzere yollarına devam eden kolonicilerle birlikte, günümüz Marsilyası Massalia'yı kurdular. Derken, MÖ 560'ta Phokaialılar, Korsika'daki Alalia'yla, yine aynı tarihte Sardunya'da kısa ömürlü bir koloni kurdular. Hatta Atlas Okyanusu'nda bile yelken açarak, günümüz Sevillası'nın yerinde, Tartessos'ta bir koloni kurdular.

İonya ve Aiol kentleri, başkentleri Hermos vadisinde, Smyrna'dan 80 kilometre kadar doğudaki Sardes'te bulunan Lydialılarla ticaret yaptılar. İonların ve Aiollerin Sardes'e MÖ VII. yüzyıla kadar ulaşamamalarına karşın, Sardes'te bulunan Mykene çömlekleri, Heilenlerin Lydia'ya geç Bronz Çağı'nda nüfuz etmeyi başardıklarını gösterdi.

İon kolonilerinin biraz iç kesimlerinde Magnesia adlı iki yerleşim kuruldu. Bunlardan biri, Smyrna'nın doğusunda Sipylus [Spil] Dağı eteğindeki Magnesia ad Spylon; diğeriyse, Ephesos'un güneydoğusunda, Maiandros vadisindeki Magnesia ad Maeandrum idi. Bu iki kentin kurucularının Kuzey Yunanistan'daki Magnesia'dan gelen, Troya Savaşı ertesinde Küçük Asya'da kaldıkları kabul edilen ve Magnetler olarak tanınan Aioller oldukları düşünülüyor. Magnesia ad Maeandrum'daki bir yazıt, kentin kurucularının Anadolu'ya geçen ilk Yunanlar olduğunu belirtir.

Dorların göçü, onları Orta Peloponnessos'taki Lakedaimon'dan alıp, Ege üzerinden Kreta [Girit], Rodos, Kos ve Anadolu'nun güneybatı kıyısındaki Karya'ya götürdü. Dorlar, başlangıçta Altı Kent anlamına gelen ve Rodos'ta üç –Lindos, İalysos ve Kamiros– biri Kos'ta, kalan ikisi de Karya'daki Halikarnassos ve Knidos'tan oluşan Hexapolis adlı konfederasyonu kurdular. Anakara kentlerinden Knidos Anadolu'nun en güneybatı ucunda, Rodos ile Kos arasındaki yarımadada, Halikarnassos ise Kos'un hemen kuzeyinde yer alıyordu.

Dor Birliği kentlerinin dinsel merkezi ve toplantı mekânı Knidos'la aynı yarımadada bulunan Triopium'daydı. Halikarnassos'un eninde sonunda, başta Miletos olmak üzere kuzeyindeki İonia kentlerinin nüfuzuna girmesi, Hexapolis konfederasyonundan çıkarılmasma ve bundan böyle birliğin adının Pentapolis, yani Beş Kent olarak değiştirilmesine yol açtı.

Halikarnassos, batıya uzanan dildeki bir yerleşimden adını alan Myndos'un güney kıyısında kuruldu. Strabon'a göre, Myndos ile bölgedeki yedi diğer kent, "eski çağlarda Myndos ve Bargylia'ya uzanan Karya'nın topraklarının bir kısmını almakla kalmayıp, Pisidia'dan da büyük bir parçayı ellerine geçirebilecek kadar kalabalık"[23] olan Leleglerce kurulmuştu. Lelegler de, tıpkı Karyalılar ve Anadolu'nun batı kıyıları boyunca yerleşmiş diğer Anadolulu halklar gibi, eninde sonunda Hellenleşeceklerdi.

Miletos ile Halikarnassos arasındaki kıyının tam ortasındaki İasos'ta da bir Dor yerleşimi vardı. Kazılar, bu yerleşimin MÖ üçüncü binyıl kadar eski çağlarda iskân edildiğini ortaya çıkarmıştır. Yaklaşık MÖ 1900-1550 döneminden Minos çömlekleri ve evlerinin yanı sıra, yaklaşık MÖ 1400-1200'e tarihlenen Miken çömlekleri bulunmuştur. Hâkim görüşe göre, ilk Dor yerleşimciler MÖ XIX. yüzyılda Peloponnessos'tan gelen Argoslulardı. Karya yerlileri Argoslara şiddetle direnerek, onları Miletoslulardan yardım istemek zorunda bıraktılar; bu yardım nedeniyle İasos, Dorlu olmaktan çok İonyalı oldu.

Rodos'taki Dorlar adalarının hemen karşısında, Anadolu'nun Batı Akdeniz kıyısı ile hemen iç bölgelerinden oluşan Karya'dan Lykia'ya kadar uzanan ve Rodos Pereia'sı olarak adlandırılan bölgeden toprak ele geçirdiler. Lykialıların kökenine ilişkin Yunan görüşünü, Herodotos *Tarih*'inin I. Kitap'ında kaydeder: "Lykialılara gelince, bunlar Girit'ten gelmedirler, zira çok eskiden Girit'te yalnız Barbarlar otururlardı... Görenekleri bir yanıyla Giritlileri, öbür yanıyla Karyalıları andırır. Ama bir âdetleri vardır ki, başka hiçbir kavimde rastlanmaz, babalarının değil, analarının adını alırlar..."[24]

MÖ XIV. yüzyıl ortası Hitit arşivlerinde, genel olarak Güneybatı Anadolu'da, herhalde Lykia olması gereken, Lukka adında isyankâr bir halka atıf vardır. Aynı dönemin Mısır tabletleri, muhtemelen Lykialılar olan Lukki adlı denizci bir milletten söz eder. Bu kanıtlar, Lykialıların, Girit'ten geldiğine ve büyük olasılıkla MÖ ikinci binyılın ikinci yarısında başlayan büyük nüfus hareketi içinde, Lykia'ya ve Akdeniz kıyısına inerken Karya'dan geçtiğine dair Herodotos'un kaydettiği görüşü destekler.

Lykia'nın en önemli kenti, aynı adlı ırmağın denize döküldüğü mevkide yer alan Ksanthos'tu. Ksanthos'a ilk atfı, Herodotos MÖ 546'dan başlayan Batı Anadolu'daki Pers istilasıyla bağlantılı olarak yapar. *İlyada*'da, Lykia'daki Ksanthos Irmağı'na değinilmesine karşın, bu adlı bir kente atıf yoktur. Irmağa yapılan gönderme, Homeros'un "Lykialılara Sarpedon'la kusursuz Glaukos komuta eder, / gelmişler uzak Lykia ülkelerinden, / anaforlu Ksanthos'tan gelmişler"[25] diye yazdığı Troya Kataloğu'nun son dizesinde yer alır.

Rodoslular bundan başka Lykia'nın doğu kıyısında, Pamphylia'dan Antalya Körfezi'nin karşı yakasında, Kymeli Aiollerin MÖ VII. yüzyılda Side'de bir koloni kurdukları Phaselis'e de yerleştiler. Side'deki Aiol kolonisi, Büyük İskender'in biyografisini yazan Arrianos'un tanıklığına göre, yerli Pamphylia halklarınca kültürel olarak massedilmiş olmalıdır: "Kendi aralarında mevcut bir geleneğe göre, Kyme'den gelen ilk yerleşimciler oraya doğru yelken açıp yeni yurtlar edinmek üzere burada karaya çıktıkları zaman, çabucak kendi dilleri olan Yunancayı unutup yabancı bir dilde – ama bu yörelerin halklarınca konuşulmayan, tamamen kendilerine özgü yeni bir lehçeyle– konuşmaya başlayıverdiler..."[26] George Bean ise, "Bu Side dilinin... (Arrianos'un yazdıklarına karşın) Pamphylia'nın özgün dilinden pek farklı olamayacağını"[27] belirtir. Aiollerin "yeni kente kendi Yunan dillerini benimsetmeyi başara-

mayıp, onların yerli dilini benimsemek zorunda kaldıklarına bakılırsa, bu Aiol kolonisinin zayıf olması"[28] gerektiğini de ekler.

Akdeniz kıyısındaki Rodos kolonilerinin en doğuda kalanı, Kilikia'daki Soloi'ydi. Hâkim görüşe göre, Pamphylia ve Kilikia kıyısı boyunca uzanan diğer yerleşimlerden bazıları, üç kâhin Mopsos, Kalkhas ve Amphilokos'un peşinden Anadolu'nun güneyine giden Troya Savaşı askerleri ve sığınmacıları tarafından kurulmuştu. Strabon bu göçü, Herodotos ile Ephesoslu ozan Kallinos'tan yaptığı alıntılarla anlatır:

> Herodotos, Pamphylialıların Amphilokos ve Kalkhas'ın önderliğinde, Troya'dan beri onlara eşlik eden çeşitli kavimlerden bir grubun soyundan geldiklerini; çoğunun orada kaldıklarını, ama bazılarının yeryüzünün sayısız yerine dağıldıklarını anlatır. Kalinos ise, Kalkhas'ın Klaros'ta öldüğünü, fakat Mopsos'un liderliğindeki insanların Tauros'u aştığını, bazılarının Pamphylia'da kalmasına karşın, diğerlerinin Kilikia'ya ve Suriye'nin Fenike'sine kadar güneye dağıldıklarını söyler.[29]

Ve böylelikle, Anadolu'ya ilkin Ege kıyısmdan giriş yapan büyük Hellen göçü, Lykia üzerinden Pamphylia ve Kilikia'ya varıncaya değin, Troya Savaşı'ndan sonra güneye, yollara düşen "karışık birçok kavmin" halihazırda yerleşimler kurduğu Akdeniz'e dağılmış oldu.

3

Arkaik rönesans

Büyük göçten üç yüzyıl kadar sonra, Anadolu'nun Ege kıyısıyla yakın adalardaki Yunan kentleri, Homeros destanlarının getirdiği şafağın ışığıyla Karanlık Çağ'dan sıyrılıp tarih sahnesine çıktılar.

Homeros konusunu çalışan araştırmacılar, şimdilerde *İlyada* ve *Odysseia*'nın derlenme tarihini, Troya Savaşı'nın geleneksel tarihinden dört beş yüzyıl sonrasına, MÖ 750-650 dönemine tarihleme eğilimindedirler. Bu, genelde, MÖ VIII. yüzyıl ortasından MÖ 479'da Pers Savaşları'nın sonuna dek süren arkaik dönemin başlangıcı olarak kabul edilir. İki destanı aynı ozanın yazıp yazmadığı konusunda farklı görüşler vardır; aslına bakılırsa, "Homeros"un gerçekte, Karanlık Çağ yüzyılları boyunca Troya Savaşı ve sonrasının öyküsünü aktararak Yunan rönesansının şafağına dek getiren bir dizi ozanın kişileştirilmesi olduğu bile ileri sürülmüştür. *Odysseia*'nın VIII. Kitap'mda Odysseus, Kral Alkinoos'un sarayında, böyle bir ozana hakkını teslim eder.

> ozanlar saygı görürler ve değerli bilinirler
> bu yerzüyünde yaşayan tekmil insanlar arasında,
> çünkü Mousa öğretmiştir onlara ezgi söylemeyi,
> Musa'lar çok sever ozanlar soyunu.[1]

Homeros çalışmaları, çoğu arkaik döneme (yak. MÖ 650-480) ait olmak üzere MÖ VIII. yüzyıl ile II. yüzyıla tarihlenen *Homeros İlahileri*'ni de kapsar. Ken Dowden'a göre *Homeros İlahileri*, "dilleri itibarıyla, Homeros tarafından yaratılmış olamaz."[2]

Dowden, sözünü şöyle sürdürür: "*Deloslu Apollon İlahisi*'ni yaratan ozan, koronun bakirelerine elveda dediği son dizede,

'Düşünün kızlar, buraya gelen en tatlı ozan kim, kim sizi en çok hoşnut eden?' diye sorarak kendisine telmih yapar. Bunun üzerine, yanıt bir ağızdan gelir: 'Kör bir adamdır, kayalık Khios'ta yaşar: Onun dizeleri herkesten üstündür'."[3]

Khios, bazı Hellenistik araştırmacıların Homeros'un doğum yeri olarak kabul ettiği yerdir; onun doğum yeri olarak Kolophon veya Smyrna'yı benimseyenler de vardır. *Homeros ve Hesiodos'un Rekabeti* adlı ilginç çalışmanın anonim yazarına göre: "Lakin Homeros'a gelince, hemen her kentin sakinlerinin onu kendi evladı olarak kabul ettiğini söyleyebilirsiniz. Bunlar arasında en başta gelen de, onun kentlerinin ırmak tanrısı olan Meles'in Kreitheis perisinden olan oğlu olduğunu söyleyen Smyrnalılardır."[4]

Arkaik dönem boyunca Küçük Asya'nın batı kıyısında ve yakın Ege adalarındaki Yunan kentleri, dünyanın ilk doğa felsefecilerine olduğu gibi, şairler, coğrafyacılar, mimarlar ve tarihçilerin doğumuna, önceki yüzyılın Homeros destanlarıyla başlamış bir rönesansm çiçeklenmesine sahne oldu. Tarihçilerin en ünlüsü olan Halikarnassoslu Herodotos, arkaik dönemin hemen sonunda yazdığı *Tarih*'inde Anadolu'daki Yunanlara meydan okuyan Asyalı fatihler kuşağı ile Hellas arasında büyük bir mücadele olarak betimlediği Pers Savaşları sırasmda doğdu.

MÖ birinci binyılın ilk üç yüzyılında Anadolu'nun egemen gücü, başkenti orta platodaki Gordion olan Phryrigia [Frigya] krallığıydı. Hâkim kanıya göre, Gordion'un adını veren efsanevi kurucusu, tahtını Midas'a bırakan Kral Gordios idi. II. Sargon (h. MÖ 722-705) döneminin Asur analları, Muskili Mitas adlı bir hükümdardan söz eder; bu ismin Phrygialı Midas'la aynı kişi olduğu düşünülse de, aynı adı taşıyan birden çok Phrygia kralının hüküm sürmüş olması mümkündür.

Yaygın kanı, ilk Aiol kolonilerini kuran deniz seferinin liderlerinin, Agamemnon'un çocukları oldukları ve Kyme'nin daha erken döneme mensup bir kralının bu adı taşıdığıdır. Bu Kyme kralı Agamemnon'un, muhtemelen "dokunduğu altına dönüşen ünlü Kral Midas"m soyundan gelen "Phrygialı Midas" ile evlenen Demodike adında bir kızı vardı. Bu öykü, sonradan uydurulmuş düzmece bir öykü olabilir, ama gene de Kyme ile kıyıdaki diğer Yunan kentlerinin Phrygialılarla irtibat halinde olduklarına, onlarla Hermos ve Maiandros ırmakları üzerinden ticaret yaptıklarına işaret eder. Yunan ve Lydia alfabelerinin yanı sıra, mimari ve madeni eşyalardaki benzerliklerin de kanıtladığı gibi, aralarında kültürel bir alışveriş de vardı.

Phrygia krallığı, o dönemde Batı Anadolu'nun büyük bölümünü yakıp yıkan Kırımlı savaşçı bir kavim olan Kimmerlerin, Gordion'ı tahrip etmesiyle, MÖ 690 civarında yok oldu. Kimmerler, Aiol kenti Antandros'u yıktıkları gibi, İon kentlerine de yağma akınları yaptılar.

Ephesoslu şair Kallinos, "Şimdi Kimmerlerin, şiddet tacirlerinin ordusu üzerimize geliyor"[5] diye yazdı ve kentini koruması için Zeus'a yalvardı. Ephesos akınlardan kurtuldu ve Kimmerler, Magnesia ad Maeandrum'u yakıp yıkmak üzere yollarına devam ettiler.

Phrygialıların çöküşünden sonra, Lydialılar Batı Anadolu'nun egemen gücüne dönüştüler. Herodotos'a göre, ilk Lydia kralları, MÖ 687 civarında yerlerini Mermnad (Mermnadai) adlı bir hanedana bırakan Heraklid (Herakleides) soyundandı. Mermnadların kurucusu, Heraklidlerin sonuncusu Kandaules'i öldüren Gyges'ti; bu, Herodotos'un *Tarih*'inin I. Kitap'mda anlatılan bir öyküdür. Mermnadlar yaklaşık birbuçuk yüzyıl boyunca, Paktolos Irmağı kıyılarındaki Tmolos Dağı eteklerinde bulunan Sardes'teki başkentlerinden Lydia'ya hükmettiler.

Gyges, tahtı gasp etmesinin hemen ardından, kıyıdaki İon kentlerine saldırdı. Herodotos'a göre, "Gyges, iktidarını sağlamlaştırır sağlamlaştırmaz, Miletos ve Smyrna'ya askeri bir birlik gönderdi ve Kolophon hisarını zapt etti."[6]

Gyges'in zaferinden sonra, Kolophonluların baziları, Polieion veya Siris olarak farklı isimle tanınan bir kent kuracakları Güney İtalya'ya kaçtılar. Kentlerinde kalan Kolophonlularsa, Lydialıların etkisi altında kalıp büyük ölçüde yozlaştılar. Phokaia'nın kurduğu Güney İtalya'daki Elea'da yaşarken yurttaşları hakkında yazan bir şair, filozof ve tarihçi olan Kolophonlu Ksenophanes'in görüşü şöyleydi: "Lydialılardan fuzuli lüksler edinmişken, henüz menfur tiranlığa maruz kalmamışlardı. Toplantıya mor cüppeleriyle gelirlerdi – hem de bini birden, güzelim bukleleriyle ve rayihalı merhemlere bulanmış halde tüm gösterişleriyle."[7]

Gyges, güneydeki Sardes kentini zapt eden Kimmerlerle savaşırken MÖ 652 sularında öldü. Yerini, Kimmerlerin gidişine değin Sardes kalesini elinde tutan oğlu Ardys (h. MÖ 652-621) aldı. Ardys bundan sonra, babasının İonya'daki istilasına tekrar girişerek, Priene'yi ele geçirip, saldırılarına direnen Miletos'u kuşattı.

Alyattes'in hükümranlığında (MÖ 609-560), Lydialılar Paktolos Irmağı kıyısındaki Tmolos Dağı'ndan elde ettikleri altını kullanarak, dünyadaki ilk sikkeyi bastılar. Para basmanın icadı, Lydialıların hatırı sayılır refahını daha da artırarak, Orta Anadolu'dan Ege

kıyısına, oradan Akdeniz'e kadar uzanan geniş ticaretlerini alabildiğine büyütmelerine olanak verdi.

Herodotos'un *Tarih*'inin I. Kitap'ında betimlediği gibi, Alyattes, babasının Miletos seferine onun bıraktığı yerden devam etti:[8]

> Miletoslulara karşı açılan savaş [Alyattes'e] babasından miras kalmıştı. Bundan ötürü sefere çıkıyordu ve kenti kuşatmak için şöyle yaptı: Toprağa emanet edilmiş olan ekin olgunlaşınca yola çıktı. Ordu syrinx, harp ve flüt, hem kadın hem erkek flütü, sesleriyle yürüyordu. Miletos topraklarına varıldığında, kırlık yerlerde, çiftlikleri bozmak, yakıp yıkmak bir yana, kapılarına bile el sürmediler, her şeyi yerli yerinde bıraktılar, yalnız ağaçları kesiyor, ekini kaldırıyor ve geri dönüyorlardı... Lydialı çiftlikleri bozmaktan kaçınıyordu, şunun için ki, Miletoslular gene çalışsınlar, toprağı eksinler, iyice yorgun düşsünler, o zaman o kendisi, gelecek akında yağma edecek bir şey bulabilsin.

Alyattes aynı zamanda Smyrna'ya da saldırdı ve MÖ 600 civarında kenti yakıp yıktı. Ardından, Herodotos'a göre "ağır bir bozguna uğradığı"[9] Klazomenai'ye saldırdı, ardından Sardes'e döndü. Arkaik Smyrna bu felaketten sonra bir daha asla toparlanamadı ve izleyen dört yüzyıl boyunca, halkı çevre bölgelerdeki köylere dağılan kent, neredeyse gayrimeskûn bir harabe olarak kaldı.

Arkeolojinin desteklediği yaygın kanı, Alyattes'in hükümranlığının son kırk yılında, Lydialılarla Yunanlar arasında barış hüküm sürdüğü yönündedir. Yunan rönesansı Anadolu'nun batı kıyılarında ve yakın Ege adalarında işte bu dönemde başladı. Nil'deki ve Karadeniz'le civar bölgelerindeki koloniler ve ticaret merkezleri ağıyla, İon kenti Miletos'un merkezini oluşturduğu bu rönesansı harekete geçiren, doğulu Yunanların Anadolu, Mezopotamya, Fenike ve Mısır'daki diğer kültürlerle temasları oldu.

Miletos, birbirini izleyen ömürleri, arkaik dönemin büyük bölümüyle çakışan ilk üç doğa filozofunu doğurdu – Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes. Aristoteles, görüngüleri doğaüstünden çok, doğal gerekçelerle açıklama çabasının ilk girişimcileri olarak onları, daha önceki *theologoi*, yani ilahiyatçılarla karşıtlaştırmak için, Yunanca en geniş anlamıyla "doğa" demek olan *physis* sözcüğünden yarattığı terimle, *physikoi*, yani fizikçiler olarak tanımlar.

Platon, Thales'i antik Yunanistan'ın Yedi Bilgesi arasında sayarken, Aristoteles onu İon doğa felsefesinin "ilk kurucusu"[10] olarak kabul eder. Thales'in Mısır'ı ziyaret ettiğine dair bir kanı vardır;

söylenenlere göre, Thales, burada her cismin gölgesinin yüksekliğinin kendisine eşit olduğu saatte, gölgesini adımlarıyla ölçtüğü bir piramidin yüksekliğini hesaplamıştır. Herodotos, Thales'in Lydia kralı Alyattes'in Medlerle savaştığı dönem olan MÖ 28 Mayıs 585'teki tam güneş tutulmasını öngördüğünü söyler. O dönemdeki bilgi düzeyi göz önüne alındığında, böyle bir öngörüde bulunmak imkânsız olabilirdi, ama Thales Yedi Bilge'den biri olarak kutsandıktan itibaren, Yunanlıların formüle ettiği ilk geometri teoremleri de dahil, her çeşit entelektüel başarı ona atfedilmeye başlandı.

Miletoslu fizikçilerin en kalıcı düşünceleri, görünüşteki tüm değişimler boyunca varlığını koruyan bir *arkhe*, bir töz bulunduğuydu. Thales *arkhe*'nin, normal koşullarda sıvı olmasına karşın, ısıdaki değişimlerle buhar gibi uçucu veya buz gibi katı bir maddeye dönüştürülebilen su olduğu kanısındaydı. Anaksimendros, *arkhe*'nin *apeiron*, yani "sınırsız" olduğunu söyledi; zira temel özün ilk durumundan tümüyle farksız olması gerektiğine inanıyordu. Anaksimenes ise *arkhe*'nin, kendini rüzgârdaki veya ısıtıldığı zaman olduğu gibi, hareket halindeyken ortaya koyan *pneuma*, yani "hava" (aynı zamanda "ruh" anlamına da gelir) olduğunu düşünüyordu.

Thales bilindiği kadarıyla geride hiçbir eser bırakmadığından, onun fikirleri hakkında bildiğimiz her şey, başta Aristoteles olmak üzere daha sonraki yazarların alıntıları veya aktarımlarıdır. MS IV. yüzyılda yazan Themistios, Anaksimandros'un "bildiğimiz kadarıyla, doğa üzerine bir risale yazacak kadar cesur Yunanlıların ilkidir"[11] der. Anaksimandros bundan başka, "gündönümlerini, saatleri, mevsimleri ve gün-tün eşitliklerini"[12] belirlemek için *gnomon*'u, yani gölge çubuğunu kullanan kişi olarak astronomi eserlerinin yanı sıra, *oecumenos*'un, yani meskûn dünyanın ilk haritasını çizdiği coğrafya üzerine eseriyle de tanınır.

MÖ 500 civarında yıldızı parlayan Miletoslu Hekataios'un, Yunanlıların bildiği dünyanın haritasını çizerken Anaksimandros'un haritasını temel aldığı bilinir. Haritasına ek olarak, Skythia, Persia ve Hindistan gibi uzak ülkelere kadar uzanan iç kesimlere keşif gezileriyle birlikte, Akdeniz ve Karadeniz kıyıları civarında görülebilecek ülkeleri ve halkları betimlediği bir de *Periegesis*, yani "rehber" veya "dünya turu" yazdı. Okeanos ile çevrili Avrupa, Afrika ve Asya kıtalarını gösteren haritasının muazzam kapsamı, Yunanlıların, özellikle de Miletos ve Phokaia denizcilerinin, kolonileştirme ve ticaret yolculuklarının ne kadar uzaklara yayıldığının bir ölçüsüdür.

Hekataios'un bir çağdaşı Ephesoslu Herakleitos'un doğa anlayışı Miletoslu fizikçilerden çok farklıydı. O, doğadaki kalıcı gerçekliğin, bir tözdeki gibi Varhk değil, Oluş, yani sürekli değişim olduğuna inanıyordu; ünlü aforizması "*Panta rhei*" (Her şey değişim halindedir) de buradan gelir.[13] Platon, Herakleitos'un bu ve bir başka aforizmasını yorumlarken, "Herakleitos bir yerde her şeyin süreç içinde olduğunu, hiçbir şeyin hareketsiz kalmadığını söyler ve var olan şeyleri bir ırmağın akıntısına benzeterek, aynı ırmağa iki kez giremeyeceğinizi belirtir"[14] der.

Herakleitos, doğanın göreli istikrarını, kendisinin Karşıt Gerilim adını verdiği, bir karşıt güçlerin denge hali olarak görüyordu. Evrenin, doğal dünyaya birlik veren Logos, yani Akıl tarafından koordine edildiğine inanıyordu. Duyularımızm kanıtları aldatıcıdır ve ihtiyatla kullanılmalıdır, zira bu duyular gelgeç görüngülerle uğraşır; başka bir aforizmasmda, "Gözler ve kulaklar kötü tanıklardır, ruhları olsaydı kendi dillerini anlamazlardı" der.[15]

Klasik Yunan yazarları, Ephesos'taki Artemis tapmağmda muhafaza edilen bir kitapta toplandığı söylenen aforizmalarının kafa karıştırıcı niteliği nedeniyle Herakleitos'tan *paradoksolog*, yani paradoks yapıcısı diye söz ederler. Muhtemelen uydurma bir öyküye göre, Euripides bu kitap hakkında ne düşündüğünü sorduğu zaman Sokrates'in cevabı şöyle olmuş: "Anladığım kadarıyla çok iyi, anlamadıklarımın da öyle olduğuna kuşku yok; fakat en dibine inebilmek için bir dalgıç olmak gerek."[16]

Ephesos'taki Artemis tapınağı, Yunan dünyasının en büyük iki tapınağından biriydi; her ikisi de İonyalılarca kurulan tapınaklardan diğeri Samos'ta tanrıça Hera'ya adanmış mabetti [heraionlardan biri]. MÖ 580-570'te yapılan Hera tapınağı, mühendislikleri ve zanaatkârlıklarıyla da nam salmış Samoslu mimarlar Rhoekos ve Theodoros tarafından tasarlandı. Samoslu Theodoros, bugün kaybolmuş olsa da, *De architectura*'sında Vitruvius'un sözünü ettiği mimarlık hakkındaki ilk kitabı yazan kişi olduğundan, onlarla birlikte Yunan mimarlık tarihi de başlamış oldu.

MÖ VI. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Yunan aydınlanması İonya'dan Magna Graecia'ya, erken çağ filozoflarının en gizemlisi Pythagoras'ın oraya gelmesiyle Sicilya ve Güney İtalya'daki Yunan kolonilerine de yayıldı.

Pythagoras, Khios'la birlikte Panionia Birliği'ne bağlı iki Ege adasından biri olan Samos'ta doğdu. MÖ 540 civarında iktidarı ele geçiren tiran Polykrates döneminde Samos'u terk edip, Güney İtalya'daki bir Yunan kolonisi olan Kroton'a yerleştiği söyle-

nir. Burada, hem bilimsel bir okul hem de inançları arasında *metempsykhosis*, yani ruh göçü de bulunan dini bir mezhep olan bir topluluk kurdu. Bunlar dışında Pythagoras hakkında pek az şey bilinmektedir; dolayısıyla, onun görüşlerini, takipçilerininkinden ayırt edebilmek olanaksızdır.

Pythagorasçılar, başta geometri ve sayılar kuramı olmak üzere, Yunan matematiğinin temellerini atmalarıyla tanınırlar. Buluşlarının en ünlüsü, bir dik üçgende hipotenüsün karesinin, diğer kenarların karelerinin toplamına eşit olduğunu söyleyen Pythagoras teoremidir. Yaygın kanıya göre, yayh çalgılarla yaptıkları deneyler sonucu müzikal armoni ile sayısal ilişkiyi ilk saptayanlar Pythagorasçılardı. Bu onların, evrenin göksel bir zekâ tarafından uyumlu ilkelere göre tasarlanmış olduğu ve bu uyumun sayı ile ifade edilebileceğine inanmalarına yol açtı.

Doğulu Yunanların kültürel rönesansı arkaik dönemin iki büyük Aiol şairini de yarattı: Thales'in çağdaşları olan Lesboslu Sappho ve Alkaios. Toprakları Aiolis ile Troas arasında uzanan, süvarilerini Lesbos önüne yerleştiren Lydialı Kral Alyattes devrinde tanındılar. Sappho'nun "Afrodit'e Yakarı"daki gibi bazı şiirlerinde Lydialılara atıf vardır; Sappho bu şiirde yitirdiği aşkı Anaktroia'dan söz eder:

> benden kopup gideni
> nazlı yürüyüşünü ve ışıltılı solgunluğunu yüzünün
> yeğlerim görmeyi, Lydia'nın savaş arabalarına
> tüm muzafferlikleriyle savaşa hazırlanmış.[17]

Alkaios'un şiirinden bir fragman, belki Mytilene olan bir kente yapılacak bir saldırıda kendilerini desteklemeleri nedeniyle Lydialıların kendisine ve yoldaşlarına yaptığı bir ödemeye gönderme yapar. "Zeus Baba" diye yazar, "dertlerimize öfkeli Lydialılar, bize 2.000 sikke verdiler, kutsal kente girebilseydik..."[18] Alkaios, Troas'ta paralı asker olarak çarpışarak, Sigeion'da Atinalı kolonicilere karşı savaşlarında Akhilleion yurttaşlarına hizmet etti. Dostu Melanippos'a canını kurtarmak için, kalkanını savaş ganimeti olarak Atinalılara bırakarak, savaş meydanından nasil kaçtığını anlatır.

> Söyle onlara Alkaios, bozgun meydanından
> Döndü sağ salim, fakat heyhat, kalkanını bıraktı orada;
> Olan oldu, yıkılmaya bıraktığı o zalim savaşta
> Taptığı gri gözlü Athena'nın tapınak duvarına.[19]

Alyattes MÖ 560 civarında öldü ve Sardes'in 16 kilometre kadar kuzeyinde Gyges Gölü'nün yanı başında, bugün hâlâ görülebilen devasa bir höyüğün altına defnedildi. Herodotos, Alyattes'in mezarını *Tarih*'inin I. Kitap'ında, "Ama Mısır ve Babil'deki anıtlar bir yana, öyle bir anıt vardır ki, bilinen bütün öbürlerini aşar"[20] diye betimler:

> Bu, Kroisos'un babası Alyattes'in mezarıdır; etekleri büyük taşlarla örülmüş bir toprak yığınıdır. Küçük esnafın, el işçilerinin ve aşk satıcısı küçük kızların topladıkları paralarla yükseltilmiş bir anıttır. En yüksek yerinde, ben oradan geçtiğim zamanda da, beş tane taş blok vardı, üzerlerine kazılı olan yazıtlarda, buna katılan her meslek dalının ne kadar verdiği yazılıydı. Bu rakamlara göre en çoğunu bu küçük kızcağızlar vermiş oluyorlardı. Şunu da belirteyim, Lydialı halk kızlarının hepsi de, kocaya varıncaya kadar kendilerini satarlar, çeyizlerini bu zanaatla yaparlar. Zaten kocaları bile bu kızları ancak kızın kendi isteğiyle yanında tutabilirler. Kızlar kendi kocalarını kendileri seçerler... Kızlarını fahişeliğe bırakmaları dışmda, Lydialıların görenekleri Yunanlılarınkine benzer.[21]

Alyattes'in yerini, Mermnadların sonuncusu ve en ünlüsü olan oğlu Kroisos aldı; onun döneminde Lydia krallığı büyüklüğünün zirvesine, Sardes de altın çağına ulaştı. Herodotos'a göre, Kroisos hükümranlığına onları haraç ödemeye zorlamak üzere Ege kıyısının Yunan kentlerine yeni bir akın yapmakla başladı. Kroisos'un İonya ve Aiolia'nın Yunanlarına dayattığı şartlar, kaldıramayacakları kadar sert değildi. Kentleri Lydia askerlerince işgal edilmediği gibi, Lydia valilerince de yönetilmiyorlardı; tek yapmaları gereken, Kroisos'a yıllık haraçlarını ödemek ve sefere çıktığı zaman asker vermekti.

Kroisos Yunanlara karşı çok cömertti; Delphoi'deki Apollon Pytheos'a ve Didyma'daki Apollon Brankhidae'ye muhteşem hazineler gönderdi ve Ephesosluların Artemis tapınaklarını onarmalarına yardım etti. İonyalılar, Kroisos'un devasa toprakları üzerinden Doğu Akdeniz ile doğu arasındaki ticaretin aracısı olarak hareket ederek, bu dönemde Sardes'in olağanüstü refahını paylaştı.

Lydia gücünün ve refahının doruğundayken, Kroisos, genişleyen topraklarını kendi imparatorluğuna bir tehdit olarak gördüğü Pers Kralı Kyros'a saldırma hatasını yaptı. Kroisos, MÖ 546 baharında Kyros'un birliklerine saldırmak üzere, ordusunu Halys Irmağı'nın karşısına geçirdi ve sonucu kesin olmayan bir muharebenin ardın-

dan, kışı geçirmek üzere Sardes'e çekildi. Fakat ekim ayında Kyros sürpriz bir saldırı yaparak, Sardes önlerinde azaltılmış Lydia kuvvetlerini mağlup etti. Ardından, iki haftalık bir kuşatmanın sonunda Sardes kalesini zapt etti ve Kroisos'u ele geçirdi; Lydia kralının esarette ölümünden sonra Lydia krallığı da sona erdi.

Aiol ve İon kentleri derhal Kyros'a elçiler göndererek, Kroisos'la yaptıkları antlaşmayla aynı şartlarda kendisine bağlanmayı önerdiler, fakat Pers kralı, Miletos dışında hepsini geri çevirdi. Kyros daha sonra Sardes'in yönetimine Tabolos'u bırakıp, Lydia'nın altınlarını toplasın diye yerlilerden Paktyas diye birini göreve getirerek, kendi başkenti Ektabana'ya [Hamadan] döndü. Paktyas'ın Sardes'in denetimini eline geçirmeye çalışması üzerine, Kyros, isyanı bastırmak üzere Med generali Mazares'i gönderdi. Paktyas Sardes'ten kaçarak, önce Kyme'ye, ardından Mitylene'ye, sonunda da Khios'a sığındı; Khioslular da anakarada Lesbos'a bakan topraklar karşılığında, onu zincire vurup Mazares'e teslim ettiler.

Mazares, Sardes'i Paktyos taraftarlarından geri aldı ve Lydialıları silahsızlandırdı. Ardından, ordusunu Maiandros vadisinden aşağı Ege üzerine yürüterek, İonya'nın fethine girişti. Saldırıya uğrayan ilk İon kenti, kolaylıkla zapt edip tüm sakinlerini köle aldığı Priene oldu.

Çok geçmeden Mazares ölünce, bir diğer Medli kumandan Harpagos onun yerini aldı ve ordusunu Hebros vadisinden Phokaia üzerine yürüterek kentin teslim olmasını istedi. Phokaialılar bu talebi aralarında görüşmek üzere bir gün süre istediler ve Harpagos'un kabul etmesi üzerine, gecenin karanlığından yararlanıp kenti terk ederek taşınabilir tüm değerli mallarıyla Khios'a yelken açtılar. Oradayken, yollarına devam edip Korsika'ya gitmeye karar verdiler, ama bunu yapmadan önce, Harpagos'un ardında bıraktığı Pers karargâhındaki askerleri katletmek üzere Phokaia'ya geri döndüler. Bir daha asla dönmemeye yemin ederek, Korsika'ya yelken açtılar; burada beş yıl kaldıktan sonra Rhegium (Reggio Calabria) ve Elea'da koloniler kurdukları İtalya'ya göç ettiler. Bu arada, göçmenlerden bazıları yeminlerini bozarak Phokaia'ya dönüp Pers yönetimi altında yaşadılar.

Harpagos Phokaia'yı işgal ettikten sonra, Miletos dışında tüm diğer İon ve Aiol kentlerine saldırılarını sürdürdü; Kyros'la yaptığı antlaşma sayesinde, Miletos bu saldırılardan muaf kaldı. Harpagos kentlerine saldırdığında Teos halkı dövüşerek karşılık verdiler, fakat ardından, Phokaialılar gibi, onlar da gece karanlığın-

dan yararlanarak kaçtılar. Taşınabilir tüm malvarlıklarını yanlarına aldılar ve gemilerle Ege'den Thrakia'ya gidip bugün kuzeydoğu Yunanistan'da bulunan Abdera'da bir koloni kurdular. Bunun dışmda, Miletos hariç tüm diğer kentler, eninde sonunda Harpagos'a boyun eğdiler.

Harpagos, gerek Aiolleri gerek İonyalıları ordusuna katıp yoluna devam etti ve Karya'ya boyun eğdirdikten sonra, pek az direnişle karşılaşarak Halikarnassos ve Knidos gibi Dor kentlerini fethetti. Ardından Lykia'ya yürüdü; kent halkının kahramanca bir savunmayla, teslim olmak yerine ölmeyi tercih ettiği Ksantos saldırısını, Herodotos dokunaklı bir paragrafla anlatır:

> Harpagos ordusu Ksanthos ovasına indiği zaman, onlar da karşı koydular, bitmez tükenmez kuvvetlere karşı, az sayı ile dövüştüler; yiğitlikte nam aldılar, ama yenildiler, kentlerine geri atıldılar, kadınları, çocukları, hazineleri ve köleleri kaleye doldurdular ve alttan, yandan ateşe verdiler, öyle ki yangın kaleyi yerle bir etti. Bundan sonra birbirlerine korkunç yeminlerle bağlanarak düşmana saldırdılar ve Ksanthos'ta oturanların tümü de savaşarak ölmüş oldular. Bugün bütün Lykia'da kendilerini Ksanthoslu diye tanıtanların, seksen ev dışında, hepsi de yabancıdır; bu seksen aile, o zamanlar ülkenin dışında bulunuyordu; bundan ötürü hayatta kalmışlardır.[22]

Dareios'un Pers tahtına geçtiği MÖ 521'de, muazzam büyüklükteki topraklarını, her birinin başmda satrap olarak bilinen bir vali bulunan bir dizi satraplığa, yani eyaletlere böldü. Yunanların çoğunluğu, bu satraplıklardan ikisinde, yani Kuzeybatı Anadolu'yu kapsayan Phrygia ile, İonya, Karya, Lykia ve Pamphylia'yı içeren Lydia'da yaşıyordu. Lydia satraphğının merkezi Sardes'teyken, Phrygia valisi de Daskyleion'da yerleşikti. Phrygia ve Lydia satrapları, Yunan kentleri yurttaşları arasından, kendi halklarını tiranlar olarak yönetsinler diye atandılar.

Dareios, MÖ 517 civarında Samos, Khios ve Lesbos'u zapt etti ve beş yıl sonra Samoslu mühendis Mandroksles'in inşa ettiği gemilerden oluşan bir köprüyle Bosphoros'u geçtiğinde üç ada da Skythler üzerine yaptığı sefere gemilerle katkıda bulundular. Dareios, bu seferinin tamamlanması üzerine Avrupa'da kendi generali Megabazos'un kumandası altında büyük bir ordu bırakarak Hellespontos'tan Asya'ya geçti; Megabazos da bu kuvvetle Marmara Denizi'ndeki Samos kolonisini fethetti. Hemen sonra, Herodotos'a göre, "Megabazos Trakya içinde ilerledi, bu ülkedeki bü-

tün siteleri ve ulusları Büyük Kral adına ele geçirdi. Zaten Dareios'un emri de buydu, Trakya'ya baş eğdirmekti."[23] Megabazos daha sonra, aldığı esirlerle birlikte Sardes'e dönmesinden evvel, Avrupa'da Makedonia sınırına kadar batıya ilerledi.

Skythia seferinin ardından, Dareios yarım kan kardeşi Artaphernes'i Sardes satraplığına atadı. Miletoslu soylu Aristagoras'ı Miletos'un vali vekilliğine tayin eden Dareios, onun kuzeni ve kayınbiraderi olan önceki vali Histaios'u da danışmanı olarak Pers başkenti Susa'ya götürdü.

O döneme gelindiğinde, İonya'da Pers hükümranlığı alabildiğine ağırlaşmış ve MÖ VI. yüzyılın kalan yıllarında başta Miletos olmak üzere hemen her yerde iyiden iyiye nefret toplamıştı. Böylelikle MÖ 500'de Aristagoras, Histaios'tan onu isyana kışkırtan gizli bir mesajla harekete geçerek Pers boyunduruğunu çıkarıp atmaya karar verdi. Hemen sonra, Pers hâkimiyetinden kurtulma planını neredeyse ittifakla onaylayan destekçilerini bir araya topladı.

İonya İsyanı, MÖ 499'da Aristagoras ve hizbinin, kışın Myus'ta konaklayan Pers donanmasını ele geçirmesiyle başladı. Aristagoras ardından Yunanistan'a geçti ve hem askerleriyle birlikte iki savaş gemisi göndermeyi kabul eden Atinalıları, hem de beş gemi göndermeyi vaat eden Ethreialıları, isyanı desteklemeye ikna etti. Bu arada, Aristagoras'ın casusları isyana destek kazanmak üzere Lydia ve Phrygia satraplıklarının her yerinde faaliyet göstermekteydi.

Atina ve Erythrai gemileri, Aristagoras'ın Miletos'tan gönderdiği İon askerleriyle birleşecekleri Ephesos limanından karaya çıktılar. Ardından müttefikler iç kesimlere ilerleyip, o dönemde akropolisi Artaphernes ve Pers karargâhının elinde olan Sardes kentinin aşağısını ele geçirdiler. Muharebe esnasında, yangın sonucu aşağı kentin tamamının tahrip olması, İonyalılar ve müttefiklerini Sardes'i dumanı tüten bir harabe halinde bırakarak Ephesos'a çekilmek zorunda bıraktı. Batı Anadolu'nun her yerindeki Pers birlikleri, Ephesos'taki asileri bastırmak üzere çarçabuk ordu düzenine geçti; İonyalılar, Ephesos'taki çarpışmada içlerinde Erythrai birliğinin kumandanının da yer aldığı büyük can kaybıyla ağır bir yenilgiye uğradılar.

Her ne kadar Ephesos'taki yenilgi Atinalıların davadan çekilmesine yol açsa da, Sardes'in tahrip olması, Batı Anadolu'nun dört bir köşesinde derin bir etki yaratarak, İon İsyanı'na yaygın bir destek sağladı.

Savaşın şiddetli kara muharebesi, MÖ 497-496 yıllarında, her iki tarafa da ağır kayıplar verdiren iki ayrı seferde Pers ordusunun Miletosluları ve Karyalıları yendiği Karya'da gerçekleşti. Bu, savaşın seyrini değiştirdi ve iki yıl sonra, Perslerin isyanın başlangıcından beri kuşatma altında tuttukları Miletos'ta, İonyalılar son bir direniş gösterdiler. Son muharebe, o sırada Miletos limanı önünde bir ada olan Lade'de yapıldı. MÖ 494 yazının ortasında, 600 Fenike gemisinden oluşan bir armada, 353 triremeden* oluşan İon donanmasını hezimete uğrattı; bu yenilginin ardından Pers ordusu Miletos'u ele geçirip taş üstünde taş bırakmamacasına ateşe verip yaktı; kaçmayı başaramamış sakinlerini de köle yaptı.

Bu felaket, özellikle İon davasından dönmüş olan Atinalıları derinden sarstı. Herodotos, *Tarih*'inin VI. Kitap'mda Atinahların elemini şöyle dile getirir:

> Atinalılar tam aksine, Miletos'un Perslerin eline geçmiş olmasına, sözle anlatılamayacak kadar çok yanmışlardır; bunu dile getiren birçok örnek arasından şunu veriyoruz: Phrynikos, Miletos'un düşüşünü anlatan dramı oynatırken bütün tiyatro gözyaşlarına boğulmuş, halka böyle büyük ve ulusal bir acıyı hatırlattığı için 1.000 drahmi para cezasına çarptırılmış ve dramın bir daha sahnelenmesi yasaklanmıştır.[24]

Miletos'tan ve Ege kıyı boyundaki diğer İon kentlerinden mülteciler Yunanistan'a ve Magna Graecia'ya yerleşerek, beraberlerinde arkaik aydınlanmayı doğuran kültürlerini de getirdiler.

Şair Anakreon, MÖ 560 sularında Teos'ta doğdu. Medli Harpagos tarafından kuşatıldığında, diğer Teoslularla birlikte o da kentini terk etti ve Abdera'yı kuranlar arasında yer aldı. Bir şair olarak ün kazandıktan sonra, Samoslu Polykrates tarafından oğlunun hocası olarak davet edildi ve tiranın musahibi haline geldi. Polykrates MÖ 524'te Persler tarafından öldürüldüğü zaman, Anakreon Abdera'ya döndüyse de, çok geçmeden tiran Pesistratos'un en büyük oğlu Hipparkhos tarafından Atina'ya çağrıldı.

Anakreon yaşamının son yıllarında Teos'a döndü ve üzüm şarabı içerken bir üzüm bağı kuyusunda boğularak öldüğünde seksen yedi yaşındaydı. Pausanias, Anakreon'un "Lesboslu Sappho'dan sonra genelde aşk şiirleri yazan ilk şair"[25] olduğunu söyler. Dizelerinden biri mezar taşı kitabesi olacak nitelikteydi: "Su getir, delikanlım, şarap getir; öyle ya, getir ki buraya, bir yarışa gireyim ben de aşkla."[26]

* Trireme: Antikçağda kullanılan, üst üste dizilmiş üç sıra kürekli bir tür savaş gemisi. (ç.n.)

Kolophonlu Ksenephanes, Anakreon'un çağdaşıydı ve tıpkı onun gibi Pers işgaliyle yurdundan olmuş, uzun yaşamının geri kalanını Magna Graecia'da sürgünde geçirmişti. Batı'da İon aydınlanmasının ozanı oldu ve çığır açan bazı düşüncelerinin, Magna Graecia'da doğa felsefesinin gelişimi üzerinde muazzam bir etkisi oldu. Platon onu, en önde gelen isimleri Parmenides ile çömezi Zenon olan Elea felsefe okulunun kurucusu sayıyordu.

Ksenophanes, Homeros ile Hesiodos'un antropomorfik çoktanrıcılığına karşı çıktı; itirazının nedeni "tanrılara, hırsızlık, zina ve karşılıklı aldatma gibi, insanlar arasında rezalet ve ayıp olan her türlü eylemi atfetmiş"[27] olmalarıydı. "Ethyopialılar kendi tanrılarının yassı burunlu ve siyah olduğunu söylerler, Thrakialılara göreyse tanrıları açık mavi gözlü ve kumraldır,"[28] kısacası herkesin tanrılarını kendi imgelerinde yarattıklarını söyledi. Onun inancı, dizelerinden birinde de görüldüğü gibi, tektanrıcı ve kamutanrıcıydı: "Tanrı tektir, tanrılar ve insanlar arasında en büyüktür, ne beden ne zihince ölümlülere benzer. O bir bütün olarak görür, bir bütün olarak algılar, bir bütün olarak işitir. Daima aynı yerde kalır, hiçbir yere kımıldamaz, aynı şekilde farklı zamanlarda şuraya buraya gitmek ona göre bir şey değildir; hiç çaba harcamadan zihninin bir kıpırtısıyla her şeyi paramparça eder."[29]

Şiirlerinden birinde Pythagoras'ın köpeğin tekini döven bir adamı, "Dur, ona vurma; o bir dostumun ruhu, sesinden tanıdım!"[30] diyerek durduruşunun öyküsünü anlatan Ksenophanes, Pythagorasçı ruh göçü kavramını alaya alır.

Ksenophanes'in doksan iki yaşındayken yazdığı son şiirlerinden biri, uzun sürgünlük yaşamına bir bakıştır: "Altmış yedi yılı geçti ıstıraplı gönlümün Hellas'ın şurasında burasında /O zamanlar doğduğum günün üzerinden henüz yirmi beş yıl geçmişti."[31] Son şiirlerinden bir başkasmda, Medli Harpagos'un Pers ordusunu İonya üzerine yürüttüğünde yitirilen dünya üzerine düşünür: "Bir adam kışın ocağın yanındaysa, karnı tok sırtı pek, yumuşak bir divana uzanmış tatlı şarap içer, leblebi yerken söylenmeli böyle şeyler: kim olduğun, nereden geldiğin ve Medler çıkıp geldiğinde kaç yaşında olduğun."[32]

4

Pers savaşları

Dareios, İon İsyanı'nın sona ermesinin ardından Phyrigia ve Lydia satraplıklarında düzeni yeniden kurmaya koyuldu. Sonra, MÖ 492 güz başlangıcında Dareios, başkomutanlığına damadı Mardonios'u atadığı ordu ve donanmasını, İon İsyanı'nda oynadıkları rolün cezasını vermek üzere Atina ve Erythrai üzerine, Avrupa'ya gönderdi.

Sefer bir felaketle sonuçlandı, zira Herodotos'a göre Athos Dağı açıklarında fırtınaya yakalanan donanmadan 300 gemi, içindeki 20 bini aşkın askerle birlikte batarken, Thrakialı bir kabilenin saldırısına uğrayan ordu ağır kayıplara uğramış ve bizzat Mardonios da bu çarpışmada yaralanmıştı. Böylelikle Mardonios seferi yarıda kesip "utanç içinde Asya'ya döndü."[1]

Dareios, MÖ 490'da, Medli Datis kumandasında ve daha önce Sardes'te satraplık yapanla aynı ismi taşıyan oğul Artaphernes'in yardımcılığında yeni bir istila başlattı. İki kumandan orduyu Kilikia'nın Akdeniz sahiline indirip, donanmanın sevk araçlarına yüklediler ve Anadolu kıyısından Samos'a ilerlediler. Ardından Ege'yi geçip Kyklad Adaları'nın en büyüğü olan Naxos'a yelken açtılar; adayı zapt ederek başkentini yakıp yıktılar ve halkını köle aldılar.

Pers donanması daha sonra Euboia Adası'ndaki Eretria'ya geçerek, yedi günlük bir kuşatmanın ardından burayı zapt edip kenti yerle bir ederek halkını köleleştirdi. Bunun üzerine Herodotos, "Eretrialıları boyunduruğa vurduktan sonra, birkaç gün dinlendiler, sonra Attika'ya doğru yelken açtılar; Atinalıları kıstırıyorlardı, bunlara da Eretrialılara yaptıklarını yapmayı kuruyorlardı"[2] diye yazar.

Pers donanması, Atina'dan 42 kilometre mesafedeki Marathon kumsalında karaya çıktı. Birliklerini gemilerden indirdikleri za-

man, Atinalılar ile Plataialı müttefikleri hemen üstlerine saldırdı. Yunanlı müttefiklerin sayısı 10.000 kadarken, Pers kuvveti muhtemelen onun iki katıydı. Atinalı General Miltiades Yunan kuvvetlerinin başına geçip de, ortada Persleri iki kanatta ise Anadolulu Yunanlıları tutan Datis'in kuvvetlerine saldırıncaya değin, iki ordu dört gün boyunca karşılıklı bekledi. Herodotos, çarpışmanın "uzun sürdüğünü"[3] söylese de, bir günden az sürdü. Fakat sonunda, Herodotos'a göre Atinalıların kaybı sadece 192 iken, ölen Perslerin sayısının 6.400'e ulaştığı savaşta zafer Yunanlıların oldu ve istilacıları denize döktüler.

Atina'yı denizden almaya yönelik çabası sonuçsuz kalan Datis donanmasını geri çekip Asya'ya yelken açtı; daha sonra da esirleriyle birlikte Pers başkenti Susa'ya döndü. Herodotos, Marathon'daki Pers hezimetini öğrenen Dareios'un "Sardes'e yaptıkları saldırıdan ötürü, Atinalılara zaten kinlenmişti, Marathon savaşının haberleri gelince bu kin korkunç bir öfkeye dönüştü ve Hellas'a karşı silahlı bir saldırıya geçmek üzere daha büyük bir isteğe kapıldı"[4] diye yazar. Herodotos sözüne devamla, Dareios'un öncekinden de daha büyük bir ordu ve donanma toplanması için imparatorluğunun dört bir yanına haberciler gönderdiğini kaydederek, "Asya üç yıl boyunca kaynadı"[5] der. Gelgelelim, Dareios'un MÖ 486 Kasımu'nda ölümü ve tahta oğlu Kserkses'in geçmesiyle, tüm bu hazırlıklar sonuçsuz kaldı.

Herodotos, "Kserkses ilk zamanlar Yunanistan seferi için hiç acele etmiyordu; Mısır'ı dize getirmek için orduyu hazırlıyordu"[6] der. Herodotos'a bakılırsa, babasının Atinalılardan intikamını alması konusunda Kserkses'i hiç durmadan ikna etmeye çalışan Mardonios, yeni krala, kendi tavsiyesine kulak vermesi halinde, "bütün insanlar arasında adın yiğit olarak anılır ve bir gün ordularını senin topraklarına sürmeye kalkabilecek olanlar da akıllarını başlarına devşirmek zorunda kalırlar"[7] diye telkin ediyordu. Sonunda, amcası Artabanos yeni bir Yunanistan istilasına şiddetle karşı çıkmasına karşın, Kserkses bu sefere çıkmaya karar verdi.

Herodotos, "Mısır'ın baş eğmesini izleyen dört yılı orduyu hazırlamak, ordu için gereken tedarik ve levazımı oluşturmakla geçirdi. Korkunç kuvvetlerinin başına geçip sefere çıktığı zaman beşinci yıl doluyordu"[8] diye anlatır.

Kserkses, MÖ 481 baharında Susa'dan yola çıktı ve ordusunun Mardonios'un başkumandanlığında toplandığı Kappadokia'ya ilerledi. Ertesi kışı geçirdiği Sardes'ten, boyun eğmelerinin simgesi olarak, dört bir yandaki Yunan kentlerine toprak ve su sunula-

rı talep eden haberciler saldı, fakat yok etmeye kararlı olduğu Atina ve Sparta'ya bu habercileri göndermedi.

Bu, Atinalılarla Spartalıların, Perslere karşı direnmeye hazır tüm Yunan devletlerinin katıldığı ortak bir toplantı düzenlemesine yol açtı. Temsilciler MÖ 481 güzünde Sparta'da toplandılar ve kuruluşunu Herodotos'un *Tarih*'inin VII. Kitap'ında betimlediği Hellen Birliği olarak bilinen ittifakı kurdular: "Yunanlılar, Yunanistan'ın çıkarlarını göz önüne alarak federal meclis halinde toplandılar, durumu incelediler, aralarında karşılıklı antlarla bağlandılar; görüşmelerin birinci ürünü, her şeyden önce kendi aralarındaki çekişmelere son vermek oldu."[9]

Herodotos, Pers İmparatorluğu'nun her yerinden gelen askerlerden oluşan Kserkses'in ordusunun büyüklüğünü, "bütün bu yayılmaların tümü ve geçmişin bütün seferleri bir araya getirilse, bu bir tek seferin yanında lafı bile edilmez"[10] sözleriyle dile getirir. Ordunun 1.700.000 askerden, Pers kuvvetlerinin boyutuna bir yarım milyon daha ekleyen donanmanm ise 3.000 gemiden oluştuğunu kaydederse de, günümüzde yapılan bir tahmine göre, asker sayısı yaklaşık 300 bindi. Herodotos, içlerinde 307'sinin Anadolu, yakın Ege adaları ve Hellespontos kıyılarındaki Yunan kentlerinden gelenler olmak üzere, Pers donanmasında 1.207 trireme olduğunu söyler. Buna, Karya'dan gelen, Halikarnassos'un hükümdarı olarak ölen kocasınm yerine geçen Kraliçe Artemisia'nın kumandasmdaki Dor birliği de dahildi.

Pers ordusu MÖ 480 baharında yürüyüşe geçti, Sardes'te bir müddet durduktan sonra Lydia ve Phrygia üzerinden Troas'a ilerledi. Herodotos ordunun susuzluğunu gidermek üzere Troya ovasındaki Skamandros Irmağı'nda duraklamasıyla ilgili şöyle yazar: "Kserkses, Priamos Pergamon'unun bulunduğu tepeye çıktı, çevreyi seyretmek istiyordu. Seyretti, orada geçen ünlü olayları dinledi ve İlion Athene'si için doğurmamış 1.000 inek kurban etti, bu arada Maglar bu kahramanlar toprağına sular serpiyorlardı."[11]

Ertesi gün ordu Hellespontos'taki Abydos'a doğru yürüyüşüne devam etti; burada Pers mühendisleri boğazı geçmek üzere gemilerden çifte bir köprü yapmışlardı bile. Herodotos'a göre, Hellespontos'u geçmeden evvel, Kserkses bütün orduyu gözden geçirmek istedi; "Bu maksatla beyaz mermerden bir tribün kurulmuştu; bunu kralın isteği üzerine Abydos mermercileri yapmışlardı."[12]

Bütün Hellespontos gemi doluydu, bütün Abydos kıyıları ve toprakları insanla kararmıştı, bunları gördü ve kendisini kutladı; sonra

ağlamaya başladı. Artabanos, amcası... yanındaydı; baktı ki Kserkses gözyaşları döküyor, neden olduğunu sordu gizlice: "Ey kral, dedi, az önce sevinçliydin, şimdi ağlıyorsun, bu iki davranışın birbirinden ne kadar başka." "Şunun için ki, diye cevap verdi Kserkses, insan ömrünün kısalığı geldi aklıma, yüreğim kabardı, gözlerimizin önündeki şu insanlardan, şu kalabalık içerisinden, yüz sene içinde bir teki bile kalmayacak!"[13]

Herodotos'un yazdığına göre, Kserkses Hellespontos'u geçtikten sonra, ordusunu Trakya'ya doğru harekete geçirdi; "Yolda rastladığı bütün ulusları orduya katılmaya zorluyordu, zira Thessalia'ya kadar bütün bölge zaten Büyük Kral'a boyun eğmiş, köleleştirilmiş ve haraca bağlanmıştı; buralarını ilk olarak Megabazos boyunduruk altına almış, sonradan Mardonios da pekiştirmişti."[14] Donanması da, mühendislerince kazılmış bir kanaldan, Athos Dağı'nın bulunduğu yarımadanın dar boğazını geçip Khalkidike'nin diğer iki burnunu dolaşarak, daha sonra yerine Thessalonike'nin kurulacağı Therma'da orduya katılmak üzere kıyı boyunca ilerliyordu.

Kserkses daha sonra ordusunu Thessalia üzerinden güneye yürütüp, on beş günlük yürüyüş mesafesindeki Thermopylai geçidine yönlendirdi. Kral donanmasına, güneye, Euboia'nın kuzey ucundaki Artemision Burnu'nu geçerek gidecekleri üç günlük mesafedeki Pagasai Körfezi'ne yelken açmadan önce, on bir gün beklemesi için emir verdi. Bu arada Yunan donanması Artemision Burnu açıklarında konumlanmış, Sparta kralı Leonidas'ın kumandasında 4.000 Yunanlıdan oluşan bir kuvvet de, Thermopylai geçidini tutmuştu. Leonidas ve birlikleri, tüm Pers ordusuna karşı ölümüne savaşarak geçidi iki gün boyunca savundu. Daha sonra onların onuruna şu veciz kitabeyle bir anıt dikilecekti: "Lakedaimon'a git söyle, yabancı, / O'nun emrini yerine getirmek için, burada öldük."[15]

Pers donanması Artemision Burnu'nu döndüğü sırada, üç gün süren korkunç bir fırtınayla karşılaştı. Herodotos'a göre, Yunan donanmasının Euboia'nın korumasına girip zayiatsız atlattığı fırtına sırasında en az 400 Pers gemisi battı veya karaya oturdu. Daha sonra Yunanlar kuzeye yönelerek Artemision Burnu'nda Pers donanmasıyla iki çarpışmaya girdi; savaşta her iki taraf da ağır kayıp verdi, Atinalıların gemilerinin yarısı işe yaramaz hale geldi. Thermopylai'nin düştüğünü öğrenen Yunan kumandanları, gecenin karanlığından yararlanarak geri çekilmeye karar verdiler ve Ati-

na'nın batısında, açık denizdeki Salamis Adası'na yelken açtılar.

Thermopylai'yi ele geçirdikten sonra, yürüyüşe geçen Pers ordusu Doris, Phokis ve Boiotia'dan geçerek Attika'ya indi. Persler Atina'ya yaklaştıkça, Areopagos Meclisi, halkın Aegina, Salamis ve Troezen'e nakledilmesine karar verdi. Persler Atina akropolisindeki Yunan birliğini kolayca alt ettiler ve Atina Patheonos Tapınağı'nı yakıp yıktılar; bunun üzerine Kserkses zaferini ilan edecek haberciyi başkenti Susa'ya gönderdi.

Kserkses daha sonra Salamis'le anakara arasındaki boğazda bulunan Yunan donanmasına saldırmaya karar verdi; Artemision Burnu muharebelerinde kendini gösteren Halikarnassoslu kraliçe Artemisia şiddetle bunu yapmaması için onu uyarmasına rağmen. Gelgelelim, Kserkses kararında direndi, ama bundan önce, Artemision Burnu'nda uğradığı hasardan sonra donanmasını yeniden toparlamaya girişti.

Pers donanması nihayet ağustos sonunda Phaleron limanında denize indirildi; ordu kıyı boyunca batıya doğru ilerlerken, donanma da Piraeus ve Salamis arasında bekledi. Yunan donanması 380 triremeden oluşurken, Perslerinki muhtemelen ondan biraz daha büyüktü. Pers gemileri boğazın güney ucu açıklarında muharebe için dizildiler; Kserkses tüm savaşın burada olup bitmesini beklediğinden, Salamis koyuna bakan bir tepeye altın tahtını kurdurdu.

Kserkses ertesi gün şafakta, boğaza girmeye hazırlanan Pers donanmasını seyretmek üzere tahtına kuruldu. Fenikelilerin sol, Anadolulu ve adalı İonların sağ kanatları tuttukları ön safta, doksan kadar savaş gemisi bulunuyordu. Pers gemileri ilerlemeye başlayınca, Yunan triremeleri boğazın girişinde onlarla kapışmak üzere hızla küreklere asıldı; Aegina gemileri ön saftayken, Themistokles'in kumandasındaki Atina gemileri arkadan geliyordu. Muharebede çarpışan Aiskhylos, *Persler* adlı oyununun açılış dizelerinde, bir habercinin savaşın doruk noktasını Kserkses'in annesi Atossa'ya betimlemesinde aktarır:

> Bu sırada Yunan gemileri, korkusuz onların çevresini almış, vuruş üzerine vuruş indiriyordu. Tekneler alabora oldu. Gemi batığından kanlı cesetlerden deniz görünmüyordu. Kıyı kayalıkları bütün ölülerle doldu. Kargaşa içinde Barbar donanması çalakürek kaçmaya başladı. Bu sırada Yunanlılar ton balığı avlar gibi, ya da ağa tutulmuş avı silkelercesine ellerine geçirdikleri kırık küreklerle enkaz parçalarıyla vuruyor, bellerini kırıyorlardı. Birbirine karışan bağırtılar, çığlıklar tutmuştu açık denizi, ta kara gece gözlerden gizleyinceye dek her şe-

yi. Fakat kayıplarımızı saymak gerekirse on günde bitiremem. Şunu iyi belleyin: Bir günde bu kadar kişi can vermemiştir hiçbir zaman.[16]

Herodotos, Pers donanmasındaki İon gemilerinin birkaçının "Themistokles'in bunlara [İonyalılara] kaçınaları için yapmış olduğu çağrıya pek kulak asan olmamıştı; çoğu iyi savaşıyordu" der.[17] Ardından, boğaza hâkim tepedeki altın tahtından tüm diğer kumandanlarının birer birer mağlup oluşunu dehşetle izleyen Kserkses'in gözleri önünde Halikarnassoslu kraliçe Artemisia'nın savaştaki kahramanlığını nasıl gösterdiğini anlatır. Öyle görünüyor ki, Artemisia, peşine düşmüş bir Atina triremesine bindirip kendi birliğinden bir gemiyi batırmıştı. Herodotos, Artemisia'nın bir Yunan gemisini batırdığını düşünen Kserkses'in de, "Erkekler bugün kadın gibi, kadınlar da erkek gibi davrandılar" dediğini yazar.[18]

Kserkses, muharebenin ardından mevsimin savaşı sürdürmek için çok ilerlediğine karar verip donanmasını Hellespontos'a geri gönderdi. Daha sonra ordusunu Tesalya'ya yönelterek, birliklerinin çoğunu Mardonios kumandasında orada bıraktı ve ordusunun geri kalanı ve Artabazus komutasındaki bir muhafız kuvvetiyle birlikte yoluna devam etti.

Kserkses muharebeden sonra Hellespontos'a ulaştığında, şamandıralı köprünün bir fırtına sonucu tahrip olduğunu gördü, bu yüzden askerlerini boğazın karşısına gemilerle sevk etti. Ardından ordusunun başına geçti, yolu üzerinde bir tek Didyma'daki Apollon Brankhidae tapınağını yağmalayıp yıkmak için durup Sardes'e geri döndü. Bu tapınak Miletosluların kentlerinin güneyinde kurdukları bir kehanet tapınağıydı. Strabon'a göre, tapınaktaki rahipler olan Brankhos oğulları, Kroesos'un oraya emanet ettiği hazineyi Kserkses'e verdiler; ardından "tapınağın soyulması ve hıyanet cezasından kurtulmak için, kaçan krala katıldılar."[19]

Mardonios MÖ 479 baharının sonlarında yeniden başladığı seferle, Atina'yı işgal etmek üzere güneye yürüyüşe geçince kent bir kez daha boşaltıldı. Bu arada Atinalılar ve Hellen Birliği'ndeki müttefikleri, Sparta kral naibi Pausanias'ın kumandasında bir ordu toplamışlardı. Mardonios, Yunan müttefik ordusunun kendisine karşı yürüyüşe geçtiğini öğrenince, ordusunu kuzeye Boiotia'ya çekerek, Asopos Irmağı'yla Atina'yı almadan yakıp yıktığı metruk Plataia kenti arasında karargâh kurdu.

Günümüzde yapılan hesaplamalara göre, Pausanias'ın ordusu 110.000 askerden oluşurken, Mardonios'unki, Yunan işbirlikçilerinin birlikleri de dahil, 180.000 civarındaydı. İki ordu, MÖ 479 Ey-

lül başında Asopos ile Plataia arasındaki bir ovada karşı karşıya geldi; burada Yunan müttefikler Persleri adamakıllı hezimete uğrattı. Asyalı askerlerinin 10 biniyle birlikte Mardonios da öldürüldü; kaçmayı başarabilenler, Artabazos'un kumandasında Anadolu'ya geri döndüler. Herodotos'a göre, Yunan tarafında zayiat toplam 759 kişiydi.

Bu arada, Aigina'da Sparta Kralı Leotykhidas'ın kumandası altında bir Yunan donanması toplanmıştı; Leotykhidas gemilerini Ege'den, Perslerin İonya'daki ana üslerinin bulunduğu Ephesos ile Miletos arasındaki dağlık burun Mykale'ye yöneltti. Leotykhidas amiral gemisini kıyı yakınlarına yanaştırdı ve Pers karargâhındaki İonyalılara "önce özgürlüğü düşünün"[20] çağrısı yapan ve bunu diğer yoldaşlarına bildirmelerini söyleyen bir haberci gönderdi. Durumu öğrenip telaşlanan Pers kumandanı, Samoslu askerleri silahsızlandırdı ve Miletosluları denizden uzaklaştırıp iç kesime giden yollarda konuşlandırdı. Leotykhidas kaptanlarına gemilerini kıyıya yanaştırmalarını, tüm mürettebat ve denizcilerini karaya çıkarmalarını buyurdu; kuvvetlerin tamamı toplanıp savaş düzenine geçince, önce Atinalılar ardından Spartalılara, hücum emri verdi. Çok geçmeden tahta kazıklarla çevrili Mykale kampına girdikleri zaman, Pers hizmetindeki İonyalılar saf değiştirdiler; iç kesimlere kaçmaya çahşanlar Miletoslularca parça parça ediliyordu. Sonra, Herodotos'a göre, "Yunanlılar gerek savaşta gerek kaçarlarken düşmanın en büyük bölümünü kırdıktan sonra, önce gemilerin içinde ne varsa hepsini deniz kıyısına taşıdılar, sonra gemileri de, siperleri de ateşe verip yaktılar; pek değerli ganimetler elde etmişlerdi; gemileri ve siperleri ateşe verdikten sonra denize açıldılar."[21]

Yaygın kanıya göre, Mykale muharebesi Plataia'daki Yunan zaferiyle aynı gün kazanılmış, bu çifte zafer Yunanistan'daki Pers istilasına son vermiştir. Herodotos, Anadolulu Yunanların bu zaferdeki önemli rolünü teslim eder ve "Böylece İonya ikinci kez olmak üzere Pers boyunduruğunu atmış oldu"[22] diye sözünü tamamlar.

Ardından Herodotos, Mykale muharebesinden sonra muzaffer müttefiklerin Samos'ta, "İonya'nın geleceği"[23] hakkında yaptıkları toplantıdan söz eder. Orada Anadolu'daki İonyalıların tehlikedeki durumu ele alındı, zira her ne kadar yenilseler de Persler hâlâ son derece güçlüydü ve Asya'daki Yunan kentlerini onlara karşı korumak çok çetin bir iş olacaktı. Peloponnessos liderleri, İonların yeniden Yunanistan'a yerleştirilmelerini önerdi, fakat

Atinalılar karşı çıktı ve teklif reddedildi.

Müttefik donanması daha sonra Kserkses'in Hellespontos'un iki yakası arasında inşa ettirdiği şamandıralı köprüleri yıkmak üzere yola koyuldu, fakat Abydos'a ulaştıklarında bunların zaten tahrip olduğunu gördüler. Bunun üzerine boğazın Avrupa yakasındaki Sestos'ta bırakılmış olan Pers karargâhını kuşatmaya giriştiler. Karargâhın nihayet teslim olmasından sonra, Yunanlar bölgenin Pers yöneticisini idam ettiler ve Herodotos'un *Tarih*'inin son kitabında yazdığı gibi, nihayet evlerine dönmek üzere yelken açtılar: "Adalet yerini buldu ve Yunanlılar yurtlarına doğru yola çıktılar; aldıkları zengin ganimetler arasında gemi-köprüleri bağlayan halatlar da bulunuyordu, bunları tapınaklarına asmak üzere götürüyorlardı. O yıl başka bir şey olmadı."[24]

Ve bu olayla birlikte, Herodotos *Tarih*'ine son verir, zira ana konusu, Pers Savaşı sırasında Hellenler ile "barbarlar" arasındaki büyük mücadele olduğundan, anlatısı Plataia ve Mykale'de eşzamanlı Yunan zaferleriyle sona eriyordu. Fakat Pers İmparatorluğu'yla mücadele bir buçuk yüzyıl daha aralıksız sürdü; bu süre zarfında Anadolu'daki Yunan kentleri, Atina ve Sparta arasındaki Peloponnessos Savaşı'na kadar tırmanan mücadeleye sıkışıp kaldı. Thukydides, *Peloponnessos Savaşları*'nın önsözünde, Pers istilasına atıfla, bu mücadeleyi anlatır:

> Yabancı istilası ortak bir çabayla püskürtülmüştü; fakat bunun üzerinden çok geçmeden Hellenler –gerek savaşta birlikte çarpışmış olanlar gerek Pers saflarını terk etmiş olanlar– biri Atina, diğeri de Sparta olmak üzere iki cepheye bölündü... Böylece Pers Savaşları'nın sonundan Peloponnessos Savaşı'nın başlangıcına değin, genel olarak bu iki devlet ya birbiriyle savaştı veya müttefikleri arasındaki isyanları bastırmakla uğraştı.[25]

Pers Savaşları sona erdiği zaman, Miletos hâlâ MÖ 494'te Dareios saldırısının harabeleri içindeydi, fakat Mykale'deki zaferin ardından Miletoslular kentlerini yeniden inşa etmeye koyuldular. Yeni kentin klasik ve Hellenistik çağın Yunan kentlerinin modeline dönüşecek dikdörtgen ızgara planı Miletoslu Hippodamos'un eseriydi.

MÖ V. yüzyıl ortasına gelindiğinde, Miletos bir kez daha gelişkin bir şehir olmuştu olmasına, ama arkaik dönemdeki büyük denizcilik gücüne bir daha asla kavuşamadı, zira Pers Savaşı'ndan sonra tüm Yunan dünyasına hükmeden bir deniz imparatorluğu

yaratan Atina oldu. O günden sonra, Anadolu'daki Yunan kentleri, Atina ve Sparta arasındaki iktidar mücadelesinin yanı sıra, Yunanistan ile Pers ülkesi arasmdaki süregiden çatışmada piyondan öteye bir rol oynayamadılar. Bununla birlikte, Anadolu'daki Yunan kentleri filozoflar, şairler ve tarihçiler çıkarmaya devam etti; bunlardan en önemlisi, Pers Savaşları sırasında doğan ve *Tarih*'inde doğu ile batı çatışmasını konu alan Halikarnassoslu Herodotos idi.

5

Doğu ile batı arasında

Yunan tarihinde klasik çağ, MÖ 479'da Pers Savaşları'nın sona ermesiyle birlikte başlar. Bu çağın ilk yüzyılı, Hellas'taki en önemli devlet olarak Atina'nın sivrildiği, Pers ve Peloponnessos Savaşları arasmdaki "elli yıllık dönem" anlamına gelen *Pentekontaitia* olarak bilinir. Spartalilar müttefiklerin Perslere karşı zaferine önderlik etmişlerdi gerçi, ama Küçük Asya'daki Yunanları korumak için doğuda savaşa devam etmeye hevesleri yoktu. Bu yüzden doğulu Yunanlar himaye için Atina'ya başvurunca, Atina da bu fırsattan bir *thalassokrasi*, yani deniz imparatorluğu kurmakta yararlandı.

MÖ 477 yazında, Atina'dan Ege ve civarındaki Yunan kentlerine Delos'ta yapılacak toplantıya temsilcilerini göndermeleri için haberciler gönderildi. Bu toplantıda, "Atinalılar ve Müttefikleri" adı verilse de, çok geçmeden Delos Birliği olarak tanınacak ittifak kuruldu. Thukydides bu birliğin oluşumunu *Peloponnessos Savaşları*'nın I. Kitap'mda şöyle betimler:

> Pausanias'ın yaptıkları Atinalıların komutayı ele geçirmelerine neden olmuştu. Ardından Atinalılar Perslerle birlikte hareket eden ve onlara gemi veren kentleri belirlediler. Amaçları Perslere ait toprakları yağmalayarak intikam almaktı. ... Hazine de Delos adasında bulunuyordu. Meclislerin toplanma yeri ise tapınaklardı.[1]

Delos Birliği'nin katkı ödeyen üyeleri başlangıçta dört bölgeye ayrılıyordu. Küçük Asya kıyıları ile açığındaki adalardaki Yunan kentleri bu bölgelerden üçüne dahil edilmişti: İonya, Karya ve Hellespontos; sonuncu ise Thrakia bölgesiydi. Küçük Asya'da orijinal Aiol, İon ve Dor konfederasyonlarını kuran kentler ilk iki

bölgede yer alıyordu –sadece Lydialılarca tahrip edilmesinden beri, halen neredeyse tümüyle gayrimeskûn olan Smyrna dışında. Küçük Asya'daki Yunan devletleri için belirlenen katkı tutarı, Dareios'a ödedikleri haraçla aynıydı; sanki bu kentler açısından değişen tek şey, efendileri olmuştu.

Perslerin Güneydoğu Yunanistan'da, Eion ve Doriskos'taki üsleri hâlâ duruyordu ve MÖ 477'de Atina bu üslere, Miltiades'in oğlu Kimon kumandasında bir saldırı düzenledi. Kimon, Eion'u zapt ettikten sonra Atinalıların bir *klerukhia*, yani bir koloni kurdukları Skyros'u almak üzere sefere devam etti. Daha sonra Atinalılar Euboia'daki Karystos kentine savaş açarak, kenti Delos Birliği'ne katılmaya zorladı. Bundan kısa süre sonra, Naxoslıların birlikten çıkmaya yeltenmesi üzerine, Atinalılar Naxos'a saldırarak, muhtemelen bağımsızlıkları pahasına, onları yeniden birliğe katılmak zorunda bıraktılar.

Kimon on yıl sonra Perslere karşı bir müttefik seferine kumanda etti. Persler Pamphylia'daki Eurymedon Irmağı'nın Akdeniz'e döküldüğü yerde büyük bir ordu ve 350 kadar gemiden oluşan bir donanma hazırlamışlardı. Kimon'un donanması 300 gemiden oluşuyordu; bunlardan 200'ü Atinalılar, kalanlarsa Delos Birliği'ndeki müttefikleri tarafından donatılıp askerlendirilmişti. Müttefik donanması Knidos'ta toplandıktan sonra, yolları üzerinde Karya ve Lykia'daki Pers karargâhlarına hücum edip kıyı kentlerini Delos Birliği'ne katarak doğuya doğru ilerledi. Lykia'daki Phaselis halkı başlangıçta Pers hâkimiyetinden kurtarılmak konusunda isteksiz davrandı ve ancak bazı ikna çabalarından sonra buna razı geldi.

Phaselis'i kendine üs yapan Kimon, ardından donanmasını Pamphylia'da Eurymedon'un ağzına doğru yola çıkardı; burada Pers ordusunu ve donanmasını aynı gün içinde mağlup etti. Daha sonraları, orada ölen Yunan savaşçıların onuruna Eurymedon'un denize döküldüğü noktaya dikilecek anıtta şu kitabe yer alacaktı: "Bunlar erkekliklerinin görkemiyle Eurymedon'un yanı başında yatanlardır: Hem karada hem hızla seyreden gemilerde Med okçularının önde gelenine karşı kargılarıyla dövüştüler. Artık yoklar, ama yiğitliklerinin en güzel anıtını bıraktılar."[2]

Bir yandan Perslerle savaş sürüp giderken, Atina ve müttefikleri bir yandan da gerek Kypros'taki (Kıbrıs), gerek yurtları olan Lübnan ve Mısır açıklarındaki Fenike donanmalarına saldırmaya devam ediyordu. Derken MÖ 457'de, Perslerle çatışmaları hâlâ sürerken, Atina bir de Sparta İttifakı'na savaş açtı. Atina ile Spar-

ta arasındaki savaş, MÖ 451-446 arasındaki Beş Yıllık Ateşkes'le askıya alındı; savaş yeniden başladıktan sonra, MÖ 446-445 kışında Otuz Yıllık Ateşkes antlaşması müzakere edilip karara bağlandı. Bu arada, MÖ 449'da Atinalılarla müttefikleri, Perslerle Kallias Barışı olarak tanınan antlaşmayla uzlaşmaya varmışlardı.

MÖ 454-449 dönemi içinde Atina'ya katkı payı ödeyen müttefiklerin sayısının 208'den 163'e gerilemesi, gelirlerde önemli bir düşüşe neden oldu. Bu dönem boyunca, Ege adalarındaki müttefik kentlerin birçoğunun katkı paylarını ödemeyi reddetmesi yetmiyormuş gibi, Troas'taki Sigaeum'da yer alan Atina kolonisi Perslerin kışkırttığı diğer Yunanlarca tehdit edilmeye başlamıştı. İki İon kenti Miletos ve Erythrai MÖ 452 civarında birlikten çekilmeye çalıştılar, fakat her ikisi de yeniden boyun eğip birliğe dönmek zorunda bırakıldı. Her iki kentte de Atina garnizonları kuruldu ve Atina'dan gönderilen memurlar yönetimlerini denetlemeye başladı. Altı yıl sonra Miletoslular tekrar ayaklandılarsa da, isyan, Miletos'ta demokratik bir yönetim yerleştiren Atinalılar tarafından bir kez daha bastırıldı.

Tüm bu güçlüklere karşın, MÖ V. yüzyılın ortasına gelindiğinde, Delos Birliği bir Atina İmparatorluğu'na dönüşmüştü. Plutarkhos'a göre, bu dönüşüm büyük ölçüde, "İster Avrupa ister Asya'da, ister büyük ister küçük devletlerde ikamet etsinler, tüm Hellenlerin, Atina'daki konseye delege göndermeye davet edilmesine yönelik bir yasa çıkartan"[3] Perikles'in liderliği sayesinde gerçekleşti. Bu mesajı iletmek üzere gönderilen yirmi seçkin elçiden beşi, "hepsinin gelip Hellas barışı ve ortak refahı için alınan kararlara katılmalarını sağlamak üzere" Küçük Asya lle açıklarındaki Ege adalarına gitti.[4] Sparta daveti geri çevirdi ve kongre asla toplanmadı, fakat gene de bu öneri, rakipleri bu davaya kayıtsız kalmışken, artık kendisini Hellen dünyasının ahlaki önderi olarak sunabilecek durumda olan Atina açısından muazzam bir propaganda zaferi oldu.

Atinalılar çok geçmeden imparatorluklarının denetimini sıkılaştırmaya başlayarak, birlik hazinesini Delos'tan, Perikles'in MÖ 447'de yeni Athena Partenon'unu inşa ettirmeye giriştiği Atina'ya taşıdılar. Bundan başka, müttefiklerden katkı payı toplanması işini de sıkıya alıp, onları Atina'nın buyruklarına itaat etmeye zorladılar. Birkaç yıldır katkı payını ödemeyen İon kenti Kolophon, topraklarına bir Atina *klerukhia*'sı kurulmasına razı oldu ve "Atinalıların ve müttefiklerinin *demos*'una" sadakat yemini eden demokratik bir yönetim benimsemek zorunda kaldı.[5]

İttifakta kendi donanmalarına sahip, dolayısıyla neredeyse özerk ve katkı payı ödemekten muaf olan üç devlet Samos, Khios ve Lesbos idi. MÖ 440'ta Samos ve Miletos arasında Priene'nin denetimi üzerinde bir savaş patlak verdiği zaman, Miletoslular artık bir donanmaları bulunmadığı için, Atina'dan yardım istedi. Samoslular, Atina'nın anlaşmazlıkta arabuluculuk etmeleri önerisini geri çevirince, Perikles kırk triremelik bir donanmayla Samos'a yelken açtı ve adanın denetimini ele geçirdi. Yönetimdeki oligarşinin yerine, Atina garnizon ve memurlarının desteklediği, fakat bunun dışında Samos'un özerkliğini alıkoymasına ve donanmasını korumasına olanak veren demokratik bir hükümet kurdu. Bu, Samosluların haraç ödemek zorunda olmadığı anlamına gelmekle birlikte, Perikles isyan ettikleri için seksen talantonluk bir ceza ödemek zorunda bıraktı.

Bu arada, Samos oligarkları Lydia'nın Pers satrapı Pissuthenes'in yardımıyla 700 paralı askerden oluşan bir birlik kurdu. Perikles adadan ayrılır ayrılmaz oligarklar adanın denetimini ele geçirip Atinalı garnizon ve memurları yakalayıp Pissuthenes'e teslim ettiler. Böylelikle, Perslerin Batı Anadolu'daki eski hâkimiyetlerini yeniden elde etmek üzere Atina'yla yaptıkları barışı bozmaya hazır oldukları ortaya çıkmıştı. Bundan başka, Atina'ya karşı Byzantion'un da ayaklanması yetmiyormuş gibi, Sparta'dan destek umudundaki Mytilene ve Lesbos da isyana hazırlanıyordu. Fakat ne Persler ne Spartalılar Samoslulara yardım etti ve Atina MÖ 439 yazının başlarında nihayet isyanı bastırmayı başardı.

Aynı yıl, Karya'daki birçok kent Atina'ya haraç ödemeyi bıraktı. Bu bölge, oldum olası denetlenmesi güç bir yer olmuştu; özellikle halkı Yunan olmaktan çok Karyalı ve fiilen Pers İmparatorluğu topraklarına dahil olan ücra dağlık yörelerdeki yerleşimlerde durum böyleydi. Bu kentlere salınan katkı payı büyük değildi; onlara yönelik askeri bir seferin yüksek maliyeti, ne bu çabayı ne de Persleri kışkırtmaya değeceğinden Perikles onları parayı ödemeye zorlamaktan geri durdu. MÖ 438 vergilendirmeleri, kırk Karya kentinin katkı listesinden kalıcı olarak çıkarıldığını gösterir; bu tarihten itibaren Karya başlı başına bir bölge olmaktan çıkartılarak, İonya'yla birleştirildi.

Atina, Karadeniz kıyılarındaki müttefiklerinden gelecek buğdaya bağımlıydı. MÖ 437 civarında, Perikles Karadeniz'e bir sefere çıktı; amacı, bu denizin kıyılarında kurulu, çevreleri yabancı devletlerle kuşatılmış Yunan kentlerine Atina'nın desteğini göstermekti. Euxinos Bölgesi'ni oluşturan bu kentler Atina haraç liste-

sinde ilk olarak MÖ 425 civarında görünmeye başladı; bu bölgede, Sinope ve Trapezus (Trebizond) kadar önemli olmasa da, Anadolu kıyısından da üç kent yer alıyordu: Herakleia (Ereğli), Karousa (Gerze), Kerasous (Giresun).

Bu arada, Atina ile Sparta arasında uzun zamandır devam eden rekabet, MÖ 431'de başlayan Peloponnessos Savaşı'nın ilk evresinde patlak verdi. Thukydides, savaşın başlangıcına ilişkin giriş bölümünde, bu savaşın nasıl "Hellas'a eşi benzeri olmayan acılar" getirdiğini anlatır.[6]

MÖ 430 yazının başlarında, Peloponnessos ordusu Attika'yı istila edip kırk gün boyunca yağmaladıkları kırsal kesimin sakinlerini Atina'ya sığınmak zorunda bıraktı. Mültecilerin içinde bulunduğu kalabalık ve sağlıksız koşullar, veba salgınına yol açtı; ilk evresi iki yıl süren salgın, ardından MÖ 427-426'da yeniden alevlenip beş yıl daha kenti kasıp kavurdu. Nüfusun üçte birini oluşturan 20.000 kadar Atinalının salgında öldüğüne inanılır; kurbanlar arasında MÖ 429 güzünde hayatını kaybeden Perikles de vardı.

Her iki tarafın uğradığı korkunç kayıplar, MÖ 421'de Nikias Barışı olarak bilinen, bir tarafta Atina'nın, diğer tarafta Sparta İttifakı'nın birbirleriyle savaşmaya son vermeyi kabul ettiği antlaşmaya yol açtı. Bu huzursuz barış, Atinalıların Nikias, Alkibiades ve Lamakhos'un kumandasında Sicilya'ya bir donanma gönderdiği MÖ 415'e kadar sürdü. Seferin ardındaki asıl güç Alkibiades'ti; bariz amacı Syrakusa'yla ittifak halindeki bir Megara kolonisi olan Selinos'a karşı savaşında, Atina'nın müttefiklerinden biri olan Segesta'ya yardım etmekti.

Sicilya seferi Atinalılar için bir hezimet oldu; MÖ 413 yaz sonunda donanması Syrakusa'da tümüyle bozguna uğrayıp hayatta kalan savaşçıları köle alındılar. Thukydides bunu "Hellen tarihinde bana kalırsa kazananların en şanslı oldukları kaybedenlerin de en kötü duruma düştükleri savaş" olarak tanımlamıştı.[7]

O zaman Spartalılar kentlerini savunmaları için Syrakusalılara bir kumandan gönderdiler; aynı zamanda Attika'yı istila hazırlıklarına giriştiler. Küçük Asya ve yakındaki adalardaki Atina'ya tabi Yunanlar isyana hazırdı; Batı Anadolu'daki iki Pers satrap da –Phrygia'da Pharnabazos ve İonya'da Tissaphernes– onlara destek önerdiler. Spartalılar İonya kıyısına Kalkideos kumandasında beş gemilik bir filo gönderdiler; Khios, Erythrai, Klazomenai, Teos, Lebedos, Miletos ve Lesbos'un Atina'ya isyanlarını kışkırtan Alkibiades de ona eşlik ediyordu. Atinalılar Lesbos ve Klazomenai'yi geri almayı başarırken, Miletos'u kuşattılar ve kente boyun eğdir-

mek üzere Khios'a da asker çıkarttılar. Bununla birlikte, Phokaia ve Knidos'un yanı sıra, Rodos'taki üç Dor kentinin tamamını Spartalılara kaptırdılar.

Arkasından Spartalılar Hellespontos'a girerek Abydos ve Lampsakos'u aldılar; bu da Byzantion, Khalkedon ve Kyzikos'un Atina'ya karşı ayaklanmalarına yol açtı. Atinalılar Lampsakos ve Kyzikos'u geri almayı başardılar ve Hellespontos'un denetimini yeniden ele geçirmek üzere boğazın Avrupa yakasında, Abydos'un tam karşısındaki Sestos'a bir askeri birlik yerleştirdiler. Fakat Byzantion ve Khalkedon'daki isyanla birlikte, Bosphoros'un denetimini yitirdiler; bu da onların Karadeniz'deki tahıl tedarikine ulaşım yollarını kesmiş oldu.

İonya'nın Pers satrapı Tissaphernes, Kral II. Dareios'u Atina'ya karşı Sparta İttifakı'yla bir antlaşma yapmaya ikna etti. MÖ 412'de imzalanan antlaşma, Küçük Asya'daki Yunan kentleri üzerinde Pers süzerenliğini tanıyordu. Perslerin Sparta'ya verdiği desteğin geçici ve etkisiz kaldığı anlaşılacaktı, zira Perslerin amacı iki tarafın birbirini tüketmesiydi.

Peloponnessos Savaşı, sonunda Atinalıların kendilerine Spartalılar ve müttefiklerince önerilen barış şartlarını kabul ettikleri MÖ 404'te sona erdi. Piraeus'taki yüksek surları ve istihkâmları yıkacaklar, sürgündeki yurttaşlarını geri çağıracaklar, donanmalarının büyük bölümünü teslim edecekler, deniz imparatorluklarının tümünden vazgeçecekler, Spartalılarla müttefik olarak, kara ve denizdeki tüm seferlerinde onlara eşlik edeceklerdi. Ksenophon, Sparta'nın şartlarının kabul edildiği sırada Atina'daki ortamı betimler.

> Bazı insanlar aleyhte konuşmalar yaptı, ama pek çoğu da lehindeydi ve böylece barışın kabul edilmesi kararlaştırıldı. Lysandros Piraeus'a yelken açtıktan sonra sürgünler döndü ve surlar büyük bir coşkuyla ve flüt çalan kızların müziğiyle yerle bir edildi. Bugünün, Yunanistan'ın özgürlüğünün başlangıcı olduğuna inanılıyordu.[8]

Bu arada Prens Kyros, Pers tahtı için ağabeyi II. Artakserkses'le girişeceği rekabetin hazırlıklarını yapıyordu. Spartalılar ona yardım etmeyi kabul ederek donanmalarını Kilikia'ya gönderdiler; böylece o Artakserkses'e karşı savaş açmışken, Pers satrapı Syennesis'in ordusunu Kyros'a karşı harekete geçirmesini önleyeceklerdi. Kyros, Yunan paralı askerlerin yer aldığı Onbinler denilen bir ordu kurdu; bu paralı askerler arasında, sonra-

dan *Anabasis* ya da *Onbinlerin Dönüşü*'nde Pers seferini yazacak Ksenophon da bulunuyordu.

Sefer MÖ 401 baharında, Kyros'un ordusunu Sardes'ten Anadolu boyunca Pers ülkesine yürüttüğü zaman başladı. Artakserkses ve Tissaphernes kumandasındaki Pers ordusu, Babil yakınlarındaki Kunaksa'da Kyros ordusunun karşısına dikildi. Kyros, Artakserkses'i bizzat yaralayarak zafere yaklaştı, ama hemen ardından öldürülünce, Yunan paralı askerler önderlerinden yoksun kaldı. Onbinler'den hayatta kalanlar, kuzeye ilerleyip Karadeniz'deki Trebizond'a geldiler, buradan kıyı boyunca batıya doğru giderek, nihayet MÖ 399'da Byzantion'a ulaştılar. Bundan sonra Ksenophon Onbinler'den arta kalanları, Aiolis'teki Kaikos vadisinde yer alan Pergamon'a götürdü; burada Sparta kumandanı Thibron onları, Pers satrapları Tissaphernes ve Phanrnabazos'a karşı savaşmak üzere topladığı orduya kattı.

Thibron'un seferi, Sparta İttifakı ile Persler arasında, büyük bir bölümü Küçük Asya'nın batı kıyısında yapılan bir savaşın başlangıcı oldu. Sparta kralı Agisilaos, Lysandros'un yardımıyla MÖ 396'da, Küçük Asya'daki Yunan kentlerinden askerleri içeren 20.000 kişilik bir orduyla Perslere karşı bir sefere çıktı. Ertesi yıl, Spartalılar Phrygia'yı istila ettiler ve Tissaphernes ile Pharnabazus kumandasındaki orduyu bozguna uğratarak Sardes'i zapt ettiler; fakat Pers donanmasının Küçük Asya'nın kıyı bölgelerini hâkimiyeti altında tutması nedeniyle, geri çekilmek zorunda kaldılar.

Savaşın sonucunu belirleyecek deniz muharebesi, Knidos açıklarında Pharnabazos ile Atina göçmeni Konon'un kumandasındaki Pers filosunun Peloponnessos donanmasını yenilgiye uğrattığı MÖ 394'te yapıldı; Konon daha sonra, oligarşilerin yönetimindeki Ephesos ve Erythrai'nin de aralarında bulunduğu Küçük Asya'daki bazı Yunan kentlerine demokrasinin getirilmesine yardım etti. Bu durum Artakserkses'i tedirgin etti ve MÖ 392'de Konon'u idam ettirdi. Artakserkses beş yıl sonra, Kral Barışı olarak bilinen bir antlaşmayla Sparta İttifakı'yla barış yaptı. Antlaşma, Yunanistan'da Sparta'nın üstünlüğünü teyit ederken, Persler haraç toplama hakkı da dahil, Küçük Asya'daki Yunan kentlerinin denetimini geri kazandılar. 1976'da Erythrai'de bulunan bir kitabe, Erythraililerin "barbarlara teslim edilmeme" dileğini kaydetmesi nedeniyle, Kral Barışı'ndan hemen sonrası döneme ait gibi görünmektedir.[9]

Atina, Peloponnessos Savaşı'nın sona ermesini izleyen çeyrek yüzyıl içinde yavaş yavaş toparlandı ve MÖ 377'de, İkinci Atina

Deniz Birliği adında, Sparta'ya karşı yeni bir savunma ittifakı kurdu. Atinalılar MÖ 376'nın eylül ayında, bir Sparta donanmasını Naxos açıklarında tam bir bozguna uğrattı. Ertesi yıl Atinalılar Spartalıları İon Denizi'nde bir kez daha mağlup ederek, Yunanistan'daki hâkim deniz gücü olduklarını kanıtladılar. Bu noktada Atinalılar mali olarak toparlanmak için bir ara verme gereği duydular ve MÖ 375'te Sparta'yla, Atina İttifakı'nı tanıyan bir antlaşmayla statükoyu kurumsallaştırdılar.

Antlaşmanın çiğnenmesi çok sürmedi ve ardından gelen beş yıllık savaş, MÖ 371'de yine Kral Barışı olarak bilinen bir antlaşmayla sona erdi. Spartahlar yeni antlaşmayı imzalamalarından sonraki üç hafta içinde Boiotia'ya savaş açtı; Boiotia kumandanı Epaminondas onları Thebai yakınlarındaki Leuktra'da hezimete uğrattı. Bu, Sparta'nın iktidarını yıktı ve Thebai'nin hâkimiyetinin yolunu açtı; Atinalılar güç dengesini sağlamak için Spartalılarla ittifaka girdiler. Savaşın doruğu, MÖ 362'deki Mantinieia'da yaşandı; Boiotialılar, Epaminandos öldürüldüğünde zafere ulaşma noktasındayken, kumandanın ölümü Sparta ve Atina kuvvetlerinin kaçmasına olanak verdi. Ksenophon *Hellenica* adlı eserini, Yunanistan'ın geleceğini muallakta bırakan bu sonuçsuz savaşın anlatısıyla bitirir.

> Neredeyse tüm Yunanistan şu ya da bu tarafta yer almıştı ve herkes bir savaş yapılırsa kazanan tarafın hâkim güç, kaybedenlerin de ona tabi olacağını düşünmüştü... Her iki taraf da zafer kazandığını iddia ediyordu, ama iki tarafın da yeni topraklar, kentler veya iktidara erişim açısından, savaş sonrası, savaş öncesinden daha iyi durumda olduğu söylenemezdi. Aslına bakılırsa, savaştan sonra Yunanistan'daki durum savaş öncesi olduğundan daha da belirsiz ve karmaşıktı.[10]

Bu arada Küçük Asya'daki Yunan kentleri, Yunanistan'ın ileri gelen devletlerinin birbirleriyle giriştiği sonuçsuz bir savaştan yeni çıkmasıyla, görünürde özgürleşme umudundan yoksun olarak, Perslerin egemenliği altında kaldı. O zamana gelindiğinde, doğulu Yunanların birçoğu beraberlerinde İon aydınlanmasının meşaleleriyle, tıpkı Pers Savaşları öncesi arkaik rönesansın önde gelen isimleri gibi Yunanistan'a, yani Magna Graecia'ya sığınmışlardı.

Kentlerinin Persler tarafından zapt edildiği MÖ 545'te Teos'tan gelen koloniciler tarafından kurulan Abdera, atom kuramının kurucularından biri olan Demokritos'la, hocası olduğuna inanılan Leukippos'un doğum yeri olarak tanınır. Miletos'tan kaçmış ola-

bilecek Leukippos hakkında pek az şey bilinir. Kayıp eseri *Büyük Dünya Sistemi* anlaşılan, genellikle talebesi Demokritos'a atfedilen atom kuramını ortaya atmıştı. Demokritos'un atom kuramı, hocası Leukippos'un eserine saygısından dolayı *Küçük Dünya Sistemi* olarak adlandırılan kayıp bir eserde yer aldı.

Leukippos ve Demokritos'un atom kuramı, *arkhe*'nin, tüm fiziksel maddelerin parçalanamaz en küçük parçası olan atomlar biçiminde var olduğunu kabul eder; onların aralıksız hareketi ve karşılıklı çarpışmaları aracılığıyla, doğadaki tüm çeşitli biçimler vücut bulur. Leukippos'un kuramının bugüne ulaşan tek parçası, "Hiçbir şey rastlantısal değildir, her şey bir neden ve zorunlulukla ortaya çıkar."[11] Bununla, atomik hareketin kaotik olmayıp, doğanın değişmez kanunlarına uyduğunu anlatmak istiyordu.

Demokritos'un kuramının mevcut bir parçasından, onun Anaksagoras'ın biraz daha genç bir çağdaşı olduğunu öğreniyoruz. Anaksagoras MÖ 500 civarında İon kenti Klazomenai'de doğmuş, yirmi yaşındayken Atina'ya gitmişti. Perikles'in hocası ve yakın dostu olarak otuz yıl kaldığı Atina'da yaşayan ilk filozoftu.

Anaksagoras'ın "tohum kuramı" olarak bilinen çok özgün bir maddenin doğası görüşü vardı. "Her şeyde bir araya gelip biriken pek çok şey olduğunu, her türlü biçim, renk ve tatta olan her şeyin tohumları olduğunu kabul etmeliyiz... Her şeyde her şeyden bir parça vardır" der.[12] Aynı zamanda *ether* adını verdiği, sürekli dönüş halinde ve göksel cisimleri taşıyan bir elementi ortaya attı. "Güneş, ay ve tüm yıldızlar, çevrelerinde dönen *ether*'in taşıdığı akkor sıcaklığında taşlardır."[13] *Ether* çok kalıcı bir kavram olmayı ve XX. yüzyıl başlarına değin kozmoloji kuramlarında sürekli anılmayı sürdürdü.

Anaksagoras'm bir diğer fikri, çağının Yunanlarının *Nous*, yani Zihin/Akıl adını verdiği şeyle ilgiliydi; *Nous*'la kastettiği, atıl maddenin tersine, kozmosun zekâsını yönlendirmekti. Plutarkhos'un *Perikles'in Hayatı*'nda değindiği üzere, bu düşünce Anaksagoras'a *Nous* lakabını kazandırdı:

> Fakat Perikles'in en yakın dostu... o günün insanlarının ya doğanın incelenmesinde herkesi gölgede bıraktığı kanıtlanan zekâsına hayran oldukları, veya evrende Talih veya Zorunluluğu değil, saf ve basit Aklı *(Nous)* tahtına oturtan ilk filozof olduğu için "Nous" adını taktıkları Klazomenaili Anaksagoras idi...[14]

MÖ 450 civarında Perikles Anaksagoras'ı küfür ve "medeizm" ile, yani Pers yanlısı olmakla suçladı. Anaksagoras, Perikles'in

yardımıyla Hellespontos'un Asya yakasındaki Lampsakos'a kaçtı ve burada ömrünün geri kalanını yönetmekle geçirdiği bir okul kurdu. Yaklaşık MÖ 428'de ölümünden sonra, Lampsakos halkı *agora*'larında onun anısına, felsefesinin özünde yer alan akıl ve gerçeğe ithaf ettikleri bir anıt yaptılar. Anaksagoras, İon fizikçilerinin sonuncusuydu, zira daha yaşadığı dönemde bile Atina, doğa filozoflarının ortak toplanma yeri olarak İonya'nın yerini almış durumdaydı.

Tarihin Babası Herodotos da Küçük Asya'yı terk etmek zorunda kaldı; onun ayrılığının nedeni Perslerden değil, Halikarnassos'taki bir iç savaştan kaçmaktı. Daha sonraki kuşaktan hemşerisi Halikarnassoslu Dionysios'a göre, Herodotos "Pers Savaşı'ndan kısa bir süre önce" doğdu ve "Peloponnessos Savaşı döneminde yaşadı."[15] Halikarnossos'u yaklaşık MÖ 447'de temelli terk ederek Atina'ya gitti ve güney İtalya'da yeni kurulmuş Atina kolonisi Thurii'ye (Thurios) yerleşmeden evvel orada dört yıl kaldı. Seyahatleri haricinde, yaşamının geri kalan bölümünü Thurii'de geçirdi ve Peloponnessos Savaşı'nın ilk aşamalarına yaptığı kuşku götürmeyen göndermelerin de kanıtladığı gibi, MÖ 430'dan bir süre sonra burada öldü. Hayatının eserinin temasını, *Tarih*'inin I. Kitap'ının ilk cümlesinde şöyle dile getirir: "Bu, Halikarnassoslu Herodotos'un kamuya sunduğu araştırmadır: İnsanoğlunun yaptıkları zamanla unutulmasın ve gerek Yunanlıların, gerek Barbarların meydana getirdikleri harikalar bir gün adsız kalmasın, tek amacı budur; bir de bunlar birbirleriyle neden dövüşürlerdi diye merakta kalmasın."[16]

6

İskender'in düşü

Mantinieia Savaşı döneminde Yunanistan'daki kargaşa, Fenike ve Mısır'a dek yayılan bir isyanla Pers satraplarından bazılarının Kral II. Artakserkses'e karşı ayaklandığı Küçük Asya'da da kendini göstermişti.

Phrygia satrapı Ariobarzanes, Küçük Asya'nın kuzeybatısında bağımsızlığını ilan etmeye çalıştı, fakat diğer iki satrap, yani Lydialı Autorphradates ile Karyalı Mausolos tarafından mağlup edildi. Ariobarzanes bir mahkûm olarak Pers sarayına gönderilirken, sahip olduğu Phrygia satrapı mevkisi, Pharnabazus'un oğlu Artabazos'a verildi. Mausolos'un kendisi de daha önce isyan etmiş, fakat Ariobarzanes'in ayaklanmasının bastırılması sırasında Artakserkses'e sadakatini yenilemişti.

Yunan dünyasında yenişememekten doğan siyasal durgunluk, II. Philippos'un MÖ 357'de kral seçilmesinin ardmdan Makedonya'nın ani yükselişiyle bozuldu. Hükümranlığının yirmi bir yılı boyunca Philippos Makedonya'yı Yunanistan'm başat gücü haline getirdi; MÖ 338 Ağustos başmda Atinalılarla onların Thebaili ve diğer müttefiklerine karşı zafer kazandığı Khaironeia Savaşı'nda doruğuna ulaşan bir süreçti bu.

Philippos zaferinin ardından kendisine karşı duran Yunan devletleriyle barış müzakerelerine girişti; Thebai ve Korinthos'a Makedon askerleri yerleştirdi. Atina, Deniz Birliği'ni dağıtmaya zorlandı, fakat Samos, Skyros, Lemnos ve İmbros adalarını elinde tutmasma izin verilirken, Sparta'dan aldığı bir kısım topraklar diğer kentlere verildi.

Philippos ertesi kış Yunan devletlerine, Korinthos'ta yapılacak bir kongreye delegelerini gönderme çağrısı yaptı. Bu toplantı, Makedonya'nın himayesi altmdaki Yunan devletlerinden oluşan ve

aynı zamanda Hellen Birliği olarak da bilinen bir konfederasyon olan Korinthos Birliği'nin kurulmasıyla sonuçlandı. Antlaşma, adalardakiler de dahil Makedonya'nın güneyindeki Yunan devletlerinin –biri hariç– tümü tarafından onaylandı; kabul etmeyen tek devlet Sparta oldu. Federasyon MÖ 337 yazında yapılan ilk olağan toplantısında, "Philippos ve sülalesi"[1] olarak tanımlanan Makedon devletiyle resmen ittifaka girdi. Philippos birlik tarafından *hegemon*, yani lider seçildi; bundan başka, Perslere savaş ilanının ardından silahlı kuvvetlerinin kumandanı da oldu.

Philippos'un tahta çıkışından beri Pers İmparatorluğu'nun batı satraphklarındaki siyasal durum, II. Artakserkses'in ölümü ve yerine oğlu III. Artakserkses Ochus'un geçmesiyle değişmişti. Yeni kral, neredeyse tamamen özerk hale geldikleri için, tüm satraplarına ordularını dağıtmalarını buyurdu. Bunlardan en güçlüsü, Thebaili General Pammenes'in önderliğinde Yunan paralı askerlerinden oluşan bir ordu ve Rodoslu Memnon kumandasında bir donanma oluşturan Phrygia satrapı Artabazos idi. Hem ordusunda hem de donanmasında Yunan paralı askerler istihdam eden Artakserkses en nihayet MÖ 353'te isyanı bastırmayı başardı. Artabazos ve Memnon, Philippos'un Pella'daki sarayına sığındılar, fakat dört yıl sonra bağışlandılar ve Susa'ya döndüler.

Artakserkses bundan başka Memnon'un kardeşi Mentor'un kumandasında Yunan paralı askerlerinden oluşan bir ordu kullanarak Mısır'ın denetimini yeniden ele geçirmeye girişti. Mentor Mısır'da muzaffer olunca, Artakserkses onu bu kez de, yerel hanedanların bağımsız hükümdarlara dönüştüğü Küçük Asya'nın kıyı kesimlerinde Pers denetimini yeniden kurmaya gönderdi.

Euboulos adında zengin bir banker, Lesbos'un karşısında, Küçük Asya kıyısının Assos civarında, Adramyttion Körfezi'nden Atarneos'a kadar uzanan bölgede küçük bir devlet kurmuştu. Euboulos'un yerini, Atarneus Tiranı olarak tanınan hayırsever bir despot aldı. Makedon kralı III. Amyntas'ın özel hekiminin oğlu olan Hermias, Aristoteles'le birlikte, Platon'un Atina'daki akademisinin talebelerinden biriydi. MÖ 348'de Platon'un ölümünden sonra, Hermias Assos'ta Aristoteles'in başında bulunduğu bir felsefe okulu kurdu; Aristoteles Lesbos'a yerleşmesinden önce üç yıl kadar orada ders verdi. Ertesi yıl Hermias, Mentor tarafından ele geçirilip esir olarak gönderildiği Pers sarayında Artakserkses tarafından idam ettirildi. Hamisinden yoksun kalan Aristoteles, Pella'daki Makedon sarayına döndü ve burada Philippos'un oğlu ve sonra halefi olan Büyük İskender'in özel hocası olarak hizmet etti.

Mausolos, başkenti Mylasa yapmış babası Hekatomnus'tan Karya satrapı unvanını miras almıştı. Hekatomnili hanedanı sadece iki kuşak sürebildi; ikinci kuşak Hekatomnus'un üç oğlu, Mausolos, Idrieos ve Piksodaros ile kızlarından ikisi olan Artemisia ve Ada'dan oluşuyordu. Mausolos satrap olunca, kız kardeşi Artemisia ile evlendi ve başkentini Halikarnassos'a taşıdı. Bundan sonra, satraplığını bir krallığa dönüştürdüğü, hatta sonunda hükümranlığını Karya'nın ötesine, İonya, Lykia, Pamphylia ve Pisidia'nın bazı kesimlerinin yanı sıra Rodos, Kos ve Khios adalarına kadar genişlettiği için, Halikarnassos'u daha büyük bir ölçekte yeni baştan inşa etti.

Mausolos Yunan hayranı bir bilim ve sanat hamisiydi ve Halikarnassos gibi krallığının diğer kentlerini de klasik Yunan tarzı tapmaklar, tiyatrolar ve başka kamusal yapılarla süsledi. Onun himayesinden yararlananlardan biri de, Halikarnassos'un güneyindeki yarımadadaki antik Dor kenti Knidos doğumlu, tanınmış astronom ve matematikçi Eudoxus idi. Eudoxus Knidos'ta, eski dünyada tanınmış bir gözlemevi kurdu; burada yaptığı astronomik gözlemleri gibi, gezegenlerin hareketleriyle ilgili matematik kuramları, antik bilim tarihinin dönüm noktalarını oluşturdu.

Mausolos MÖ 353'te öldüğünde, yerini Rodoslular kente saldırdığı zaman Halikarnassos'u başarıyla savunan Artemisia aldı. Kraliçe son yıllarını, Mausolos'un başlatmış olduğu, Antik Dünya'nın Yedi Harikası'ndan biri olan muhteşem anıt mezarı –Mausoleion– tamamlamakla geçirdi; MÖ 350'de öldüğünde, kocasının yanına defnedildi.

Idrieos Karya hükümdarı oldu ve kız kardeşi Ada'yla evlendi; MÖ 344'te ölmesi üzerine, Ada onun yerini aldı. Dört yıl sonra küçük kardeşi Piksodaros'un tahttan indirdiği Ada, Karya tepelerindeki müstahkem Alinda kentine sığındı. Ardından MÖ 336'da Piksodaros Kral Philippos'a bir elçi göndererek, ablasını İskender'in yarım kan kardeşi Philippos Arrhidaios'a gelin olarak vermeyi önerdi. Teklif reddedilse de, İskender gizlice Piksodaros'a bir haberci göndererek, satrapm ablasıyla kendisinin evlenebileceğini bildirdi. Plutarkhos, Philippos'un bunu öğrendiği zaman planı bozduğunu ve İskender'i şiddetle azarladığını söyler: "Şiddetle haşladığı oğluna, bir barbar krala damat olmayı düşündüğü için şerefsiz diye sövdü ve onu yüce hükümranlığına layık olmamakla suçladı."[2]

Philippos, Korinthos Birliği'nin oluşumundan sonra, Küçük Asya'daki Yunan kentlerini özgürleştirmek amacıyla Perslere karşı sa-

vaşa hazırlanmaya koyuldu. Persler de bu arada iki şiddetli rejim değişikliğiyle uğraşmak zorunda kalmıştı. İlki MÖ 338 Ağustosu'nda, III. Artakserkses'in suikastla ölümü üzerine IV. Artakserkses'in kral olduğu zaman gerçekleşti. İkincisi ise, IV. Artakserkses'in öldürülüp yerine II. Dareios'un geçtiği MÖ 336'da meydana geldi.

Philippos, MÖ 336 baharında Makedon donanmasının desteğiyle, Parmenio kumandasında 10.000 askerlik ordusunu, durumu şöyle bir yoklasınlar diye Küçük Asya'ya sefere gönderdi. Donanma Lesbos, Khios ve Erythrai'yi ele geçirirken, Parmenio kumandasındaki ordu Ephesos'u zapt etti ve Pers yanlısı tiranları ve oligarşileri yıkıp demokratik yönetimler kurdu. Fakat ardından Memnon kumandasındaki bir Pers kuvveti, Magnesia ad Maeandrum'da Makedonları mağlup etti. Bu muharebe fiilen sefere son verdi, zira o yaz Philippos Pella'da uğradığı bir suikast sonucu hayatını kaybetti. Ardından, Pella'daki Makedon ordusu İskender'i kral ilan etti ve hâlâ Küçük Asya'da bulunan Parmenio'nun da, tüm üst düzey yönetim görevlerinin kendi akrabalarına verilmesi şartıyla, bağlılığını bildirmesi çok sürmedi.

Korinthos Birliği, babasının Küçük Asyalı Yunanları Pers hükümranlığından kurtarmaya yönelik seferini devam ettirmeye kararlı İskender'i desteklemeyi kabul ettikten sonra, Philippos'un yerine *hegemon* olarak onu seçti. Fakat İskender Asya istilasına girişmeden önce, Avrupa'daki Makedon hâkimiyetini sağlamlaştırmak zorundaydı. MÖ 335'in bahar başlangıcında, Trakya ve İllyria'da bir sefere kumanda etti ve aynı yıl Thebai'deki bir isyanı bastırdı.

Kral Dareios, Thebai isyanını gizlice finanse etmişti ve isyan başarısız olunca, Küçük Asya'da Parmenio kumandasındaki Makedon öncü gücüne karşı koymak üzere Memnon komutasında 5.000 paralı askerden oluşan bir ordu kurdu. Parmenio, kıyı boyunca uzanan Yunan kentlerinden Hellespontos'taki Abydos dahil birçoğunu Pers yönetiminden kurtarmıştı ve MÖ 335 Temmuzu'nda, Aiolis'teki Gryneia kentini zapt edip gönüllü olarak kendi tarafına geçmeyen halkını köle aldı.

Bundan sonra Parmenio, Aiol kenti Pitane'yi kuşattı, fakat Memnon kumandasında bir Pers kuvvetinin, Hellespontos'un stratejik noktasındaki Abydos'a saldırdığını öğrendiğinde kuşatmaya ara verdi. Parmenio, Pitane kuşatmasını kaldırdı ve Abydos'u kurtarmayı başardı, fakat bu süreç içinde önceki fetihlerinin çoğunu Memnon'a kaptırdı.

İskender, MÖ 334 bahar başlangıcında Makedonya'da naip ola-

rak yerine Antipatros'u tayin ettikten sonra, ordusunun başında Pella'dan Hellespontos'a doğru yola çıktı. Arrianos, Makedon ordusunun "hafif piyade ve okçular dahil 30.000 piyade ve 5.000'i aşkın süvariden ibaret"[3] olduğunu, söyler, fakat güncel bir tahmin bu rakamları 43.000 piyade ile 6.100 süvari olarak düzeltir. Korinthos Birliği tarafından donatılan Makedon donanması, Perslerin çok daha etkili Fenike donanmasının boyutlarının ancak üçte birine denk olan, 160 gemiden oluşuyordu.

Arrianos'a göre, İskender'in ordusunun, Hellespontos'un Avrupa yakasındaki Sestos'a yürüyüşü yirmi gün aldı; Parmenio buradan, süvarilerinin ve piyadelerinin çoğunu gemilerle karşı kıyıdaki Abydos'a geçirmişti. İskender birliklerin geri kalanını, Gelibolu yarımadasının alt ucuna, Homeros'a göre Troya'da "öbür Akhalardan çok önce atlayınca gemisinden karaya"[4] hayatını ilk kaybeden kahraman Protesilaos anısına dikilmiş bir anıt bulunan Elaius'a indirdi. Arrianos, İskender'in "talihinin Protesilaos'unkinden daha iyi olmasını sağlamak için"[5] mezara adaklar sunduğunu, ardından Hellespontos'u geçerek, Agamemnon'un Troya kuşatmasında gemilerini getirdiği Akha limanına geçtiğini söyler.

İskender, karaya çıkar çıkmaz, antik Troya'nın yerine kurulan Aiol kenti İlion'un içlerine doğru ilerledi; Arrianos'a göre, İlion'da "kentin koruyucu tanrıçası Athena'ya kurbanlar sundu; buradaki tapınağa zırhını armağan bıraktı ve karşılığında, tapınak duvarlarında asılı olup bazıları Troya Savaşı'ndan beri muhafaza edilen silahlar aldı."[6] Arrianos daha sonra nasıl İskender'le can dostu Hephaistion'un, kahraman ataları Patroklos ve Akhilleus'un mezarlarına bir hac ziyareti yaptıklarını anlatarak sözünü sürdürür. "Bir anlatıya göre, Hephaistion Patroklos'un mezarına bir çelenk bırakırken, diğer bir çelengi de Akhilleus'un mezarına bırakan İskender, Homeros eylemlerini anlattığı ve anısı koruduğu için Akhilleus'u talihli bir adam olarak adlandırmıştır."[7]

İskender ve askerleri, bunun ardından Abydos yakınlarındaki Arisba'da Parmenio ile ordunun geri kalanına katıldılar. Sonra Hellespontos'un Asya kıyısına, Memnon'un önceki yıl zapt ettiği Lampsakos'a yürüyüşe geçtiler. İskender Lampsakos'a yaklaşırken, kent halkından oluşan bir heyet gelip onu kenti esirgemeye ikna etti. İskender bunun üzerine Marmara Denizi kıyısı boyunca doğuya ilerleyerek, Phrygia'nın Pers satrapı Arsites'in karargâhının bulunduğu Daskyleion'a yöneldi. Persler, İskender'in Daskyleion'a hücum etmek için aşmak zorunda olduğu Granikos'un hemen doğusuna siperlerle sağlamlaştırılmış bir kamp kurmuşlardı.

Parmenio İskender'i, Pers konumunun sağlamlığını göz önüne alarak, nehrin karşısına doğrudan bir taarruz yapmamaya ikna etmeye çalıştı. Fakat İskender askerlerine Granikos'un doğu kıyısında dizilmiş Perslere hücum etmek üzere karşı kıyıya geçmelerini emretti. Kendisi de muharebenin göbeğinde çarpıştı ve Kral Dareios'un damadı Mithridates'i öldürdü, ardından kendisi atını kaybetti ve iki kez kıl payı ölümden kurtuldu. Persler büyük can kaybına uğramalarının ardından kaçtılar; ölenler arasında İskender'i devirmek üzereyken öldürülen Spithridates de vardı. Memnon kurtuldu ve tekrar savaşmak üzere sağ kaldı. Arrianos, "Arsites Phrygia'ya kaçtı; Persler yenilgiden onu sorumlu tuttuğu için, rivayete göre kendi eliyle ölümü seçti" der.[8]

İskender'in bir sonraki hedefi Sardes oldu; Persler kenti ve hisarını hiç mücadele etmeden teslim ettiler. İskender bundan sonra, Pers garnizonunun hisarı terk edip kaçtığı Ephesos'a ilerledi. Arrianos, İskender'in oraya vardığında, "kendisini destekledikleri için sürgün edilen herkesi geri çağırdığını, küçük yönetici hizipten iktidarı çekip aldıktan sonra demokratik kurumları iade ettiğini" anlatır.[9]

Ephesos'taki arkaik Artemis tapınağı, söylentiler doğruysa, İskender'in doğduğu gün, Herostratos adında bir çılgının, ebedi şöhret uğruna tapınağı ateşe verdiği MÖ 356'da tahrip olmuştu. İskender kendi adını taşıyan bir kitabeyle birlikte yeni bir Artemis tapınağı yaptırılması için, önceden Perslere verilen haracı bağışladı. Fakat Ephesoslular, bir tanrının başka bir tanrıya tapınak adamasının uygun olmadığını söyleyerek bu öneriyi kibarca reddettiler.

İskender Ephesos'tayken, Tralles ve Magnesia ad Maendrum kentlerinden heyetler gelerek bağlılıklarını bildirdiler; böylece o da, her iki kenti işgal etmek üzere Parmenio kumandasında bir kuvvet gönderdi. Aynı zamanda, Alkimakhos önderliğinde başka bir birliği de Lydia, İonya ve Phrygia'da hâlâ Perslerin elinde bulunan diğer kentlere gönderdi. Her iki komutana da, aldıkları yerlerde oligarşik yönetimleri demokratik yönetimlerle değiştirme, Perslere ödedikleri haracı affetme ve yerel hukuk ve âdetlere dokunmadan olduğu gibi bırakma talimatı verilmişti. Özgürleştirilen kentler daha sonra Korinthos Birliği üyesi yapıldı; bu da onların İskender'in seferi için, muhtemelen eskiden Perslere ödedikleri haraç tutarında bir katkıda bulunmaları gerektiği anlamına geliyordu.

Parmenio ve Alkimakhos görevleriyle meşgulken, İskender,

MÖ 600 civarında Alyattes tarafından tahrip edilmesinden sonra hâlâ gayrimeskûn bir harabe durumundaki Smyrna'ya bir ziyaret yaptı. Oradayken, Smyrna Körfezi'nin iç ucundan yükselen Pagos Dağı'nın altında yeni bir yerde, kenti tekrar inşa etme esinini veren bir düş gördü. Yeni kent bir sonraki yüzyıla kadar inşa edilmedi, fakat Pausanias'a göre, yeniden kurulduğu zaman, yeri İskender'in düşüne giren mevki oldu:

> İskender yeni kenti, ona uyuduğu sırada gelen bir düş üzerine kurdu: Pagos Dağı'nda avlanmaktadır ve av dönüşü, önünde bir pınarla bir çınar ağacının bulunduğu Nemesis tapınağına rastlar. Çınar ağacının altında uyurken Nemesis ona görünür; orada bir kent inşa etmesini ve Smyrna'nın eski halkını kentlerine döndürüp oraya yerleştirmesini buyurur. Böylece Smyrnalılar, durumlarının ne olduğunu öğrenmek için bir temsilciler heyetini Klaros'a gönderirler ve tanrı onlara şu kehanetle yanıt verir: "Pagos'ta, kutsal Meles karşısında kuracağın kentte misliyle mutlu yaşayacaksın."[10]

İskender, ilkin Smyrna Körfezi'nin güney kısmını oluşturan çok başlı yarımadanın kıyısına yakın bir adacıkta kurulmuş olan Klazomenai'yi de ziyaret etti. Pausanias'a göre, ziyareti döneminde İskender "anakara ile ada arasında bir set yığmak yoluyla Klazomenai'yi yarımadaya dönüştürmek" niyetindeydi.[11]

Ardından İskender, Pers donanmasının Miletos'a yaklaştığı haberini alarak Parmenio ve Alkimakhos'u çağırttı. Ayrıca Pers donanmasından önce oraya varmasını umut ederek Makedon donanması kumandanı Nikanor'a da Miletos'a gitmesini emretti. Miletos'a yürüyen İskender, durumun aciliyetine karşın, Priene'de mola verecek zaman buldu ve buraya inşa edilmekte olan Athena tapınağına cömert bir bağışta bulundu. Onun ihsanını "Kral Aleksandros bu tapınağı Athena Polias'a sunmuştur"[12] ibaresiyle kaydeden ithaf kitabesi bugün halen British Museum'da muhafaza edilmektedir.

Nikanor, Pers donanmasının gelişinden üç gün önce Miletos'a ulaştı ve 160 gemilik filosunu açıktaki Lade adacığına demirledi. İskender de ordusuyla geldiği zaman, Perslerin oradan karaya çıkmalarını önlemek için Lade'ye güçlü bir birlik yerleştirdi. Pers donanmasının komutanları, halihazırda Makedonya donanması Miletos'a denizden ulaşma yolunu tuttuğu için, 400 gemiden oluşan filoyu Mykale Burnu açığında demirlemek zorunda kaldılar.

Miletos'taki Pers garnizonunun komutanı Hegistatos, daha ön-

ce İskender'e teslim olmayı önermişken, Pers donanmasının gelişiyle cesaretlenip kalede direnişe geçti. Ertesi sabah İskender kentin surlarını dövecek kuşatma makinelerini getirtti; askerlerini savunma zayıfladığı veya kırıldığı anda saldıracak şekilde konuşlandırıp taarruzun başlamasını emretti. O zaman Makedonya donanması da Miletos'un iç limanı olan Aslanlar Limanı'nı ablukaya almak üzere yanaştı. Bu durum, savunmacılardan bazılarını boş bir kaçış umuduyla denize atlayıp açıktaki adaya yüzmeye itti; bu ümit boştu, zira İskender Miletos'u ele geçirir geçirmez hepsini yakaladı.

Pers donanması Miletos'un düşüşü üzerine geri çekildi; İskender de mürettebatı Atinalılardan oluşan ve nakliye amacıyla kullanılacak yirmi otuz gemi dışında donanmasını dağıtmaya karar verdi. Diğer gemileri ülkesine geri gönderdi zira artık büyük bir donanmanın yükünü kaldıracak durumda olmadığı gibi, kıyı kentlerini zapt ederek Pers donanmasını etkisiz kıldığından, büyük bir filoya ihtiyacı da kalmamıştı.

İskender bundan sonra kıyı boyunca güneye, Karya'ya doğru ilerlemeye hazırlandı; Memnon'un ve satrap Orontobates'in kumandasındaki Pers kuvvetleri Halikarnassos'ta toplanmıştı. Fakat bundan önce yolundan, kardeşi Piksadoras'ın Halikarnassos'tan sürdüğü Kraliçe Ada'yı görmek üzere Alinda'ya, Karya tepelerine doğru bir sapma yaptı. Ada'nın Alinda'yı İskender'e teslim edip onu oğlu ve tahtının vârisi yapması üzerine, Diodoros Sikelos'un anlatısına göre, "[Karya'daki] tüm kentler heyetler gönderip krala altın taçlar sunarak, her konuda onunla işbirliği yapmaya söz verdiler."[13]

İskender, nakliye gemilerinden oluşan filosunun demirlediği Halikarnassos'un kuzeyindeki İassos'ta tekrar deniz kıyısına indi. İassos halkı, Pers hâkimiyeti altında yitirdikleri balıkçılık bölgelerini geri almak için İskender'e dilekçe verdi ve dilekleri derhal kabul edildi. Ardından İassos koyunda yüzerken bir yunusla dost olmasıyla ünlenmiş bir yerli genci ona sundular. Plinius'a göre, İskender bu öyküden o kadar etkilendi ki, sefere çıkarken bu genci de yanına aldı ve sonunda "yunusun sevgisini Tanrı'nın lütfunun bir işareti olarak yorumlayarak, delikanlıyı Babil'deki Poseidon rahiplerinin başına getirdi."[14]

İskender daha sonra ordusunu Halikarnassos'a yürüttü; bu arada donanmasını da yarımadanın ucunun 16 kilometre batısındaki Myndos'a göndermişti. Donanmayla birlikte tedariklerin ve kuşatma makinelerinin gelmesini beklerken, İskender Myndnos'u

doğrudan taarruzla almayı denedi, ama savunmaları çok güçlü olduğundan başaramadı. Donanması, istediği tedarik ve levazımı, muhtemelen yarımadanın güney kıyısına boşalttığı zaman, İskender, Küçük Asya kıyısının en heybetli kalesi Halikarnassos'un kuşatmasına başladı. Kent surlarının dışında, üç ayrı surlu hisar vardı. Bunlardan biri, kentin kuzeydoğu köşesindeki antik akropolisteydi; ikincisi, hilal biçimli limanın batıdaki halicindeki, Salmakis denilen çıkıntıda bulunuyordu; üçüncüsü ise, açıktaki Arkonessos adasındaydı.

İskender'in mancınıkları ve şahmerdanları surlarda bir gedik açtığında, derhal askerlerini buradan hücuma kaldırdı, ama Memnon'un Yunan paralı askerleri onları geri püskürttü. Bunu izleyen iki ay boyunca birkaç taarruz daha yapıldı, fakat savunmacılar tümünü geri püskürttü. Ardından Memnon paralı askerleriyle kuşatmacılara hücum etmek üzere surların dışına çıktı. Karşı saldırı neredeyse başarıya ulaşırken, Makedonlardan sadece kırk kişi öldüğü halde, muharebede binden fazla kayba uğrayan parali askerleriyle birlikte Memnon kente geri çekilmek zorunda kaldı.

Bu huruç harekâtının başarısızlığı Memnon ve Orontobates'i, daha fazla direnmenin mümkün olmadığına inandırdığmdan, ertesi gece yarısı silah deposunu ateşe verip askerleriyle birlikte ana kenti terk ettiler ve Salmakis ve Arkonessos hisarlarına çekildiler. Silah deposundaki yangın rüzgârla güçlenerek çabucak kente yayıldı; öyle ki, ertesi sabah Makedonlar kente girdiklerinde yangın hâlâ sürüyordu.

İskender, Salmakis ve Arkonessos hisarlarına saldırmaya değmeyeceğini düşündüğünden, seferine devam etmeye karar verdi. Hâlâ Salmakis ve Arkonessos'ta tutunan Perslere karşı Ptolemiaos'un birliğini görevlendirirken, Kraliçe Ada'yı tüm Karya'nın yönetimine tayin etti. Ardından, Parmenio'yu yükler ve kuşatma donanımları da dahil ordusunun bir bölümüyle birlikte Sardes'e gönderdi; ertesi bahar, kışı geçirmek üzere evlerine dönmelerine izin verilen askerleriyle birlikte İskender de onlara katılacaktı.

İskender daha sonra ordusunun geri kalanıyla, Akdeniz kıyısındaki Karya'dan Lykia'ya doğru ilerlediği sırada, yol üzerindeki tüm kentler direnmeden kendisine teslim oldu. Bu kentlerden en önemlileri Telmessos, Pinara, Ksanthos, Patara ve Phaselis idi. Daha sonra, Side'nin kendisine teslim olduğu Pamphylia'ya doğru yoluna devam etti. Burada Makedonlar, daha önce hiç işitmedikleri, Kymeli özgün Aiol yerleşimcilerin Pamphylialılarca kuşatılmış olarak koloninin ilk günlerinde geliştirdikleri garip bir dili

konuşan yerli halk buldular. Arrianos'un değindiği gibi, "o gün bugündür, Side halkı, komşularından her konuda olduğu gibi, dillerinde de farklı, yabancı bir millet olarak kaldı."[15]

İskender Side'de bir garnizon bıraktı ve Arrianos'un "paralı askerler ve yerli birliklerin bulunduğu müstahkem bir kent"[16] olarak betimlediği Pisidia tepelerindeki Sylliom'a geçti. Kenti kuşatma makineleri olmadan alınamayacak kadar muhkem bulup kıyıya dönerek Aspendos'a ilerledi. Oradaki halk önce teslim olmaya razı olmuşken sonradan caydı ve İskender bir kuşatmaya hazırlandı. O noktada kent halkının teslim olması üzerine, İskender Makedon ülkesine ödemek zorunda oldukları yıllık haracı iki katına çıkardı.

İskender seferine devam edip, Troya Savaşı'ndan sonra Hellenler ve diğerlerinden oluşan "karışık bir kalabalık" tarafından kurulduğu söylenen Pamphylia'daki kentlerden Perge'yi teslim aldı. Ardından, dağın tepesindeki kalesinin zapt edemeyeceği kadar güçlü olduğunu gördüğü Termessos'u almak üzere ordusunu Pisidia tepelerine geri götürdü. Arrianos'a göre, Makedon kayıpları yirmi civarında kalırken 500 Pisidialı askerin can verdiği göğüs göğse bir çarpışmanın sonunda zapt ettiği bir diğer dağ kalesi Sagalassos'a doğru devam etti. Arrianos sözüne devamla, "İskender daha sonra diğer Pisidia topluluklarına karşı ilerleyişini sürdürdü; müstahkem kalelerinin bazılarını taarruzla zapt ederken, bazıları direnmeden ona teslim oldu" diye anlatır.[17]

İskender'in seferinin bir sonraki aşaması, onu Pisidia gölleri üzerinden, Sardes'ten Susa'ya giden Pers Kral Yolu üzerinde stratejik bir mevki olan Celanai'ye (Dinar) götürdü. Pers garnizonu, Kral Dareios'tan takviye almamaları halinde, iki ay içinde teslim olmayı kabul etti ve böylece İskender, Antigonos kumandasında 1.500 askeri ardında bırakarak, ordusunun geri kalanı ve kumandanı Parmenio'yla buluşacağı Phrygia'nın antik başkenti Gordion'a doğru ilerledi.

MÖ 333 Mart başında, İskender hiçbir direnç göstermeden teslim olan Gordion'a ulaştı. Bir ay sonra, beraberinde ev izninden dönen adamlarının yanı sıra, 3.000 Makedon piyadesi ve 500 süvari içeren takviyelerle birlikte, Parmenio da ona katıldı.

İskender Gordion'dayken, Phrygia krallığının kurucuları olan Gordios ile oğlu Midas'ın mezarlarını ziyaret etti; öyle anlaşılıyor ki, bu mezarları onların anısına birer mabede dönüştürdü. Kuruluş efsanesine göre, bir içsavaş sırasında Phrygialıların danıştığı bir kâhin, bir at arabasının onlara bilge bir hükümdar getireceğini söylemişti. Çok geçmeden Gordios adlı bir yabancı, kehanetin

gerçekleşmesi gibi, kente ahşap bir arabayla girince Phrygialılar onu kralları yaptı. Gordios öldüğü zaman, yerini babasının arabasını, efsanevi Gordion Düğümü'yle boyunduruğa bağlı olarak Zeus Basileus tapınağına bağışladığı söylenen Midas aldı. Düğüm, uçları görünmeyecek şekilde bağlanmıştı ve İskender'in karşı karşıya kaldığı bu güçlüğü betimleyen Arrianos'a bakılırsa, Phrygialılar bu düğümü çözecek kişinin, "Asya'nın efendisi olacağına"[18] inanıyorlardı.

> Kısacası, İskender için bu düğümü çözmek gerçekten zor da olsa, başarısızlığı muhtemel kamusal karışıklıklara yol açabileceğinden, sorunu öylece kendi haline bırakmak niyetinde de değildi. Daha sonra olanlara ilişkin anlatılar farklı farklıdır: Bazıları İskender'in düğümü kılıcının tek bir darbesiyle kestiğini ve "İşte düğümü çözdüm!" dediğini söyler. Fakat Aristobulos, onun çubuğu –arabanın okundan geçirilen ve düğümü bir arada tutan bir tür ahşap mandal– çekip çıkardığını, böylece boyunduruğu oktan kurtardığını düşünür. Ben şahsen bu konuda kesin bir fikir beyan etmek niyetinde değilim. Her durumda, o ve maiyetindekiler arabanın durduğu yerden ayrıldıklarında, genel duygu düğümün çözülmesiyle ilgili kehanetin gerçekleşmiş olduğuydu. Kaldı ki, tam da o gece şimşek ve gökgürültüsü –göklerin bir diğer işareti– baş gösterdi; böylece İskender, bütün bunlardan aldığı güçle, ertesi gün göklerden işaret gönderen tanrılara kurbanlar sundu ve düğümü çözdüğünü ilan etti.[19]

İskender Gordion'dayken, Dareios'un kendisine karşı büyük bir ordu hazırladığının ve Küçük Asya'daki tüm Pers kuvvetlerinin başkomutanlığına Memnon'u getirdiğinin haberini aldı. Memnon kumandasındaki Pers donanması, kuşattığı Mytilene dışında tüm Lesbos'u aldıktan sonra Kos, Samos ve Khios'un denetimini ele geçirmişti. Aynı zamanda, Memnon'un Yunanistan'daki casusları, Atina ve Sparta'da da coşkulu destek bulan genel bir ayaklanmayı finanse ediyorlardı. Böylece İskender kendisini Anadolu'nun göbeğinde, Pers ordusu doğudan üzerine yürümek üzereyken Yunanistan'la irtibatını kaybetme tehlikesiyle yüz yüze buldu.

İskender, Gordion Düğümü'nü kestiğinin ertesi günü, ordusuyla birlikte, Galatia ve Paphlagonia arasında stratejik bir kavşak noktası olan Ankyra'ya [Ankara] hareket etti. Burada onu, kendisine bağlılıklarını sunmakla birlikte, ordusunu topraklarından geçirmemeleri için yalvaran Paphlagonialı bir heyet karşıladı. İsken-

der onların dostluk teklifini kabul ederek, onlara bundan böyle Phrygia valisi yaptığı generali Kalas'tan emir alacaklarını bildirdi.

İskender Ankyra'dayken, hasmı Memnon'un Mytilene kuşatması sırasında hastalanıp öldüğü haberini aldı. Bunun üzerine Anadolu'da Pers kumandası, çok geçmeden Mytilene'yi zapt edip Kykladlar'ın denetimini almak üzere yollarına devam eden Pers soyluları Pharnabazos ile Autophradates'e geçti.

İskender Ankyra'dan ayrıldıktan sonra, ordusunu büyük Anadolu platosunun güneyine, Kappadokia'ya yönlendirdi; burada, Arrianos'a göre "Halys Irmağı'yla sınırlanan tüm topraklarla birlikte, batısı ve kuzeyindeki büyük bir bölge ona boyun eğdi."[20] İskender bu kez generallerinden birini bölgeyi yönetmesi için bırakmayıp Sabitas adında yerli bir şefi bu işe tayin etti; bu, seferi devam ettiği sürece gitgide daha çok izleyeceği bir yöntem olacaktı.

İskender'in güzergâhı onu, Kilikia Ovası'na inmek için Kilikia Kapıları olarak bilinen dar geçide yöneltmişti, burası aynı zamanda Toros Dağları'nın verdiği tek geçitti. Pers generali Arsames, Kilikia Ovası'nı yerle bir etmiş, İskender'e hiçbir şey bırakmamak üzere tüm zenginliğini talan etmeyi planladığı Tarsus'a doğru inerken, küçük bir birliği geçidi tutması için bırakmıştı. İskender geçide ulaştığı zaman Pers muhafızlar kaçtı ve Makedonlar hiçbir direnişle karşılaşmadan Kilikia ovasına indiler. Onlar yaklaşırken Arsames Tarsus'u terk ederek, Dareios'a katılmak üzere ordusuyla doğuya yöneldi; Dareios ise, İskender'le nihai bir hesaplaşma amacıyla Pers ordusundan geriye kalanları Mezopotamya'dan batıya, Kilikia'ya doğru yürütüyordu.

Büyük hesaplaşma MÖ 333 Kasımı'nda, kıyı şeridinin güneye, Suriye'ye doğru kıvrıldığı Kilikia Körfezi sahilinde yapılan İssos muharebesiyle gerçekleşti. Muharebe İskender'in Perslerin sol kanadına hücum etmek üzere Yoldaş süvarilerinin başında Pinaros Irmağı'nı geçtiği öğleden sonra saatlerinde başladı; Pers sol kanadı kırıldı ve bozgun halinde geri çekildi.

O zaman İskender, Makedon falanks'larının çarpıştığı Pers merkez ordusuyla savaşmak üzere sola yöneldi. O noktada Dareios paniğe kapılıp muharebe meydanından kaçınca, süvarilerinin çoğu onun peşinden giderek, Pers ordusunu Makedonların katliamına terk ettiler. Arrianos ve diğer kadim kaynaklar, Makedon zayiatını 450 ölü ve 4.500 yaralı, Perslerdeki ölü sayısını ise 100.000 olarak verir; Makedon yaralıları arasında, bir kılıç darbesiyle uyluğundan yaralanan İskender de vardı.

Dareios, Babil'e ulaşana kadar kaçmaya devam etti; buradan,

hanedan ailesiyle birlikte imparatorluk hazinesini de ele geçirmiş olan İskender'le bir anlaşma müzakere etsinler diye elçiler gönderdi. İskender'in büyük bir kibirle elçileri geri çevirmesi üzerine, Dareios Asya'da kuracağı yeni bir orduyla yeni bir sefer planlamaya koyulmasının yanı sıra, Yunanistan'da ayaklanmaları finanse etmeye ve Fenike donanmasını bir taarruz için Ege'de tutmaya devam etti.

İskender'in MÖ 29 Temmuz 332'de Tyre'deki ana üslerini zapt etmesinden sonra Fenike donanması etkisizleşti. Oradan, Memphis'te firavun olarak taç giydiği Mısır'a gitti; daha sonra Tyre'ye dönerken İskenderiye kentini kurdu. Daha sonra, ertesi yaz başında, ordusunun kumandanı olarak Suriye'ye ve Mezopotamya'ya çıkıp eylül ortasında Dicle'ye ulaştı. Dareios müzakereler için son bir nafile çaba gösterdikten sonra, İskender'le çarpışmak üzere ordusunu Babil'den kuzeye yöneltti. Burada MÖ 1 Ekim 331'de Gaugamela'da İskender Dareios'un ordusunu tam bir hezimete uğrattı.

Dareios bir kez daha muharebe meydanından kaçtı, fakat çok geçmeden veziri Nabarzanes ile Baktria satrapı Bessus tarafından öldürüldü. Böylelikle MÖ 560'ta Büyük Kyros'un tahta çıkışıyla başlayan Akhaimenid hanedanı sona ermiş oldu. Bu arada muzaffer Makedon ordusu, Gordion'daki kehaneti gerçekleştirerek İskender'i "Asya'nın efendisi" ilan etmişti.

İskender'in fetih yürüyüşü onu sonunda Maveraünnehir ve İndus Vadisi'ne kadar götürdü; buradan MÖ 324 başında Pers ülkesine döndü. Şubat başında, Korinthos Birliği'ne hitaben, başka şeylerin yanı sıra Yunan kentlerinin resmen kendisini tanrı olarak tanıması gerektiğini bildiren bir duyuru kaleme aldı. Yunanlar onun göksel hevesleriyle alay ettilerse de, Arrianos'un, meşum bir notla sona eren İskender'in Babil'e dönüşü anlatısında gözlemlediği gibi, ona saygılarını sunmak üzere elçiler göndermeyi de ihmal etmediler: "Yunanistan'dan birbiri ardına gönderilen heyetler, başlarında tören çelenkleriyle huzuruna girdiklerinde, İskender'e büyük bir ağırbaşlılık havasıyla yaklaşıyor ve bir tanrının onuruna yapılan bir ayindelermiş gibi başına altın çelenkler koyuyorlardı. Bütün bunlara karşın, onun da sonu yakındı."[21]

İskender'in sonu, arkadaşlarıyla bir cümbüş gecesinin ertesinde ağır hastalanmasıyla geldi; on gün süren hastalığın sonunda, otuz üçüncü doğum gününden bir ay kadar önce, MÖ 10 Haziran 323 sabahı son nefesini verdi.

Arrianos, İskender'in düşmanları tarafından zehirlendiğine iliş-

kin antik hikâyeleri, "bunları anlatıyorum ama inanılmasını beklemiyorum"[22] diyerek kaydeder.

Ardından eserine, sıradan bir ölümlünün ötesinde olduğuna inandığı İskender için bir methiyeyle son verir.

> Benim inancım, o günlerde İskender'in adının ulaşmadığı tek bir millet, kent veya kişi kalmadığı yönündedir; tüm dünyada onun gibi bir tek kişi daha yoktu ve bu yüzden doğumunda insandan öte bir gücün işin içine karıştığı hissi içindeyim... Bu kadar yıl geçtikten sonra, bugün bile hepsi onun şanını sürdüren kehanetler Makedon halkına iletilmektedir.[23]

Küçük Asya'daki bir dizi Yunan kenti bir tanrı gibi gördükleri İskender'in anısını onurlandırdı ve Priene'ye yaptığı kısa ziyarette kaldığı ev, orada adına ithaf edilmiş bir inancı kaydeden kitabenin de kanıtladığı gibi bir tapınağa dönüştürüldü. Kitabede şu ikaz da yer alıyordu: "Arınmış ve beyaz libaslı olanlar dışında bu tapınağa girmek yasaktır."[24]

Küçük Asya Yunanları, Büyük Kyros'un fethinden iki yüzyılı aşkın bir süre sonra nihayet Pers hâkimiyetinden kurtulmuşlardı; gerçi, bir efendinin gidip yenisinin geldiğini anlamaları da çok sürmeyecekti. Gelgelelim, İskender'in düşü üzerine Pagos Dağı'nın eteklerinde yeniden kurulacak Smyrna açısından bu, yeni bir hayat anlamına geldi.

7

İskender'in ardılları

Hellenistik dönem, Yunan kültürünün Ege'den İndus Vadisi'ne kadar yayıldığı Büyük İskender'in hükümranlığıyla başlar. İskender'in ölümünden sonra, geniş imparatorluğu önde gelen komutanları tarafından bölüşüldü. Diadokhoi, yani Ardıllar olarak adlandırılan bu komutanlar Antipatros, Antigonus Monopthalmos (Tek-Gözlü), Lysimakhos, Selevkos ve Ptolemiaos idi. Ardılların birbirlerine karşı giriştiği bitmek bilmez savaşlar silsilesini, Epigonoi olarak adlandırılan oğullarının da sürdürmesiyle, Küçük Asya muazzam bir muharebe meydanına dönüştü.

Ptolemiaos, İskenderiye'de son derece muhteşem bir mezar hazırlarken İskender'in tahnit edilmiş cesedini kaçırıp Memphis'te ilahi bir onurlandırmayla defnetmekle diğerlerinin önüne geçmişti. Diadokhoi'nin topraklarını genişletmek üzere birbirleriyle savaşa girişmeleri çok sürmedi; bu, Küçük Asya'daki Yunan kentlerinin onların üstünlük mücadelesinde birer piyona dönüşecekleri, kırk yıldan fazla süren bir çatışma dönemiydi. İskender'in imparatorluğunun birliği sonsuza dek yok oldu, fakat bir Yunan *oekoumene*'si vizyonu, Küçük Asya'dan Orta Asya'ya ve Hindistan sınırlarına dek onun fethettiği topraklarda yükselen bir Hellenistik krallıklar mozaiki aracılığıyla varlığını sürdürdü.

Makedonya'da naip olan Antipatros, Trakya haricinde tüm Yunanistan'a hükmeye devam etti ve MÖ 319'da öldüğünde yerine oğlu Kassandros geçti. Trakya ve kuzeybatı Küçük Asya, Lysimakhos'un yetkisi altındayken, Antigonos Phrygia ve batı Anadolu'ya hükmediyordu; Selevkos Babil'in, Ptolemaios da Mısır'ın satrapıydı.

Ptolemiaos MÖ 323'ten itibaren kesintisiz yerini korudu ve MÖ 304'te Soter (Kurtarıcı) unvanıyla birlikte Mısır kralı ilan edildi.

MÖ 283/282'de ölünceye dek hükümdarlığını sürdürdü; yerini, kız kardeşi Arsinoe ile evlenmesi nedeniyle "Philadelphos", yani "Kız Kardeşinin Âşığı" demlen oğlu II. Ptolemiaos aldı. O döneme gelindiğinde Ptolemiaos krallığı Mısır'ın ötesine genişlemiş, Libya, Ethiopia, Arabistan, Fenike, Koele (Güney) Suriye, Güney Anadolu ve Ege adalarını kapsar olmuştu.

Selevkos, MÖ 312'de Nikator (Muzaffer) adıyla krallığını ilan etti. Daha sonraları, oğlu Demetrios Poliorketes'in (Kentlerin Kuşatıcısı) yardımıyla İskender'in imparatorluğunu kendi yönetimi altında birleştirmeye çalışan Antigonos'a karşı Lysimakhos'la ittifak kurdu. Müttefikler MÖ 301'de Phrygia'daki İpsos'ta yapılan bir meydan savaşında Antigonos'u mağlup edip öldürdülerse de, oğlu Demetrios sonradan Makedon kralı oldu. Daha sonra MÖ 281'de Selevkos, Magnesia ad Maendrum yakınında yapılan Korupedion Savaşı'nda Lysimakhos'u mağlup etti ve öldürdü. Bu Selevkos'a Küçük Asya'nın denetimini kazandırdığı için, krallığı artık Ege'den İndus Nehri'ne dek uzanıyordu.

Aynı yıl içinde, Selevkos Trakya'yı istila ettiğinde, II. Ptolemiaos Philadelphos'un yarım kan kardeşi Ptolemiaos Keravnos (Yıldırım) tarafından yapılan suikast sonucu öldü. Selevkos'un yerine, babasının Batı'daki ihtiraslarından vazgeçip dikkatini Anadolu ve Suriye'ye çeviren oğlu I. Antiokhos Soter geçti.

Bu arada, Makedon kralı olarak Demetrios Poliorketes'in yerine oğlu II. Antigonos Gonatas geçmişti. Böylelikle, İskender'in ölümünden 42 yıl sonra, MÖ 281'e gelindiğinde, imparatorluğu temelde üç kısma ayrılmıştı; bunlardan ikisini Epigonoi, yani Diadokhoi'nin oğulları, üçüncüsünü ise bir ardıl torunu yönetiyordu.

MÖ 301'de Antiokhos'un ölümünden sonra Lysimakhos, Mysia'da aşağı Kaikos Irmağı üzerinde bir dağ kalesi olan Pergamon'a, kraliyet hazinesini de teslim ettiği Philetairos adında bir Paphlagonialıyı tayin etti. MÖ 281'de Lysimakhos'un da ölümüyle, Philetairos Pergamon'un denetimini ele geçirdi ve kenti tapınaklar ve diğer kamusal yapılarla süsleyerek, kendine bağımsız bir prenslik kurmak için kraliyet hazinesinden geri kalanları kullandı. MÖ 263'te Philatairos öldüğünde, yerini evlat edindiği yeğeni Eumenes aldı.

Eumenes yönetime gelmesinin ertesi yılı, Sardes yakınında yapılan bir muharebede I. Antiokhos'u yenerek, Selevkos krallığına karşı Pergamon'un bağımsızlığını korumuş oldu. Bunu izleyen yirmi yıl boyunca Eumenes prensliğini tüm Kaikos vadisini ve Aiol kıyısını içerecek şekilde genişletti. Yönetimi MÖ 241'deki ölü-

müne dek sürdü; yerine evlat edindiği oğlu, Philatairos'un yeğeninin oğlu olan Attalos Soter geçti.

Attalos hükümranlığına, Avrupa'dan bir kuşak önce gelerek Küçük Asya'nın tüm batısına dehşet salan bir Kelt kavmi olan Galatialılara karşı büyük bir zafer kazanarak başladı. Bu, Anadolu'nun Galatia olarak tanınacak orta batı bölgesine yerleşmiş Galatialıların gücünü tamamen yok etti. Bu zafer Attalos'un adını taşıyan hanedanın ilk hükümdarı olarak kendisini Pergamon kralı ilan etmesini sağladı. Attalos kırk dört yıl hüküm sürdü; bu sürenin büyük bölümünü Selevkoslarla savaş ve Küçük Asya'da üstünlük mücadelesiyle geçirdi.

Attalos Roma'yla iyi ilişkiler kurdu ve MÖ 197'deki ölümünden sonra bu siyasa oğlu ve ardılı II. Eumenes Soter tarafından da sürdürüldü. Afrikalı Skipio komutasındaki bir Roma ordusu, o dönemde III. Antiokhos Megas'ın (Büyük) başında bulunduğu Selevkos krallığının iktidarını yıkmaya yönelik bir çabayla Eumenes'le güçlerini birleştirerek MÖ 190'da Küçük Asya'yı istila etti. Skipio ve Eumenes, ertesi yıl Magnesia ad Sipylum'da yapılan bir muharebede Antiokhos'a karşı kesin bir zafer kazandılar. Selevkos kuvvetlerine, muharebe meydanında yüzlerce fili ölen Hannibal [Annibal] komuta ediyordu; bu ölü fillerin görüntüsü Antiokhos'u o kadar üzdü ki, barış istemeye karar verdi. Apamea Antlaşması, Küçük Asya'daki eski Selevkos topraklarının çoğunu Pergamon'a bıraktı; böylece bu krallığm toprakları Hellespontos'taki Ege kıyısından Maiandros Vadisi'ne kadar uzanacak şekilde genişledi. Polybios'un belirttiği gibi, Eumenes'in babasmdan devraldığı krallık "birkaç küçük kente inecek kadar küçülmüş durumdaydı, ama o bunu çağının en büyük hanedanlarından biri olacak kadar büyütmeyi başaracaktı."[1]

Eumenes MÖ 159'da öldü ve yerine, Roma'yla Pergamon'un ittifakını koruyan kardeşi II. Attalos Philadelphos geçti. Attalos, Bithynia Kralı II. Nikomedes'e karşı uzun ve zorlu bir savaş verdi. Pergamon krallığı II. Attalos döneminde Karadeniz'den Akdeniz'e kadar Küçük Asya'nın büyük bölümünü kapsayacak kadar genişledi.

MÖ 138'de II. Attalos'un yerini, simya ve botanikle ilgilenerek devlet işlerini ihmal eden ve krallığında Roma'nın hâkimiyetine izin veren zayıf ve eksantrik yeğeni III. Attalos aldı. O döneme gelindiğinde Roma gücü o kadar büyümüştü ki Batı Anadolu'da bağımsız bir hükümranlığın geleceği çok karanlık hale gelmişti; ve bu yüzden Attalos son arzusu ve vasiyetinde, krallığını Roma'ya bıraktı. MÖ 133'te Attalos öldüğünde, bu miras Roma tarafından der-

hal kabul edildi. Fakat o dönemde Aristonikos adında biri, II. Eumenes'in gayrimeşru oğlu olduğu iddiasıyla ortaya çıkınca, Pergamonluların çoğu onun yanında yer aldı. Sonunda mağlup ettikleri Aristonikos'u bir mahkûm olarak Roma'ya göndererek idam ettirmek, Romalıların üç yıllarını aldı. O zaman Pergamon krallığı da Roma'nın MÖ 129'da kurulmuş olan Asya eyaletine katıldı.

Bu dönemde Roma Hellenistik dünyanın egemen gücüne dönüşmüştü. Polybios *Tarih*'inin başlangıcında eserinin amacının "elli üç yıl gibi kısa bir dönemde, daha önce hiç olmayan bir şeyi, dünyanın tüm meskûn kesimlerinin nasıl ve ne tür bir yapı içinde sadece Romalıların hâkimiyetine girdiğini" açıklamak olduğunu söyler.[2] Sözü edilen tarih aralığı, Hannibal'a karşı İkinci Kartaca Savaşı'nın başlangıcından, Romalıların son Makedon Kralı Perseos'u mağlup ettiği Üçüncü Makedon Savaşı'nın sonuna kadar geçen süre olan MÖ 220-167 yıllarıdır. Makedonya MÖ 148'de bir Roma eyaleti oldu ve iki yıl sonra, Mummius komutasında bir Roma ordusu, Akha Birliği'nin Yunan müttefiklerini Korinthos'ta adamakıllı bozguna uğratarak mağlup etti.

Küçük Asya'nın kuzeybatısındaki Bithynia krallığının ömrü, Pergamon'dan biraz daha uzun oldu. Hellenleşmiş Trakyalı kabilelerin bir koalisyonu olarak başladı ve üç savaşta Lysimakhos'a başarıyla karşı koyan Zipoites'in (h. MÖ 297-280) döneminde bir krallık haline geldi. Zipoites'in yerini oğlu I. Nikomedes (h. MÖ 280-255) aldı. Krallık, Yunan kıyı kentlerini zapt edip kendi kentlerini kurarak topraklarını Marmara Denizi ve Karadeniz kıyıları arasında genişleten I. Prusias (h. MÖ 228-182) döneminde doruğuna ulaştı. Topraklarını Roma'ya devrettikten sonra, Asya eyaletinin bir parçasına dönüşen Bithynia krallığının son kralı, IV. Nikomedes (h. MÖ 94-74) oldu.

Kios (Gemlik), Bithynia krallığının içine kattığı Marmara'daki bağımsız Yunan kıyı kent devletlerinden biriydi. Kent daha önceleri, Antigonos'un MÖ 302'de Kios'u zapt etmesinin ardından, sonuncusu –Mithridates– idam edilen bir dizi Pers tiranınca yönetilmişti. Tiranın, babasıyla aynı adı taşıyan oğlu Mithridates, Küçük Asya'nın Karadeniz kıyısına kaçarak, başkenti Amaseia (Amasya) olan Pontos krallığını kurdu. Hanedan kökeni itibarıyla Pers olmasına karşın, kıyı kentlerinin tümü Yunan kolonileri olarak kurulmuş Pontos Krallığı tümüyle Hellenleşti.

Pontos Krallığı, daha on bir yaşındayken MÖ 120'de tahta çıkan VI. Mithridates Eupator (Büyük) döneminde doruğuna ulaştı. Mithridates rüşdüne erince, başkentini Sinope'ye (Sinop) taşıya-

rak, bugün hâlâ kısmen mevcut olan sağlam kaleyi ve savunma surlarını inşa etti. Bu dönemde, Pontus Krallığı Paphlagonia, Bithynia, Kappadokia, Galatia ve Phrygia'ya kadar genişlemişti; ve Mithridates Eupator'un saltanatında, Karadeniz civarında yayılıp gerçek bir imparatorluğa dönüştü. İlki, MÖ 88'de başlayan sonuncusu ise yirmi beş yıl sonra Mithridates'in yenilgisi ve ölümüyle sonuçlanan –Mithridates Savaşları olarak bilinecek– dört büyük savaşta Romalılarla mücadele etti.

Romalılara karşı ilk savaşının başlangıcında, Mithridates karargâhını Miletos'a kurdu; çok geçmeden Küçük Asya'daki tüm İtalyanların bir ay sonraki belirli bir tarihte öldürülmesine ilişkin gizli emirler çıkardı. Emirleri yerine getirildi ve tek bir gün içinde 80.000 kadar İtalyan, kadın çocuk demeden öldürüldü; katliamın en büyüğü de, Roma'nın Asya eyaletinin başkenti olan Ephesos'ta meydana geldi. Mithridates yoluna devam ederek, genellikle Roma hâkimiyetinden kurtaran kişi olarak kabul edildiği Küçük Asya, Ege adaları ve Atina dahil Yunanistan'ın büyük bölümünü işgal etti. MÖ 84'te onu anlaşma yapmaya ve Küçük Asya'daki fetihlerinden vazgeçmeye zorlayan Sulla komutasmdaki bir Roma ordusunca Yunanistan'dan sürülüp atıldı.

MÖ 83-81'de yapılan ikinci Mithridates Savaşı'nda, Roma'nın Asya eyaletinin yeni valisi Lukullos, Roma'ya geri çağrılmadan önce, Pontos'a üç taarruz yaptı. Üçüncü savaş MÖ 74'te, Lukullus komutasmdaki bir Roma ordusunun, Mithridates'i Kyzikos kuşatmasını kaldırmaya mecbur ettiğinde başladı. Savaş, Lukullus'un Roma'ya çağrıldığı MÖ 67'ye dek uzayıp gitti. Dördüncü ve son savaş ertesi yıl başladı ve Pompey komutasmdaki bir Roma ordusu Pontos'u istila edip Mithridates'i Khersonesos Taurike'ye (Kırım) kaçmak zorunda bıraktı; Mithridates sonunda MÖ 63'te orada öldü. Yerine, Pompey'in Kırım'daki Bosporan krallığının hükümdarı olarak tanıdığı oğlu II. Pharnakes geçti.

Bundan başka Galatia, Paphlagonia, Kappadokia ile Güneybatı Anadolu'daki Kommagene'de Hellenleşmiş krallıklar vardı; Pompey'in son hesaplaşmada Mithridates'i mağlup edişinden sonra, hükümdarlarının boyun eğmesini kabul etti ve onları "Roma halkının dostları ve müttefikleri" olarak tanıdı.[3] Aynı zamanda Küçük Asya kentlerini ve eyaletlerini yeniden düzenledikten sonra, Suriye'ye yürüyerek MÖ 63'te de XII. Antiokhos Philadelphos'u devirdi. Hemen ardından Suriye'yi bir Roma eyaleti olarak yeniden organize eden Pompey, Selevkos hanedanına son verdi.

Pompey bunun ardından Ege adalarını ve Küçük Asya'nın kıyı

kentlerini talan eden korsanlarla mücadeleye girişti. MÖ 67'de korsanlara karşı topyekûn bir savaş başlattı; üç ay içinde, Korakesion (Alanya) açıklarındaki müthiş bir savaşla, Küçük Asya'nın Pamphylia ve Kilikia kıyılarından tümünü temizlemişti. Plutarkhos'un, Pompey'in yaşamına ilişkin eserinde yazdığı gibi: "Hepsinde pirinç mahmuzlar bulunan doksan geminin yanı sıra, savaş esiri olarak en az 20.000 kişiyi ele geçirdi."[4]

Küçük Asya'nın Yunan kentleri Mithridates Savaşları'nın ardından bellerini doğrultmuşken, Caesar'ın Rubikon Irmağı'nı geçtiği ve MÖ 1 Ocak 49'da İtalya'yı istila ettiği zaman başlayan Roma İçsavaşı'nın girdabına kapıldı. Caesar, ertesi yıl 9 Ağustos'ta, Güney Teselya'daki Pharsalos'ta, Pompey'e karşı kesin bir zafer kazandı. Pompey İskenderiye'ye kaçtı; Caesar'ın buraya gelmesinden birkaç gün önce uğradığı suikast sonucu öldü. Bundan sonra Caesar, Mısır hükümdarı XIII. Ptolemiaos'un yerini alarak, kardeşi XIV. Ptolemiaos'la birlikte hükümdar olan Kleopatra'yla İskenderiye'de kaldı. Caesar ertesi yaz İskenderiye'den ayrıldığı zaman, Kleopatra onun Caesarion adlı oğlunu doğurmuştu; ertesi yıl, kardeşinin ölümünden sonra, oğlunu kendisine ortak hükümdar yaptı.

Bu arada, II. Pharnakes babasının Küçük Asya'daki topraklarını geri almaya girişip MÖ 48'de, Caesar'ın Küçük Asya'daki kumandanı Domitios Kalvinus komutasındaki bir orduyu yenilgiye uğrattı. Caesar ertesi yıl, Pompey tarafından kurulan yeni kentlerden biri olan Zela'da (Zile) Pharnakes'i bozguna uğrattı; zafer, seferin beşinci gününde ve çarpışma başladıktan sadece dört saat sonra elde edilmişti. Caesar'ın zaferinin bu hızı, Roma'daki geçit töreninde, maiyetindekilerin şu efsanevi vecize yazılı pankartlarla sergilendi: "*Veni, vidi, vici!*" –"Geldim, gördüm, yendim!"[5]

Caesar'ın MÖ 44 Martı'nda Roma'da suikasta uğrayıp öldürülmesinin ardından, Akdeniz dünyası bir başka çatışma girdabına kapıldı. Caesar'a karşı kurulan komplonun iki lideri olan Brutus ve Cassius, Roma'yı terk edip Doğu'ya gitmek zorunda bırakıldılar; burada, Marcus Antonius ve Octavianus'un başını çektiği Caesar yandaşlarına karşı asker ve para topladılar. Brutus, Küçük Asya kentlerinden on yıllık vergilerin toplamı olan bir meblağ talep etti ve Lykia'daki Ksanthos ödemeyi reddedince, kenti derhal kuşatma altına aldı. Ksanthoslular ise, tıpkı beş yüzyıl önce Medli Harpagos'un kuşatmasında yaptıkları gibi, teslim olmaktansa kentlerini yakmayı yeğlediler. Plutarkhos'a göre, bu soykırım karşısında Brutus şaşırıp kaldı ve Ksanthoslulardan bazılarını olsun kurtarmak için elinden geleni yaptıysa da, neredeyse tümü can verdi.

Brutus ve Cassius, ertesi yıl Antonius tarafından mağlup edildiklerinde hayatlarına kendi elleriyle son verdiler. Octavianus'la anlaşan Antonius, imparatorluğun doğusunu yeniden örgütleme sorumluluğunu üstlendi; bu süreç içinde, kendi halkı tarafından öldürülen II. Pharnakes'in oğlu Dareios'un yönetimi altında Pontos krallığını diriltti.

Antonius Mısır'la bir ittifak peşine düştü ve MÖ 41'de Kleopatra'yı Tarsus'a davet etti. İkisi çok geçmeden bağlaşık ve sevgili oldular; kışı birlikte İskenderiye'de geçirmelerinin ardından, Kleopatra Antonius'un biri kız diğeri erkek doğacak ikizlerine hamile kaldı. Üç yıl sonra, Antiokheia'da ona katılmasmm ardmdan Antonius'tan bir oğul daha doğurdu. Ardından Antonius, MÖ 34'te İskenderiye'de bir zaferi kutladıkları sırada, Kleopatra ve çocuklarını, Ermenistan, Suriye, Fenike, Kilikia, Kypros (Kıbrıs) ve Kreta'yı (Girit) kapsayan genişletilmiş Mısır krallığının hükümdarı ilan etti.

Antonius ve Octavianus arasmdaki rekabet, her ikisini de savaş hazırlıklarına itti. İtalya ve batı eyaletlerinin MÖ 32'de kendisine bağlılık yemini etmesi üzerine, Octavianus Kleopatra'ya savaş ilan etti. Bu savaş, MÖ 31'de, Octavianus'un donanmasının Kuzeybatı Yunanistan'daki Aktium açıklarında Antonius ve Kleopatra'nın ortak donanmasını yenmesiyle doruğuna ulaşacaktı. Sonrasmda Octavianus, Antonius ve Kleopatra'yı İskenderiye'ye kadar kovaladı; burada iki sevgili ertesi yılm ağustosunda canlarına kıydılar. Kleopatra'nın ölümü, Ptolemaios hanedanının sonunu getirdi ve Octavianus kısa süre sonra, Mısır'ı bir Roma eyaleti olarak yeniden düzenledi.

Octavianus'un Aktium'daki zaferi, onu Roma dünyasmın efendisi yaptı; bu, tarihçiler tarafından genellikle Hellenistik dönemin sonunu belirleyen olay olarak tanımlanır. Ardmdan, MÖ 16 Ocak 27'de Octavianus'un Senato'dan "Augustus" unvanını almasıyla, Roma tarihinde imparatorluk çağı başlamış oldu. Bundan böyle, geçmişte pek çok kez olduğu gibi, bir kez daha efendilerini değiştiren Küçük Asya'daki Yunan kentleri, tarihlerinde yeni bir çağm başlangıcı olarak, Roma'daki imparatora tabi olacaklardı.

Küçük Asya'da tahrip edilmiş veya zarar görmüş Yunan kentleri, Diadokhoi ve Epigonoi tarafından, kimi zaman yeni mevkilerde ve yeni adlarla olmak üzere yeniden inşa edildi ve çoğu zaman bölgelerindeki daha eski kentlerle birleşen birçok yeni kent de kuruldu.

I. Selevkos Nikator'un, diğer Diadokhoi'den çok daha fazla

kent kurduğu anlaşılıyor; en azından Appianos'un anlatısından bunu anlıyoruz:

> İmparatorluğun dört bir köşesinde kentler kurdu ve bunlardan on altısına babasının ismi olan Antiokhos, beşine annesinin ismi olan Laodekeia, dokuzuna kendisinin ve dördüne eşlerinin adını verdi; eşlerinden Apameias'ın adını üç kente, Stratonikeia'nınkini ise bir kente verdi... Kendi adlandırdığı diğer kentlerin isimleri, ya kendi veya Kral İskender'in edimleriyle, Yunanistan veya Makedonya'dan geliyordu. Bunun sonucu olarak, birçok Yunan veya Makedon kentlerinin adlarına, Suriye'de ve yukarı Asya'nın barbar bölgelerinde de rastlanır...[6]

Selevkos'un babası Antiokhos'un ismini verdiği kentlerin en ünlüsü, İpsos'taki zaferinin ardından Orontes (Asi) Irmağı üzerinde kurup, artık Küçük Asya'nın çoğunu kapsayan genişletilmiş imparatorluğunun başkenti yaptığı Antiokheia (Antakya) idi. Bundan başka, Orontes üzerinde Apameia (bugün Suriye'de Qal`at al-Madhīq) gibi, nehrin denize döküldüğü yerde, Antiokheia'nın limanı işlevini gören Selevkeia ad Pieria'yı (bugün Manavgat ilçesi yakınlarında antik kent) da kurdu. Selevkos beş yıl sonra Kilikia'yı ele geçirdiğinde de, Selevkeia ad Kalykadniom'u (bugün Göksu Irmağı üzerindeki Silifke) kurarak, burayı çevredeki bir dizi yerleşimin halkıyla nüfuslandırdı.

Selevkos, yaklaşık aynı dönemde Selevkeia ad Kalykadniom'un kuzeydoğusundaki dağlık bölgede Zeus Olbia tapınağını kurdu. Arkaik ve klasik dönemlerde çoğunun İon, birkaçının da Aiol tarzında yapıldığı göz önüne alınırsa, bu muazzam yapı Küçük Asya'daki bilinen en eski Korinthos tapınağı olma ayrıcalığını taşır.

I. Selevkos ayrıca, Kserkses tarafından tahrip edilen Didyma'daki arkaik Apollon tapınağının da yeniden inşasına girişti, fakat MÖ 281'de öldürülmesi üzerine proje yarım kaldı. Beş yüzyıl inşa sürecinde kalan ve asla tamamlanamayan Hellenistik tapınak, öncülünden de daha muazzam bir ölçekte tasarlanmıştı. Bu tapınak, heybeti açısından sadece Ephesos'taki Artemesion ile Samos'taki Heraeion'un gerisinde kalan, Yunan dünyasındaki gelmiş geçmiş en büyük üçüncü tapınaktı.

I. Selevkos bundan başka Sardes'teki arkaik Artemis tapınağını da yeniden inşa ettirmiş olabilir, fakat onun ölümü sırasında o da tamamlanmadan kalmıştı. Daha sonra Hellenistik çağda ve keza emperyal Roma çağında birbirini izleyen projelere girişildi, ama sonunda MS 141'de ithaf edildiğinde, hâlâ tam anlamıyla bitmiş değildi.

Strabon'a göre, İskender Granikos'taki zaferinin ardından, Troya'nın yerine kurulmuş Aiol kenti İlion'un yeniden inşasını emretti; bu, onun ölümünden sonra Lysimakhos'un sürdürdüğü bir proje oldu. Strabon, İlion'daki Athena tapınağının Lysimakhos tarafından tamamlandığını yazsa da, Troya'da bulunan kitabelerin kanıtladığı üzere, muhtemelen yeniden inşasını Antigonos Monopthalmos başlatmıştı. MÖ 306/305 tarihli kitabeler, Antigonos'un Troas Federasyonu olarak tanınan, merkezi İlion'daki Athena tapınağı olan birliği oluşturduğuna işaret eder.

Antigonos ayrıca Troas'taki antik Sigeion'un yerine Antigoneia kentini kurdu. Yeni kent, Troas Federasyonu'nun kurulduğu zaman yapılmış gibi görünen bir *synoikisis*, yani çeşitli yörelerin tek bir siyasal birimde yeniden kümelenmesiydi. Bu *synoikisis*'e dahil edilen kentler arasında muhtemelen Kebren, Skepsis, Kolonai, Hamaksitos, Neandria ve Larisa bulunuyordu. İlion'un güneyinden Lekton Burnu'na kıyı bölgesinin tamamını içeren toprakları çok büyüktü ve Troas'ın batı kıyısındaki tek gerçek limana sahip olması, önemini daha da artırıyordu. Troas İpsos muharebesinin ertesinde, kentin ismini Aleksandria'ya çeviren Lysimakhos'un denetimine girdi. Strabon, bu yeni ismin "İskender'in ardıllarının kendi adlarını taşıyan kentlerden önce İskender'in adını taşıyan kentler kurmasının dindarca bir hareket olduğunun düşünülmesi" nedeniyle konulduğunu söyler.[7] Yeni kent antik Troya'nın mevkiine yakın olduğundan, eninde sonunda Aleksandria Troas olarak tanınmaya başlandı.

Antigonos Monopthalmos, Bithynia'daki Askania [İznik] Gölü yakınına Antigoneia kentini kurdu. MÖ 300 civarında kenti zapt eden Lysimakhos, buraya Antipatros'un kızlarından biri olan, ölen ilk karısı Nikaia'nın adını verdi. MÖ 281'de Lysimakhos'un ölümünden sora, I. Nikomedes Nikaia'yı ele geçirip Bithynia'nın başkenti yaptı. Daha sonra MÖ 265'te Nikomedes, Nikomedeia [İzmit] kentini kurup başkentini buraya taşıdı.

MÖ 188 civarında, I. Prusias, Prusa ad Olympum kentini kurdu; kentin böyle anılmasının nedeni Bithynia'nın Olympos Dağı [Uludağ] eteklerinde olmasıydı. Kentin inşasına, MÖ 189'da Magnesia'daki yenilgisinden sonra Bithynia'ya kaçmış olan Hannibal nezaret etmiş olabilir. Romalıların baskısı, Prusias'ı Hannibal'e sağladığı korumaya son vermeye zorlayınca, Hannibal de Roma'ya iade edilmekten kurtulmak için MÖ 183'te canına kıydı.

Üç yüzyılı aşkın bir dönem boyunca viran halde kalan Smyrna, İskender'in düşüne giren Pagos Dağı civarındaki yeni yerinde An-

tigonos tarafından yeniden kuruldu. Antigonos'un ölümünden sonra, Smyrna'nın yeniden inşası, Strabon'un İonya'nın en güzel kenti olarak gördüğü yeni kenti betimlerken değindiği gibi, Lysimakhos tarafından tamamlandı.

Lysimakhos, Antigonos'a karşı kazandığı zaferden kısa süre sonra Smyrna'yı yeniden inşa ettiği dönemde Ephesos'u da yeniden kurdu. Limanı Kaystros Irmağı'nın milleriyle dolduğundan, Ephesos'u denize daha yakın yeni bir yerde kurduktan sonra, kenti yaklaşık 10 kilometre çapında savunma surlarıyla çevirdi. Pausanias'a bakılırsa, Lysimakhos Ephesos'u, Lebedos ve Kolophon gibi İon kentlerinin halklarıyla yeniden nüfuslandırdıktan sonra o kentleri de tahrip etti.

Lydia'da Lykos vadisindeki Laodikeia kenti, muhtemelen MÖ 261-246 yıllarında hüküm süren II. Antiokhos Theos (Tanrı) tarafından kuruldu. Antiokhos bu kente, MÖ 253'te boşadığı ilk karısı Laodike'nin adını vermişti; dolayısıyla Laodikeia'nın kuruluşu, MÖ 261-253 arasında gerçekleşmiş olmalıdır.

MÖ 214/213'te, II. Antiokhos Theos'un oğlu III. Antiokhos Megas (Büyük), Lydia'nın eski başkenti Sardes'i yakıp yıktı; aynı hükümdar kenti annesi Kraliçe Laodike'nin aracılığıyla yeniden inşa etti. Genç Antiokhos daha sonra 2.000 Babilli ve Yahudiyi Sardes ve Laodikeia da dahil Lydia ve Phrygia'ya yerleştirdi; bu Babillilerle Yahudiler bölgenin ticaret yaşamında önemli bir rol oynayacaklardı. Yahudilerin bazılarının yerleştirildiği Sardes'in tepelerindeki Tire'de torunları 1976'ya dek yaşamayı sürdürdüler.

Karya'daki Philadelphia kenti, daha önceden muhtemelen Hellenistik dönemin başlarında oluşturulmuş bir Makedon kolonisinin yerinde, II. Attalos Philadelphos (h. MÖ 159-138) tarafından kuruldu. MÖ 158 civarında, II. Attalos Pergamon krallığına Akdeniz'de bir liman kazandırmak üzere Pamphylia'da Attaleia (Antalya) kentini kurdu.

Strabon'a göre, Lydia'daki Thyateira da [Akhisar], MÖ 281'deki ölümünden kısa süre önce I. Selevkos Nikator tarafından yeniden kurulan bir kentti. Strabon, Karya'daki Stratonikeia'da [Eskihisar], herhalde bahsedilenlerin II. Selevkos (h. MÖ 246-226/5) ve oğlu ve ardılı III. Selevkos (h. MÖ 226/5-223) olduğu "krallarca masraflı imarla süslenmiş"[8] bir başka Makedon kolonisi olduğuna değinir.

Hellenistik dönemde yeniden inşa edilen kentler, Miletoslu Hippodamos'un yarattığı modele uygun olarak, sokaklar dikdörtgen bir ızgara planında anayönlere uzanacak ve önemli kamusal

yapılar merkezde kümelenecek şekilde yerleştirilmişti. Priene, Hippodamos planının iyi bir örneğidir, zira Hellenistik dönemin başlangıcında yeni bir mevkide yeniden inşa edilmiş ve hiçbir zaman o dönemdeki yerleşiminin sınırlarını aşmamıştı.

Pompey'in Küçük Asya'da yaptığı yeniden örgütlenme, Anadolu'nun sivil ve bölgesel yönetiminde önemli değişikliklerle sonuçlandı. VI. Mithridates Eupator'un hükmettiği krallığm çekirdeği, yeni Pontos ve Bityhinia eyaleti yapılarak, Romalı vali Nicaea'nın yönetimine verildi. Yeni Pontos eyaletinin kent merkezleri arasında Amaseia'daki eski başkenti, sırasıyla Amisos, Sinope ve Amastris olmak üzere üç liman kentiyle, Pompey'in kurduğu ve tümü Hellen adları taşıyan yedi yeni kent bulunuyordu. Yeniden örgütlenen kentler, daha sonra Kaisareia (Kayseri) ve Sebasteia (Sivas) olarak tanınacak Mazaca ve Megalopolis'i içeriyordu; bu iki kent sonraki iki binyılı aşkın süreyle Orta Anadolu'nun en önemli iki kenti olacaktı.

Yeniden örgütleme, büyük Kilikia ovasının yanı sıra, eskiden Asya eyaletinin parçası olan kazaları da kapsayan yeni Kilikia eyaletini yarattı. Pompey'in yeniden kurduğu Kilikia'nın kıyı kenti Soloi'ye, onun onuruna Pompeipolis adı verildi; Pompey MÖ 67'de boyun eğdirdiği eski korsanların birçoğunu buraya yerleştirdi.

İskender'in ölümünü izleyen sayısız savaşa karşın, Küçük Asya'nın Yunan kentleri kültürel olarak gelişerek, olağanüstü sayıda bilimci ve filozof yetiştirdi. Bildiğimiz kadarıyla, bu düşünürlerin hepsi ya Atina ya da İskenderiye'de öğrenim gördü; İskenderiye, Ptolemiaos'ların ilk ikisi devrinde büyük bir kültürel merkez haline geldi. I. Ptolemiaos (h. MÖ 305-283) İskenderiye Müzesi ve Kütüphanesi'ni kurdu; oğlu II. Ptolemiaos (h. MÖ 283-245) döneminde bu kurum, başta Platon'un Akademisi ile Aristoteles'in Lykeion'u olmak üzere Atina'daki ünlü felsefe okulları tarzında yükseköğrenim kurumuna dönüştü.

Heraklides Pontikos (MÖ yak. 388-310), Heilenistik dönemde bilim insanı ve filozof olarak sivrilen Küçük Asyalı Yunanlardan ilkiydi. İkinci adı, doğum yeri olan Bithynia'nın Karadeniz kıyısındaki Herakleia Pontika (Ereğli) kentinden gelir. Atina'da Platon ve belki Aristoteles'ten eğitim aldıktan sonra, kendi okulunu kurmak üzere Herakleia Pontika'ya döndü. Heraklides, bilim tarihinde yıldızların kuzey kutup çevresindeki gecelik hareketinin aslında dünyanın kendi eksenindeki dönüşünden kaynaklandığını ilk söyleyen kişi olmasıyla tanınır.

Hekim Herophilos (MÖ yak. 330-yak. 260), Byzantion'un tam

karşısında Asya yakasında, Bosphoros'un girişindeki Khalkedon'da doğdu. Eğitim almak üzere gittiği İskenderiye'de, MÖ birinci yüzyılın sonunda hâlâ son derece gözde bir eğitim kurumu olan bir tıp okulu kurdu. Ünlü bir diğer tıp okulu da, MÖ IV. yüzyılda, Pers sarayında kraliyet hekimi olan Ktesias'ın kurduğu Knidos'taki okuldu.

Fizikçi ve filozof Straton, Hellespontos'un Asya kıyısındaki Lampsakos'ta doğdu. Atina'da eğitim gördü ve MÖ yak. 286-268'de Aristoteles'in Lykeion'un yönetiminde hizmet ettikten sonra, doğrudan İskenderiye'deki müzenin yönetimine geçti. Fragmanları dışında tümü kayıp kırk eserinin olduğu bilinir. Bu kayıp eserlerden birinin içeriğini, MS VI. yüzyılda Simlicius'un bir tefsirinden tanıyor ve Straton'un serbest düşen cisimlerin hareketini göstermesiyle Galileo'nun öncüsü olduğunu öğreniyoruz.

Astronom ve matematikçi Autolykos, Aiol kenti Pitane'de doğdu ve MÖ IV. yüzyılın ikinci yarısında tanındı, fakat bunun dışında yaşamı hakkında pek az bilgi vardır. Konum astronomisi üzerine, tamamı bugüne ulaşabilen ilk iki Yunan matematik kitabının yazarıdır.

Filozof Pitaneli Arkesilaos, doğduğu kentte Autolykos'tan ders aldı ve onun peşinden Sardes'e gitti. Atina'da Theophrastos'ın yönetimindeki Aristoteles'in Lykeion'unda eğitimine devam etti. Ardından Platon'un Akademia'sına geçiş yaparak, MÖ 268-264 yılları arasında yönetici olarak çalıştı. Arkesilaos, bir sorunun iki yönünü de tartışan ilk filozof olarak tanınır, fakat açık fikirliliği nedeniyle hiç kitap yazamadı, en azından çağında hakkında söylenen buydu.

Filozof Kleanthes (MÖ 331-232) Assos'ta doğdu ve Atina'ya giderek, Stoacı felsefe okulunun kurucusu Zenon'dan ders aldı. MÖ 264'te Zenon'un ölümünden sonra, Kleanthes Stoacı okulun başına geçti. Kleanthes başat olarak, çağdaşı Samoslu Aristarkhos'un güneş merkezli kozmolojisine karşı çıkmasıyla tanınır. Aristarkhos'un yerküreyle diğer gezegenlerin güneşin yörüngesinde döndüğüne ilişkin kuramı, on sekiz yüzyıl sonra Kopernik tarafından canlandırılacaktı.

Kilikia kenti Soloi, şair ve astronom Aratos ile filozof Khrysippos'a hayat verdi. Aratos (MÖ yak. 315-239), Makedon kralı II. Antigonos Gonatas'ın Pella'daki sarayına dahil olmadan önce, Atina'daki Stoacı okulun üyesi oldu. Bugüne ulaşan tek eseri, astronomi ve meteoroloji üzerine, takımyıldızların Yunanca isimlerini ebedileştirmeye yarayan didaktik bir şiir olan *Phaenome-*

na'dır. Khrysippos (MÖ yak. 280-210) Atina'da eğitim gördü ve Kleanthes'in yerine Stoacı okulun başına geçti. Eserleri öylesine etkiliydi ki, Stoacılığın ortodoks versiyonuna dönüştüler; o kadar ki, "Khrysippos olmaksızm, Stoa olamaz" deniliyordu.[9]

Pergamon, kendini Küçük Asya'da Hellenciliğin savunucuları olarak gören Attalos hanedanının aydınlanmacı yönetimi sırasında önemli bir kültürel merkez olarak sivrildi. Muhteşem Pergamon Kütüphanesi'ni bir tek İskenderiye'deki Ptolemiaosların kütüphanesi gölgede bırakıyordu. Pergamon ayrıca heykeltıraşlık okulu, özellikle de olağanüstü Zeus Sunağı'ndaki oyma bezemeleriyle nam salmıştı. Sunak, II. Eumenes tarafından, MÖ 189'da III. Antiokhos'a karşı Magnesia'da kazandığı zaferin yanı sıra, I. Attalos'un Galatialılar karşısmda kazandığı daha önceki bir zaferin anısına yaptırıldı; hükümdar her iki galibiyeti de barbarlığa karşı Hellenizmin zaferi olarak görüyordu, Attaloslar, içlerinden en ünlüsü matematikçi Apollonios olan bir grup yazar, âlim ve sanatçıyı saraylarında himaye ettiler.

Apollonios, MÖ yak. 262'de Pamphylia kenti Perge'de doğdu ve gençliğinde III. Ptolemiaos (h. MÖ 246-221) ve IV. Ptolemiaos (h. MÖ 221-204) dönemlerinde İskenderiye'de eğitim gördü. Bundan başka, I. Attalos Soter'in (MÖ 241-197) Pergamon'daki sarayının onur konuğuydu. Apollonios, Arkhimedes ve Eukleides'le birllkte, antik dünyanın en büyük matematikçilerinden biri kabul edilir. Bugüne ulaşan tek önemli eseri *Konikler* adlı risalesidir ve bunun bile son kitabı kayıptır. Bu eser, üç konik kesit tipinin ilk kapsamlı ve sistemli analiziydi: Elips (ki bunun özel bir hali çemberdir), parabol ve hiperbol. Bunun yanı sıra, gezegensel hareketi betimleme yöntemleri olarak iç ve dış merkezli çemberleri formüle etmesiyle de tanınır.

Antik çağın en büyük gözlemci astronomu Hipparkhos, MÖ yak. 190'da Bithynia kenti Nikaia'da doğdu. MÖ 141-127 yıllarında bir gözlemevi kurup astronomik ölçümler yaptığı Rodos'a gitmeden önce, İskenderiye Kütüphanesi'nde öğrenim gördüğü biliniyor. Bugüne ulaşan tek yapıtı, Soloili Aratos'un *Phaenomena* adlı eserine yazdığı bir şerhtir; burada, MÖ 134'te Akrep takımyıldızında ansızın beliren bir "nova", ya da "yeni yıldız"mki de dahil 850 kadar yıldızın göreli parlaklığı ve göksel koordinatlarını verir. Kendi yıldız haritası ile 128 yıl önce astronom Timokaris tarafından yapilan haritayı karşılaştırarak keşfettiği yıldızlardaki göksel enlem derecesindeki sürekli bir değişim olan ekinoksların devinimini keşfiyle tanınır.

Hipparkhos ayrıca matematikçi olarak da ünlüdür; en büyük başarısı küresel trigonometriyi geliştirmesidir. Bu ve diğer kuramları ve ölçümleri, Hipparkhos'un hakkını teslim ederek MS yak.159'da İskenderiyeli Kladios Ptolemais'in kaleme aldığı *Almagest*'te (El-mecisti) yer alır.

Hipparkhos'un biraz daha genç çağdaşı Bithynialı Theodosios, küresel geometrinin astronomiye uygulanması hakkında bir risale olan *Sphaerica*'sıyla tanınır:

Bu eser Arapça ve Latinceye de çevrilip VII. yüzyıla kadar kullanımda kalmıştır.

MÖ III. yüzyılla II. yüzyıl arası yaşayan Kolophonlu Nikandros, velut bir şairdi; ilki zehirler ve panzehirleri ele alan, ikincisi zehirli yaratıklarla ısırma ve sokmalarına karşı tedavileriyle ilgili iki didaktik şiir yazdı. II. yüzyıl şair ve filozofu Bion, Smyrna yakınmda doğdu ve Atina'da eğitim gördü; ardından Rodos'ta kendi okulunu açtı. Kimi zaman hatalı olarak Theokritos'a atfedilen *Adonis'e Ağıt* adli eseriyle ünlüdür.

MÖ IV. yüzyılın ikinci yarısmda tanınan mimar Prieneli Pythios, Halikarnassos'taki Mausoleion ile Priene'deki Athena Polias Tapınağı'nı tasarladı. Eserlerini betimleyen kitaplar yazdı, fakat bunlar kaybolmuştur ve bugün ancak Vitruvius aracılığıyla bilinirler.

MÖ II. yüzyılda yaşayan mimar Hermogenes Priene'de doğmuş olabilir. Hermogenes, klasik mimarinin en büyük kuramcısıydı, özellikle İon düzeninin kurallarını oluşturmak konusunda önemliydi. Eserleri kaybolmuştur fakat Vitruvius ve onun aracılığıyla, Rönesans'tan itibaren Avrupa mimarisinde derin etki yaratmıştır.

Hermogenes'e ait iki yapı kısmen bugüne ulaşmıştır: Magnesia ad Maeander'deki Artemis Leukophryene tapınağı ile Teos'taki Dionysos tapınağı. Strabon'a göre, Artemis Leukophryene ("beyaz kaşlı Artemis") onun döneminde, sadece Ephesos'taki Artemis ile Teos'taki Apollo'nun arkasından, Küçük Asya'daki üçüncü büyük tapmaktı. Bunun yanı sıra, Artemis Leukophryene tapınağının, "kutsal alanın yapısmda gösterilen uyum ve hüner" bakımından Ephesos'taki Artemis'ten çok daha üstün olduğunu da söyler.[10] Vitruvius, Teos'taki Dionysos tapmağını, İon tarzı tüm sonraki tapınakların arketipi olarak görür. 18,5 metreye 30 metre platformuyla bu, antik dünyanın gelmiş geçmiş en büyük Dionysos tapınağıydı.

Mimar ve mühendis Knidoslu Sostratos, Antik Dünya'nın Yedi Harikası'ndan biri olan ve MÖ yak. 280'de, II. Ptolemiaos Philadelphos için inşa ettiği ünlü İskenderiye Feneri'nin tasarımcısı ve

banisi olarak tanınmıştır. I. Attalos Soter için çalışan askeri mühendis Pergamonlu Biton, mancınıklar ve diğer savaş makineleri inşasıyla tanınır.

Hellenistik Küçük Asya ayrıca, içlerinden Lydialı Ksenophilos ve Ksanthoslu Menekrates gibi baziları kendi kentlerinin tarihini yazmış bir dizi tarihçiye de hayat verdi. Karadeniz'deki Herakleialı Nymphis, kendi doğum yerinin bir tarihinin yanı sıra, İskender'in biyografisini de kaleme almıştı.

Filozof ve gramerci Knidoslu Agatharakhides (MÖ yak. 215-145 sonrası), Ethiopia, Skythia ve Hindistan gibi uzak diyarları betimleyen *Erythraian Denizi'nde Yolculuk* adlı bir coğrafya kitabı yazdı. Denizci Kyzikoslu Euksodus, II. Ptolemiaos tarafından Afrika civarından Hindistan'a bir deniz güzergâhı bulmaya gönderildi; bu, başarısız olmuş, destansı yolculuk Strabon tarafmdan aktarılmıştı.

Strabon, Euksodus'un yolculuğunu betimlerken, Orontes'teki Apameialı Poseidonios'a (MÖ yak. 135-yak. 50) gönderme yaparak, "yaklaşık 70.000 stadia olan meskûn dünyanın uzunluğunun, tam bir dairenin yarısı olduğunu, böylece, batıdan dosdoğru bir rotayla yelken açtığınızda 70.000 stadia içerisinde Hindistan'a ulaşılabileceğini düşündüğünü"[11] yazar. Poseidonios Atina'da felsefe öğrenimi gördü; en nihayet, Polybios'un bıraktığı yerden devam ettiği, elli iki kitaptan oluşan *Tarih*'ini yazacağı Rodos'a yerleşmeden önce, batı eyaletlerinde ve Kuzey Afrika'da bilimsel incelemeler yaptı. Bunun yanı sıra, meteroloji üzerine eseri, özellikle de Atlas Okyanusu'nu gözlemleyerek geliştirdiği gelgit hareketinin dönemselliği fikrini açıklamasıyla tanınır.

İskender'in Hellenizmin Akdeniz'den Asya'nın göbeğine kadar uzandığını gören muhteşem vizyonuyla, onun ardılları döneminde böylesine bir kültürel zenginlik içinde, Küçük Asya Yunanları arasında bu ünlü mimarlar, astronomlar, mühendisler, kâşifler, coğrafyacılar, dilbilimciler, tarihçiler, matematikçiler, filozoflar, hekimler, fizikçiler ve şairler yetişti.

8

Roma hâkimiyeti ve vahiy

MÖ 27'de Augustus'un tahta çıkışı, Küçük Asya'daki Yunanlar için yeni bir çağın başlangıcı oldu ve bunu izleyen iki buçuk yüzyıl boyunca *pax Romana*'nın koruması altında refaha kavuşup çoğaldılar.

Augustus imparatorluğunun doğu yarısının denetimini, MÖ 24-23 yıllarını Asya'da geçiren ve MÖ 16-13'te geri dönen Marcus Vipsanius Agrippa'ya teslim etti. Bizzat Augustus da, MÖ 29'da Küçük Asya'da bir gezi yaptı ve özellikle antik Troya mevkiini ziyaret ederek burada İlion'daki antik Athena tapınağını yeniden inşa ettirdi.

Augustus Çağı, imparatorluğun eyaletleriyle ilgili yeni bir düzenlemeyle başladı, buna göre eyaletler senato ile imparator arasında bölünmüştü. Asya ile Bithynia-Pontos eyaletleri senatonun denetimi altındayken, Küçük Asya'daki diğer eyaletler –Galatia, Kappadokia, Lykia-Pamphylla ve Kilikia– doğrudan imparatorun yönetimindeydi. Bununla birlikte, Küçük Asya'nın senatoya bağlı eyaletlerinin ikisinde de halk, senatodan çok imparatoru hükümdarları olarak görüyordu. Buraların halkı diğer eyaletlerde olduğu gibi Augustus'a tanrı olarak ibadet edecekleri tapınaklar inşa etme izni istediler. Galatia eyaletine dahil edilen doğu Paphlagonia halkı, "Zeus, Yeryüzü, Güneş, tüm diğer tanrı ve tanrıçalar ile bizzat Augustus'a" bağlılık yemini ediyorlardı;[1] gerek yerli Paphlagonialıların gerek orada yaşayan Romalıların ettiği bir yemindi bu.

Augustus'un bu talebe verdiği yanıt, ancak ilahi Roma kültüyle beraber kendisine tapınılabileceğini ilan etmek oldu. Bu kült Asya'da en azından on bir yerde halihazırda mevcuttu. Roma ve Augustus kültünün devamı, Hellenler Topluluğu adını taşıyan, MÖ I. yüzyılın ortasından itibaren Küçük Asya'nın Yunan kentleriyle

Roma memurları arasındaki muhaberatta aracı olması için kurulan federasyona emanet edildi. Federasyonun başında, Asiarkhlar olarak bilinen önde gelen kişilerle birlikte, kentlerden gelen delegelerin katıldığı yıllık bir toplantıda seçilen, aynı zamanda Asya Baş Rahibi olarak da adlandırılan Roma ve Augusta Baş Rahibi bulunuyordu.

Augustus'un döneminden sonra, bu kült *Roma et Sebasta*, yani "Roma ve İmparator" olarak devam etti. Hellenler Topluluğu, genellikle yılda bir kere, düzenli aralıklarla yapılan *Romaia Sebasta* adlı bir Roma ve İmparator bayramını başlattı. Bu bayram çok geçmeden imparatorluğun başlıca bayramlarından birine dönüşerek, tüm Asya kentlerinde kutlanan bir şenlik oldu. Yeni kültün merkezleri, Küçük Asya'nın batısının eyalet merkezleri olan ve her biri Roma ve Augustus için tapınaklar inşa eden Pergamon, Nikomedeia ve Ankyra oldu.

Pergamon'daki Roma ve Augustus tapmağında da imparatorun doğum günü kutlanıyordu, rahipler onuruna adaklar sunup ilahiler söylüyorlardı. "Tanrısal Augustus ve Tanrısal Roma ilahicileri" denilen ilahicilerin sayısı kırktı; masrafları bir eyalet vergisiyle karşılanan bu ilahiciler, Asya eyaletinin hemen her yerinden geliyorlardı. Koro topluluğu, ilk ilahicilerin torunlarınca devam ettirildi ve MS II. yüzyıl gibi geç bir tarihte bile, kendilerine ait bina ve memurlarıyla, hâlâ varlıklarını sürdürüyorlardı.

I. Attalos karşısında uğradıkları yenilgiden sonra Galatia'ya yerleşmiş Galatialılar, batıda Tolistobogia, ortada Testosage ve doğuda Trokmi olarak üç kabile halinde örgütlenmişlerdi. Üç kabile, sonuncusu Roma'nın himayesi altında Galatia, Lykaonia ile Phrygia, Pisidia ve Pamphylia'nın bazı kesimlerinden oluşan bir ülkeye hükmeden kralın başkanlığında üçlü yönetimle idare ediliyordu. MÖ 25'te Amyntas'ın ölümünün ardından, krallığı Augustus tarafından ilhak edildi ve merkezi Ankyra olan Roma Galatia eyaletine dönüştürüldü.

Galatialıların kendileriyse, yerli halkın –Phrygialılar ve Kappadokialılar– kentlerde ve kırsal kesimin büyük bölümünde egemen olduğu Galatia nüfusunda bir azınlık olarak kaldılar. Küçük Asya'daki Galatialılar en azından V. yüzyıl sonuna değin Kelt dili konuşmaya devam ettiler; bu dönemde, Phrygialılar ve Kappadokialılarla diğer yerli halklar gibi, onlar da nihayet Hellenleştiler.

Strabon'a göre, Lykialılar MÖ I. yüzyılda hâlâ ayrı bir kavimdiler ve imparatorluk çağında adamakıllı Hellenleşmelerine karşın, dillerini konuşmayı sürdürdüler. Roma hâkimiyeti altında olmala-

rına karşın, Lykia Birliği üyeleri olarak içişlerini yürüttüklerinden hâlâ hatırı sayılır özerkliğe sahiptiler. Bu konfederasyon, muhtemelen Lykia halkının kadim bir kabile birliğinin canlandırılmasıyla MÖ 167'de kurulmuştu ve Strabon'un çağında hâlâ işlevini koruyordu.

Kappadokia ve Pontos'un Hellenleşmiş hükümdarları, Roma himayesi altında bir dereceye kadar iktidarlarını korudular. I. Arkhelaios, Antonius gibi Augustus tarafından da Kappadokia kralı olarak tanınmıştı; Augustus onu Roma'nın "dostu ve müttefiki"[2] ilan etmiş ve Kilikia'nın bir kısmını onun topraklarına katmıştı. Başkentini Mazaka yapan Arkhelaios, Augustus'a minnettarlığını kentin adını Kaesareia yaparak gösterdi. Ardından, Pontos Kralı I. Polemon'un –Augustus'un müteveffa kocasının tahtının vârisi olarak kabul ettiği– dul karısı Kraliçe Pythadoris'le evlendi. Bu evlilik Karadeniz'den Akdeniz'e dek tüm Küçük Asya'nın Arkhealos ile Pythadoris'in ortak hükümranlığı altına girmesini sağladı. Ancak Arkhelaios Tiberius'un imparator olarak Augustus'un yerini almasından bir yıl sonra, MS 15'te, hıyanet suçlamasıyla yargılanmak üzere Senato tarafından Roma'ya çağrıldı. O sırada sekseninde olan Arkhelaios bu olay yüzünden o kadar bitap düştü ki, Roma'da can verdi ve ardından Kappadokia'nın bir Roma eyaletine dönüştürülmesi çok sürmedi. Kraliçe Pythadoris, MS 17'den sonraki bir tarihte ölümüne dek, Roma'nın himayesi altında Pontos'u yönetmeye devam etti. Torunu II. Polemon MS 38'de imparator Gaius (Kaligula) tarafından kral olarak tanındı, fakat toprakları çok geçmeden elinden alındı ve Pontos krallığının tarihi böylelikle sona erdi.

Güneydoğu Kappadokia'daki Kommagene krallığı, bir dereceye kadar özerkliğini koruyan Roma'ya bağlı Hellenleşmiş eyaletlerin sonuncusu olmaya mahkûmdu. Kommagene'nin son kralı III. Antiokhos'un MS 72'de, imparator Vespasian döneminde ölmesi üzerine, krallığı Roma'nın Suriye eyaletine katıldı.

Küçük Asya'nın antik Yunan kentlerinden bazıları –özellikle Smyrna, Ephesos ve Pergamon– Roma döneminde nüfuslarının yüz binlere ulaşmasıyla ilk sınırlarının çok ötesine genişleyerek olağanüstü refaha kavuştu. Hellenistik çağın kamusal anıtlarının yerini, çoğu tanrısallaştırılan imparatora ithaf edilen Roma üslubunda daha büyük ve daha muhteşem yapılar –tapınaklar, tiyatrolar, gymnasiumlar, stadyumlar, kütüphaneler, hamamlar, çeşmeler, pazar yerleri, erzak ambarları ve sukemerleri– aldı. Kentler, imparator tarafından verilen, birisi "ana kent" anlamına ge-

len *metropolis*, diğeri de "tapınak bekçisi" anlamına gelen *neokoros* unvanlarının peşinde, birbirleriyle çekişmeye başladılar. Bazı kentleri "Asya'nın birinci ve en büyük metropolisi" veya "imparatorların dört kez tapmak bekçisi" olarak kaydeden kitabeler bu rekabeti kanıtlar.

Tiberius (h. MS 14-37), cömertliği ve adaletiyle Asya eyaletindeki kentlerin gönlünü kazandı ve MS 24'te Hellenler Topluluğu, bir tapınağın ona, annesi Livia'ya ve senatoya ithaf edildiğini ilan etti. Eyaletteki on bir kent, tapmağı inşa etme onurunda hak iddia etti ve MS 26'da iddialarını senatoya sunmak üzere Roma'ya elçiler gönderdiler. Bunun üzerine yapılan oylamada senato oyunu büyük çoğunlukla Smyrna lehine kullandı. Tiberius tapmağını gösteren Smyrna sikkeleri, prokonsül (genel vali) P. Petronius (MS 29-35) adına basıldıysa da, her nedense sikkede "Tapınak Bekçisi" unvanı yer almıyordu.

Hatip Prusalı Dio, imparator Domitianus'u (h. 81-96), "gerek Yunanların gerek barbarların Efendisi ve Tanrısı diye adlandırılan, fakat aslında habis ruhlu bir vahşi ve zorba"[3] diye nitelemiş ve acımasız bir tiran olarak yerin dibine sokmuştu. Bununla birlikte, tarihçi Tacitus'un Asya valisi, Plinius da imparatorun Bithynia'daki özel temsilcisi olarak hizmet ettiği bu eyaletler, görünüşe bakılırsa onun döneminde de adil ve dürüstçe yönetilmişti. Ephesos'ta tanrısal Domitianus'a devasa bir tapınak adandı, fakat 96 yılının Eylülü'nde suikasta uğradığında, Ephesoslular kentlerindeki devasa kült heykelini devirdiler ve tüm anıtlarından onun adını sildiler.

Traianus (h. 98-117), eyaletleri adaletle yöneterek, Küçük Asya'nın birçok kentine ihsanlarda bulununca, kentler de onun adına tapınaklar ve anıtlar yaptırarak karşılık verdiler. Bunlardan en büyüğü, kentin akropolisinin en yüksek noktasına dikilen muhteşem bir Korinth tarzı tapınak olan Pergamon'daki Traianeum'dur. Tapınak, Hadrianus döneminde (h. 117-138), 125 yılında tamamlandı; yapılan kazılarda bulunan devasa kült heykellerinin kalıntılarının da kanıtladığı üzere, Traianeum'da Traianus'un yanı sıra, Hadrianus'a da tapınılıyordu.

Hadrianus dönemi Küçük Asya'daki Roma hâkimiyetinin altın çağı oldu; imparator ilki MS 123-124, ikincisi 129-131 yılları arasında Küçük Asya'ya iki yolculuk yaptı. Tarihçi Dio Cassius, Hadrianus'un "ister müttefik, ister tabi konumda olsun bu kentlere müthiş bir cömertlikle yardım ettiğini; bu kentlerin birçoğunu diğer tüm imparatorlardan daha fazla ziyaret ettiği için, kimine su kay-

nakları, kimine liman, tahıl veya bayındırlık hizmeti yahut çeşit çeşit onurlar vererek, neredeyse tümüne hizmet ettiğini" yazar.[4]

Hadrianus'un hayırseverlikleri arasında, Kyzikos'ta adına ithaf edilen muazzam bir tapınak bulunuyordu; Kyzikos bu yüzden "Tapınak Bekçisi" olarak onurlandırılmıştı. Harabeleri bugün neredeyse büsbütün kaybolmuş tapmağın, "aralarındaki en büyüğü ve en güzeli"[5] olduğu söyleniyordu; daha sonraki kimi yazarlar onu Dünyanın Yedi Harikası'ndan biri saymıştır. Hadrianus, Smyrna'da büyük bir tahıl pazarı ile Asya'daki en büyük gymnasium olarak nam salan bir gymnasium dışında, kendisine "Olympialı Zeus" ve "tüm insan ırkının Kurtarıcısı"[6] olarak tapınılan bir de tapınak bağışladı. Ephesoslular da Olympialı Zeus olarak Hadrianus'a adanmış, Greko-Romen dünyasının en büyük sekizinci tapınağı olarak tanınan bir tapmak yaptırdılar; ancak bu yapı hiçbir iz bırakmadan yok olup gitmiştir. Bunun yanı sıra, Ephesoslular tanrısallaştırılan Hadrianus'a, bugün Ephesos'taki arkeolojik alanın en değerlilerinden biri olan küçük fakat çok zarif bir tapmak daha ithaf ettiler.

Bugün, Hadrianus'un bağışladığı veya onun onuruna yaptırılan diğer yapıların kalıntıları, Küçük Asya'daki eski Roma eyaletlerinin dört bir köşesinde görülebilir. Bu eyaletler hiçbir zaman Hadrianus'un cömert yönetiminden daha iyisine tabi olmamışlardı. Hadrianus'un 138 yılının temmuz ayında ölümünden sonra, Küçük Asyalı bir hatip Roma'daki dinleyicilerine tanrısal imparator hakkında hatırlattığı şu sözlerle ona olan saygı ve sevgiyi dile getirecektir: "Bundan böyle, kimisi bir adama, kimisi bir başkasına kulak verir, bir kente muhafızlar gönderilir diğerinden sürgün edilirken... tüm meskûn dünyada, onun önderliği altında birleşmiş bir koronun şarkıcılarından bile daha eksiksiz uyum içinde, bu imparatorluğa dua eden bunca çeşitlilikteki kentler bir daha olmayacak."[7]

Hadrianus'un yerini, Küçük Asya'daki Yunan kentlerine cömertliğine bir dizi kitabe ve adına ithaf edilmiş tapmakla diğer anıtların da tanıklık ettiği Antoninus Pius (h. 138-161) aldı. Antoninus'un Orta Anadolu'nun güney kesimindeki eyalet sınırlarını yeniden düzenleyerek, Lykaonia ve Isauria illerini Galatia'dan alıp Kilikia'ya eklediği anlaşılıyor. Böylelikle artık sadece Akdeniz kıyısıyla sınırlı kalmayan Kilikia eyaletinin, Toros Dağları'nın kuzeyine, iç kesimlere doğru iyice genişlemesiyle önemi arttı, çapı da büyüdü.

Antoninus'tan sonra, ortak imparator olarak hüküm sürmek

üzere, evlat edindiği iki oğlu Marcus Aurelius (h. 161-180) ile Lucius Verus (h. 161-169) tahta çıktılar. Onların döneminin başlangıcında Part Kralı III. Vologases, biri Armenia, diğeri Suriye olmak üzere Asya'daki Roma eyaletlerine iki koldan sefer düzenledi; her iki saldırıda da, istilayı durdurmak için gönderilen Roma ordularına karşı Part orduları zafer kazandı. Verus, simgesel komutan olarak Doğu'ya gitti ve generalleri sonunda Vologases'i mağlup ettiler; sonrasında Roma sınırları Mezopotamya'ya kadar genişlemiş oldu.

Fakat Partlara karşı kazanılan zaferi, Mezopotamya'dan dönen askerler aracılığıyla taşınmış gibi görünen ve tüm Küçük Asya boyunca yayılarak Avrupa'da Galia'ya kadar sıçrayan bir salgın takip etti. Bundan başka, kıtlık getiren ve gerek Küçük Asya gerek Avrupa'daki çiftçileri topraklarını terk etmeye zorlayan çok yaygın bir hasat sıkıntısı yaşandı. Barbar kavimler Tuna'yı aştı ve bunlardan biri, her iki imparatoru bizzat savaşa katılmaya zorlayarak, Kuzey İtalya'yı istila etti. 169'da Verus'un ölümünden sonra, Marcus mücadeleyi tek başına sürdürerek, Suriye'deki bir ayaklanmayı Avidius Cassius aracılığıyla bastırdı. Marcus hükümranlığının son yılında, 178'deki bir depremin tahrip ettiği Smyrna'yı yeniden ayağa kaldırmaya girişti ve minnettar Smyrnalılar, –harabeleri günümüz İzmiri'nin göbeğinde hâlâ görülebilen– onarılmış agoralarına imparatora duydukları saygıyı ifade eden bir heykel diktiler.

Marcus Aurelius'un yerine oğlu Commodus (h. 180-192) geçti; hükümranlığının ilk yıllarında Germen kabileleriyle barış yaptı. Fakat, çağdaş bir tarihçiye göre, ardından Roma'da "Gaius ve Neron dönemlerinin en kötü aşırılıklarını"[8] yeniden diriltti. Commodus, –Pertinax, Didius Iulianus ve Septimus Severus'un her birinin öncülünü öldürerek birbiri ardına tahta çıktığı "dört imparator yılı" olan –192'de suikast sonucu hayatını kaybetti.

Severus imparator olur olmaz, derhal Suriye ve Küçük Asya'nın denetimini ele geçiren Pescinnius Niger ile Galia'yı ele geçiren Clodinus Albinus'la taht mücadelesine girişti. 197 başlarına gelindiğinde, Severus her iki rakibini de bertaraf etmişti ve bunu izleyen iki yıl boyunca, imparatorluğun sınırlarını Fırat'ın çok ötesine genişletti. Bundan başka, on sekiz aylık kuşatmanın ardından 196'da zapt edip yağmaladığı Byzantion'un halkı da dahil, rakiplerini destekleyenleri cezalandırdı.

Severus'un yerine oğulları Caracalla (h. 211-217) ve Geta (h. 211-212) geçti. Caracalla ertesi yıl Geta'yı öldürdü; bu cinayeti, babasının fetihlerini gölgede bırakmak amacıyla sefere çıktığında

yönetim yetkisini vereceği anneleri Julia Donna'nın gözü önünde işlemişti. Büyük İskender'i taklit ederek ordusunu Hellespontos'tan karşıya geçirdi ve Troya'ya bir hac ziyareti yaptı; gözdelerinden biri öldüğü zaman, Patroklos ile Akhilleus höyüklerinde cenaze törenleri düzenledi. "Yeni Dionysos" olarak adma bir tapınak ithaf edilen Pergamon'a gitti; bu iltifat karşılığında kenti, Smyrna'ya verdiği bir onur olan "Üç Kat Tapınak Bekçisi" unvanıyla ödüllendirdi. Antiokheia ve İskenderiye ziyaretlerinin ardından Part seferine başladı; imparator olarak tahta geçecek Marcus Opellius Macrinus'un önderliğinde bir grup askerin suikastı sonucunda Nisan 217'de öldü ve sefer yarıda kesildi.

Macrinus da ertesi yıl suikasta uğrayınca tahta çıkan Elagabalus da dört yıl sonra onunla aynı kaderi paylaşarak yerini Severus Aleksandros'a (h. 222-235) bıraktı. Aleksandros tahta çıktığında daha on dört yaşındaydı, bu yüzden annesi Iulia Mamaea naip olarak hizmet etti; bu görevi tek başma hükmetmeye hiçbir eğilim göstermeyen oğlunun hükümranlığı boyunca sürdürdü.

Aleksandros döneminin aydm politikalarından biri, başta, Nikaia yerlisi olan, Yunanca yazmasma karşm kendini Roma toplumuyla bütünüyle özdeşleşmiş gören tarihçi Dio Cassius olmak üzere, âlimleri himaye etmekti. Dio Cassius, Commodus döneminde senatoya girdi ve ilki Septimius Severus döneminde, ardından Severus Aleksandros döneminde olmak üzere iki kez konsül olarak hizmet etti. Yazdığı Roma tarihi, toplumsal ve ekonomik koşullardan çok, siyaset ve savaşa odaklanarak, başlangıçtan 229'a kadar olayları betimler.

Dio Cassius, Marcus Aurelius'un ölümünü, altın çağın sonu, demir ve pas çağının başlangıcı olarak tanımlar. Severus Aleksandros dönemini izleyen yarım yüzyıl boyunca, çoğu suikastla tahta inip çıkan, bazıları imparatorluğun smır kentleri gerek Avrupa'da gerek Doğu'da bir bir düşerken savaş meydanında can veren onlarca gelgeç imparator birbirini izledi. Küçük Asya da Gotların, Sasani Pers krah I. Şapur'un ve Palmyra kraliçesi Zenobia'nın istilasına uğradı. İmparatorluk yeniden toparlanıp karşı saldırıya geçti ve III. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Avrupa ve Asya'daki Roma sınırları eski haline getirilebildi. Fakat Asya'nın Yunanları artık güvende değildi, zira *pax Romana* sonsuza değin sarsılmıştı ve antik Greko-Romen dünyasının sonuna yaklaştığını gösteren işaretler vardı.

Barış yüzyılları içinde Smyrna ve Ephesos, Asya eyaletinde birbirlerine üstün gelmek, özellikle de ya Tapmak Bekçisi olan veya

komşu topluluklar üzerinde yetkiye sahip kentlere verilen "Metropolis" unvanı için çekişti. Dört yüz bine ulaşan ve Asya'da bir tek Antiokheia'nın gerisinde kalan nüfusuyla, kendisini "Asya'nın birinci ve en büyük Metropolisi"[9] olarak adlandıran Ephesos, fiilen eyalet merkezi konumundaydı. Fakat Caracalla'nın Smyrna'ya kendi tapınmasına adanmış bir tapınak yapma hakkını vermesinden sonra, Smyrna kendisini "güzelliği ve boyutlarıyla Asya'nın Birincisi ve Asya Metropolisi, kutsal Senato'nun emirleri uyarınca, Augusti'nin üç kat Tapınak Bekçisi, İonya'nın süsü"[10] olarak adlandırmaya başladı.

Küçük Asya Yunanları, Roma hâkimiyeti altında, özellikle Augustus Çağı'nın başlamasıyla entelektüel gelişimlerini sürdürdüler. Bu, yaşamı geç Roma cumhuriyet döneminden erken imparatorluk çağına dek süren coğrafyacı Strabon'un (MÖ 64/63-MS yak. 25) eserinde özellikle belirgindir. Strabon, Pontos'taki Amaseia'da doğdu. Lydia'daki Nysa'da [Sultanhisar] gördüğü eğitimi İskenderiye'de sürdürdü ve ardından Roma'ya gitti; buradan imparatorluğun dört bir köşesine yaptığı yolculuklara çıktı. Kitap XI ila Kitap XIV'te Küçük Asya'yı ele aldığı on yedi ciltlik *Coğrafya*'sı, *oecumenos*'un, yani "meskûn dünya"nın tamamını kapsar. Giriş bölümünde, "coğrafyanın faydaları... çeşit çeşittir, yalnız devlet adamları ve komutanların faaliyetleri açısından değil, gerek gökler gerek kara ve denizlerdeki şeyler, hayvanlar, bitkiler, meyveler ile çeşitli bölgelerde görülen başka her şey hakkındaki bilgiler konusunda da bu böyledir."[11]

Hekim Dioscorides Pedanus, Kilikia'daki Anazarbus'ta [Anazarva] doğdu ve İskenderiye'de tıp öğrenimi gördükten sonra, Cladius (h. MS 41-54) ve Neron (h. MS 41-68) dönemlerinde Roma ordusunda hekim olarak hizmet etti. 1600 kadar ilaç ve şifalı bitkiyi betimlediği, Arapça ve Latince tercümeleri ortaçağda hem İslam hem de Hıristiyan dünyasının temel farmakoloji metni haline gelen *De Materia Medica* adlı eseriyle ünlüdür.

Filozof ve hatip Dio Hrisostomos (MS yak. 40-112 sonrası), Bithynia kenti Prusa'da doğdu ve yaşamının büyük bölümünü Roma'da geçirdi. Siyasal entrikalar Domitianus döneminde Roma'dan sürgün edilmesine yol açınca, Yunanistan, Balkanlar ve Küçük Asya'da dolaşarak Stoik-Kinik felsefenin gezgin vaizi oldu. Ömrünün son yıllarında nihayet Bithynia'ya döndü. Birçoğu Prusa'da topluluk önünde yapılan mevcut konuşmaları, çağımda Küçük Asya'nın batısındaki yaşamla ilgili başlıca bilgi kaynağını oluşturur.

Stoacı filozof Epiktetos (MS yak. 55-yak. 135), Neron'un azatlı kölesi olan ve felsefe öğrenimi görmesini sağlayıp sonra da onu azat eden Epaphroditos'un kölesi olarak Phrygia'daki Hierapolis'te [Pamukkale] büyüdü. Epiktetos daha sonra ders vermek üzere Roma'ya gitti, fakat Domitianus filozofları sürgün edince Epiros'taki Nikopolis'e kaçtı; yaşamının sonuna kadar orada ders verdi. Dersleri, Roma'da ondan eğitim almış olan Arrianos tarafından yayımlandı ve Marcus Aurelius'un ünlü *Kendime Düşünceler*'indeki pasajlardan da anlaşılabileceği üzere, her ikisinin de imparator üzerindeki etkisi derin oldu.

Arrianos (MS yak. 87-171'den sonra), Bithynia'nın başkenti Nikomedia'da doğdu ve Roma'da eğitim gördü. Hadrianus 131'de onu Kappadokia valiliğine tayin etti ve üç yıl sonra, Rus bozkırlarından gelen göçebe bir kabile olan Alanların Armenia'ya yaptıkları bir istilayı püskürttü. 138'de emekli oldu ve Atina'ya giderek, ömrünün geri kalanını yazmaya adadı; bugüne ulaşan en ünlü eseri *İskender'in Seferi*'dir.

Bir matematikçi ve astronom da olan filozof Smyrnalı Theon, Hadrianus döneminde tanındı. Bugüne ulaşan tek yapıtı, *Platon'u Anlamak İçin Gerekli Matematik Bilgileri*'dir; bu eserin üçüncü kitabı astronomi hakkındadır. Astronomi üzerine kitabı, antik Pythagorasçı inanca dayalı, evrenin merkezini güneş kabul eden kurama benzer bir kuram içerir ki, bu on dört yüzyıl sonra Kopernik'e ilham verecekti.

Coğrafyacı ve gezgin Pausanias MS II. yüzyıl başında Lydia'da, muhtemelen Magnesia ad Spylum'da doğdu. On ciltlik *Yunanistan'ın Tasviri*, antik Yunan dünyasındaki tapınakların betimlemesinde, mit ve dinsel kült anlatılarında başlıca kaynağı oluşturur.

Retorikçi ve hicivci Lucianus/Lukianos (yak. 125-180 sonrası), güneydoğu Anadolu'daki eski Kommagene krallığındaki Samosata'da [Samsat] doğdu. Kendisini "Assuri" olarak tanımlar ki, bu, Yunanca yazmasma karşm, muhtemelen anadilinin Aramice olduğu anlamına gelir. Kırk yaş civarında Atina'ya yerleşti ve Küçük Asya, Mısır ve imparatorluğun Avrupa eyaletlerinde kapsamlı yolculuklar yaptı. Bugüne ulaşan eserleri arasmda *Tanrıların Diyalogları* ile *Ölülerin Diyalogları* başlıklı iki deneme derlemesi, davetlilerin sarhoş olup rezilce davrandığı Platon'un diyaloğu üzerine bir hiciv; Hıristiyanların naifliğiyle alay ettiği *Peregrinos'un Vefatı*; ve Ay'a ve Venüs'e yolculuk, dünyadışı yaşam ve gezegenler arası savaşlara ilişkin, on yedi yüzyıl sonra Jules Verne ve H.G. Wells'i müjdeleyen *Gerçek Öykü* adlı bir romans yer alır.

Pergamonlu Galenos (yak. 130-204 sonrası), antik çağın en tanınmış tıp yazarıydı. Pergamon'da doğdu ve öğreniminin ilk bölümünü orada gördü; Asklepios şifa tapınağında hekim çırağı olarak hizmet etti; yaralı gladyatörlerin tedavisinde çalışması, ona insan anatomisi konusunda rakipsiz bir uzmanlık sağladı. İskenderiye ve Korinthos'taki daha ileri öğrenimden sonra Roma'ya yerleşti ve art arda Marcus Aurelius, Lucius Verus ve Commodus'un imparator hekimliğine getirildi. Yunancadan Latince ve Arapçaya çevrilen eserleri, VII. yüzyıla kadar tüm anatomi ve fizyoloji öğreniminin temelini oluşturarak, ona "Hekimlerin Prensi" unvanını kazandırdı. Yazılarının felsefi temeli, "En iyi hekim aynı zamanda bir filozoftur" başlıklı bir risalesinden olduğu gibi, *Bilimsel Kanıt Üzerine ve Mantığa Giriş* adlı eserinden de anlaşılabilir. Bunlar dışmda psikoloji üzerine bir eser de verdi; çalışma Freud'dan on yedi yüzyıl önce yaratıcı bir düş analizini de içeriyordu.

Filozof Aphrodisiaslı Aleksandros, Phrygia'da doğdu ve MS II. yüzyıl sonunda Atina'da ders vermeye başladı. Aristoteles'in eserleri üzerine yazdığı tefsirler XIII. yüzyılda Latinceye tercüme edildi ve Avrupa Rönesansı'nın başlarında Aristoteles felsefesinin yorumlanmasında son derece etkili oldu.

Hatip ve edebiyatçı Aelius Aristides (yak. 117-yak. 181) Mysia'da doğdu ve öğrenimi için Atina'ya gitti; daha sonra yaşamının büyük bölümünü Smyrna'da geçirdi. Aristides'in bugüne ulaşan eserleri, öncelikle Roma imparatorluk çağının doruğunda, Küçük Asya'daki Yunan kentlerinin canlı bir tasvirini sunması açısından ilgi çekicidir.

Roma senatörü Plinius (61-yak. 112) ömrünün son iki yılında Bithynia valisi olarak imparator Traianus'a hizmet etti ve görünüşe göre görevi başında öldü. On edebi eser yazdı; bunlardan sonuncusu Traianus'la Bithynia'nın yönetimiyle ilgili resmi muhaberatını içerir. Plinius, Traianus'a yazdığı mektuplardan birinde, Hıristiyanların faaliyetlerinin yasal olup olmadığı konusunda kaygılandığı için, onlara nasıl bir muamelede bulunması gerektiğini sorar.

Hıristiyanlık Küçük Asya'ya ilkin, *Elçilerin İşleri*'nde betimlenen Tarsuslu Pavlus'un yaptığı misyonerlik gezileri aracılığıyla geldi. Pavlus'un ilk misyonu, *Elçiler* 11:25-26'ya göre, "Sonra Barnaba, Saul'u aramak için Tarsus'a gitti. Onu bulunca da Antakya'ya getirdi. Böylece Barnaba'yla Saul bütün bir yıl oradaki inanlılar topluluğuyla bir araya gelerek büyük bir kitleyi eğittiler. Öğrencilere ilk kez Antakya'da Mesihçiler adı verildi."[12]

Antiokheia'dan ayrılmalarından sonra, Pavlus ve refikleri Selevkeia Pieria'dan denize açılıp Kıbrıs'a gittiler, oradan Pamphylia'daki Perge'ye döndüler; ardından karayolundan Toros Dağları'nı aşarak Pisidia'daki Antiokheia'ya geldiler. Burada Pavlus, sinagogda şabatı kutlayan cemaate hitap ederek, "Ey İsrailliler ve Tanrı'dan korkan yabancılar, dinleyiniz!"[13] dedi ve bir hafta sonra, ister putperest ister Yahudi olsun neredeyse tüm kent, "Ertesi Sebt günü kent halkının hemen hemen tümü Rab'bin sözünü dinlemek için toplandı."[14]

Pavlus ve yoldaşları bundan sonra Lykaonia'daki İkonion'a [Konya] gittiler; burada "öyle etkili konuştular ki, hem Yahudilerden hem de Greklerden çok sayıda kişi iman etti."[15] Muhalif Yahudilerce İkonion'dan kovulmaları üzerine, Pamphylla'ya dönmelerinden önce Lystra ve Derbe'de vaaz vermeye gittiler; Pamphylia'ya gelince, "Oradan gemiyle, artık tamamlamış bulundukları görev için Tanrı'nın lütfuna emanet edildikleri yer olan Antakya'ya döndüler."[16]

Pavlus'un ikinci ve üçüncü yolculukları, onu Küçük Asya, Ege adaları ve Yunanistan'a götürdü. Her iki yolculukta da Ephesos'ta kaldı; yak. 56-57 yıllarındaki ikinci ziyareti iki yılı aşkın sürdü. Pavlus, 57 yılının Nisam'nda Ephesoslu dostlarına veda ederek, Kudüs'e giderken uğradığı Miletos'ta, *Elçilerin İşleri* 20: 17-38'de aktarılan son derece dokunaklı bir sahne yaşadı:

> "Şimdi aralarında dolaşıp Tanrı'nın egemenliğini duyurduğum sizlerden hiçbirinin yüzümü bir daha görmeyeceğini biliyorum. Bu yüzden bugün size şunu açıkça söyleyeyim: Ben hiç kimsenin uğrayacağı cezadan sorumlu değilim. Tanrı'nın isteğini size tam olarak bildirmekten çekinmedim"... Pavlus bu sözleri söyledikten sonra diz çöküp onlarla birlikte dua etti. Sonra hepsi acı acı ağlayarak Pavlus'un boynuna sarıldılar, onu öptüler. Onları en çok üzen, "yüzümü bir daha görmeyeceksiniz" demesi oldu. Sonra onu gemiye kadar geçirdiler.[17]

II. yüzyıla kadar uzanan gelenek, Havari Yuhanna'nın son yıllarını Ephesos'ta geçirdiğini ve kendi İncil'ini orada yazdığını kabul eder. Bununla ilgili ilk kesin atıf, yak. 130'da Smyrna'da dünyaya gelen Lugdunum (Lyon) Piskoposu İreneyus'a aittir: "Son olarak, Mesih'in bir havarisi ve bizzat onun göğsüne yaslanmış olan Yuhanna'nın kendisi de Ephesos'tayken bir incil yazdı."[18]

İreneyus, Havari Yuhanna'nın aynı zamanda *Vahiy Kitabı*'nı yazdığına inanıyordu, ama günümüzde genel kanı, yazarı tam bi-

linemese de, Patmoslu Teolog Aziz Yuhanna olarak tanımlar. Yak. 95 yılına tarihlenen *Vahiy*'in yazarı, ilahi görüsünü anlatırken kendisinden söz eder:

> İsa'ya ait biri olarak sıkıntıda, Tanrısal egemenlikte ve sabırda ortağınız ve kardeşiniz olan ben Yuhanna, Tanrı sözü ve İsa'ya tanıklık uğruna Patmos denilen adada bulunuyordum. Rab'bin gününde Ruh'un etkisinde kalarak arkamda borazan sesine benzer, yüksek bir ses işittim. Ses, "Gördüklerini kitaba yaz ve yedi kiliseye, yani Efes, İzmir, Bergama, Tiyatira, Sart, Filadelfya ve Laodikya'ya gönder" dedi...[19]

Smyrna'daki kilisenin ilk piskoposlarından biri olan Aziz Polykarpos'un Hıristiyanlığın ilk yüzyılında Havari Yuhanna tarafından kutsandığı söylenir. İreneyus, Polykarpos'un nasıl her zaman "İsa Mesih'i görmüş olan Yuhanna ve diğerleriyle münasebetlerini betimlediğini ve... onların sözlerini ve onlardan Tanrı ve mucizeleri hakkında işittiği şeyleri ve öğretilerini hatırladığını" düşünür.[20] Polykarpos, 22 Şubat 153'te şehit oluşuna kadar, Smyrna piskoposu olarak yarım yüzyılı aşkın hizmet etti; o tarihte, Roma Prokonsülü L. Statius Quadratus'un emriyle yakıldı.

Bunun dışında Küçük Asya Hıristiyanları, imparator Decius (h. 249-251) dönemine değin rahat bırakıldılar; ama Decius, tanrılara ve imparatorun koruyucu meleğine adaklar sunmayan tüm uyruklarının idamını emretti. Valerianus (h. 253-260) ile Diocletianus'un (h. 284-305) hükümranlığının son yıllarında Hıristiyanların uğradığı zulüm devam etti. İnançları yüzünden ölenlerin sayısı önceki tüm katliamlarda can verenlerin toplam sayısından daha fazlaydı. Hıristiyanlar, özellikle Küçük Asya'nın Yedi Kiliseleri'ndekiler, *Vahiy*'in 18. babında Roma'nm yıkılışının kehanetini tasavvur ederek, bu zulümleri Kıyamet'le özdeşleştirdi: "Güçlü bir melek, büyük bir değirmen taşına benzer büyük bir taşı kaldırıp denize atarak şöyle dedi: Koca kent Babil de, işte böyle bir şiddetle atılacak ve bir daha görülmeyecek."[21]

Yeni bir dünya yaratılmak üzereydi ve Küçük Asya Yunanları eşyanın değişen tabiatıyla ortaya çıkan doğu imparatorluğunun mirasını devralmaya yazgılıydılar; bu süreç içinde yeni bir kimlik edineceklerdi.

9

Yeni Roma

İmparator Gallienos 268'de suikasta kurban gitti ve suikastçılarından biri olan II. Cladius tahta çıktı. Ertesi yıl, barbar Gotlar büyük bir donanmayla Karadeniz'i geçip Bosphoros'tan aşağıya indiler ve Byzantion'u zapt etmeye yönelik nafile bir çabanın ardından, Boğazlar'ı geçip Yunanistan ve Balkanlar'a saldırdılar. Gotlar o yılın sonraki aylarında Niş'te Claudius eliyle uğradıkları bozgunda, muharebe meydanında 50.000 ölü bıraktılar. O zaman imparator, Cladius Gothicus unvanını aldı ve Byzantion'da bir hatıra sütunuyla onurlandırıldı, ama kısa süre sonra vebaya yakalanarak Ocak 270'te öldü.

Bunu izleyen on dört yıl boyunca, sekiz imparator şiddetli taht mücadeleleriyle birbirini izledi; en son ayakta kalan, 284'te Nikomedeia'da imparator ilan edilen, muhtemelen Yunan kökenli İllyrialı bir general olan Diocletianus oldu. Diocletianus ertesi yıl rakibi Carius'u muharebede dize getirdi, böylelikle imparatorluğa yüzyılı aşkın bir süredir ilk kez istikrar kazandıracak olan, Hadrianus'unki kadar uzun hükümdarlık dönemi başladı.

Diocletianus tahta çıkışının ertesi yılı silah arkadaşı Maximianus'u evlat edinerek, ona "sezar" rütbesini verdi. Maximianus batı eyaletlerini savunurken, bizzat Diocletianus da memleketi olan İllyrikon'un ve doğusundaki tüm eyaletlerin denetimini aldı. Ertesi yıl, Britanya'dan çıkan taht rakibiyle karşı karşıya kalan Diocletianus, Maximianus'a "augustus" unvanını verdiyse de, kendisi kıdemli imparator olarak resmi önceliğini korudu. İmparatorların her birinin kendi sarayının yanında, kendi ordusu ve yardımcısı olarak birer *praetorius praefectus*'uyla, kendisine özgü bir yönetim düzeni vardı.

Diocletianus, muhtemelen Bithynia'nın Balkan ve Mezopotam-

ya sınırlarının tam orta noktası olması nedeniyle, asıl konutu olarak Nikomedeia'da bir saray inşa ettirdi. Bu kararının temelinde, hem Yunanca hem de Latinceyi gayet akıcı konuşmasının yanında, imparatorluğun kalbinin Yunanca konuşulan Küçük Asya olduğunu düşünmesi yatıyor olabilir.

Derken 293'te Diocletianus, imparatorluk sorumluluğunu daha da bölmeyi amaçlayan ve tahta çıkışı düzenleyen ünlü *tetrarşi*, yani dörtlü yönetimini kurdu. Diocletianus artık Doğu'nun augustusu olarak hüküm sürerken, damadı Galerius sezar unvanını taşıyordu; Maximianus, Batı'nın augustusu iken, onun damadı ve *praetorius praefectus*'u Constantius Chlorus da sezar oldu. Bu dört tetrarkh, hep birlikte bir *collegium*, yani bir yönetim kurulu oluşturuyordu; bu kurulda her birinin kendi *praetorius praefectus*'ları olan sezarlar, augustusların vârisleri olarak belirlenmişti.

Diocletianus ve diğer yöneticiler, imparatorluğun Augustus Çağı'ndan bu yana pek az değişmiş olan eyalet yönetimini yeniden düzenlediler. Yüzölçümlerinde büyük farklılıklar gösteren eli eyalet varken, yeni düzenlemede boyutları, nüfus ve kaynakları itibarıyla oldukça standart yüz kadar eyalet oluşturulmuştu. Bunların on sekizi Küçük Asya'da ve sınırları güneydoğudaydı. Yeni eyaletler ayrıca on iki büyük idari birim (*diocese*) içinde örgütlendi. Küçük Asya'nın büyük bölümü Asiana ve Pontica'ya dahil edilmiş, güneydoğu sınır toprakları ise Doğu idari birimine bağlanmıştı.

Maximianus ve Constantius, Gallia'da Allemanni'nin istilasını ezerken, Diocletianus 284'te, Armenia ve Mezopotamia'yı Romalılara bırakan Pers Kralı Behram'la bir barış antlaşması yaptı. Sonra 296'da, yeni Pers Kralı Narses Romalılara saldırıp Galerius tarafından mağlup edildiğinde, yukarı Dicle havzası da Mezopotamia eyaletine eklenmiş oldu.

Bir Hıristiyanla evli olan Diocletianus, yönetiminin ilk yıllarında Hıristiyanlara karşı hoşgörülü davrandı, hatta onların kamusal görevlere gelmelerine bile izin verdi. Fakat 23 Şubat 303'te, Galerius'un görüşüne başvurduktan sonunda, kamu hizmetindeki tüm Hıristiyanları görevlerinden alan ve kiliselerinin ve kutsal yazılarının imhasını emreden bir ferman çıkardı. Buyruk imparatorluğun dört bir köşesinde resmen uygulamaya girdi, fakat Maximianus ve Constantius fermanın yürürlüğü konusunda pek az şey yaparak, uygulamayı sadece Doğu'ya bıraktılar.

Hıristiyanların suçlanmasının ertesi yılı Nikomedeia'daki imparatorluk sarayının bir yangında ağır hasar görmesi, Diocletia-

nus ve Galerius'u, Hıristiyan ruhbanı yakalayıp Yahudiler dışında herkesi Roma tanrılarına sunularda bulunmaya sevk etti. Nikomedeia'daki [İzmit] katedral yıkıldı, sonradan Büyük Zulüm olarak adlandırılacak dönemin başlamasıyla Hıristiyanlar zindanlara atılıp işkenceye uğradı ve Nikomedeia Piskoposu da dahil yüzlercesi şehit oldu.

Büyük Zulüm 311 yılına dek sürdü; Galerius ölümünden çok kısa süre önce Hıristiyanlık karşıtı fermanı nihayet lağvetmişti. Diocletianus ise bundan altı yıl önce Maximianus'la birlikte çekilmiş, böylece ilk tetrarşinin sonu gelmişti.

305'te başlayan ikinci tetrarşide, Constantius Batı'nın augustusu, Severus onun sezarı iken, Galerius Doğu'nun augustusu, Maximinus da onun sezarıydı. Constantius'un 306'daki ölümü üzerine, Britanya'daki ordu, oğlu Constantinus'u Batı'mn augustusu ilan etti. O yılın ilerleyen zamanlarında Maximianus'un oğlu Maxentius'un İtalya'da iktidarı ele geçirip babasını augustus olarak geri çağırması, çok sayıda tarafı içeren bir taht kavgasının başlangıcı oldu. 311 baharına gelindiğinde, Roma dünyası dört imparator arasında bölünmüştü: Maximinus, Licinius, Maxentius ve Constantinus. Bu bölünmüş tetrarşi yönetimi önce üç, sonra iki, derken tek kişinin iktidarına dönüşecekti.

Constantinus, 28 Ekim 312'de Maxentius'u Roma'nın kuzeyindeki Ponte Milvio'da mağlup etti ve rakibinin kesilmiş başı bir mızrağın ucuna geçirilmiş önüne getirilirken, kendisi de ertesi gün kente muzafferane girdi. Zaferinin ertesi günü Senato, Constantinus'a resmen kıdemli augustus unvanını verdi. O zamana gelindiğinde, Constantinus, muhtemelen dindar bir Hıristiyan olan annesi Helena'nm etkisiyle bir anlamda Hıristiyanlığı kabul etmişti. 312-313 kışında, Kilise'ye hoşgörü göstermekle kalmadı; Hıristiyanlığı mali yardımlar ve diğer önlemlerle desteklemek yönündeki yeni tutumunu ortaya koyduğu üç mektup yazdı.

Constantinus'un Maxentius'u mağlup etmesi, onu Batı'nın tek lideri yaparken, Licinius ve Maximinus hâlâ Doğu'nun liderliği için çekişiyorlardı. Constantinus ve Licinius Şubat 313'te Milano'da buluştular; Licinius burada Constantinus'un üvey kardeşi Konstantia'yla evlendi. İki imparator siyasalarını, özellikle de dini meseleleri müzakere ettiler, fakat tartışmaları, Maximinus'un Byzantion'u [İstanbul] kuşatıp Avrupa'yı istila ettiği haberi üzerine yarıda kaldı. Licinius derhal ordusunun başmda doğuya giderek, Maximinus'u Adrianopolis yakınında kesin bir yenilgiye uğrattı. Maximinus, Küçük Asya'da Tarsus'a kadar çekildi, bura-

da durumunun umutsuzluğunu görüp canına kıydı. Licinius bunun üzerine Bithynia'nın antik başkenti Nikomedeia'ya girdi; artık Doğu'nun augustusu olarak rakipsiz kalmıştı. Ardından 15 Haziran 313'te, Constantinus'la ortak bir duyuruda bulundular; Milano Fermanı adıyla tanınan bu açıklama, Hıristiyanlık da dahil tüm dinlere tam hoşgörü garantisi veriyor ve Büyük Zulüm döneminde el koyulan tüm Hıristiyan mülklerini iade ediyordu.

Derken 316'da Constantinus'un, Licinius'un Pannonia'daki topraklarını istila etmesi, iki augustus arasında sekiz yıl boyunca sürecek bir üstünlük mücadelesine yol açtı. Bu çatışmanın son evresi, 3 Temmuz 324'te Trakya'daki Adrianopolis'te başladı; Constantinus, Licinius'u bozguna uğratıp Byzantion'a çekilmek zorunda bıraktı. Nihai muharebe aynı yılın 18 Eylül günü, Bosphoros'un Asya yakasındaki Khrysopolis yakınında yapıldı ve Constantinus, Licinius'u bir kez daha mağlup etti. Byzantion ve Khalkedon derhal kapılarını Constantinus'a açarken, Licinius Nikomedeia'ya kaçtı.

Çok geçmeden Constantinus'a boyun eğen Licinius, önce Thessalonike'de hapsedilip ertesi yıl da idam edildi. O zaman Constantinus Nikomedeia'daki imparatorluk sarayına el koyup, artık tüm Roma İmparatorluğu'nun tartışılmaz augustusu olarak topraklarına oradan hükmetmeye başladı.

Licinius'a karşı kazandığı zaferden kısa süre sonra, Constantinus asıl ikametgâhını Troya civarında kurmaya karar verdi, fakat daha sonra kararını değiştirip Byzantion'u seçti. Bu önemli karar, Constantinus'un "kendi sarayını inşa etmek konusunda Roma'nın gücünü dengeleyecek bir kent arayışı"nda olduğunu söyleyen Zosimos'un *Historia Nova*'sına kaydedilmiştir.[1]

Byzantion'un yeniden inşası devam ederken, Constantinus Diocletianus'un Nikomedeia'daki sarayında yaşadı. Burada verdiği ilk emir, Hıristiyan Kilisesi'nin birliğini kurmak olduğundan, yakındaki Nikaia [İznik] kentinde piskoposlardan oluşan bir ekümenik konsil toplamaya karar verdi. Konsil, çoğu imparatorluğun doğu eyaletlerinden gelen 300'ü aşkın piskoposun katılımıyla 20 Mayıs-19 Haziran 325 tarihleri arasmda toplandı.

Constantinus'un bu konsili toplamakta başlıca amacı, İskenderiye piskoposu Aleksandros ile onun muhalifi olan rahiplerden Arius arasmdaki keskin ihtilafa çözüm bulmaktı. Temel çelişki, Arius'un İsa'mn Tanrı'nın ölümsüz oğlu olmadığı gibi onunla aynı özden olmadığını ileri sürmesinden kaynaklanıyordu; bu görüş daha sonraları Ariusçuluk olarak adlandırıldı. Konsil neredeyse

ittifakla Ariusçuluk'u mahkûm etti; piskoposlardan sadece ikisi dışında tümünün, Nikaia [İznik] Amentüsü olarak bilinen Ortodoks dogma belgesini imzalamasından sonra, Arius yandaşlarıyla birlikte sürgüne gönderildi. Ardından konsil diğer meselelerin çözümüne geçti ve Paskalya için ortak bir tarih belirlediği gibi, tüm Mısır'da İskenderiye piskoposunun, Suriye'de de Antiokheia piskoposunun üstünlüğünü onayladı.

Byzantion'un yeniden inşası, 330 başlarında tamamlandığında, Constantinus kentte o yılın 11 Mayıs'mda resmi açılışının hazırlığı süren ikametgâhına yerleşti. Yapının kitabesi, o günden itibaren Byzantion'un NOVA ROMA CONSTANTINOPOLITANA olarak adlandırıldığını kaydeden bir dikilitaşa kazılarak törenle Strategikon'a yerleştirildi.

Konstantinopolis, kara tarafından Altın Boynuz'dan (Haliç) Marmara Denizi'ne kadar uzanan ve antik Byzantion'un dört katı alanı kuşatan bir savunma surları hattıyla korunuyordu. Yeni kentin nüfusu, Constantinus'un 80.000 kişi için günlük tayın tedarik ettirmesinden hesaplanabilir. Zosimos'a göre, kent surları dışında, Constantinus'un inşa ettirdiği yapılar arasmda bir forum, bir hipodrom, bir saray, birkaç tapınak ve "Roma'dan beri yanından ayrılmayıp peşinden gelen bazı senatörler için evler" yer alıyordu.[2] Forum imparatorun adını taşıyordu ve tam ortasında, üstünde Constantinus'un heykelini taşıyan muazzam bir somaki sütun bulunuyordu. Bu heykel çok eskiden beri kayıptır, fakat sütun, her ikisi de daha sonraki imparatorlarca genişletilip süslenmiş hipodromun ve Büyük Bizans Sarayı'nın kalıntılarıyla birlikte, bugün hâlâ yerinde durur.

Bizans kaynakları, Constantinus'u yeni başkentine başta, Tanrısal Bilgeliğe ve Tanrısal Barışa adanmış ünlü Ayasofya ve Aya İrini olmak üzere, bir dizi kilise kurduğunu veya yeniden inşa ettirdiğini kaydeder. Fakat bu kaynaklardan en güveniliri olan V. yüzyıl tarihçisi Sokrates, Constantinus'un sadece Kutsal Havariyun Kilisesi'ni inşa ettirdiğini, Aya İrini'yi ise restore ettirdiğini belirterek, Ayasofya'nın tamamlanmasını Constantinus'in oğlu Constantius'a atfeder.

Constantinus'un son günleri, Kaisareialı Eusebios'un *Vita Constantini*'sinde aktarılır: Burada imparatorun son hastalığının 336'da başladığını yazar. Constantinus, başkentinin hamamlarında hastalığına şifa bulmaya çalışmış, ama bu işe yaramayınca, annesinin doğduğu köye, Nikomedeia Körfezi'nde şifalı sularıyla nam salmış kaplıcalara gitmişti. Burada da deva bulamayan

Constantinus, Diocletianus'un Nikomedeia'daki sarayına gidince yerel rahipleri çağırtıp iman ikrarı yaptı. Nikomedeia piskoposu Eusebios, Constantinus'u vaftiz ederek Hıristiyan yaptı. *Vita Constantini*'ye göre, aşai rabbani ayininden sonra Constantinus şöyle haykırmış: "Artık kutsandığım gerçeğini biliyorum, zira ben de kutsal ışığın bir parçasıyım."[3]

Constantinus birkaç gün sonra, Paskalya sonrası yedinci pazar günü olan 22 Mayıs 337'de hayatını kaybetti. Tahnit edilen cesedi Konstantinopolis'e götürüldü ve Kutsal Havariyun Kilisesi'ne defnedilmeden önce törenle Büyük Saray'ın önündeki katafalkta bir süre bekletildi.

Constantinus'un toprağa verilmesindeki bu gecikme, tahta kimin çıkacağı konusundaki belirsizlikten kaynaklanıyordu; Constantinus önceki yıl imparatorluğu, her biri sezarlık unvanı verilmiş oğulları Constantinus, Constantius ve Constans arasında bölme planları yapmıştı. Bu fetret dönemi 9 Eylül 337'de, Constantinus'un oğullarının kendilerine augustus unvanı verdikleri ve daha sonra Roma'daki Senato'ya bu eylemlerini onaylattıkları güne kadar sürdü. Ardından üç augustusun, imparatorluk ailesindeki muhtemel rakiplerini bertaraf etmek amacıyla Konstantinopolis'teki askeri birlikleri kışkırttıkları ayaklanma iki amcalarıyla yedi kuzenlerinin katledilmesiyle sonuçlandı. İmparatorluk ailesinin erkeklerinden, müteveffa imparator Constantinus'un üvey kardeşi İulius Constantius'un iki küçük oğlu sağ kalabildi; bunlar o dönemde çok küçük olmaları sayesinde kurtulan, sırasıyla on bir ve beş yaşlarındaki Gallus ve İulian idi. İki küçük prens bundan sonra, ilki Konstantinopolis'te diğeri de Kappadokia'da, yakın gözetim altmda tutuldu.

Üç augustus, 338 yazı başmda toplanarak imparatorluğu aralarında paylaşmak konusunda, temelde sezarlar olarak hükmettikleri bölgeleri korudukları bir anlaşma yaptılar. Constantius imparatorluğun doğu kesimlerine hükmederken, batı eyaletleri Konstantin ve Constans tarafından yönetiliyordu. İmparatorluğun bu şekilde bölünmesi, kaçınılmaz olarak üç başlı, uzun bir mücadeleye yol açtı; II. Constantius, 353'te, Constantin ile Constans'ın öldürüldüğü bu mücadeleden, başkentini Konstantinopolis yaptığı imparatorluğun tek hükümdarı olarak çıktı.

Constantius, babasının Hıristiyan yanlısı politikasını sürdürdü ve 356'da imparatorluktaki tüm pagan tapınakların kapatılıp tüm pagan uygulamaların yasaklanmasma dair bir ferman çıkardı. Ayrıca Tanrısal Bilgeliğe adanan büyük Ayasofya Kilisesi tamamlan-

dıktan sonra Konstantinopolis Katedrali haline geldi.

Constantius, Gallus'un uzun esaretine 351'de son verdi, onu sezar rütbesine yükseltip Pers sınırındaki ordunun kumandasını verdi. Constantius üç yıl sonra, tahtı gasp etmek için komplo kurduğuna inandığı Gallus'u tutuklatıp boynunu vurdurdu.

Ertesi yıl Constantius, bu kez İulianos'u sezar rütbesine getirerek Galliae ordusunun komutanı yaptı. Halbuki İulianos tüm zamanını ilme adamıştı ve hiçbir askerlik deneyimi yoktu. Ancak deneyimsizliğine karşın, olağanüstü bir general olduğunu kanıtladı ve beş yıl içinde Galyalılara karşı dört önemli zafer elde ederek askerlerinin büyük sevgisini kazandı. İulianos yeniyetmeliğinde dindar bir Hıristiyan olsa da klasik Yunan felsefesi üzerine çalışmaları onu Hıristiyanlığı reddedip Greko-Romen dünyası tanrılarını benimsemeye itmişti. Ancak Hıristiyanlıktan çıkmasını aşikâr nedenlerle gizli tutmuştu.

Constantius, Perslere karşı bir seferdeyken 3 Kasım 361'de öldü. İulianos, 11 Aralık'ta ulaşacağı Konstantinopolis yolunda askerleri tarafından imparator ilan edilmişti bile. Halk, kendi kentlerinde doğmuş bu ilk imparatoru büyük coşkuyla karşıladı.

İulianos imparator olur olmaz paganlığını açıkça ilan etti. Byzantion'a gelişinden birkaç gün sonra, Yahudi ve Hıristiyanlığın yanı sıra paganlığın da tüm dini ayinlerinin alenen yapılmasına izin veren bir emir çıkardı. Hükümeti yeniden kurarken, atamalarında Hıristiyanları açığa alması, onların dinlerinden dönmesine sebep oldu ve bu düşmanlarının onu, tarihte iyi bilinen adıyla, Kâfir İulianos diye isimlendirmesine yol açtı.

İulianos sadece beş ay kaldığı Konstantinopolis'ten Haziran 362'de ayrılarak Antiokheia'ya, oradan da Pers sınırına gitti. Perslere karşı giriştiği bir savaşta ağır yaralanmasının ardından 26 Haziran 363'te hayatını kaybetti ve Tarsus'ta defnedilmesi nedeniyle, başkentine bir daha asla dönemedi. Ordunun onun halefi olarak İovianos'u seçmesi üzerine, yeni imparator Konstantinopolis'e dönüş için yürüyüşe geçti. Fakat İovianos başkente asla ulaşamadı, yürüyüşün son aşamasında hastalanarak 17 Şubat 364'te öldü.

Nikaia'da ordunun onun ardılı olarak seçtiği Valentinianos 26 Şubat'ta augustus ilan edildi. Ordu, uygun bir ardıl bulunması için Valentinianos'tan bir eş-imparator belirlemesini talep edince, aday gösterdiği kardeşi Valens 28 Mart'ta augustus yapıldı. Üzerinde anlaşmaya vardıkları düzenlemeye göre, Valentinianos başkenti Milano'da olan Batı'nın İmparatoru, Valens de Konstantino-

polis'te Doğu'nun hükümdarı olacaktı. Her iki kardeş de dindar Hıristiyanlardı; bununla birlikte, dini konularda açık fikirli olduklarından, İulianos'un paganlara ve tüm Hıristiyanlık mezheplerine karşı hoşgörü politikasını sürdürdüler.

Valentinianos 17 Kasım 375'te inme geçirerek ölünce, yerini on altı yaşındaki oğlu Gratianos aldı; küçük kardeşi II. Valentinianos da eş-imparator oldu. Valens 9 Ağustos 378'e kadar Doğu'nun İmparatoru olarak hükmetmeye devam etti; o tarihte, ordusunun üçte ikisini kıran Gotlara karşı savaşta Adrianopolis yakınlarında öldürüldü.

Gratianos 19 Ocak 379'da İspanyol General Theodosius'u eş-imparatorluğa atadı ve yönetim yetkisini imparatorluğun doğu vilayetlerinin ötesine uzanacak şekilde genişletti. Nihayet yeni Doğu imparatoru 24 Kasım 380'de başkentine ulaştı; Zosimos'un yazdığına göre, "İmparator Theodosius, sanki şanlı bir zaferin kutlaması yapılıyormuşçasına Konstantinopolis'e büyük bir debdebeyle girdi."[4]

Theodosius 380'de vaftiz edildi ve aynı yılın 27 Şubat'ında tüm uyruklarının Hıristiyan dinini kabul etmesi gerektiğine ilişkin bir buyruk çıkardı. Ertesi yıl Theodosius Konstantinopolis'te bir ekümenik konsil topladı; bu konsil Nikaia Amentüsü'nü teyit etti ve tek bir Tanrı'da üç kişilik, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un varlığı, yani Kutsal Teslis dogmasını oluşturdu. Konsil bundan başka, Konstantinopolis patrikliğinin Antiokheia ve İskenderiye'ninkinden önce geldiğini iddia ederek, "Konstantinopolis Piskoposu, bu kent ikinci Roma olduğundan, Roma Piskoposu'ndan sonra onur sırasında öncelik sahibi olmalıdır"[5] kararını aldı.

Theodosius, sapkınlıkları ezmekte kararlıydı ve yönetimi boyunca bölücü mezheplere karşı toplam on sekiz buyruk çıkardı. Paganlığa hepten karşıydı ve 391'de imparatorluğun her köşesindeki pagan tapınakları kapatan, eski Greko-Romen tanrılara tapmayı, en şiddetli cezalar tehdidiyle mahrem alanda bile yasaklayan yasalar çıkardı.

Gratianos 383'te uğradığı suikast sonucu öldü; II. Valantianos da dokuz yıl sonra aynı yazgıyı paylaştı. Theodosius, onların canına kıyanları yakalayıp öldürerek her iki suikastın da intikamını aldı; 392'de Kuzey İtalya'da gasıp Maximus'a karşı kazandığı zaferle büyük başarıya ulaştı. Ardından Milano'ya yürüyerek halefini belirlemek için planlar yapmaya koyuldu. İmparatorluğu iki oğlu arasında bölüştürmeye karar verdi: Doğu, on yedi veya on sekiz yaşındaki Arkadios, Batı ise o sırada henüz on yaşında olan

Honorius tarafından yönetilecekti. Her iki oğlu da o dönemde Konstantinopolis'teydi; Theodosius'un Milano'ya çağırttığı Honorius kente 395 Ocak ayının ortasında ulaştı. O sırada Theodosius ağır hastaydı ve Honorius'un gelişinin ertesi günü öldü.

Roma İmparatorluğu, Theodosius'un ölümünden sonra Doğu'da Arkadios (h. 395-408), Batı'da Honorius'un (h. 395-423) hüküm sürmesiyle, bir kez daha ikiye bölündü. Her ikisi de rüştlerine erdikten sonra bile imparatorluğun denetimini başkalarına terk eden, zayıf ve etkisiz hükümdarlar oldular.

Arkadios'un tahta çıkışından üç yıl sonra, İoannes Khrysostomos Konstantinopolis Patriği oldu. Khrysostomos'un, Yahudilere, sapkınlığa ve paganhğa şiddetli eleştiriler içeren, dokunaklı ve çoğu zaman ateşli vaazları onu Konstantinopolis'in sıradan insanları gözünde bir kahramana dönüştürdü. I. Theodosius'un 391'deki fermanına karşın, hâlâ çok sayıda insan kadim Greko-Romen tanrılarına tapındığından, Khrysostomos başta Ephesos'taki Artemis tapınağı olmak üzere, tüm pagan mabetlerinin yıkılması çağrısında bulundu. Sözleri, 401'de Hıristiyan bir güruhun Ephesos'taki Artemis tapınağını yıkmasına yol açtı; Khrysostomos bu olayı, Hıristiyanlığın paganlık üzerindeki nihai zaferi olarak nitelendirdi. O döneme gelindiğinde, Ephesos'taki bir Roma bazilikası, Bakire Meryem'e ithaf edilerek kiliseye çevrilmişti ve her ne kadar birçok pagan Küçük Asya'daki en kadim tapınağında gizlice bu bakire avcıya tapmaya devam etse de, o günden sonra, Artemis kültünün yerini Bakire Meryem'inki aldı.

Khrysostomos, imparatorluk sarayının gevşek ahlakına ve savurganlığına karşı özellikle karşı çıkıyordu ve vaazlarından birinde, İmparatoriçe Evdoksiya'yı İzevel'e benzetti. İmparatoriçe küplere bindi ve Arkadios'u, Khrysostomos'u sürgüne göndermeye ikna etti; fakat patrik yandaşları bu karara o kadar şiddetle karşı çıktılar ki, patrik görevine iade edildi. Fakat Khrysostomos imparatoriçeye karşı hakarete varan eleştirilerini sürdürdü ve 20 Haziran'da Arkadios tarafından tekrar, üstelik bu kez temelli sürgün edildi. Halk, sevgili patriklerinin sürgün edildiğini öğrendiğinde Büyük Saray'ın kapılarına dayandı ve bunu izleyen ayaklanmada Ayasofya Kilisesi senatonun toplantı salonuyla birlikte yangında tahrip edildi.

Arkadios ertesi yıl öldü ve yerini, tahta çıktığında yalnızca yedi yaşında olan oğlu II. Theodosius aldı. Doğu'nun *Prefekti* Anthemios, 414'teki ölümüne dek sürdüreceği naipliğe getirildi. Anthemios'un ölümünden sonra, bu görev Theodosius'un ablası Pul-

cheria'ya geçti. Bunun üzerine augusta unvanını alan Pulcheria, erkek kardeşi iki yıl sonra rüşdüne erene değin onun naipliğini yaptı, fakat o zamandan sonra bile, bir on yıl kadar daha tahtın ardındaki güç olmayı sürdürdü.

Anthemios naiplik yaptığı dönemde, 415'te Theodosius tarafından tekrar kutsanan Ayasofya'nın yeniden inşasına nezaret etti. Anthemios ölümünden önceki yıl, ayrıca Konstantin surlarına bir buçuk kilometre mesafede yeni bir istihkâm çemberini de tamamlayarak, Altın Boynuz ile Marmara Denizi arasındaki 6,5 kilometrelik suru genişletmiş oldu. İstihkâmlar 447'deki şiddetli bir depremde ağır hasar aldı, ama iki ay içinde yeni Doğu *prefekt*'i Constantinus'un yönetimi altında çifte sur hattı olarak yeniden inşa edildi.

Theodosius Surları olarak anılmaya başlanan yeni istihkâmlar, kentin 447-450 arasında kaleme alınan bir betimlemesi olan *Notitia urbis Constantinopolitanae*'de değinildiği üzere, tıpkı Roma'daki gibi yedi tepeyi kuşatıyordu. *Notitia*, II. Theodosius'un kentinin yine Roma'daki gibi on dört bölgeye ayrıldığını kaydeder. Bu bölgeler bir sonraki binyıl boyunca Konstantinopolis'in sınırlarını tanımladı. Bu dönem boyunca Theodosius surları, gerek Avrupa gerek Asya'dan gelen düşman kuvvetlerin yinelenen hücumlarında "Tanrı'nın Koruduğu Kent"in temel dayanağı olarak ayakta kalacaktı.

Theodosius, 27 Şubat 425'te Konstantinopolis Üniversitesi'ni kurdu. Kuruluş belgesi on beşi Yunanca, on üçü Latince, ikisi hukuk ve biri felsefe olmak üzere, otuz bir kürsü oluşturdu. Yunancada Latinceden daha çok kürsü olması gerçeği, imparatorluğun artan Hellenleşmesini yansıtır. Latince imparatorluğun resmi dili olarak kalmaya devam etmekle birlikte, Konstantinopolis'te ve Doğu'nun her yerinde Yunanca daha yaygın olan konuşma diliydi; eninde sonunda imparatorluk sarayına ve yönetimine de hâkim olacaktı.

Theodosius, imparatorluğun yasalarını düzenlemekte kararlıydı ve 429'da bu görevi yeni üniversitenin hukuk profesörü Apelles'in başında bulunduğu bir komisyona verdi. Komisyon, dokuz yıl sonra *Codex Theodosianus* olarak bilinen bir belge ortaya koydu; Theodosius bunu "Şanlı Constantinus, onu takip eden ilahi İmparatorlar ve bizzat" kendisi tarafından çıkarılan tüm yasaların bir derlemesi olarak tanımladı.[6] Yeni yasa, imparatorluğun birliğini, ertesi yıl hem II. Theodosius hem de kuzeni ve damadı, Batı'nın İmparatoru III. Valentinianos'un adları altında yürürlüğe girdi.

İlahiyat tartışmaları, özellikle Mesih'in doğasına ilişkin anlaşmazlık, Theodosius döneminde de imparatorluğu kasıp kavurmayı sürdürdü. Konstantinopolis Patriği Nestorios, Mesih'in içinde insani ve ilahi olmak üzere iki ayrı doğanın mevcudiyetini kabul etti. Vakanüvis "Günah Çıkartan" Theofanes'e göre, Nestorios ayrıca şunu da söylemişti: "Hiç kimse Meryem'e Tanrı'nın Annesi diyemez. Zira Meryem insandır ve Tanrı'nın bir insandan doğmuş olması kabul edilemez."[7] 7 Haziran 431'de Ephesos'ta toplanan Üçüncü Ekümenik Konsil'in Nesturiliği sapkın olarak mahkûm etmesi üzerine Thedosius, Nestorios'u patriklikten azledip Mısır'a sürgün etti.

Theodosius'un ordusu ağırhklı olarak Ariusçuluk inancına sahip paralı askerler, özellikle Gotlar ile Alanlar olarak bilinen güneydoğu Rusya kavimlerinden oluşuyordu. Başkomutanlık konumu olan *magister militum*'da Alan kavminden Aspar admda bir komutan bulunuyordu; Aspar 423'te bir isyam bastırmış, 431'de Vandallara karşı bir donanmaya ve 441'de Attila'ya karşı bir sefere komuta etmişti. Aspar, Pulcheria'nın müttefiki oldu ve Pulcheria'mn erkek kardeşinin hükümranlığının son yıllarında, bu ikisi Konstantinopolis'teki sarayda güç dengesini ellerinde tuttular.

II. Theodosius, geride bir oğul veya belli bir taht vârisi bırakmaksızın, 28 Temmuz 450'de öldü. Senato tahtı Aspar'a teklif etti, fakat o teklifi geri çevirip, Pulcheria'yla sadece ismen bir evlilik yapmasının ardından augustus unvanım alan yaveri Trakyah General Markianos'u öne sürdü.

Markianos, tahta çıkmasının ertesi yılı Dördüncü Ekümenik Konsil'i topladı. Konstantinopolis'in karşı yakasındaki Khalkedon'da bulunan Aya Euphemia Kilisesi'nde toplanan konsil, daha sonra Khalkedon Tanımı olarak bilinegelen ve İsa'nın insani ve ilahi iki ayrı doğasını tek bir bedende bütünleşmiş kabul eden Ortodoks öğretisini öne sürdü. Bu öğretiye karşı çıkanlar, Mesih'in ilahi tek bir doğası olduğuna dair inançları nedeniyle Monofizitler olarak tanındılar. Bu durum, başta Ermeniler, Suriye ve Mezopotamya'daki Yakubiler ile Mısır'daki Kıptiler olmak üzere, Monofizitlerin ayrı ve bağımsız kiliseler kurmasıyla sonuçlanan bir mezhepçilik hareketine yol açtı.

Pulcheria Temmuz 453'te öldü ve Kutsal Havariyun Kilisesi'nde kardeşi II. Theodosius'un yanı başına defnedildi. İki yıl sonra, Roma'daki bir darbeyle, Batı'nın İmparatoru III. Valentinianus devrildi ve öldürüldü. Valentinianus'un da ardında bir oğul

bırakmadan ölmesiyle, I. Theodosius'la başlayan hanedan sona ermiş oldu.

Batı imparatorluğu, Roma 410'da Vizigotlarca zapt edilip talan edildiği zaman zaten geriye dönüşü olmaz bir tahribata uğramıştı; üstelik 452'de Hun İmparatoru Attila'nın Kuzey İtalya'yı yerle bir etmesiyle iyiden iyiye zayıfladı. Bunu izleyen yirmi yıl boyunca III. Valentinianus'un ardılları da bir dizi gelgeç imparator oldu. Biri dışında tümü, artık hem Doğu'ya hem Batı'ya hükmeden Romalılaşmış barbar generallerdi. Batı imparatorluğu, Batı'nın son augustusu olan ve topraklarının son kalan parçalarından Dalmaçya'da suikasta uğrayan İulius Nepos'un ölümüyle 480'de nihayet son buldu. Bundan sonra Konstantinopolis'teki imparator, imparatorluktan geri kalan toprakların tek hükümdarı oldu.

Başkentin Doğu'ya kayması, Küçük Asya'yı Greko-Romen dünyanın merkezine getirdi ve iki kutuplu odağını Konstantinopolis ile Antiokheia'nın oluşturduğu bölgenin entelektüel yaşamını tekrar canlandırdı. Constantinus'tan II. Theodosius'a kadar geçen dönem boyunca, Konstantinopolis, Antiokheia ve Küçük Asya'daki –biri dışında tümü Yunanca yazan– Yunan âlimler, gerek laik gerek dinsel tarih alanında önemli eserler verdiler. Bu istisna, son büyük Roma tarihçisi olan Antiokheialı Ammianus Marcellinus (yak. 330-395) idi; anadili Yunanca olmasına karşın eserlerini, muhtemelen gerek Constantinus gerek İulianos döneminde ordudaki üst düzey komutanlığı sırasında öğrendiği Latinceyle yazdı.

Retorik hocası Libanius (314-393), doğduğu Antiokheia'nın yanı sıra Atina'da eğitim gördü ve Konstantinopolis ve Nikomedeia'da dersler verdi. Pagan ve Hıristiyan talebeleri arasında İoannes Khyrisostomos, büyük ihtimalle Kaisareialı Basileios ve Nazianzoslu Gregorius ve herhalde Ammianos Marcellinos da vardı. Derinden etkilediği Kâfir İulianos'la yazışmalar yaptı ve imparatorun zamansız ölümü onun için ağır bir darbe oldu. Sonraki yıllarında, kendisine onursal *praetorius praefectus* unvanı veren I. Theodosius üzerinde hatırı sayılır bir nüfuz kazanarak, Yunan dünyasının her yerinde tanınan bir edebi şahsiyet haline geldi.

Filozof ve retorik hocası Themistios (yak. 317 - yak. 388) Paphlagonia'da doğdu ve öğrenim gördüğü Konstantinopolis'te yak. 345'te bir okul açtı. Söylevleri, onu Konstantinopolis *prefekt*'i yapan ve müstakbel imparator Arkadios'un eğitimini kendisine teslim eden Constantius'tan I. Theodosius'a kadar tüm imparatorların himayesini kazandırdı. Bugüne ulaşan söylevleri, özellikle

resmen Hıristiyan bir imparatorlukta bir pagan olması açısmdan, döneminin tarihi ve siyasal ideolojisi açısmdan önemli bir kaynak oluşturur.

Nazianzoslu Gregorios (yak. 329-389) ve dostu Kaisareialı Basileios (yak. 330-395), nam-ı diğer "Kappadokialı Babalar", Kâfir İulianos'un okul arkadaşı olarak Atina'da öğrenim gördüler. Her ikisi de, memleketleri olan Kappadokia'da piskoposluklara atandılar; Gregorios kısa süreliğine Konstantinopolis patriği olarak hizmet etti. Söylevleri ve mektupları, [Kilise Babaları'na atıfla]"patristik literatür"ün klasikleri arasmda sayıldığı gibi, Gregorios'un Basileios hakkında yazdığı methiye, "Demosthenes'in ölümünden beri muhtemelen Yunanca en büyük retorik eseri" olarak betimlenmiştir.[8]

Theodosius hanedanı dönemi, Kilise'de üç tarihçiye hayat verdi: Hepsi de eserlerini 439-450 döneminde kaleme alan Sokrates, Sozomen ve Theodoret. Bunu izleyen yarım yüzyılda pagan laik tarihçi Zosimos ortaya çıktı. Zosimos'un *Historia Nova*'sı [Yeni Tarih] aralarından en tanınmışı Ammianos Marcellinus'un da yararlandığı Eunapius'un tarihi olan, önceki yazarların kayıp eserlerinin özetiydi. Hıristiyan ve pagan tarihçiler arasmdaki karşıtlık, en çok Kâfir İulianos dönemini ele alışlarında kendini gösterir. Sokrates, İulianos hakkında, "imparatorun çabuk ölmesi Hıristiyanlığın lehine oldu"[9] demiş; Arrianos, İulianos dönemine ilişkin anlatısma son verirken, "O, gerçekten de cesur bir yüreğe sahip, şerefli edimleri ve yaradılıştan gelen görkemiyle seçkin bir insandı" der.[10]

İulianos'un, söylevler, mektuplar ve hicivleri içeren eserleri son derece hacimlidir. En ünlü hicvi *Misopogon* (Sakal Düşmanı) onun antik Yunan filozoflarını takliden sakal bırakmasıyla alay eden Antiokheia halkına hitaben yazılmıştır. Antiokheialılara, kendisinin keçiler gibi sakal uzattığını anlatır, "ve gerçekten bir sır duymak isterseniz, benim göğsüm tıpkı hayvanlar kralı aslanların göğüsleri gibi, taraz taraz ve kıllıdır... O halde, tanrılar aşkına, neden bana minnettar kalmazsınız?" der.[11]

İulianos, kısa hükümranlığı boyunca, Kudüs'teki tapmak ve Antiokheia'nın güneyindeki Dephnai'deki kehanet pmarı dahil, Constantius'un kapattığı pagan tapınakları yeniden açmaya çalıştı. Fakat zamansız ölümü çabalarının sonuçsuz kalmasına yol açtı ve bunu izleyen yüzyıl içinde, Ephesos'taki Artemis ile Delphi'deki Apollo ve İonya'daki Didyma'da bulunan kehanet tapınakları da dahil olmak üzere, tüm pagan tapmakları kapatılmakla

kalmayıp tamamen yerle bir edildi. Delhi kâhininin son kehanetinin, bizzat İulianos'a iletildiği söylenir; bu tapınağın kapatılmasına, *Vita S. Artemii*'de yer alan ve Swinburne tarafından tercüme edilen bir ağıtta şöyle yas tutulur:

> Söyleyin yeryüzü kralına şanlı meskenin çöktüğünü,
> Ve konuşan su kaynaklarının dinip kuruduğunu.
> Tanrıya tek bir hücre bile kalmadı, ne bir dam ne bir örtü;
> Peygamberin eli boş, yok artık defne çiçekleri.[12]

Eski düzen ölmüştü ve artık Ephesos'taki kadim tapınağında büyük tanrıçaya tapınan kalmamıştı; Artemis'in kült heykelleri hadım rahipleri tarafından toprağa gömülmüş, on beş yüzyıl sonra arkeologlar tarafından tekrar günışığına çıkarılana dek İon toprağında uykuya dalmıştı.

10

İustinianos çağı

V. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Roma İmparatorluğu ağırlıklı olarak Yunanca konuşan, Hıristiyanlığın hızla kadim Greko-Romen tanrılara tapınmanın yerini aldığı Doğu'yla sınırlanarak küçülmüş durumdaydı. İmparatorluğun kalbi artık Yunan milletinin, pagan anlamına gelen Hellen yerine *Rhomaios* ya da Romalı diye adlandırıldığı Küçük Asya'da atarken, Konstantinopolis halkı kendisine *Byzantini*, yani Bizanslı diyordu. Günümüz tarihçileri, V. yüzyıl sonunu, imparatorluk tarihinde bir dönüm noktası olarak değerlendirir. Kilise büyüklerinden Gennadios'un, Bizans İmparatorluğu'nun şafağında yaklaşık bin yıl sonra yazacağı gibi:

> Anadilim gereği Hellen olsam da, asla bir Hellen olduğumu söylemem, zira Hellenlerin inandığı şeylere inanmam. Adımı, kendi inancımdan almak isterim ve herhangi biri bana ne olduğumu sorarsa yanıtım, "Hıristiyanım" olur. Babam Thessalia'da ikamet etse de, ben kendimi Thessalialı olarak değil, Bizanslı olarak adlandırırım, çünkü ben Byzantionluyum.[1]

Theodosius hanedanının sona erişi, imparatorluğu kalıtsal veraset çizgisinden kopardı ve böylece 457'de Markianos öldüğünde, senato bu mevkii yine Aspar'a önerdi. Fakat Aspar bir kez daha teklifi geri çevirerek, bu kez sağ kollarından Leon adında, Dacia'dan gelme bir Trakyalı generali aday gösterince, o yılın 7 Şubat'ında Leon'a tacı Konstantinopolis Patriği Anatolis tarafından giydirildi.

Leon'un hükümdarlığının ilk altı-yedi yılında, Aspar'a sadık kaldığı dönemde imparatorluk ordusunda yabancı paralı askerlerin ağırlığı devam etti. Leon, Toros Dağları'nda yaşayan vahşi bir

kabile halkı olan İsaurialıları, Zenon adını benimseyen kabile reisi Tarasikodissa komutasında orduya alarak, Aspar'ın iktidarını dengelemeye çalıştı. Zenon çok geçmeden Trakya ordusunun komutanı yapıldı; ardından Leon'un en büyük kızı ve Verina imparatoriçesi prenses Ariadne'yle evlendi. Ertesi yıl Ariadne Zenon'a, geleceğin II. Leon'u olacak ve 474'te ölen büyükbabasının yerini alacak bir oğul doğurdu.

II. Leon, tahta çıktığında henüz yedi yaşındaydı ve böylece babası Zenon eş-imparator oldu. Dokuz ay sonra küçük Leon ölünce Zenon tek başına imparator olarak, on yedi yıl boyunca hüküm sürdü. Bu dönem boyunca, Batı'daki Roma hâkimiyeti sona erdi ve Zenon imparatorluğun kalan bölümünün tek hükümdarı oldu.

Zenon 9 Nisan 491'de öldüğünde, yerini altmış yedi yaşındaki bir mabeyinci olan Anastasios aldı ve çok geçmeden imparatoriçe Ariadne ile evlendi. Halk, barbar bir general olmayıp Arnavutluk'taki Dyrrakhion'dan (Durazzo) gelen ve Yunanca konuşan Anastasios'a başta kucak açtı; ancak Hipodrom'daki hiziplerin püriten yasaları ve Monofizit inançları yüzünden ona karşı ayaklanmaları çok uzun sürmedi. Bu, Anastasios'un uzun hükümdarlığı boyunca sorun yaratacak bir dizi isyanın ve içsavaşın başlangıcı oldu.

Anastasios'un tahta çıkışından iki yıl sonra imparatorluk, Konstantinopolis önlerine kadar Trakya'yı yakıp yıkan, kente su getiren kemerleri tahrip eden ve erzak tedarikini engelleyen Bulgar ordularınca istila edildi. Bulgar istilası sonraki yirmi yıl boyunca iki kez daha tekrarlandı, ta ki Anastasios nihayet Uzun Surlar adı verilen ve kentin 65 kilometre ötesinden başlayarak, Karadeniz'den Marmara'ya dek uzanan bir istihkâm hattıyla akınları durdurmayı başarana dek. Anastasios Balkan sınırını emniyete aldıktan hemen sonra savaş bu kez Doğu'da patlak verdi; Persler uzun süreli bir ateşkesi çiğneyerek Ağustos 502'de Ermenistan'ı istila ettiler. İmparatorluk orduları nihayet istilayı durdurdu ve 505'te Anastasios Perslerle, yirmi yılı aşkın korunacak bir barış yaptı.

Kendinden önceki ve sonraki tüm imparatorlardan daha uzun yaşayan Anastasios, seksen sekiz yaşındayken 8 Temmuz 518'de, Probus, Pompeius ve Hypatius adlı üç yeğeni dışında bir veliaht bırakmaksızın öldü. Gelgelelim ordu, bu adayların yerine, altmış altı yaşındaki İllyrialı General İustinos'u tercih etti. İustinos'un tahta çıkışı yeğeni İustinianos'un kurnazlığı sayesinde gerçekleş-

mişti; İustinianos seçkin bir imparatorluk muhafızı ve ordunun ilk tercihi olmasına karşın, tahta amcasının çıkmasını sağlayacak şekilde teklifi geri çevirmişti.

İustinos okuma yazma bilmediği halde, 521'de konsül yapıp dört yıl sonra da sezar rütbesine yükselttiği İustinianos'un da yardımıyla etkili bir yönetim sergiledi. İustinos 527'de ağır hastalandığında, veliahdı olarak İustinianos'un adını verdi. İustinianos, o yılın 4 Nisanı'nda Büyük Saray'ın bir şapelinde, yanında üç yıl önce evlendiği, eski bir *courtesan* ve aktris olan karısı Theodora'yla birlikte taç giyip eş-imparator oldu. İustinos'un 1 Ağustos 527'de ölümü üzerine, İustinianos, augusta unvanlı Theodora'yla birlikte onun yerini aldı.

İustinianos imparator olduğunda yaklaşık kırk dört yaşındaydı; müteveffa amcasına danışmanlık yaparak geçirdiği on yılda edindiği tecrübe sayesinde, yönetmeye tamamen hazırdı. İmparatorluğun yitirilen eyaletlerini geri alma hülyasına kendini adadığı anlaşılıyordu; bunu ilk kez Sicilya'nın fethinin ertesinde ifade etti: "Tanrı'nın eski Romalıların okyanusların sınırlarına dek sahip olduğu ve sonradan ihmal sonucu yitirilen memleketler üzerindeki yetkemizi geri kazanmamıza izin vereceği umudunu taşıyoruz."[2]

İustinianos dönemine ilişkin başlıca kaynak, "antik çağın son büyük tarihçisi" olarak adlandırılan Filistin'deki Kaisareialı Prokopios'tur.[3] Prokopios'un adı ilk kez İustinianos'un genç ve başarılı generali Belisarius'un maiyetine atandığı 527 yılında duyulmuştur. Pers ülkesi, Kuzey Afrika ve İtalya'daki seferlerinde Belisarius'a refakat etti; ardından Konstantinopolis'e dönüp yak. 541'de yayımlanan *Polemoi*'yi [Savaşlar] kaleme aldı. Bunu izleyen dört yıl boyunca da, İustinianos'un imparatorluğunun dört bucağına yaptırdığı tüm yapıların betimlemesi olan *Peri Ktismaton*'u [Yapılar Üzerine] derledi.

İustinianos, tahta çıkışından bir yıl sonra, imparatorluğun yasalarının ıslahı için bir komisyon oluşturdu. Komisyon nihai şekli 16 Kasım 534'te yayımlanan *Codex Iustinianos*'u ortaya çıkardı. Bu kanun, İustinianos'un daha sonraki yasalarıyla birlikte, modern çağın başlangıcına dek Avrupa'daki çoğu ülkenin hukukunun dayandığı *Corpus Iuris Civilis*'in temelini oluşturdu.

İustinianos, aynı zamanda Khalkedon Konsili tarafından belirlenen dini ortodoksluğu uygulatmaya kararlıydı. Dini birliği dayatma çabaları, imparatorlukta paganlığın kalan izlerini ezmeyi de kapsıyordu. Çıkardığı yasalardan biri, paganların akade-

mik kürsü sahibi olmasını yasakladı ve diğer bir yasa da, "dinsiz Hellenlerin çılgınlığına yakalanan" herhangi birinin herhangi bir konuda ders vermesini yasadışı kıldı.[4] Bunun sonucu olarak, Atina'daki antik Platon Akademia'sı kapatılarak, dokuz yüzyıllık varlığına son verildi; pagan felsefeyi öğreten hocaların sürgüne gitmesi veya bir köşeye çekilmesiyle, klasik Hellen dünyasıyla var olan son bağlardan biri daha koparılmış oldu.

Akademia'nın son yöneticisi Damaskios, geç antikçağın iki büyük âlimi Miletoslu İsidoros ve Kilikialı Simplikios'la birlikte sürgüne gidenlerdendi. Onlara ve Akademia'dan başka dört profesöre kucak açan Pers imparatoru I. Hüsrev, onları Gondeşapur'daki tıbbiyeye tayin etti. Ertesi yıl hepsi birlikte sürgünden dönmeye karar verdiler; altısı Atina'ya dönerken, İsidorios Konstantinopolis'e gitti.

Doğu sınırı İustinos dönemi boyunca sakin kalsa da, yaşlı imparatorun ömrünün son yılında Persler Ermenistan'ı istila etmişlerdi. İustinianos tahta çıkışından sonra Belisarius'a sınıra doğru ilerlemesi talimatını verip, onu Doğu Ordusu komutanlığına atadı. Bu, Perslerle yeni bir savaşı başlattı; savaş, yeni hükümdar I. Hüsrev'in Ebedi Barış olarak bilinen antlaşmaya razı olduğu 531'e kadar sürdü.

İustinianos tahta çıkışından beş yıl sonra, 10 Ocak 532'de Hipodrom'daki rakip hizipler arasında bir ayaklanma olarak başlayan, hükümranlığının en ciddi isyanıyla yüz yüze kaldı. Bu ayaklanma, üç gün sonra hiziplerin toplanıp "*Nika!*" (Muzaffer Ol!) haykırışlarıyla Büyük Saray'ın kapılarına dayandıkları zaman tam bir isyana dönüştü; Ayasofya ve Aya İrini kiliselerinin yangınla tahrip edildiği başkaldırıya adını veren de bu slogan oldu.

İmparatorluk divanı İustinianos'a Trakya'ya kaçmasını tavsiye etti; kenti yeniden ele geçirmek için burada kuvvetlerini toplayabilirdi. Ne ki, Theodora'nın ateşli konuşmasının ardından kalıp tahtı için dövüşmeye karar verdi. Belisarius bunun üzerine barbarlardan oluşan birliklerini ileri sürdü ve Prokopios'a göre, Hipodrom'daki güruhu kapana kıstırarak, bunların otuz binini hemen orada katletti.

İsyanın sona ermesinden kırk gün sonra, İustinianos Theodosius kilisesinin yıkıntıları üzerinde Ayasofya'yı yeniden yaptırmaya girişti. Prokopios, "İmparator, hiçbir masraftan kaçınmaksızın, inşaat işine başlanması için bastırdı ve tüm dünyadan zanaatkârları toplamaya başladı" diye yazar.[5] İustinianos, başmimarhğa Tralles [bugün Aydın, Güzelhisar] doğumlu Anthemios'u ve

yardımcılığına da Gondeşapur'dan önceki yıl dönmüş olan Miletoslu İsidoros'u getirdi. Yapı altı yıl içinde tamamlandı ve 26 Aralık 537'de, açılış törenini yöneten patrik Menas ile İustinianos ve Theodora, kiliseyi bir kez daha Tanrısal Bilgelik, yani Ayasofya'ya adadılar. İustinianos aynı dönemde, Aya İrini'nin yanı sıra, yeni ve daha büyük bir imparatorluk mozolesi yaptırdığı Kutsal Havariyun Kilisesi'ni de tepeden tırnağa yeniden inşa ettirdi.

Bu arada, 533 yazında, İustinianos Kuzey Afrika'daki Vandalların üzerine Belisarius komutasında bir ordu gönderdi; Belisarius hasımlarını Kartaca yakınlarındaki bir savaşta hezimete uğrattı. Kartaca kapılarını kısa süre sonra imparatorluğa açtı ve ertesi bahar Vandal kral Gelimer 3.000 adamıyla birlikte teslim oldu.

İustinianos, Belisarius'u iki yıl sonra da İtalya'daki toprakları Ostrogotlardan geri alması için buraya gönderdi. Belisarius 536'da Roma'yı aldı, fakat Vitigis komutasındaki bir Ostrogot ordusu kenti kuşatma altına alınca, Belisarius takviye asker ve tedarik için İustinianos'tan yardım istemek zorunda kaldı. Hadım Narses kumandasında takviyelerin gelmesinden sonra, Belisarius Roma'ya konulan kuşatmayı kırıp Ostrogotlara karşı seferine devam etti; Ostrogotlar Ravenna'da son bir kez direnmelerinin ardından Mayıs 540'ta teslim oldular.

Pers kralı Hüsrev, İustinianos'un İtalya'daki savaşından yararlanıp 540 baharında Ebedi Barış'ı çiğnedi. Suriye'yi istila ederek Antiokheia'yı yağmaladı ve sakinlerini esir aldı. İustinianos, Perslere karşı savaşmak için Doğu Ordusu'nun başına Belisarius'u geçirince, yirmi yıl boyunca sürecek bir savaş başlamış oldu. Bu arada, Vizigotlar yeni kralları Totila'nın önderliğinde İtalya'daki mücadelelerine tekrar girişerek, 546'da Roma'yı yeniden zapt ettiler. Belisarius, İtalya'daki orduya komutanlık etmesi için bu kez oraya gönderildi ve 547'de, Totila'nın Güney İtalya'yı yeniden fethetmek üzere kentten ayrılmasının ardından Roma'yı geri aldı. Belisarius'un geri çağrılmasıyla, İtalya'daki ordunun komutası Narses'e geçti. Yeni komutan Ostrogotlara karşı yeniden başlayan savaşta 552'de iki kesin zaferle barbarları mağlup etti. Bunu izleyen iki yıl boyunca Narses geri kalan Ostrogot garnizonlarını yok ederek, İtalya'nın fethini tamamladı.

İustinianos ertesi yıl, Vizigotlar arasındaki bir taht kavgasından yararlandı ve Kartaca'ya asker çıkartarak buradaki ordusunu takviye etti. Ancak İustinianos İspanya'nın kalanını fethetmek için gereken sayıda asker toplayamadığından, eninde sonunda Vizigotlarla barış yapmak ve imparatorluğun yeni eyaleti yaptığı

İber Yarımadası'nın güneybatı köşesiyle yetinmek zorunda kaldı.

Dolayısıyla, İtalya'nın tamamını, Güney Balkanları ve Küçük Asya'yı kapsayan imparatorluğun artık Akdeniz'in neredeyse tümüne yayıldığı düşünülürse, İustinianos'un imparatorluk hayalini gerçekleştirmiş olduğu söylenebilir. Prokopios, *Yapılar Üzerine* adlı yapıtında, İustinianos'un geniş topraklarını savunmak amacıyla inşa veya restore ettirdiği "sayısız" kaleyle birlikte, Konstantinopolis'te ve imparatorluğun diğer kentlerinde yeni kurduğu veya restore ettirdiği kiliselerin listesini yapar. İustinianos'un Küçük Asya'daki kiliselerinden en önemlisi, Ephesos'taki Aziz Yuhanna bazilikasıdır; Prokopios bu yapının Konstantinopolis'te yeniden inşa edilen Kutsal Havariyun Kilisesi'yle aynı plana sahip olduğunu söyler.

İkinci Pers savaşı, İustinianos ile Hüsrev'in elli yıllık barış yapılacağına dair bir antlaşma imzalamasıyla, nihayet 562'de sona erdi. O dönem boyunca Perslere yıllık bir tahsisat ödenecek, karşılığında Karadeniz'in doğu ucunda, Ermenistan'ın ötesindeki Lazika'dan çıkacaklardı.

İustinianos'un son savaşı da böylelikle sona erdi ve ömrünün geri kalan yıllarını önceki yıllarda bir dizi depremle hasar gören Ayasofya'yı yeniden inşa etmekle geçirdi. Onarılmış kilise, devrinin son önemli olayı olarak, İustinianos tarafından 563 Noel Arefesi'nde yeniden Tanrısal Bilgelik'e adandı. Yaşamının son gününe kadar imparatorluk işlerini yapmaya devam eden İustinianos, bir inme veya kalp krizi nedeniyle 14 Kasım 565'te ansızın öldü. İki gün sonra, Kutsal Havariyun Kilisesi'nde yeni yaptırdığı mozoleye taşınarak, Theodora'nın yanındaki somaki bir lahde defnedildi.

İustinianos, kimilerince Bizans İmparatorluğu'nun en şaşaalı dönemi olarak kabul edilen, otuz sekiz yılı aşkın bir hükümranlığın ardından öldüğünde seksen iki yaşındaydı. Ancak tarihçi Evagrios, İustinianos'un vefatını kaydederken çok daha karamsar bir görüş ortaya koyar: "Bütün dünyayı keşmekeş ve belalarla doldurduktan ve yaşamının sonundan beri yaptığı kötülüklerin bedelini ödedikten sonra, cehennemin önünde adalet aramaya giden bu hükümdar da böylelikle ölmüş oldu."[6]

İustinianos devri boyunca, Küçük Asya'dan seçkin âlimler çıktı ve şu ya da bu dönemde neredeyse tümü imparatorun Konstantinopolis'teki sarayından gelip geçti. Bunlar arasında Ayasofya'nın mimarları olan Trallesli Anthemios ve Miletoslu İsidorus, daha önce İustinianos için Mezopotamya'da mühendislik projele-

ri yapmış, Küçük Asya'nın batısından iki seçkin matematikçiydi.

Anthemios, Phrygia kenti Tralles'ten bir hekimin oğluydu. Öğrenimi için, daha sonra geometri dersleri de vereceği Konstantinopolis'e gitti; Myrinalı (antikçağda Mysia) Agathios'a göre, başkentte "geometrik kuramları, doğal dünyanın modellerini veya taklitlerini yapmak için katı cisimlere uygulayan"[7] bir bilimadamı olarak tanındı. Uygulamalı geometri üzerine bazı çalışmaları, odak noktasına yerleştirilen nesneleri yakmakta içbükey aynadan yansıtılan güneş ışığı kullanılmasına dayalı *Yakıcı Aynalar Üzerine* adlı bir risalenin parçaları aracılığıyla bugüne ulaşmıştır. Uygulamalı geometri üzerine mevcut diğer eseri, *Olağanüstü Mekanik Gereçler Üzerine*'dir. Görünüşe göre bu eserde betimlenen icatlardan biri, buhar basıncı ile bir dizi ayna kullanarak deprem, gök gürlemesi ve şimşek simüle eden ve Anthemios'un üst kattaki belalı komşusu retorik hocası Zenon'u korkutmakta kullandığı bir gereçtir.

İsidoros, binyılı aşkın bir süre önce ilk üç doğa filozofu Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes'i bağrından çıkaran antik İon kenti Miletos'ta doğdu. Atina'daki Platon Akademia'sında eğitim gördü; İustinianos'un Akademia'yı kapatmasından önceki sondan üçüncü müdürüydü. İsidoros Gondeşapur'daki sürgününden döndüğünde, imparator onu Konstantinopolis'e davet edecekti. Görünüşe göre, Arkhimedes'in üç risalesini içeren, aksi halde kaybolup gitmiş olabilecek ilk derleme kitabını hazırlayan İsidoros'tu: *Küre ve Silindir Üzerine*, *Dairenin Ölçümü Üzerine* ve *Düzlemlerin Dengesi Üzerine*. Bunun yanı sıra, İskenderiyeli fizikçi ve mucit Heron'un, *Kubbeler Üzerine* adlı risalesine bir de yorum yazdı; Prokopios'un Ayasofya'nın "Cennet'ten inmişe benzeyen"[8] diye nitelediği büyük kubbesini tasarlarken bu risaleden yararlanmış olabilir.

Tarihçi ve şair Agathios antik Aiol kenti Myrina'da doğdu ve hem Atina hem de Konstantinopolis'te eğitim gördükten sonra, İustinianos döneminde başkentte hukuk alanında çalıştı. Agathios'un *Tarih*'inin amacı, Prokopios'un *Savaşlar*'ını güncellemek olmakla birlikte, ölümüne kadar ancak 553-559 yıllarını aktarabildi. Bu, Ayasofya'nın 553 ve 557 yıllarındaki yersarsıntılarıyla hasar gördükten sonra yeniden inşasını anlatması nedeniyle, özellikle mimarlık tarihçileri açısından önemli bir eserdir. Bundan başka, *Anthologica Graeca*'da *Agathios Döngüsü* adıyla bugüne ulaşan epigramlar yazdı. Bunlardan, aşk meselelerinde tavsiye veren biri de dahil, yüz küsuru kendi epigramlarıdır.

1a) Troya ovasında Akhilleus'un Mezarı (Choisseul-Gouffier'den)

1b) Troya ovasının yukarısında Yenişehir köyü

2a) Troya VI'nın surları ve Güney Kapısı (Anthony E. Baker)

2b) Assos'taki Athena tapınağının Dor sütunu (Anthony E. Baker)

3a) Miletos (Milet) tiyatrosu (Anthony E. Baker)

3b) Miletos'taki Capito Hamamları'nın İyon stoası (Anthony E. Baker)

4a) Ephesos'taki (Efes) Hellenistik Artemision kalıntıları (Anthony E. Baker)

4b) Ephesos'ta kısmen yeniden inşa edilmiş Aziz Yuhanna Kilisesi (Anthony E. Baker)

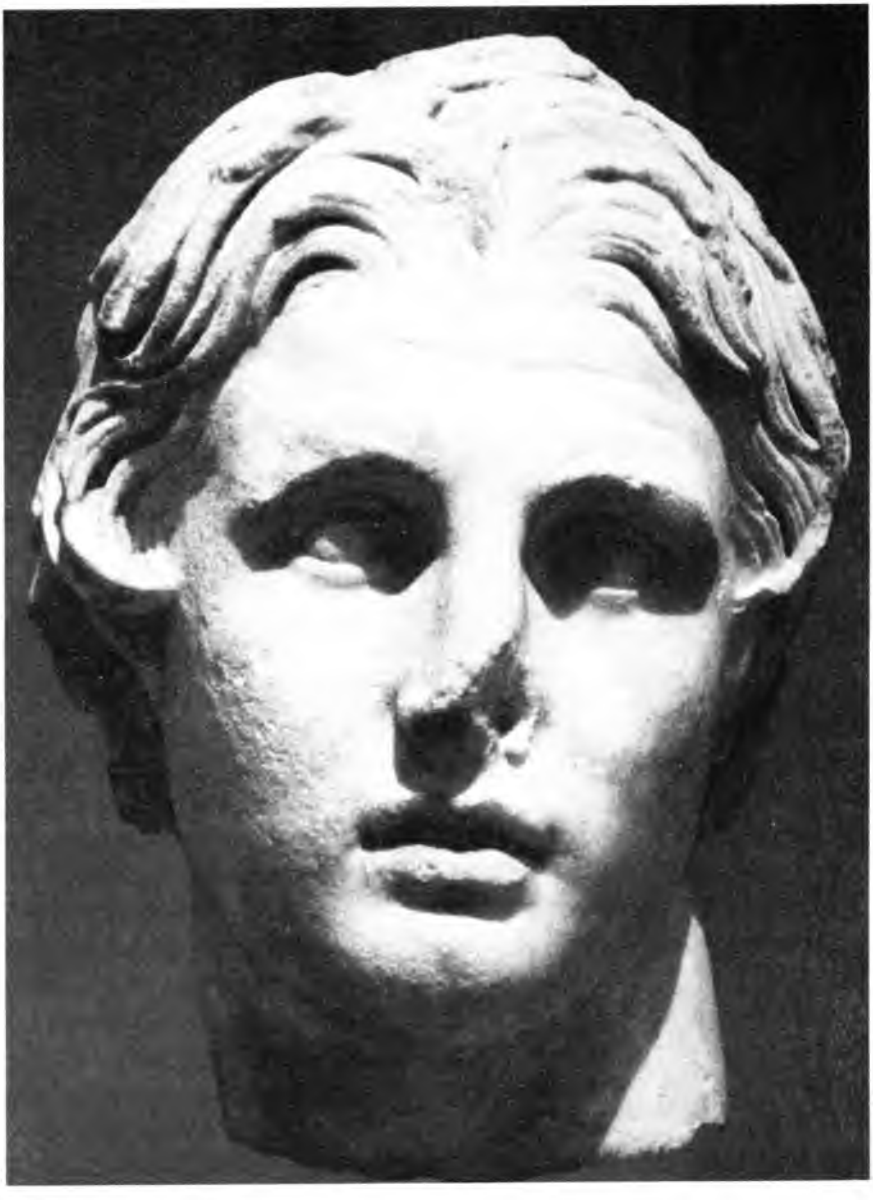
5a) Priene: Athena Tapınağı (Anthony E. Baker)

5b) Sardes'te (Sart) Artemis Tapınağı (Anthony E. Baker)

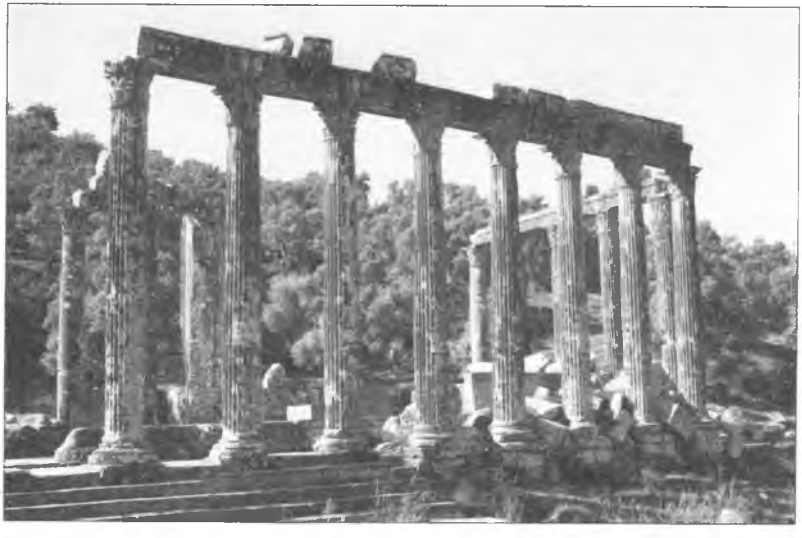
6) Side'de Apollon Tapınağı (Anthony E. Baker)

7) Pergamon'dan (Bergama) Büyük İskender Başı,
İstanbul Arkeoloji Müzesi (Anthony E. Baker)

8a) Didyma'da (Didim) Apollon Tapınağı (Anthony E. Baker)

8b) Euromus'ta Zeus Tapınağı (Anthony E. Baker)

9a) Perge tiyatrosu (Anthony E. Baker)

9b) Perge'deki dış ve iç kapılar (Anthony E. Baker)

10 a) Alexandria Troas'taki (Eski Stambul)
Herodes Attikus Hamamları (Anthony E. Baker)

10 b) Halikarnassos'taki (Bodrum) Aziz Petrus Şatosu
(Bodrum Kalesi) (Anthony E. Baker)

11a) Pergamon'daki (Bergama) Traianus Tapınağı (Anthony E. Baker)

11 b) Pergamon'daki Akropolis (Thomas Allom'dan)

12 a) Smyrna (İzmir) limanından bir görünüm (Thomas Allom'dan)

12 b) Smyrna'daki Kervan Köprüsü'nden hisarın görünümü.

13) Smyrna'da bir sokak (Thomas Allom'dan).

14 a) Pergamon'daki Aziz Theodoros Kilisesi (Thomas Allom'dan)

14 b) Magnesia-ad-Sipylum'da (Manisa) bir kilise (Thomas Allom'dan).

15 a) "Bakirelerin Dansı", Samothrake'deki (Semadirek) Zeus Tapınağı'ndan kabartma, yak. M.Ö. 340 (Samothrake Müzesi)

15 b) Osmanlı Türkiyesi'nde bir festivalde dans eden Rum kadınlar, XVIII. yüzyıl sonu (M. d'Ohhson, Benaki Müzesi, Atina)

16 a) Smyrna'daki bir Rum festivalinde müzisyenler,
1900 (Pan. Kounadhis Arşivleri)

16b) Khios'taki (Sakız Adası) bir kampta, Küçük Asya'dan Rum mülteciler, 1922
(Pan. Kounadhis Arşivleri)

Agathios Döngüsü'ndeki diğer epigramlar, kayınpederi olması muhtemel Pavlos Silentiarius'un epigramlarıdır. Pavlus'un unvanı, Ayasofya'daki soylulardan bir teşrifatçı olmasmdan geliyordu; görevi, ayin sırasında konuşan cemaat üyelerini susturmaktı. Pavlos *Agathios Döngüsü*'ndeki epigramları dışında, Ayasofya'nın onarımdan sonra yeniden açıldığı 563 Noel Arefesi'nde İustinianos'un önünde okuduğu uzun bir şiir de yazdı. Şiir Ayasofya'nın güzelliğini över; şair muazzam kubbesinden yayılan ışıltıyı geceleyin denizcilere yol gösteren İskenderiye Feneri'nin ışıltısına benzetir. "Yüklü teknesine, Küçükayı'nın ışığı değil, kilisenin ilahi ışığı yol gösterir. Lakin o tacire, Afrika kıyısındaki firavunların ışıkları gibi, yalnız gece rehberlik etmez: Aynı zamanda yaşayan Tanrı'ya giden yolu da gösterir."[9]

İustinianos döneminde Küçük Asya'nın, güneydoğudaki Pamphylia ve Kilikia eyaletlerinden de dikkate değer iki âlim çıktı: Hukukçu Tribonianos ve filozof Simplikios. Tribonianos, antikçağda Pamphylia'daki Aiol kolonisi Kyme olarak bilinen Side'de doğdu. Hukuk öğrenimi gördüğü Konstantinopolis'te döneminin en ünlü hukuk âlimi olarak sivrildi. Kendisini *Codex İustinianos*'u derleyen komisyonun başına getiren İustinianos'un yakın dostuydu. Ancak İustinianos imparatorluk yönetiminde üst düzey görevlere de atadığı Tribonianos'u, Nika Ayaklanması'nın başlangıcmda, yolsuzluk suçlamasıyla görevden almak zorunda kaldı.

Simplikios, Kilikia'da doğdu ve eğitimi için İskenderiye'ye ve İustinianos tarafından 529'da kapatılmasından önce, Platon'un Akademia'sının son yöneticisi olan Damaskios'tan eğitim aldığı Atina'ya gitti. Pers ülkesindeki sürgününden sonra döndüğü Atina'da yaşamının geri kalamnı yazarak ve araştırarak geçirdi; fakat pagan olduğu için hocalık yapmasına bir daha izin verilmedi. Aristoteles üzerine, XIII. yüzyıl Rönesans Avrupası'nda son derece etkili olan yorumlarıyla tanınır.

İustinianos'un yerini, yeğeni II. İustinos aldı; İustinos'un karısı Sophia, Theodora'nın yeğeniydi. İustinos dönemi, Lombardların Kuzey İtalya'yı yakıp yıktığı 565'te başlayan bir dizi felaketten ibaretti. Bunu, İspanya'daki Bizans eyaletinin büyük bölümünün 571-572'de Vizigotlara kaptırılması izledi. Pannonia da, Güneydoğu Avrupa'ya göç etmiş Asyalı bir kavim olan Avarlarca istila edildi. Aynı zamanda, Slavlar Trakya, Makedonya ve Yunanistan'ı istilaya başladılar ve 590 civarında Atina'yı yağmalayıp kenti harabeye çevirdiler.

Bu arada İustinos'un, Hüsrev'e yıllık haracını ödemeyi redde-

derek bir savaşı kışkırtmasıyla, 573'te Persler Suriye'yi istila edip Dara'daki büyük Bizans kalesini zapt ettiler. Dara'nın düşüşü İustinos'un sinirlerini o kadar bozdu ki, bir daha iyileşemeyeceği bir sinir krizi geçirmesine neden oldu. İmparatoriçe Sophia, İustinos'u hükümetin denetimini, imparatorluk muhafızlarının komutanı, dostu Tiberios'a vermeye ikna etti; Tiberios böylece sezarlığa atandı. 578'de İustinos öldüğünde, Tiberios taç giydi.

Tiberios, 582'deki ölümüne dek hüküm sürdü ve yerini Pers sınırındaki orduya komuta etmiş Kappadokialı bir general olan Mavrikios aldı. Yeni imparator Pers Savaşı'nı başarıyla sona erdirip yeni hükümdar II. Hüsrev'le barış antlaşması imzaladı. Böylece Ermenistan'ın doğusunun büyük bölümü Bizans'a kaldı. Bundan başka İustinianos'un İtalya ve Afrika'daki fetihlerinden geriye kalan toprakları, Bizans gücünün Batı'daki ileri karakolları olacak Ravenna ve Kartaca eksharhlıkları şeklinde yeniden düzenledi.

602 güzünün başlarında, Tuna'daki imparatorluk ordusu Phokas adında bir yüzbaşının önderliğinde ayaklandı; Phokas tahtı gasp edip Mavrikios'la beş oğlunun başını vurdurdu. Bunu izleyen altı yıl boyunca, Persler II. Hüsrev komutasında Mezopotamya, Suriye ve Filistin'i fethettiler. Ardından Küçük Asya'yı istila edip artlarında sadece ölüm ve yıkım bırakarak Khalkedon'a kadar ilerlediler ve Bosphoros'un kapılarına dayandılar. Konstantinopolis, bu sırada Phokas'ın tümünü vahşice bastırdığı bir dizi ayaklanma ve başkaldırıyla bölünmüş durumdaydı. Bununla birlikte, Slavlar ve Avarlar Balkanları istila ederken, Lombardlar da –İtalya'da hatırı sayılır toprağı onlara bırakmak zorunda kalan– Ravenna'daki Bizans eksharhlığını zorluyorlardı. İmparatorluk dağılmanın eşiğindeydi.

Her şey yitirilmiş gibi görünürken, Konstantinopolis'e kendisiyle aynı adı taşıyan oğlunun komutasında bir donanma gönderen Kartaca eksharhı Heraklios, imparatorluğu kurtardı. Donanmanın 3 Ekim 610'da Konstantinopolis'e ulaşması üzerine kentte patlak veren ayaklanmada devrilen Phokas'ın başını kesen genç Heraklios'un ta kendisiydi. İki gün sonra, Konstantinopolis patriğinin elinden tacını giyen Heraklios'un imparator ilan edilmesi, otuz bir yıl sürecek muhteşem bir hükümranlığın başlangıcı oldu.

Heraklios'un uzun hükümdarlığı Perslere ve Avarlara karşı neredeyse aralıksız savaşla geçti; her iki kavim de onun bütün çabalarına karşın ilerlemelerini sürdürdüler. Persler 613'te Kudüs'ü ele geçirip Hıristiyan halkı kılıçtan geçirdikleri gibi, iki yıl sonra

da Küçük Asya'yı istila edip bir kez daha Khalkedon'a kadar gelmeyi başardılar. 620'ye gelindiğinde Persler Kilikia, Mezopatamya, Suriye, Filistin ve Mısır'ın yanı sıra Ermenistan'ın büyük bölümünü işgal etmişlerdi. Bu arada Avarlar da Konstantinopolis yakınlarına kadar sokulmuşlar, fakat büyük Theodosius surları karşısında duraklayarak, Trakya'dan çeyrek milyonu aşkın esirle birlikte geri çekilmişlerdi.

Durum artık umutsuz göründüğünden, Heraklios Konstantinopolis'i terk edip başkentini Kartaca'ya taşımayı düşünmeye başlamıştı. Bu, Konstantinopolis halkı arasında paniğe yol açıp patrik Sergios'un, Heraklios'tan kenti asla barbarlara terk etmeyeceği sözünü almaya çalışmasına yol açtı. Ardından Sergios, Kilise'nin malvarlığının büyük bölümünü Heraklios'un emrine verince, imparator da bu zenginliği imparatorluğu barbarların istilasından kurtaracak bir tür Haçlı seferi girişiminde kullandı.

Heraklios, Perslere karşı mücadelesine odaklanabilmek için, Avarlarla bir ateşkesi kabul ettikten sonra, 622'de Ermenistan'da Persleri mağlup etti. Sonraki dört yıl içinde Perslere karşı üç zafer daha kazandığı Doğu Anadolu seferlerini sürdürdü. Gelgelelim, II. Hüsrev bir türlü anlaşmaya yanaşmadı ve 626'da bir kez daha Khalkedon'da Bosphoros kıyılarına kadar dayandığı bir Anadolu istilasına girişti. Aynı sırada Konstantinopolis kara tarafından Avarlarla Slav müttefiklerinin saldırısı altındaydı ve Bakire Meryem'e adanmış eski bir ayazmanın bulunduğu Altın Boynuz'un Blakhernae mevkiinde Theodosius surlarının neredeyse yıkılacağı bir an geldi. Fakat saldırganlar Bakire'nin mucizevi bir şekilde görünmesiyle geri püskürtüldüler; en azından Bizans'ı savunanlar olayı böyle aktardılar. Kuşatma yaz boyunca devam etti, fakat sonra hem Avarlar hem de Persler tedariksiz kaldılar ve Heraklios'un gönderdiği takviye birliklerin baskısı altında çekildiler. Bunun üzerine halk, Blakhernae'deki ayazmasında, patrik Sergios'un kaleme aldığı bir ilahiyi –*Akathistos*– söyleyerek Bakire'ye şükranlarını sundular; her yıl kentin kurtuluşunun yıldönümünde söylenen bu ilahi halen Rum Ortodoks ayinlerinin bir parçasıdır.

O zaman Heraklios tüm kuvvetlerini Pers sınırına toplayarak 12 Aralık 626'da II. Hüsrev'e karşı büyük bir zafer kazandı. Çok geçmeden Hüsrev kendi oğlu II. Kavad tarafmdan devrilerek öldürüldü. Yeni Pers hükümdarı Heraklios'un istediği üzere Bizans ile Pers ülkesi arasında 602'deki sınırlara geri dönülmesine dayalı barış şartlarını kabul etti. Ermenistan, Mezopotamya, Suriye,

Filistin ve Mısır'da yitirilen topraklar yine imparatorluğun oldu ve Heraklios nihayet büyük bir zaferle Konstantinopolis'e dönmeyi başardı.

Bu arada Arabistan'da yeni ve çok daha heybetli bir güç doğmuş, Muhammed Peygamber'in 622'de Mekke'den Medine'ye hicretiyle İslam çağı başlamıştı. İslam'ın silahlı gücü, imparatorun kardeşi Theodoros'un kumandasındaki ordunun Şam'ın güneyindeki Yarmuk Irmağı kanyonunda neredeyse tümüyle yok edildiği 636 yılında iyice aşikâr hale geldi. Bu bozgunun tüm Suriye ve Filistin'i Araplara açmasından sonra, Arapların 638'de Kudüs'ü ve –Mısır'ı fetihlerinin başlangıcı olarak– 641'de de İskenderiye'yi almaları zor olmayacaktı.

Bunlar olurken, Heraklios artık can çekişen bir adamdı; geri kazanmak için canını dişine takarak savaştığı tüm toprakların kaybıyla cesaretini tümden yitirmişti. Sonunda 11 Şubat 641'de öldü ve artık Doğu'daki imparatorlukları yıkımla yüz yüze olan Constantinus'tan İustinianos'a değin uzanan muhteşem seleflerinin yanına, Kutsal Havariyun Kilisesi'ne defnedildi.

11

Ortaçağda Bizans

Heraklios bir asırdan fazla süreyle varlığını koruyacak bir hanedan kurdu. İstilacıların hem doğu hem batı sınırlarında, önlerine çıkan her şeyi yakıp yıkarak sürdürdükleri akınları karşısında imparatorluğun ayakta kalma mücadelesi verdiği bir dönemdi bu. Roma ve Atina'nın yıkılışının ardından Konstantinopolis'in Greko-Romen uygarlığın son karakolu haline gelmesiyle, Karanlık Çağlar'ın uzun gecesi başlamıştı artık.

Araplar Anadolu'yu ilk olarak 641'de, o dönemde daha on bir yaşında bir çocuk olan Heraklios'un torunu II. Konstans döneminde istila ettiler. Çocuk imparatorun yetenekli generalleri, o reşit olana dek Arapları ülkeden uzak tutmayı başardılar. Daha sonra 651'de, Ermenistan ve Kafkasya'da Araplara karşı başarılı bir sefere bizzat Konstans kumanda edecekti.

Bu arada Slavlar da Balkanlar'ı istila etmişlerdi; öyle ki, Trakya'nın artık Sklavinia olarak tanınacağı bir noktaya kadar gelinmişti. Tarihçi Theophanes, 656-67 yılına ilişkin yazılarında, "Bu yıl, imparator Sklavinia'ya bir sefer yaptı ve pek çok yeri zapt edip halkını da kendi uyruğu yaptı" diye yazar.[1]

Ertesi yıl, Peygamber'in damadı Halife Ali ile Suriye'nin Arap valisi Muaviye arasında bir içsavaş patlak verdi. Konstans bu fırsattan yararlanarak, Ali'nin katlinden iki yıl sonra halife olan Muaviye'yle ülkesinin çıkarlarına yönelik bir ateşkes müzakeresi yaptı.

Konstans bu ateşkesi de, Anadolu ve Ege'deki ordu komutanlıklarını *themata* olarak bilinen bölgeler halinde yeniden düzenlemek için kullandı; Heraklios döneminde başlayan ve sonraki yüzyıllar boyunca Bizans askeri tarihine egemen olacak bir gelişmeydi bu. Eski Hellespontos, Bithynia ve Galatia eyaletlerini içe-

ren Thema Opsikion, Trakya ve Kuzeybatı Anadolu'dan oluşuyordu. Thema Armeiakon, Paphlagonia, Pontos ve Ermenistan'dan ibaretti. Thema Anatolikon başlangıçta tüm Güney Anadolu'yu kapsıyordu, ama bir sonraki yüzyıl, batı yarısı Thema Thrakesion'a dönüştürüldü. Thema Anatolikon, Batı Kappadokia, Phrygia, Pisida, Lykaonia ve Kilikia Campestris'i (Düzlük Kilikia) kapsarken, Theme Thrakesion Aiolis, İonya, Lydia ve Karya'dan oluşuyordu. İsmini Yunanca *karabis*'ten, yani gemiden alan ve merkezi Samos'ta olan Thema Karabisianoi bir kıyı bölgesiydi; Kilikia Thrakhesion (Dağlık Kilikia), Pamphylia, Lykia, Ege adaları ve Güneydoğu Yunanistan'ı kapsıyordu.

Anadolu'daki dört ana *thema*'nın her birindeki askerlere, ekip biçerek yaşamlarını sürdürebilecekleri ve çağrıldıkları zaman savaşa gitmeye hazır olabilecekleri dirlikler veriliyordu. Bu bölgelerin her biri, genel karargâhı *thema*'nın merkezinde bulunan bir *strategos*, yani generalin yüksek komutasına bağlıydı. Opsikion Thema'nın merkezi Ankyra, Armeiakon'unki Eukhaita Anatolikon'unki Amorium ve Thrakesian'mki Chonae iken, Thema Karabisianoi, merkezi Samos olan küçük bir bölgeydi.

668 yaz sonunda Konstans'ın yerine, Konstantinopolis'te tahta çıktığı zaman on dokuzunda olan oğlu IV. Konstantinos geçti. Konstantinos, hükümranlığının büyük bölümünü topraklarını Halife Muaviye kumandasındaki Arap istilalarına karşı savunmakla geçirdi. Bu istilaların ilki, 670 güzünde Arapların Kyzikos'ta bir üs kurduğu Marmara Denizi'ne kadar ulaştı. İki yıl sonra Muaviye'nin kuvvetlerinin, önce Kilikia'nın büyük bölümünü ve Rodos'u, ardından Smyrna'yı zapt etmeleri üzerine, halife Konstantinopolis'e karşı bir taarruza hazırlanmaya koyuldu. Konstantinos donanmasını güçlendirmek için gemiler inşa ettirmeye, bunları Rum Ateşi adı verilen yeni silahla donatmaya başladı; bu silah düşman gemilere püskürtülebilen tutuşabilir bir sıvıydı..

Araplar, 674 baharında Marmara'da muazzam bir donanmayla yelken açıp Konstantinopolis'e saldırdılar ve Kyzikos'taki üslerine geri çekilmeden önce, altı ay boyunca çevresindeki kıyıları yakıp yıktılar. Taarruzlarını ertesi bahar ve Muaviye'nin karadan Kyzikos'a, oğlu Yezid komutasında bir ordu gönderdiği 676 baharında da tekrarladılar, fakat gene de Konstantinopolis'i almayı başaramadılar. Konstantinos, kendi gemilerine ve adamlarına zarar verebileceği korkusuyla Rum Ateşi'ni kullanmadı. Ancak 678'de Araplar kente tekrar saldırdığı zaman, bu sıvıyı, son derece etkili şekilde ilk kez kullandı ve Arap donanması ile ordu-

su kuşatmayı kaldırıp dönmekten başka çare bulamadı.

Arap donanmasının bu yeni silahtan kurtulmayı başaran gemilerinden çoğu, Anadolu'nun güney kıyısındaki bir kasırgada batarken, ordularından geri kalanlar Kilikia'daki bir Bizans ordusu tarafından tam anlamıyla yok edildiler. Bu durum Muaviye'yi ateşkes için müzakerelere girişmeye itti; 679'da sona eren müzakerelerde varılan antlaşma, Arapların Bizanslılara yıllık bir haraç ödemelerini gerektiriyordu. İki yıl sonra, Muaviye ölünce yerini alan ve zaten Ali'nin soyundan gelenlerle bir veraset kavgası içinde olan oğlu Yezid, Bizanslıları kışkırtmamak için Rodos'tan çekildi.

Bizans'ın Araplara karşı zaferinden derinden etkilenen Slavlar ve Avarlar, ayrı ayrı Konstantinopolis'e elçiler gönderip Konstantinos'a saygılarını sundular. Konstantinos sonra, 681'de Bulgarlara karşı bir sefer başlattı, fakat ordusu bozguna uğratılınca kendisi de Bulgar Hanı Asparuh'a bir haraç ödemek zorunda kaldı.

Konstantinos 685 Temmuzu'nda öldüğünde yerini, o sırada on altı yaşında olan oğlu II. İustinianos aldı. Genç imparator iki yıl sonra Slavlara karşı yürüttüğü başarılı seferden sonra onları, Arap istilaları sonucu boşalmış Kyzikos civarındaki bölgeye yeniden yerleştirdi. İustinianos daha sonra babasının yaptığı barış antlaşmasını bozarak, Araplara karşı bir dizi sefere girişti. Bu durum, halife Abdülmelik'i, güç dengesinin Araplardan yana kaydığını gösterecek şekilde 694-695'te gerek Kilikia gerek Ermenistan'a başarılı seferler yapmaya kışkırttı.

695 sonlarına doğru İustinianos'un bir darbeyle devrilmesiyle, General Leontios tahta çıktı. Leontios, diliyle burnu kesilen ve dolayısıyla bir daha asla tahta çıkamayacak hale getirilen İustinianos'un esirgenmesine yandaşlarını ikna etti; daha sonra devrik imparator Kırım'a sürgüne gönderildi. İustinianos sonunda 705 baharında Konstantinopolis'e dönmeyi ve tahtını geri almayı başardı. İustinianos'un ikinci hükümdarlığı 711'e kadar sürdü; o tarihte Ermeni General Philippikos Vardan tarafından devrilip öldürüldü. Heraklios hanedanının sonu da 101 yıl sonra böylece gelmiş oldu.

Philippikos, sonraki altı yıl boyunca peş peşe hüküm süren kısa ömürlü üç imparatorun ilki oldu; ardılları II. Anastasios ile III. Theodosius idi. Her üçü de devrildikten sonra manastırlara kapatıldılar. Theodosius, Thema Anatolikan'ın *strategos*'u tarafından devrildi. *Strategos* 25 Mart 717'de Ayasofya'da III. Leon adıyla taç giydi; tahmini kökeni nedeniyle İsauralı diye anılıyordu. Böylelik-

le, ertesi yüzyılın başlangıcına dek ayakta kalacak İsaura hanedanı başlamış oldu.

Bu arada Araplar, merhum halife Abdülmelik'in oğlu Maslama'nın komutasında Anadolu'yu istila ederek, 120.000 asker ve 1.800 gemiden oluştuğu söylenen bir kuvvetle 717 Ağustosu'nun ortasında Konstantinopolis'in önüne kadar geldiler. Özellikle sert geçen kış boyunca Araplardan birçoğunun açlık ve soğuktan ölmesi, Maslama'nın kuşatmayı başladıktan tastamam bir yıl sonra, 15 Ağustos 718'de kaldırmasına neden oldu. Araplar, Charles Martel'in 732'de Poitiers'teki zaferinin onları Batı'da durdurması gibi, Doğu'dan gelip Avrupa'yı istila etme girişimlerinin en üst seviyesini oluşturan bu kuşatmadan sonra Konstantinopolis'e bir daha saldırmadılar.

Leon'un imparatorluk dönemi, Bizans tarihinde en vahim dini ihtilafın başlangıcına tanık oldu. Bu, yüzyıla aşkın bir süre boyunca imparatorluğun başına bela olacak İkonoklazm (tasvir kırıcılık) Krizi idi. Kriz, dini tasvirlerin paganlığı yaygınlaştırdığı inancında olan Leon'un, imparatorluk muhafızlarını Büyük Saray'ın girişinin üzerinde asılı devasa İsa tasvirini kaldırmaya göndermesiyle başladı. Bu hareket, ikonlara saygı gösterilmesinden yana olanları isyana kışkırttı; çıkan ayaklanmada hem asilerin lideri hem de imparatorluk muhafızlarının komutanı öldürüldü.

Leon'un ikonların kaldırılmasına yönelik siyasası, ordu ve donanmada da başkaldırılara yol açtı, ama o bunları kolayca bastırdı. İkonoklastik siyasasını, dini tasvirleri yasaklayan bir fermanla 730'da resmileştirmesinin ardından, imparatorluğun her yerindeki tüm kilise ve manastırlardaki ikonlar imha edildi. Aynı zamanda, Anadolu'daki yönetimi de yeniden düzenleyerek, Thema Anatolikon'u iki parçaya böldü. Bundan başka, *Ekloga* olarak bilinen İustinian kanunlarının gözden geçirilmiş ve bundan böyle Küçük Asya'da tam anlamıyla bir ölü dile dönüşecek olan Latince yerine, Yunanca kaleme alınmış bir versiyonunu hazırlattı.

Leon 18 Haziran 741'de öldüğünde, yerine geçen oğlu V. Konstantinos, babasının tasvir kırıcı siyasasını sürdürdü. Konstantinos, Bulgarlara karşı seferde öldürüldüğü 775'e dek hüküm sürdü. Yerine geçen oğlu IV. Leon da, kendisi gibi, babasının tasvir kırıcılık siyasasını sürdürdü. Leon'un karısı Atinalı İrene, samimi bir tasvir yandaşı olmakla birlikte bu sırrını, kiliselerin ve manastırların hazinelerine el koyup kendisine karşı çıkan keşişleri ve rahibeleri zindanlara atarak, tasvirlere karşı savaşını şiddetle sürdüren kocasından saklamak zorundaydı.

Leon 8 Eylül 780'de, Bulgarlara karşı açtığı seferde öldü ve yerini oğlu VI. Konstantinos aldı. Yeni imparator henüz on yaşında bile değildi, böylece annesi İrene naip atandı. İrene derhal kutsal tasvirlere saygıyı geri getirerek, hükümet ve ordudan tasvir kırıcıları uzaklaştırdı ve yerlerini, tasvirlere saygı duyan ikon severlerle doldurdu. İrene'nin gayretleri, 787 güzünde Nikaia'da topladığı Yedinci Ekümenik Konsil'de bir araya gelen piskoposların ikonları meşru sayan bir karar almalarıyla meyvesini verdi.

İrene, Anadolu'daki ordunun ayaklanıp onu iktidarı oğluna vermeye zorladığı Aralık 790'a kadar naipliğini sürdürdü; daha sonra oğlu onu eş-imparator yaptı. Fakat Konstantinos'un yetersizliği ve zalimliği orduyu ondan soğuttuğu gibi, karısını boşayıp tekrar evlendiğinde Kilise de imparatora sırt çevirdi.

O zaman İrene iktidarı eline almaya karar verdi ve 15 Ağustos 797'de, Konstantinos'u yakalatıp Büyük Saray'da hapsettirdi; aynı gün oğlunun gözlerini öylesine zalimce kör ettirdi ki, imparator öldü. Böylelikle İrene, imparatorluğu kendi başına yöneten ilk kadın olarak, tek başına hükümdar oldu.

Papa III. Leo tarafmdan 800'de taç giydirilen Charlemagne, Theophanes'e göre, Konstantinopolis'e gönderdiği elçilik heyeti aracılığıyla İrene'ye evlilik ve "böylece imparatorluğun doğu ve batı parçalarını birleştirme" teklifinde bulundu.[2] Fakat onların gelişinden kısa süre sonra bir saray darbesiyle İrene devrildi ve 31 Ekim 802'de yerini, I. Nikeforos adıyla taç giyen eski maliye nazırı aldı. Hemen ardından Lesbos Adası'ndaki bir manastıra sürgün edilen İrene, kısa süre sonra öldü.

Nikeforos, imparatorluk döneminin büyük bölümünü Araplar, Slavlar ve Bulgarlarla savaş halinde geçirdi. Son seferinde, o ve oğlu Staurikios, Bulgar Ham Krum'a karşı muharebeye giriştiler ve 811 yazında hanın başkenti Pliska'yı zapt ettiler. Ardından, aynı yılın 26 Temmuzu'nda Bizanslılar Adrianopolis yakınında tuzağa düşerek, kafatası Krum tarafından gümüşle astarlanmış bir kupaya dönüştürülecek olan Nikeforos da dahil, neredeyse son askere kadar katledildiler. Staurikios ağır yaralandıysa da kurtarıldı ve Konstantinopolis'e getirilerek imparator ilan edildi. Üç ay önce enistesi Mihail Rhangabe lehine tahttan feragat etmiş olarak, 11 Ocak 812'de yaraları yüzünden can verdi.

Mikhail sadece yirmi ay hüküm sürebildi. 21 Haziran 813'te Adrianopolis yakınında Krum tarafından mağlup edildikten sonra, o ve generali Ermeni Leon, Konstantinopolis'e canlarını zor attılar. Ardından Mikhail, Leon lehine tahttan feragat ederek Marma-

ra'daki Prens Adaları'ndaki bir manastıra çekildi ve yedi yıl sonra burada öldü.

Yeni imparator, 22 Temmuz 813'te V. Leon unvanıyla taç giydi. Krum beş gün önce Konstantinopolis'i kuşatma altına almıştı, ama Theodosius surları onun için fazlasıyla güçlü olduğundan, eninde sonunda çekildi, ama ülkesine dönerken Trakya'yı yakıp yıkmayı da ihmal etmedi.

Leon bir ikonoklasttı ve barış dönemi gelir gelmez, ilk işi tasvirleri yasaklamak oldu. Ayasofya'da bir *sinod* topladı ve Nisan 815'te toplanan ruhban, Yedinci Ekümenik Konsil'in kararlarını reddederek, ikon yasağını yeniledi.

Leon 820 yılının Noel Günü Büyük Saray'ın şapelinde ayindeyken, Amoriumlu [bugün Afyon-Emirdağ yakınları] Mikhail'in yandaşlarınca öldürüldü; Mikhail aynı gün III. Mikhail olarak taç giydi. Böylelikle yaklaşık yüzyıl devam edecek Amorium hanedanı başlamış oldu.

Mikhail 2 Ekim 829'da öldüğünde, yerini o sırada on altı yaşındaki Theophilos aldı. Theophilos yönetiminin büyük bölümünü Araplarla savaşarak geçirdi. Onlara karşı ilk seferleri 829 ve 830'da başladı. Kilikia'daki Arap topraklarına kadar girdiği ikinci seferden sonra, Konstantinopolis'in Altın Boynuz ve Marmara boyunca uzanan deniz surlarını pekiştirdi; bu surlarda bugün bile onun adını taşıyan birçok kitabe yer alır.

Theophilos da bir ikonoklasttı, ama babası gibi hayli hoşgörülüydü. Öte yandan karısı Theodora, ikonlarını kocasından saklamak zorunda olmasına karşın, son derece samimi bir ikon severdi. Theophilos 20 Ocak 842'de dizanteriden öldüğünde, yerini o dönemde sadece iki yaşında olan oğlu III. Mikhail aldı. İmparatoriçe Theodora, bir diğer ikon sever olan erkek kardeşi sezar Bardas'la birlikte naip atandı. Üç yıl sonra, naipler bir kilise *sinod*'u toplayarak, ikon saygısına konulan yasağı kaldırttılar. Kutsal tasvirlerin Bizans kilise ve manastırlarına dönüşünü kutlamak için 11 Mart 845'te Ayasofya'da yapılan bir şükran ayini, Rum Ortodoks Kilisesi'nde Ortodoksluk Bayramı olarak varlığını sürdürdü. Bizans'ı yüzyılı aşkın süreyle paramparça eden İkonoklastik Dönem böylece sona erdi.

III. Mikhail, annesi ve dayısı Bardas imparatorluğu yönetirken, gençliğinden itibaren tüm zamanını gözdeleriyle âlem yaparak geçirdiği için "Ayyaş" olarak bilinirdi. Mikhail, on altı yaşına geldiği 11 Mart 856'da naiplik yönetiminin sona ermesi üzerine, Theodora'yı bir manastıra kapattı ve Bardas'ı baş nazırlığına ve ordu-

sunun başkomutanlığına atadı.

Bunu izleyen on yıl boyunca imparatorluk bütünüyle Bardas'ın denetiminde kaldı. Bardas Araplara karşı birkaç başarılı seferi yürütüp Bulgarları ve Slavları uzakta tutmayı başardı. Bizans dünyasının Karanlık Çağları olan son iki buçuk asırdır kapalı kalan Konstantinopolis Üniversitesi'ni yeni baştan kurmak yoluyla, Bizans'ta kültürel bir rönesansın kıvılcımlarını tutuşturdu. Bu rönesansın önde gelen isimleri, 856'da Konstantinopolis patriği olan ilahiyatçı Photios; fikirleri Batı ve İslam dünyasma kadar yayılan matematikçi Leon; ve yarattığı Slav alfabesi, onun ve Methodios'un Slavları Hıristiyanlaştırmasına büyük yardımı dokunan dilbilimci Kyrillos'tur.

III. Mikhail 23 Eylül 867'de, imparatorluk ahırlarının eski bir seyisi olan ve sonradan ikbale yükselen Makedon Basileios tarafından katledildi. Ertesi gün Basileios'un imparatorluk tacı giymesiyle, Bizans'a neredeyse iki yüzyıl boyunca hükmedecek görkemli Makedon hanedanı başlamış oldu.

Makedon hanedanı dönemi boyunca, iktidarı gasp etmek, evlilik veya evlat edinme yoluyla imparatorluk ailesinin bir parçasına dönüşen birkaç yabancının da eş-imparator olarak hükmettiği oldu. En ünlü gasıplar, her ikisi de II. Basileios'un eş-imparatoru olup Araplara karşı birkaç önemli zafer kazanmış iki Ermeni generaldir: II. Nikephoros Phokas (h. 963-969) ve ardından I. İoannes Çimiskes (h. 969-976). 976-1025 arasında tek başına imparator olan II. Basileios'un kendisi de Bizans'ın büyük savaşçı imparatorlarından biri olduğunu kanıtladı ve Bulgarlara karşı kazandığı ezici zaferlerin ardından, Yunanların bugün bile bildiği bir adla Bulgaroktonos (Bulgar Celladı) olarak tanındı.

Basileios'un yerini, tahta çıktığında altmış beş yaşında olan kardeşi VIII. Konstantinos aldı. Yaklaşık yarım yüzyıl kadar ağabeyinin eş-imparatoru olmasına karşın, kendini sadece zevke adaması yüzünden, imparatorluğun yönetiminde hemen hiç rol oynamamıştı. 1028'deki ölümünden sonra, üç gelgeç imparator tahta çıktı: III. Romanos (h. 1028-1034), IV. Mikhail (h. 1034-1041) ve V. Mikhail (h. 1041-1042). Bu isimler, son imparatorun kızı Zoe'yle evlilik veya evlat edinilmek yoluyla tahta çıktılar. Zoe, V. Mikhail'in ölümünden sonra, birkaç ay boyunca imparatorluğu tek başına yönetti, ta ki IX. Konstantinos Monomakhos (h. 1042-1055) ile evlenene dek.

Saray mabeyincisi Mikhail Psellos, *Khronographia*'sında yeni rejimin başlangıcını betimler. Konstantinos hakkında, "Kendisi

ileri düzeyde bir edebiyat okuru veya hiçbir şekilde bir hatip olarak nitelendirilemese de, yine de böyle kişilere hayranlık duyar ve çoğunluğu pek yaşh olan en zarif hatipleri imparatorluğunun dört bir yanından sarayına davet ederdi" diye yazar.[3]

Konstantinos'un bilime merakı, onu 1045'te Konstantinopolis Üniversitesi'ni felsefe ve hukuk fakülteleriyle birlikte, yeniden açmaya yöneltti. Felsefe okulunun başında "filozoflar konsülü"[4] unvanıyla Mikhail Psellos bulunurken, hukuk okulunun başında da "hukukun muhafızı"[5] unvanıyla İoannis Ksiphilinos yer alıyordu. Bu, Makedon hanedanı boyunca gelişmeye devam eden, özellikle Mikhail Psellos tarafından klasik Yunan felsefesinin canlandırıldığı, kültürel rönesansın zirvesiydi. Psellos felsefe alanındaki eğitimini şöyle betimler:

> Bu sanatın uzmanlarından bazılarıyla tanıştım ve onlardan araştırmalarımı metodik bir yolla nasıl yürütebileceğimi öğrendim. Biri beni başka bir hocaya gönderdi, daha küçük ışıktan büyüğe doğru yöneldim; ikinci bana bir üçüncüyü tavsiye etti, o da beni Aristoteles ve Platon'a yönlendirdi. Kuşkusuz, önceki hocalarım bu son ikisinden sonra gelmeyi memnuniyetle kabul ediyorlardı.[6]

Konstantinos'un saltanatının son yılında Papa I. Leo ile patrik Mikhail Kerularios arasında çok ciddi bir ihtilaf doğdu. Ayasofya'da 16 Temmuz 1054'te yapilan bir öğle sonrası ayininde, papalık heyetinin üç temsilcisinden biri olan Kardinal Humbert, ana koridordan yürüyerek yüksek bir mihrabın üzerine, Kerularios ve yandaşlarının aforoz edilmesine ilişkin resmi duyuruyu içeren bir tomar koyduğu anda, bu ihtilaf doruğuna tırmandı. Hemen ardından Kerularios'un üç papalık temsilcisini aforoz eden bir *sinod* toplaması, Rum Ortodoks ve Roma Katolik kiliseleri arasında bugün bile sürüp giden bir mezhepçilik mücadelesi başlattı.

Konstantinos, 1050'de ölen Zoe'den uzun yaşadı; kendisinin de beş yıl sonraki ölümünün ardından, yerini Zoe'nin kardeşi Theodora aldı. Theodora taç giydiğinde yetmiş beş yaşındaydı. İlerleyen yaşına karşın, pek az yaşhhk belirtisi gösteren imparatoriçe yönetimi tümüyle eline aldı. Bununla birlikte, vârisi olarak bir erkeği ataması gerektiği konusunda tüm devlet büyükleri arasında mutabakat bulunsa da, Theodora sağlığı iyi olduğu sürece bunu yapmayı reddetti. Ağustos 1056 sonuna doğru, ansızın ağır bir hastalığa yakalanıp büyük acılar çeken Theodora'nın sonunun yakın olduğu aşikârdı. Nâzırları o zaman imparatorluk ada-

yını belirlediler; bu, Theodora'nın da vârisi olarak kabul ettiği, Mikhail Bringas adında yaşlı bir devlet memuruydu. Aynı gün, 31 Ağustos 1056'da Theodora'nın ölmesi üzerine, Bringas VI. Mikhail adıyla taç giydi.

Theodora, büyük büyük büyükbabası I. Basileios'tan başlayarak 189 yıl boyunca Bizans'a hükmeden Makedon hanedanının sonuncu hükümdarı oldu. Büyük bir imparatorluk olarak Bizans'ın şanının geri kazanıldığı, sınırlarının Pers ülkesinden İtalya'ya ve Tuna'dan Ege Adalarına uzandığı, başkenti Konstantinopolis'in ortaçağ karanlıklarından sıyrılıp, neredeyse barbarlığa indirgenmiş bir dünyada klasik kültürün merkezi olmasını sağlayan bir rönesansla ayağa kalktığı bir dönemdi bu.

12

Selçuklular ve Haçlılar

Yaşlı VI. Mikhail'in saltanatı bir yıldan kısa sürdü. 1057 baharında, Mikhail'in eleştirileri üzerine küplere binen askeri rical onu devirip kendi içlerinden birini tahta çıkarmaya karar verdi. Bu kişinin başkomutan İsaakios Komnenos olacağı belliydi ve Anadolu'daki ordu 8 Haziran 1057'de onu imparator ilan etti. Bu haber Konstantinopolis'e ulaştığında, senato Mikhail'i tahttan feragat etmeye zorlayınca o da Ayasofya'ya sığındı. Daha sonra, bir manastıra çekilmesine imkân tanındı ve eski imparator kısa bir süre sonra orada hayatını kaybetti.

İsaakios Komnenos, 1 Eylül 1057'de ordusunun başmda Konstantinopolis'e girdi ve coşkuyla karşılandı. İsaakios derhal devlette kapsamlı bir reforma başlayarak, imparatorluğun ihmal edilmiş silahh kuvvetlerini takviye etti. Gerek Asya gerek Avrupa'da imparatorluğun smırlarını başarıyla savunarak, Macarları uzaklaştırdı ve 1059'da Tuna'yı aşan –Rusya'nın güneyinden göçebe bir Türk kavmi olan– Peçeneklere karşı başarılı bir muharebe verdi. Fakat Peçeneklere karşı seferi, onun son savaşı oldu, zira o yıl daha sonra yakalandığı zatürreeden sonra bir türlü toparlanıp düzelemedi.

İsaakios son günlerinde veraset meselesini ele aldı; en muhtemel aday kardeşi İoannes gibi görünüyordu. Fakat toprak sahibi askeri aristokrasi onu, İoannes'i atlayıp, kendi tercihleri olan Konstantinos Dukas'ı seçmeye ikna etti. Bunun üzerine Dukas 23 Kasım 1059'da X. Konstantinos unvanıyla taç giydi. Daha sonra bir manastıra çekilen İsaakios, ertesi yıl hayatını kaybetti.

Konstantinos son derece yetersiz bir imparator olduğunu ortaya koydu. İmparator, kardeşi sezar İoannes Dukas ile, Psellos'un "çok cesur ve istisnai güzellikte bir kadın"[1] olarak betimlediği

karısı imparatoriçe Evdokia Makrembolitissa'nın tavsiyelerine bel bağladı. Konstantinos, güvenilir olmayan yabancı paralı askerler tutarak silahlı kuvvetleri ihmal etti ve bürokrasinin İsaakios'un reformları öncesi olduğu kadar şişkin ve yozlaşmış hale gelmesine izin verdi. Böylelikle, üstelik de imparatorluğun yeni ve güçlü düşmanlarla yüz yüze olduğu bir dönemde, devlet ve askeriye ciddi biçimde zayıfladı. Robert Guiscard komutasındaki Normanlar Güney İtalya'yı istila etmişken, Selçuklular da Pers ülkesini fethetmiş ve Anadolu'nun içlerine ilerlemeye hazırlanıyorlardı.

Konstantinos ağır bir hastalık geçirince, on altı yaşındaki oğlu Mikhail'i veliahtı, imparatoriçe Evdokia'yı da naip ilan etti. Konstantinos'un Mayıs 1067'de ölmesi üzerine, oğlu VII. Mikhail olarak imparator olunca, annesi de *autokrator*, yani kıdemli imparator unvanıyla yönetime geçti.

Evdokia sadece o yılın sonuna kadar *autokrator* ve naip olarak hüküm sürdü. Bu sırada Konstantinos'un sürgün ettiği General Romanos Diogenos ile evlenmeyi ayarlamıştı. Generalin Konstantinopolis'e dönüşü üzerine 1 Ocak 1068'de evlendiler ve aynı gün general, VII. Mikhail'in kıdemce aşağı eş-imparatoru olarak IV. Romanos unvanıyla taç giydi.

Romanos, Selçuklulara karşı harekete geçmek üzere derhal imparatorluğun silahh kuvvetlerini yeniden düzenledi ve 1068 ve 1069 yıllarında Selçuklulara karşı seferler yürüttü. Ardından, 1071 yazında daha da büyük bir orduyla karşılarına dikildi, fakat 26 Ağustos'ta Doğu Anadolu'daki Malazgirt'te Selçuklu sultanı Alparslan tarafından ordusu sözcüğün gerçek anlamıyla yok edildi. Sağ kalan pek az askerden biri olan Romanos, muazzam bir fidye ve büyük bir yıllık haraç ödemeye söz vermesi üzerine, Alparslan tarafından serbest bırakıldı. Fakat Romanos daha Konstantinopolis'e dönemeden tahttan indirildiği için, o fidye ve haraç asla ödenmedi. Ardından Prens Adaları'ndaki bir manastıra sürgün edildi ve 4 Ağustos 1072'de orada öldü.

VII. Mikhail de, General Nikephoros Botaneiates tarafından devrildiği 1078 baharına kadar hüküm sürebildi. Botaneiates 24 Mart 1078'de askerlerini Konstantinopolis'e yürütünce, aynı gün Ayasofya'da III. Nikephoros unvanıyla taç giydi.

Botaneiates, I. İsaakios'un yeğeni Aleksios Komnenos tarafından tahttan indirilene dek sadece üç yıl hüküm sürebildi. Aleksios üç gün sonra Ayasofya'da taç giyerek Kommenos hanedanını yeniden kurdu. Aleksios tahta çıktığında yaklaşık yirmi dört ya-

şında, sezar İoannes Dukas'ın torunu olan karısı İrene henüz on beşindeydi. Aleksios ve İrene'nin toplam dört oğulları ve beş kızları oldu; ilk doğan çocukları Anna, sonradan babasının saltanatını anlattığı *Aleksiad* diye bir kitap yazacaktı.

Aleksios hükümdarlığına, imparatorluğu dört bir yandan tehdit eden düşmanlarıyla çarpışarak başladı. O zamana gelindiğinde, Selçuklular Anadolu'nun büyük bölümünü istila etmiş, Türkçede Rum Sultanlığı olarak bilinen ve başkenti Nikaia (İznik) olan bir devlet kurmuşlardı. Rum Sultanlığı'nın yanı sıra, Orta ve Doğu Anadolu'da iktidar için çekişen başka Türkmen beylikleri de vardı, aralarından en güçlüsü Sivas ve Malatya'daki kollarıyla birlikte Danişmendli Beyliği'ydi.

Aynı zamanda, Robert Guiscard komutasındaki Normanlar Yunanistan'ı istila etmişlerdi, ama Guiscard'ın Konstantinopolis'i fetih düşleri, 1085'teki ani ölümüyle son buldu. Norman tehdidi sona erer ermez, Balkanlar'da yeni bunalımlar doğdu ve Aleksios Peçeneklerin ve Kuman adı verilen başka bir Türk kavmin istilalarıyla uğraşmak zorunda kaldı. Peçenekler 1090'da Konstantinopolis'i kuşatırken, aynı zamanda kent denizden de Smyrna'nın Türk beyi Çaka'nın donanmasının saldırısına uğradı. Fakat Bizans donanması Rum Ateşi'nin yanginiyla Türk donanmasını imha ederken, Aleksios da Peçenek ordusunu yenilgiye uğrattı. Aleksios bunun ardından, her ikisi açısından da bir tehdit oluşturan Çaka Bey'i ortadan kaldırmaya Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ı ikna edip onunla ittifaka girdi.

Aleksios, 1095 başlarında elçiler gönderdiği Papa II. Urbanus'tan, Anadolu'daki Bizans topraklarını istila etmiş Türklere karşı yardım istedi. O sonbahar, Fransa'daki Clermont'da toplanan bir kilise konseyi esnasında, Urbanus doğu Hıristiyanlarını Müslümanlardan kurtarmak ve Kudüs'ü yeniden zapt etmek üzere büyük bir sefere çıkma çağrısında bulundu.

Birinci Haçlı Seferi diye adlandırılacak bu seferin hazırlıklarına ertesi yıl girişildi; ilk birlik, Münzevi Pierre'in komutasında Konstantinopolis'e gelen bir köylü güruhu oldu. Aralarında profesyonel askerlerin bulunmadığını gören Aleksios, Peter'e adamlarını ana Haçlı ordusu gelene dek Nikomedeia'da bekletmesini öğütledi. Fakat Hıristiyan ayaktakımı Nikomedeia'ya vardığında yağmaya girişti ve çok geçmeden Türkler tarafından kılıçtan geçirildi. Hayatta kalanlar Aleksios tarafından Bosphoros'un karşı kıyısına getirtildi ve Konstantinopolis dışında barınmaları sağlandı.

Haçlıların ilk düzenli orduları Konstantinopolis'e 1096 güzün-

de ulaştı; bu, Fransa kralı I. Philippe'in kardeşi Vermandoislı Hughues'in komutasındaki bir birlikti. Bunu izleyen kış ve baharda ulaşan diğer üç birlik arasında, biri müteveffa Robert Guiscard'ın oğlu Taranto Kontu Bohemond'un komutasındaki birlik de vardı. Ateşli tartışmalar ve bir miktar şiddetin ardından, Aleksios Haçlı önderlerinin tümünü, Türklerin elinden aldıkları tüm Bizans topraklarını imparatorluğa iade edilmesi ile kendisine sadakat yemini etmeye ikna etti.

Haçlıların ilk hedefi, bir Bizans kuvvetiyle birlikte kuşattıkları Selçuklu Rum Sultanlığı'nın başkenti Nikaia oldu. O dönemde Sultan Kılıç Arslan, Danişmendli Türkmenlerinin elinden almaya çalıştığı Doğu Anadolu'daydı. Haçlıların başkentini tehdit ettiği haberini alır almaz Danişmendlilerle bir ateşkes yaparak hızla karısı ve çocuklarıyla birlikte hazinesinin büyük bölümünü bıraktığı İznik'e (Nikaia) döndü. Ulaştığı zaman, halihazırda kenti kuşatmış olan Haçlılarla yaptığı muharebede yenildi ve geri çekilmek zorunda kaldı. O zaman Nikaia'daki Türk garnizonu, Aleksios'un kurnazlıkla alt ettiği Haçlılar yerine, Bizans komutanına teslim olmayı yeğledi.

Ardından Haçlılar Anadolu'yu geçerek Kudüs'e yürüdüler. Haçlıların Tarantolu Bohemond komutasındaki ilk bölümü, 25 Haziran'da bir Bizans birliğinin eşliğinde Nikaia'dan yola çıkarken, ertesi gün Saint-Gillesli Raimond komutasmda ikinci birlik yola koyuldu. Yürüyüşlerinin ilk aşamasında ulaştıkları Dorylaion'da, 1 Temmuz tarihinde Kılıç Arslan ve Türkmen müttefikleri tarafından pusuya düşürüldüler. Türkler Bohemond'un askerlerini sardı ve üzerlerine ok yağdırarak, Haçlıları tehlikeli bir konuma soktular. Fakat gün ortasında Haçlıların Raymond komutasındaki ikinci kısmı yetişerek, Bohemond'un kuşatma altındaki askerlerini kurtardı ve Kılıç Arslan'ı, askerlerini çekmeye zorladı.

Kılıç Arslan artık ordusunun çok daha fazla ve daha iyi silahlanmış Haçh askerlerine denk olmadığını kavramıştı ve etkin direnişten vazgeçti ve Hıristiyanlara zorluk çıkarıp Anadolu'dan geçişleri sırasında tedarikten yoksun bırakmakla yetinmeye karar verdi.

Haçlılar yollarına devam ederek Antiokheia (Antakya), Edessa (Urfa) ve Kudüs'ü zapt ettiler; her üç kent de Latin beyliklerinin merkezlerine dönüştürüldü. Bouillonlu Godfrey, Kudüs kralı seçildi ve 18 Temmuz 1100'de öldüğünde yerine kardeşi Baldwin geçti. Toulouselu Raymond kendisini Edessa kontu ilan ederken, Tarantolu Bohemond da Antiokheia kontu oldu. Bu arada Kılıç

Arslan karargâhını Konya olarak bilinen İkonion'a kurmuş, Orta ve Doğu Anadolu'da iktidar mücadelesi için kendine çok daha uygun bir konum hazırlamıştı.

Papa II. Urbanus 29 Temmuz 1099'da öldüğünde, yerini öncülünün Haçlı siyasasını sürdüren II. Paschalis aldı. Onun çağrılarının sonucu olarak, yeni bir Haçlılar dalgası 1101 başlarında Konstantinopolis'e ulaşmaya başladı. Başkente ilk gelenler, 20.000 Lombard askeriydi. Onları, Neversli Kont Guillaume'nin komutasındaki Fransız şövalyeleri izledi. Sonuncusu, Akitanya Dükü Guillaume ile Bavyera Dükü Welf'in komutasındaki muazzam bir Frank-Germen kuvvetiydi. Her üç birlik Anadolu'da ilerledikleri sırada Selçuklu ve müttefikleri olan Danişmendli kuvvetlerince pusuya düşürülüp kılıçtan geçirildi ve böylece 1101 Haçh seferi Hıristiyanlar açısından büyük bir felaketle sonuçlandı.

Aleksios, saltanatının son yılını Anadolu'daki Türklere karşı sefer yaparak geçirdi. Son savaşı, Selçuklu Sultam I. Rükneddin Mesut'a karşı 1115'teki seferi oldu. Aleksios bu seferin sonunda Konstantinopolis'e döndükten sonra, sağlığı hızla bozuldu ve sonunda 15 Ağustos 1118'de, Bizans İmparatorluğu'nun en uzun ve muhteşem hükümranlıklarından biri olan otuz yedi yıllık imparatorluğunun sonunda vefat etti.

Aleksios'un yerine, tahta çıktığında neredeyse otuz bir yaşında olan en büyük oğlu II. İoannes geçti. İoannes'in ilk seferine 1119'da, İonya, Lydia ve Pamphylia'dan Türkleri temizlemek amacıyla çıktı. Sonra 1121-1122'de Peçenekleri mağlup edince, bu kavim bundan böyle imparatorluk ordusunu besleyen asker kaynağına dönüştü.

İoannes, 1122-1125 yıllarında Venedik'le savaştı ve 1129'da Macar kralı Stepan'ı mağlup etti. Ardmdan dikkatini bir kez daha doğuya yöneltip, 1130-1141 arasında neredeyse her yıl Türklere karşı seferlere çıktı; bu süreç içinde Anadolu'nun tüm Karadeniz kıyısını Selçuklulardan ve Danişmendlilerden geri aldı. 1142 baharında Antiokheia'yı Latin Haçlılardan geri almak üzere bir sefere çıktığında, kışı geçirdiği Kilikia'da Danişmendli kalelerinin sayısını azalttı. Ertesi bahar ordusunun başında ilerlemeye hazırlanırken, bir av kazasında okla vurularak yaralandı. Yarasımn iltihaplanması sonucu, İoannes 8 Nisan 1143'te vefat etti. Vakanüvis Niketas Khoniates hakkında, "O, Komnenos hanedanımn Roma tahtında oturan ve... geçmişin en iyi imparatorlarına denk ve diğerlerini gölgede bırakan şanlı bir üyesiydi" diye yazdı.[2]

İoannes'in ardından, 28 Kasım 1143'te Ayasofya'da taç giyen

oğlu Manuel tahta çıktı. Manuel'in ilk seferi Antiokheia'daki Latinlere karşı oldu ve 1144'te bu savaştan galip çıkarak, onları Kilikia'da babasının öldüğü zaman ele geçirdikleri birkaç kaleye sığınmak zorunda bıraktı. Latinler artık o kadar zayıflamışlardı ki, Edessa (Urfa) Selçukluların eline geçti. Selçuklular fetih sırasmda bütün Hıristiyan erkekleri kılıçtan geçirip kadın ve çocukları esir aldılar. Edessa'nın düşmesi, Batı Avrupa'da derin bir etki yaratarak, Papa III. Eugenius'un 1146'da İkinci Haçlı Seferi'ni ilan etmesine neden oldu.

Haçlıların bir bölüğü, kral III. Konrad önderliğinde Almanya'dan yola çıkarken, ikincisi kral VII. Louis önderliğinde Fransa'dan ayrıldı; her iki komutan da, Kutsal Topraklar'a giderken Konstantinopolis'e uğramak niyetindeydi. Oraya ilk varan Konrad'ın ordusu, Dorylaion'da Selçuklular tarafından katledildiyse de, kendisi kaçarak kurtuldu ve Nikaia'ya gitti. Kral Louis ordusunu Anadolu'dan Attaleia'ya yönlendirdi; buradaki Bizans valisi onlara Antiokheia limanına götürecek gemiler sağladı. Louis, Edessa'yı kurtarmak üzere yoluna devam etmeden önce, Dimaşk'a [Şam] saldırmaya karar verdi. Dimaşk'a 24 Temmuz 1148'de ulaştılar, fakat dört günlük şiddetli bir muharebenin ardından, Türkmen süvarilerinin sürekli tacizi altmda geri çekilmek zorunda kaldılar. Dimaşk'a yönelik bu seferin başarısızlığı Batılı şövalyeler açısından büyük bir utanç kaynağı oldu ve seferden vazgeçmelerine yol açacak kadar morallerinin bozulmasına sebep oldu. Böylelikle İkinci Haçlı Seferi tam bir fiyaskoyla sonuçlanarak, Edessa'yı Selçukluların elinde bıraktı.

Bu arada Manuel, Anadolu'da Selçuklulara karşı savaşmanın yanı sıra, Avrupa'da da Sırplar, Macarlar, Normanlar ve Venediklilere karşı seferlere önderlik etmekteydi.

Venedik'le çatışmaları, 12 Mart 1171'de, Manuel'in neredeyse bir yüzyıldır başkentte Altın Boynuz kıyısında Ceneviz ve Pizalılarla birlikte bir semtte ikamet edip çalışan Venedik tacirlerini Konstantinopolis'ten tahliye etmesi üzerine başlamıştı. Venedikliler buna Ege'deki Bizans limanlarına saldırmak üzere donanmalarını göndererek misilleme yapmakla kalmayıp Bizanslılara karşı Germenler ve Normanlarla ittifaklar kurdular. Bunu her iki ülkenin birbirine karşı silahlı hazırlıklarını sürdürdüğü bir ateşkes izledi, fakat Manuel'in yönetiminin geri kalanında Bizans ile Venedik arasındaki tüm diplomatik ilişkiler kesilmiş haldeydi. Yunan Doğu ile Latin Batı arasındaki kopukluk gittikçe artarak, tüm Roma Katolık Avrupa'nın hizipçi Bizanslılara karşı birleşmesi-

ne yol açtı; Bizanslılar ise daha dün uygarlaşmış batılılarla onların türedi hükümdarlarını alabildiğine hakir görüyorlardı. Niketas Khoniates'e göre: "Lanetlenmiş Latinler... bizim sahip olduklarımıza göz diktiler ve ırkımızı yok etmek istiyorlar... onlarla aramızda büyük bir nefret uçurumu vardır, bizim görüşlerimiz onlardan tümüyle farklıdır ve yollarımız tam zıt yönlerdedir."[3]

Manuel'in Batı'ya yönelik son diplomatik çabası, oğlu Aleksios'u, Fransa kralı VII. Louis'nin kızı prenses Agnes'yle nişanlamak oldu. Fransa'dan ayrıldığında daha sekiz yaşını bitirmemiş olan küçük prenses, on iki yaşındaki Aleksios'la 2 Mart 1180'de Ayasofya'da evlendiğinde Anna adını aldı.

Manuel o sırada yakalandığı hastalık nedeniyle çekildiği Pantokrator Manastırı'nda 24 Eylül 1180'de öldü. Manuel'in yerine oğlu II. Aleksios geçti; annesi Antiokheialı Maria da naipliğe atandı. Maria'nın sarayında en yüksek makamlara Latinleri ataması, onu küçümseyerek "Ksena" (Ecnebi) adıyla anan Konstantinopolis ahalisinin (hem sıradan insanların hem de aristokrasinin) gözünden düşmesine yol açtı. Bunun sonucunda, Manuel'in sürgün ettiği II. İoannes'in yeğenlerinden biri olan Andronikos Komnenos'u desteklediler.

Manuel'in ölümü esnasında, çoktandır Paphlagonia'daki özel arazisine çekilmiş olan Andronikos yaklaşık altmış beş yaşındaydı. Andronikos, yandaşlarını toparlayıp 1182 baharı başında Konstantinopolis'e doğru yola çıktı; Bosphoros'a geldiğinde orada durup bekledi. Boğazın karşısına, Konstantinopolis'e gönderdiği askerleri halkla birleşip Latinlere karşı büyük bir katliam yaptılar; bunun ardından kendisi kente girdi ve denetimi ele aldı. İmparatoriçe Maria hıyanetle suçlanıp kapatıldığı manastırda, kısa bir süre sonra gizlice boğduruldu.

Andronikos kendini II. Aleksios'un naibi ilan etti ve Eylül 1182'de eş-imparator olarak taç giydi. Andronikos az zaman sonra Aleksios'u boğdurttu ve imparatoriçe Anna'yı on bir yaşında dul bıraktı. O yılın sonuna doğru Andronikos, Anna'yla evlendiyse de, aralarındaki yarım yüzyılı aşkın yaş farkı, Bizans'ta olduğu gibi Batı Avrupa'da da bir rezalet olarak kabul edildi.

Andronikos kısa süre sonra bir dehşet yönetimine girişip tahtına tehdit olabileceğini düşündüğü herkesi idam ettirmeye koyuldu. Aynı zamanda, imparatorluk da Selçuklular, Macarlar ve Yunanistan'ı istila eden Normanların taarruzu altındaydı. Normanlar 1185 yazında Thessalonike'yi ele geçirdiler ve buradan Konstantinopolis'e ilerlediler. Halk Latinlerin yaklaşması yüzünden

uğradığı panikle Andronikos'u kenti savunmak için uygun hazırlıkları yapamadığı için kıyasıya eleştirdi.

İmparator, tüm hasımlarını tutuklatıp ölüme mahkûm ederek karşılık verdi. Bunlar arasında, kendisini yakalamaya gelenlerden kaçıp Ayasofya'ya sığınan İsaakios Angelos da vardı; Komnenosların uzak bir akrabası olan İsaakios, halktan yardım istedi. Halk büyük bir coşkuyla yardımına koştu ve böylece İsaakios 12 Eylül 1185'te II. İsaakios unvanıyla tahta çıktı.

Andronikos kaçtı, fakat ele geçirilip Blakhernae Sarayı'nın kulesinde hapsedildi. Çok geçmeden zindanından sürüklenerek çıkarıldı ve bir devenin üzerine ters bindirilip kent sokaklarında dolaştırılarak Hipodrom'a getirildi. Burada uzuvları kesildikten sonra paramparça edildi. Cesedinin günlerce orada çürümeye terk edilmesinin ardından, nihayet geriye kalanlar denize atıldı. Bizans'ı yüzyılı aşkın süreyle parlak bir şekilde yöneten Komnenos hanedanının sonu da böylece geldi.

II. İsaakios Angelos tahta çıktığı zaman, Normanlar Konstantinopolis üzerine yürüyorlardı. Fakat bir yıl içinde imparator istilacıları mağlup etti ve yarımadanın güneyini olduğu gibi Sicilya'yı da kapsayan bir krallık kurdukları İtalya'ya geri püskürttü. İsaakios imparator olduğunda otuz yaşında, iki kız ve bir oğlu olan bir duldu; bu oğul, gelecekte IV. Aleksios olacaktı. Kızı İrene'in 1192'de evlendiği Sicilya kralı Roger, düğünden on sekiz ay sonra öldü. 1197'de İrene, bu kez Germen imparatoru VI. Henry'nin kardeşi Swabialı Philip'le evlendi.

İsaakios tahta çıkışından on yıl sonra, Üçüncü Haçlı Seferi'yle başa çıkmak zorunda kaldı. I. Frederich Barbarossa komutasındaki Germenler, Konstantinopolis'ten sorun çıkarmadan geçip giderken, diğer Haçlılar deniz yoluyla Anadolu'nun güney kıyılarına, oradan da Kutsal Topraklar'a gittiler. Barbarossa Kutsal Topraklar'a asla ulaşamadı, zira 10 Haziran 1190'da Akdeniz kıyısındaki Selevkeia yukarısındaki Kalykadnos Irmağı'nı geçmeye çalışırken boğuldu.

Bu arada İsaakios, bir yandan Balkanlar'da Bulgarlar, Sırplar, Kumanlar ve Dacia'dan gelen ve Latince konuşan bir kavim olan Ulahlara karşı savaşırken, Anadolu'da da Selçukluları topraklarında uzak tutmak zorundaydı. Ulahlar ve Bulgarların 1190 ve 1194'te imparatorluk ordularını mağlup etmelerinden sonra, İsaakios onlarla savaşmak için muharebe meydanına çıktı. Fakat 1195 yazında seferdeyken, ağabeyi Aleksios karargâhta bir darbe yaparak onu esir aldı ve kör ettirdi. Konstantinopolis'e dön-

dükleri zaman, İsaakios, oğlu Aleksios'la birlikte Blakhernae Sarayı'nın bir kulesine hapsedilirken, ağabeyi de III. Aleksios unvanıyla taç giydi.

Aleksios saltanatının ilk beş yılı boyunca, birkaç sefere bizzat komuta ederek, Anadolu'da Selçuklularla ve Balkanlar'da Ulahlarla savaştı. 1201'de Ulahlara karşı seferdeyken, serbest bıraktığı genç yeğeni Aleksios imparatora eşlik ediyordu. Aleksios bu sırada amcasından kaçma fırsatından yararlandı ve kız kardeşi İrene'in kocası Swabialı Philip'in yanına sığmdı; ardından babası II. İsaakios'u yeniden Bizans tahtına çıkarmak için Batı'dan yardım aramaya koyuldu.

Papa III. İnnocentius papalık tahtına Ocak 1198'de oturdu ve ağustosta Dördüncü Haçlı Seferi için genel bir çağrı yaptı. En tanınmışı Flanders Kontu Baldwin olmak üzere, bir dizi Fransız soylusunun Haç'a sarıldığı Kasım 1199'da sefer gücünün çekirdeği oluşturuldu. Fransız kontlarının elçileri, Doç Enrico Dandolo ve konseyiyle, Haçlıları denizaşırı sevk edecek gemiler için anlaşma yapmaya gittiler. Venedikliler yapabilecekleri sevkıyat için bir ücret belirledi, ayrıca Venedik'in sefer sırasmda yapılacak her fetihte tam hisse alması şartıyla, tam donanımlı savaş gemilerinden ellisiyle katkıda bulunmayı da önerdiler. Elçilerin dönüşünün ardından, Soissons'ta toplanan bir elçiler konseyinde, Montferratlı Marki Boniface'nin Haçlı seferine komuta etmesi kararlaştırıldı.

Haçlılar sonunda kuvvetlerini İtalya'da topladıklarında, 11.000 savaşçıları olduğu ortaya çıktı, bu rakam beklediklerinin üçte biri kadardı. Böylelikle Venediklilere üzerinde anlaşmaya vardıkları meblağı ödemeyi başaramadılar; seferden vazgeçilecek gibi görünüyordu. Fakat Doç Dandolo, Haçlıların Macarlara kaptırdıkları Dalmaçya'daki Zara kentini geri almakta kendilerine yardım etmesi halinde, Venedik'in kalan sevkıyat parasım ödemesinden vazgeçebileceğine ilişkin yeni bir öneri ortaya attı. Şövalyelerin razı olması üzerine, Venedik'ten 8 Eylül 1202'de Zara'ya doğru yelken açtılar.

Donanmanın 10 Kasım'da ulaştığında kuşattığı Zara kenti iki hafta sonunda teslim oldu. Askerler ve halk esirgendi, fakat Haçlılar kentteki tüm taşınabilir malları talan etti. Artık Ege'de yelken açmak için mevsim gecikmişti, böylece Haçlılar kışı Zara'da geçirdi.

Boniface, Zara'daki Haçlı kuvvetlerine aralık ortasmda katıldı. İki hafta sonra, elçiler Aleksios Angelos'un bir mesajıyla çıkageldiler; mesajında, Haçlılara babası İsaakios'u tekrar tahta çı-

karmaları halinde, Grek ve Roma kiliselerinin papalık çatısı altında birleşmesini kabul etme sözünü veriyordu. Bundan başka, Haçlılara muazzam tutarda bir parayla birlikte, fazladan bir yıllık masraflarını da ödeyecekti. Haçlı liderleri teklifi kabul ettiler ve Doç Dandolo da gemilerin yönünü Konstantinopolis'e döndürmeye razı oldu.

Latin donanması Bosphoros'a nihayet 24 Haziran 1203'te ulaşarak, Altın Boynuz'a zorla girip Galata'dan karaya çıktılar. Ardından 17 Temmuz'da Altın Boynuz'da uzanan deniz surlarını yıkıp Konstantinopolis'i işgal ederek, saldırıları sırasında kentin Beşinci Tepesi'nin eteklerindeki bütün bir mahalleyi yakıp yıktılar. III. Aleksios gece çöker çökmez şehirden kaçarken, 10.000 altınla imparatorluk mücevherlerini de beraberinde götürdü. Aynı gece kör edilmiş II. İsaakios kuledeki zindandan serbest bırakılıp yeniden taç giydi. İsaakios, 1 Ağustos 1203'te Ayasofya'da IV. Aleksios unvanıyla eş-imparator olarak taç giyen oğlunun Latinlere verdiği tüm sözleri tutacağına dair şeref sözü verdi. Latinler ardından askerlerini kentten çekerek, Blakhernae Sarayı yakınlarındaki kara surlarının dışında karargâh kurdular.

Zamanının tümünü kendisini tahta çıkaran Latinlerle âlem yaparak geçiren Aleksios'un İstanbul halkının nefretine hedef olması çok sürmedi. Latinlerin de ona karşı sabrı tükenmeye başlamıştı, zira kendilerine verdiği sözleri yerine getirmeyi başaramıyordu. Latinler bunun üzerine kentin kiliselerindeki altın ve gümüş eşyaya el koymaya başladılar. Bu, 19 Ağustos'ta bir kalabalığın Altın Boynuz'daki Latin mahallesine baskın yaparak, Birinci Tepe'nin zirvesine kadar yayılan ve Ayasofya'nın revakına hasar veren bir yangın başlattıkları ayaklanmaya yol açtı.

I. Aleksios Komnenos'un torununun torunu olan ve Murtzuphlos olarak tanınan Aleksios Dukas liderliğinde bir muhalefet hareketi oluşmaya başladı. Murtzuphlos'u destekleyenler onu V. Aleksios unvanıyla 2 Şubat 1204'te tahta çıkardılar. Hapse atılan IV. Aleksios kısa süre sonra boğduruldu, babası II. İsaaikos da bu arada öldü.

Murtzuphlos kentin denetimini ele geçirir geçirmez, Haçlılara bir hafta içinde topraklarını terk etmelerini emretti; ardından kenti yeni bir Haçlı saldırısına karşı savunmak için hazırlıklara girişti.

Latinler 9 Nisan 1204'te saldırıya geçerek Altın Boynuz'un tepelerindeki Blakhernae Sarayı dışındaki kara surlarında gedik açmaya çalıştılarsa da, hiçbir sonuç alamadılar. Latin donanma-

sı üç gün sonra Altın Boynuz boyunca uzanan deniz surlarına saldırdı; şövalyeler Beşinci Tepe'nin eteğine bir mevzi kurdular ve kıyı boyundaki binaların çoğunu tahrip eden bir yangın başlattılar. Murtzuphlos 13 Nisan gecesi, karanlıktan yararlanarak kentten kaçınca, askerleri teslim oldu ve kentin kapılarını Latinlere açtılar.

Ardından Latinler bir katliam, tecavüz ve talan cinneti içinde üç gün boyunca Konstantinopolis'i yağmaladılar; arkalarında 2.000 ölü ve büyük bölümü harap olmuş bir kent bıraktılar. Ayasofya ve tüm diğer kiliselerin hazineleri Haçlılarca soyulup kutsallıkları çiğnendi. Niketas Khoniates, harabeye dönüşen kentten ailesi ve diğer mültecilerle birlikte kaçarken tanık olduğu, Bizans'ın nihai yıkımı gibi görünen bu korkunç sahneleri betimler:

> Dar sokaklardan ağıtlar, yas çığlıkları ve hıçkırıklar, dört yol ağızlarından iniltiler, tapınaklardan sızlanmalar işitiliyordu; insanlar feryat figan ediyor, sürükleniyor, paramparça ediliyor ve tecavüze uğruyordu... Tapınaklarda da durum aynıydı, sığınma yerlerinde de; zira dalgalar halinde akan insanlara sığınak sunabilecek hiçbir yer kalmamıştı... Böylelikle, Konstantinos'un o güzelim kenti, tüm ulusların ortak zevki ve iftiharı, yangınlarla yakıldı, islerle karardı, Tanrı'ya sunulan kamusal ve özel tüm zenginlikleri, Batı'nın dağınık uluslarınca soyulup soğana çevrildi.[4]

Konstantinopolis, Hıristiyan Haçlılarca zapt edilmişti; bu Haçlılar, daha şimdi yağmalayıp yerle bir ettikleri Tanrı'nın korumasındaki kenti işgal etmek üzere sözde seferlerine oracıkta son verdiler.

13

Latin işgali

Konstantinopolis'in fethinin ardından, Latin liderleri 9 Mayıs 1204'te Romania, yani "Romalıların İmparatorluğu" adını verdikleri bu topraklar için bir hükümdar seçmek üzere toplandılar. İçlerinden altısı Haçlı, diğerleri Venedikli olan on iki kişilik bir seçici kurulu oluşturdular. İlk turda, Flandersli Baldwin için dokuz oy, Montferratlı Boniface'ye de üç oy çıktı. Oylarını Boniface'ye verenler bunun üzerine desteklerini Baldwin'e kaydırdılar; böylelikle Baldwin ikinci turda ittifakla seçilmiş oldu. Bir hafta sonra Baldwin Ayasofya'da imparator olarak taç giydi. Boniface'ye de Thessalonike verilince, o da kenti krallığının başkenti yaptı.

Venedik'in payında Ayasofya da vardı, böylece Doç Dandolo Venedikli soylu Tomasso Morosini'yi Konstantinopolis patrikliğine atadı; bu, daha sonra Papa III. İnnocentius tarafından da onaylanacak bir atamaydı.

Bizanslı ruhbanın büyük çoğunluğu Morosini'yi tanımayı reddetti; geri kalanlarsa Bizans İmparatorluğu'nun bir parçasının sürgünde kurulduğu Nikaia'ya kaçtı. Bu, Konstantinopolis'in 1204'teki düşüşünün ardından Anadolu'da kurulan iki Bizans devletinden biriydi; diğeri de Trebizond'da kurulmuştu. Nikaia (İznik) İmparatorluğu, III. Aleksios Angelos'un damadı olan ve 1205'te imparator olarak taç giyen Theodoros Laskaris tarafından kuruldu. Trebizond (Trabzon) İmparatorluğu ise, teyzeleri Gürcü kraliçesi Tamara'nın da yardımıyla, Andronikos Komnenos'un iki torunu Aleksios ve David Komnenos kardeşler tarafından kuruldu. Aleksios 1204'te kendisini imparator ilan ederken, David'e Dük unvanı verildi ve imparatorluğun batı kesiminin yönetimiyle ordunun komutanlığını üstlendi.

Bu arada, tahttan indirilen iki Bizans imparatoru da Trakya'da

küçük devletler kurmayı başardılar. III. Aleksios Angelos Ege kıyısındaki Mosynopolis'teydi ve oradan Batı Trakya'yı denetimi altında tutuyordu. V. Aleksios Dukas Murtzuphlos'un kurduğu devletin merkezi ise, Konstantinopolis ile Adrianopolis arasında bulunması nedeniyle, Doğu Trakya'da tehlikeli bir konum arz eden Trzurulum'da (Çorlu) idi. Baldwin imparator seçilmesinden kısa süre sonra, Murtzuphlos'a karşı sefere çıktı. Murtzuphlos Mosynopolis'e kaçarak, ittifak kurduğu III. Aleksios'un kızı Evdokya'yla evlendi. Fakat Aleksios çok geçmeden rakip olarak gördüğü müttefikinin gözlerini kör ettirdi. Ardından Baldwin, Murtzuphlos'u ele geçirerek Konstantinopolis'e gönderdi ve idam ettirdi. Bu arada, Thessalonike kralı Boniface, III. Aleksios'u yakaladı ve teslim etmek karşılığında, azledilmiş imparatorun kuzeni olan Epirus kralı I. Mikhail Dukas'tan fidye aldı.

1204'ün daha sonraki döneminde, Baldwin Kuzeydoğu Anadolu'ya kardeşi Hainaultlu Henry kumandasmda bir ordu gönderdi. Theodoros Laskaris, Henry'nin karşısına çıkmak için çabucak bir kuvvet topladı, fakat ordusu ilki Aralık 1204'te Poemanenum, ardından Mart 1205'te Adramyttion (Edremit) yakınlarında olmak üzere, Latinlere karşı birbiri ardına iki yenilgi aldı.

Latinler bunun üzerine Nikaia'ya taarruza hazırlandılar, fakat Bulgar Çarı Kaloyan Trakya'yı istila edince, Baldwin ordusunu bu tehdide karşılık vermek üzere Avrupa'nın karşı kıyısına geçirmek zorunda kaldı.

Bulgarlar 14 Nisan 1206'da Adrianopolis yakınlarında Latinleri ağır bir yenilgiye uğrattı; ele geçirilen Baldwin kısa süre sonra zindanda öldü. Bunun sonucunda, Latinler Kuzeybatı Anadolu'da zapt ettikleri tüm toprakları terk etmek zorunda kalınca, buraları Nikaia'daki Bizans İmparatorluğu'na geri döndü. Baldwin'in kardeşi Henry 20 Ağustos 1206'ya kadar naip olarak hizmet etti; o tarihte Ayasofya'da Romania imparatoru olarak Latin patrik Tommaso Morosini'nin elinden tacını giydi.

Henry daha sonra, Theodoros Laskaris'e karşı David Komnenos'la ittifak yaptı. Theodoros, David'in Herakleia Pontika'daki karargâhına yürüyüşe geçtiği zaman, Henry ona arkadan saldırdı ve geri dönüp Latinlerle savaşmasını sağladı. 1206-1207 kışında, Henry Theodoros'un topraklarını yeniden istila ederek, Nikomedeia ve Kyzikos'u ele geçirdi. Theodoros, Çar Kaloyan'ı Adrianopolis'e saldırmaya ikna ederek misilleme yaptı. Bu, Henry'yi Theodoros'la ateşkes yaparak, Nikomedeia ve Kyzikos'tan çıkmak zorunda bıraktı.

Theodoros 1206'da Selçuklu Sultanı Keyhüsrev'le bir saldırmazlık anlaşması imzaladıysa da, her iki tarafın da uzun vadeli bir barışa niyeti yoktu. Ardından Anadolu'da çeşitli taraflar arasında bir dizi çatışma patlak verdi; ilki, Karadeniz kıyısında toprak mücadelesi veren Nikaia ve Trebizond imparatorlukları arasındaydı. Bir yandan da, Sultan Keyhüsrev'in Bizansh kayınpederi Manuel Mavrozomes, Türk yardımıyla kendi krallığını kurma peşindeydi.

Theodoros Laskaris, önce Manuel Mavrozomes'un kuvvetlerine, sonra Konstantinopolis'ten gelen Latin askerlerinin yardım ettiği David Komnenos'un ordusuna galip gelerek, bu üç taraflı savaşın ilk evresini kazandı. Theodoros daha sonra David'i batıya doğru Herakleia Pontika'ya yayılmasını sınırlayacak bir antlaşmaya zorladı; bundan böyle Karadeniz kıyısındaki Herakleia Nikaia ve Trebizond Bizans imparatorlukları arasında sınırı oluşturacaktı.

Bu arada Keyhüsrev, Akdeniz kıyısında, Türklerin Antalya olarak adlandırdığı Attaleia liman kentine saldırdı ve nihayet Mart 1207'de burayı zapt etti. Bu Selçuklulara, bir Akdeniz limanı kazandırdığı gibi çok geçmeden bir deniz gücüne dönüşecek Türklere büyük yarar sağlayacaktı

İki yıl sonra, tahttan indirilmiş III. Aleksios Angelos ansızın siyaset sahnesine geri döndü. Aleksios kuzeni I. Mikhail Dukas tarafından fidyeyle kurtarılmasının ardmdan, Sultan Keyhüsrev'in ona tacını geri almakta yardım edeceği umuduyla Konya'ya gitti. Keyhüsrev, devrik imparatorun damadı Theodoros Laskaris'le mücadelesinde kendisine avantaj sağlayabileceği düşüncesiyle, Aleksios'u sıcak karşıladı.

Aynı yıl, Hainaultlu Henry, Sultan Keyhüsrev'le bir ittifaka girdi; bu ittifakta ortak düşmanları Theodoros Laskaris'e karşı beraber hareket etmekte anlaştılar. Antlaşmanın parçası olarak, Latin askerlerinden oluşan bir bölük Konya'ya geldi ve yaklaşan sefer hazırlığı içindeki sultanın kuvvetlerine katıldı.

Keyhüsrev, Nikaia topraklarını, görünüşte Theodoros Laskaris'i devirip yerine seferde sultana eşlik eden Aleksios'u geçirmek üzere 1211'de istila etti. Theodoros, Philadelphia yakınındaki bir muharebede Keyhüsrev'i mağlup edip öldürünce, Selçuklu ordusu meydandan kaçtı. Türklerin yanlarına almadığı Aleksios, kayınpederini Nikaia'ya geri getirip ömrünün kalanını geçirmek üzere bir manastıra kapatan Theodoros tarafından ele geçirildi.

Keyhüsrev ardında, hepsi de tahtta hak iddia eden üç oğul bı-

raktı: İzzeddin Keykavus, Alaeddin Keykubad ve Keyferidun İbrahim. Mücadeleyi sonunda en büyük oğul Keykavus kazanarak tahta geçince, kardeşlerini ücra kalelere hapsettirdi.

Keykavus Konya'da Rum Sultanlığı'nın tek hükümdarı olarak başa geçer geçmez, Theodoros Laskaris'le bir ateşkes yaptı. Ardından, Kypros'un Lusignanlı kralı I. Hugh ile bir ticaret antlaşması imzaladı; Hugh, Selçukluların Asya'daki kervan ticaretiyle bağını kurdukları Antalya'yı Akdeniz ticaretine yönelik bir liman olarak geliştirmelerine olanak verdi.

Bu arada, Latin imparator Henry, Nikai topraklarını istila edip Theodoros'u mağlup ederek, Anadolu'nun kuzeybatı köşesini işgal etti. 1212'de imzalanan barış antlaşması, Ege'deki Edremit'ten Marmara'daki İzmit ve Karadeniz'deki Daphnusia'ya kadar bir kıyı şeridi ile Achyracus'a (Balıkesir) kadar uzanan iç kesimlerde Latinlerin hâkimiyetini kurdu. Nikaia İmparatorluğu'na ise Rum Sultanlığı'nın sınırlarına kadar güneye ve doğuya uzanan kesimi bıraktı.

Latinler karşısında uğradığı hezimetten sonra toparlanan Theodoros, David Komnenos'a savaş açtı. Savaş, Theodoros'un hasmının merkezi olan Herakleia Pontika'yı zapt edip onu Sinop'a kaçmak zorunda bırakmasıyla sona erdi.

Derken Keykavus Sinop'a saldırıp, kent dışında yapılan bir muharebede David'i mağlup edip öldürdü. Aleksios Komnenos derhal Trebizond'dan harekete geçip Sinop'taki savunmacıları kurtarmaya gitti, fakat Türkmenlerin eline düştü. Aleksios özgürlüğünü kazanmak için Sinop'u Keykavus'a bırakmak ve sultana bağlı olmayı kabul etmek zorunda kaldı. Bu durum, Aleksios'un Bizans'ın gerçek imparatoru olma iddiasını söndürdü ve bundan böyle Trebizond İmparatorluğu'nun sadece yerel önemi kaldı.

Sinop'un zaptı, Selçuklulara artık Karadeniz'de de bir liman kazandırmıştı. Keykavus, savunma surlarını ve liman tesislerini imar ederek, Anadolu'nun her yerindeki tüccarları Sinop'ta yerleşmeye davet etti. Daha sonra Sinop Karadeniz'deki Selçuklu donanmasının ana üssü olduğu gibi, Kırım'la yapılan Türk ticaretinin başlıca limanı haline geldi. Bu, Antalya'daki yeni Selçuklu limanıyla birlikte, Rum Sultanlığı'm hem kuzey hem de güney ticaretine açarak, ekonomik potansiyelini alabildiğine büyüttü.

Keykavus 1220'de öldü ve yerini, kapatıldığı kaleden Konya'ya gelen kardeşi Alaeddin Keykubad aldı. (Keyhüsrev'in üçüncü oğlu Keyferidun İbrahim bu arada ölmüştü.)

Theodoros Laskaris 1221 güzünde öldü ve hiç oğlu olmadığın-

dan, yerine damadı III. İoannes Dukas Vatatzes geçti. Ertesi yıl Trebizond'daki Aleksios Komnenos ölünce, onun yerine de damadı Andronikos Gidus Komnenos geçti. Böylelikle, iki yıl içinde Anadolu tarihinin sonu gelmez dramasındaki karakterler tepeden tırnağa değişmiş oldu; bu oyun çok yakında yeni bir evreye girecekti.

İoannes Vatatzes saltanatına, Konstantinopolis'teki Latinlerden kurtulmak amacıyla merkezini Nikaia'dan, Smyrna'nın güneydoğusundaki Nymphaeum'a taşıyarak başladı. İoannes daha sonra dikkatini, Sultan Alaeddin Keykubad liderliğinde yukarı Maiandros vadisini istila etmekte olan Selçuklulara çevirdi.

Alaeddin Keykubad saltanatının ilk yılında, Pamphylia'nın Akdeniz kıyısında, eskiden Ermeniler ve onlardan önce de Bizanslıların elinde bulunan muazzam kayalık dağlık burnu, yani Kalonoros'u zapt etti. Ardından kentin adı, Alaeddin'den ilhamla Alaiye (Alanya) olarak değiştirildi. Hemen sonra Alaeddin, bu dağlık burnu taçlandıran ve bugün hâlâ mevcut olan kalesini inşa ettirdi. Ayrıca, başta tersane ve bitişiğindeki tophane olmak üzere, Alanya'da bugün bile görülebilen liman tesislerini de yaptırdı. Böylelikle Rum Selçukluları, deniz ticaretlerini koruyan ve Türk nüfuzunu Doğu Akdeniz'in yanı sıra Karadeniz kıyılarının her yerine genişleten savaş gemileriyle, önemli bir deniz gücüne dönüştü. Bunun sonucunda, Keykubad artık "Sultan-ı Bahreyn"[1] unvanıyla anılmaya başlandı.

Keykubad Mayıs 1237'de öldü ve yerini oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev aldı. Keyhüsrev tahta çıktığında, Orta Asya'dan at sırtında çıkan ve bir dalga halinde Rusya'ya ve içerilere Polonya, Bohemya, Moravya, Hırvatistan, Bulgaristan ve Karadeniz'in kuzey topraklarına ulaşan Moğolların istilası henüz başlamıştı. Yıkım ve katliam öylesine yaygındı ki, çağın anonim bir vakanüvisi şöyle yazdı: "Ölenlere ağlayacak tek bir canlı göz bile kalmadı."[2]

Moğollar daha sonra Azerbaycan'ın geniş otlaklarından aşağıya doğru inerek, Kafkasya, Anadolu, Mezopotamya ve Suriye'yi tehdide başladılar. 1239'da Moğol komutan Çormahan, Kars'ı ve eski Ermeni başkenti Ani'yi istila ve yağma ederek, her iki kentin tüm halkını kılıçtan geçirdi. Ardından 1242-1243 kışında, bir Moğol ordusu Yukarı Mezopotamya'yı istila ederken, Baycu komutasındaki bir diğer ordu da Erzurum'u zapt ederek, Doğu Anadolu'nun yolunu açtı.

Erzurum'un düştüğü haberi Keyhüsrev'e ulaştığında, sultan Sivas'taki kuvvetlerini düzenledi, kendisine bağlı Hıristiyan ve

Müslüman hükümdarlardan kuvvet göndermelerini istedi; bu hükümdarlar arasmda Nikaiah İmpator İoannes Vatatzes de vardı. Keyhüsrev, genel komutanlığını Gürcü Prensi Şervaşidze'ye verdiği 3.000 Bizansh ve Latin askerinin de içinde bulunduğu 80.000 kişilik bir ordu toplamayı başardı. Sultan bundan sonra ordusunu Erzincan'ın 100 kilometre kadar kuzeyindeki Kösedağ Geçidi'ne doğru harekete geçirdi.

Baycu liderliğindeki, Gürcü ve Ermeni paralı askerlerle takviye edilmiş Moğol ordusu, Selçuklu kuvvetlerinden biraz daha küçüktü, ama daha fazla disiplin ve tecrübenin yanı sıra çok daha iyi komuta edilmesiyle, sayıca azlığını telafi ediyordu. İki ordu 26 Haziran 1243'te Kösedağ'da savaşa tutuştu; Moğollar Selçuklu ordusunun öncü gücünü yenip Prens Şervaşidze'yi öldürdü. Keyhüsrev, ordusundan geri kalanıyla birlikte panik halinde kaçtı ve geride kalan sultan otağınm ve diğer ileri gelenlerin çadırlarının Moğollar tarafından yağmalanmasına fırsat verdi.

Baycu bu zaferin ardından ordusunu Sivas'a yönelttiğinde, şehir direnmeden teslim oldu. Moğollar şehri yağmaladılarsa da, tahrip etmediler ve sakinlerini katletmediler. Öte yandan, Tokat ve Kayseri direndi ve bunun sonucunda zalimce talan edilen bu kentlerin halkı kılıçtan geçirildi.

Bu arada Keyhüsrev Tokat'taki hazinesini almış; kendisi Ankara'ya kaçıp, annesini de sığınması için Kilikia Kralı Hethoum'a göndermişti; kralsa onu Moğollara teslim etmekte duraksamadı. Keyhüsrev sonunda Konya'ya geri dönmeyi başardığında, Orta ve Doğu Anadolu'yu yakıp yıkarak ilerleyen Türkmen kabileler yüzünden sultanlığını yıkıntılar içinde buldu. Kısa süre sonra, sultanm veziri Muhaddabeddin, kendi inisiyatifiyle Moğol kabile reisi Çormahan'la bir barış antlaşması yaptı; antlaşmaya göre, Selçuklular Moğollara bağh olacak ve her yıl onlara altın ve gümüş olarak bir haraç ödeyeceklerdi.

Moğol istilası Nikaia'daki İmparator İoannes Vatatzes'i bir parça rahatlatmıştı, zira Selçuklular artık bir bağh devlete dönüşmüş ve doğu sınırından ona saldıracak halleri kalmamıştı. Vatatzes ardından 1244 yılında Latinlerle yılhk ateşkesi yenileyerek batı sınırını emniyete aldı ve aynı yıl, Germen İmparatoru II. Frederich'in kızı Constance'la evlendi. On bir veya on iki yaşındaki gelinin adı, Nikaia'da yapılan düğünde Anna olarak değiştirildi. Düğün şöleninde, saray şairi Nikolaos İrenikos'un kaleme aldığı uzun *epithalamium*, yani zifaf şiiri, kabaca şöyle tercüme edilebilir:

Güzelim servinin çevresine, sarmaşık dolanıyor zarafetle;
İmparatoriçe servi ağacıdır, İmparatorum ise sarmaşık.
İşte dünyanın geniş bahçesi, o tam ortasında uzanıyor,
Narin filizleri yumuşacık kucaklayarak bereketli ağaçları ve yeşilliği,
Ve yeşeren bu güzel yeşilliği, kendi şanıyla taçlandırıyor
Kavradığı ağaçlar büyük kentler, topraklar ve sayısı pek çok halklardır.
Güzelim servi ağacının çevresine, sarmaşık zarafetle dolanıyor,
İmparatoriçe servi ağacıdır, İmparatorum ise sarmaşık.[3]

Keyhüsrev 1246 başında öldü. Ardında bıraktığı üç küçük oğlu, üçlü yönetim halinde tahta çıktı. Bunlar, Bizansh bir papaz kızından doğan on bir yaşındaki II. İzzeddin Keykavus; Konyalı bir Türk kadının oğlu olan dokuz yaşındaki Rükneddin IV. Kılıç Arslan ile Gürcü Kraliçe Russudan'ın bir kızından doğma yedi yaşındaki II. Alaeddin Keykubad idi.

Ardından üç genç eş-sultanın danışmanlarının üstünlük çekişmesiyle, üç taraflı bir mücadele baş gösterdi. Mücadeleyi sonunda İzzeddin Keykavus'un naibi olan emir Celaleddin Karatay kazandı; Karatay 1249 Haziranı'nda Rum Sultanlığı'm üç eş-sultanın üçlü yönetimi olarak yeniden düzenledi. Bu düzenlemeye göre, kendisi *atabey* unvanıyla tahtın ardındaki gerçek güç olurken, İzzeddin Konya'daki başkentte hüküm sürecekti.

III. İoannes Vatatzes 30 Ekim 1254'te Nymphaeum'daki sarayında öldü ve 4 Kasım'da orada toprağa verildi. Döneminde "Merhametli İoannes" olarak tanınan imparator, Bizans Ortodoks Kilisesince aziz ilan edildi. Her yıl 4 Kasım'da Nymphaeum civarındaki bölgede ruhban ve halk onun anısına saygı gösterdi; bu âdet, Rumların Anadolu'dan çıkarıldığı 1923 yılına dek sürdü.

İoannes'in yerini, tahta çıktığında yaklaşık otuz üç yaşında olan II. Theodoros Laskaris aldı. Theodoros son derece kültürlü bir adamdı ve Laskaris hanedanı döneminde kültürel bir rönesansı yeşerten Nikaia İmparatorluğu'nun en ünlü âlimlerinden ikisi olan Nikephoros Blemmydes ile Georgios Akropolites'ten eğitim almıştı.

Theodoros tahta çıkmasından kısa süre sonra, taht konusunda bazı planları olduğundan kuşkulandığı bir general ve yüksek devlet görevlisi olan Mikhail Palaelogos'la çatıştı. Mikhail hıyanetle yargılanması üzerine, Konya'ya kaçtı ve 1256 yazında İzzeddin Keykavus ona sığınma tanıdı. Sultan, Mikhail'i sadece Anadolulu Bizanslılar ve başka Hıristiyanlardan oluşan bazı birliklerin komutanlığına getirdi.

Çok geçmeden, Baycu'nun Anadolu'ya yeni bir Moğol istilası başlatmış olduğunun haberi ulaştı. İzzeddin Keykavus bir Selçuklu vezirinin komutasında bir ordu topladı ve bunu Mikhail Palaeologos ile Hıristiyan askerlerden oluşan ordusuyla takviye etti.

Baycu Doğu Anadolu'ya kolayca girdi; tüm kentler kendisine hiçbir direniş göstermeden teslim oldu. Aksaray'ın güneyinde Selçuklu ordusuyla çarpıştı ve pek az bir çabayla onları tam bir bozguna uğrattı; çünkü askerlerin birçoğu Moğollardan o kadar korkuyordu ki, savaş meydanından kaçmışlardı. Selçuklu veziri öldürüldü; Mikhail Palaeologos da canını kurtarmak için kaçtı ve Nikaia'ya dönmeden evvel, Kastamonu'da bir Türkmen müttefike sığınmayı başardı.

Baycu'ya yenilmeleri Selçukluların kaderini belirledi ve sultanlık hâlâ yarım yüzyıl daha ismen devam etse de, sadece simgesel bir önemi kaldı. Türk vakanüvis Kerimüddin Mahmud, Selçuklu Rum Sultanlığını'nın yok oluşunu değerlendirirken, "mükemmellik ve refah bahçelerindeki güller yerlerini dikenlere bıraktı ve sultanlığın adalet ve güvenlik çağı sona erdi" diye yazar.[4]

Bu arada, II. Theodoros Laskaris'in 16 Ağustos 1258'de ölmesi üzerine yerine henüz yedi buçuk yaşındaki oğlu İoannes'in geçtiği Nikaia İmparatorluğu'nda da bir rejim değişikliği olmuştu. Ölümünden hemen önce Theodoros, baş nazırı Georgios Muzalon'u oğlunun naipliğine atamıştı. Fakat dokuz gün sonra, Nikaia soyluları Muzalon'u öldürüp yerine kendi liderleri olarak tanıdıkları Mikhail Palaeologos'u naip atadılar. Üç ay sonra Mikhail'e *despot* denilen hükümranlık unvanı verildi; derken aralık ayında Mikhail kendisini eş-imparator ilan etti. Ertesi yılın başlarında, patrik Arsenios VIII. Mikhail Palaelogos ile IV. İoannes Laskaris'in çifte taç giyme törenini icra etti. Önce Mikhail taç giydi, zira onun kıdemli imparator olduğu konusunda artık hiç kimsenin kafasında kuşku kalmamıştı; böylece küçük İoannes çok geçmeden eş-imparatorunun bir esiri olarak, gözden kaybolup gitti.

Ertesi yıl, Mikhail'in kardeşi İoannes Kuzey Yunanistan'daki Pelagonia'da Latin kuvvetlerinden oluşan bir orduya karşı büyük bir zafer kazandı. Kısa süre sonra Mikhail'in generali Aleksios Startegopoulos Epiros'un büyük bölümünü istila ederek, despot İoannes Dukas'ı Kephalonia'ya kaçmaya zorladı. Bizzat Mikhail de, 1260 baharında Konstantinopolis'i almaya çalıştıysa da, Galata'dan girişilen başarısız bir saldırının sonunda, imparator Baldwin'le bir yıllık bir ateşkes yaptı.

Mikhail daha sonra, Konstantinopolis'in yeniden zaptı için Ce-

nevizlerin yardımına başvurdu ve 31 Mart 1261'de, Nikaia İmparatorluğu'nun ikinci başkenti olan Nymphaeum'da onlarla bir antlaşma imzaladı. Antlaşma Cenevizlere destekleri karşılığında, özellikle güçlü donanmalarıyla Konstantinopolis'teki Latinleri koruyan Venediklere karşı geniş ticari imtiyazlar sağlıyordu. İmtiyazlar arasında, Anadolu'nun gelmiş geçmiş en önemli limanı olan Smyrna'nın denetiminin Cenevizlere bırakılması da bulunuyordu.

Çevresinde keşif yapılması amacıyla Konstantinopolis'e Aleksios Strategopoulos komutasında küçük bir kuvvet gönderdiği 1261 yazında Mikhail Yunanistan'da seferdeydi. Strategopoulos Selembria'ya (Silivri) ulaştığında, Venedik donanmasının, Latin garnizonunun büyük bölümüyle birlikte Karadeniz'de bir sefere çıktığını, bu yüzden de Konstantinopolis'in neredeyse tümüyle savunmasız olduğunu öğrendi.

Strategopoulos gecenin karanlığına sığınarak kente yaklaştı ve adamlarından bazıları, Pege Kapısı'ndaki surların altındaki gizli bir geçitten içeriye sızdılar. Kapının iç tarafındaki muhafızları gafil avlayıp, alarm verilmeden önce yoldaşlarının içeriye alınmasını sağladılar. Ertesi gün, 25 Temmuz 1262 sabahı erkenden, Latin garnizonundan kalanlarla yapılan birkaç sokak çatışmasının ardından Strategopoulos kenti teslim aldı. Altın Boynuz civarındaki kara surlarının yakınındaki Blakhernae Sarayı'nda uyumakta olan imparator II. Baldwin bu gürültülerle uyandı. Bunun üzerine limandaki bir Venedik gemisine atlayıp derhal yelken açmasını emretti.

Strategopoulos, Yunan kent halkının teşvikiyle, Altın Boynuz'daki Latin mahallesinin binalarını ateşe verdi. Venedik donanması Karadeniz'den döndüğü zaman, anonim bir vakanüvise göre, denizciler ailelerini Altın Boynuz kıyısında "tütsülenmiş arılara benzer"[5] bir halde buldular. Venediklilerin tek yapabildikleri, ailelerini gemilere bindirip yelken açmak oldu; Konstantinopolis'teki Latin işgali böylece sona erdi.

Bu müthiş haber geldiğinde Yunanistan'da olan imparator Mikhail Palaeologos derhal karargâhını söküp Konstantinopolis'e koşturdu. 14 Ağustos'ta kent surlarına vardı ve ertesi gün, Bakire'nin Göğe Kabulü Bayramı'nda Konstantinopolis'e muzaffer girişini yaptı. Geçit alayı Ayasofya'da sona erdiğinde, Mikhail patriklik tahtına kadar patrik Arsenios'a eşlik etti. Georgios Akropolites bu sahneyi şöyle betimler:

> İmparator, katedrali patriğe devretmek üzere kutsal binaya, Tanrısal Bilgelik Tapınağı'na girdi. Ve sonunda imparator orada archon'un

tüm ileri gelenleri ve bütün kalabalıkla bir araya geldi. Ardından, patriğin koluna giren imparator, "Artık tahtını al, Ey Efendi, ve çoktandır yoksun kaldığının tadını çıkar."[6]

Sonra, elli yedi yıl süren bir sürgünün ardından Bizans'ın Bosphoros'taki kadim başkentine dönmesini kutlayan bir şükran ayini yapıldı.

14

Osmanoğulları

VIII. Mikhail Palaiologos, Konstantinopolis'e muzafferane dönüşünü yaptıktan sonra, imparatoriçe olan karısı Theodora ile birlikte, Ayasofya'da bir kez daha taç giydi. Aynı zamanda iki yaşındaki oğulları Andronikos da, tahtın veliahtı olarak eş-imparator yapıldı.

Meşru imparator olan on bir yaşındaki IV. İoannes Laskaris törende hazır bulunmadı, zira Mikhail onu Nikaia'da bırakmıştı. Birkaç ay sonra Mikhail, İoannes'in gözlerini kör ettirip Nikomedeia Körfezi'ndeki Dakibyze Kalesi'nde hapsettirdi; dönemin hiçbir vakanüvisinin bir daha ondan söz etmeyişine bakılırsa, orada ölmüş olsa gerektir.

Mikhail'in Konstantinopolis'i yeniden zapt ettikten sonra ilk işi, Latinler tarafından yıkıntı halinde bırakılan ve eski sakinlerinin çoğu tarafından terk edilen kenti yeniden imar edip nüfuslandırmak oldu.

Tekrar kurulan Bizans İmparatorluğu'nun, İustinianos çağındaki halinden geriye kalanı pek küçüktü ve Konstantinopolis'i imar etmeye yönelik muazzam çaba devleti neredeyse iflas durumuna getirdi. Bu sonunda Mikhail'in bir tasarruf önlemi olarak Bizans silahlı kuvvetlerini ve ticaret donanmasını küçülterek, imparatorluğun deniz ticaretini Ceneviz gemileri aracılığıyla yürütmeye karar vermesine yol açtı. Cenevizlere Konstantinopolis'te, Altın Boynuz'un Galata yakasında toprak tahsis edildi. Cenevizler burada, her yıl Cenova'dan gönderilen bir *podesta* yönetiminde özerk bir kent devleti kurdular. Cenevizlere kentlerini tahkim etmeleri yasaklanmıştı, ama onlar bunu yine de yaparak, tepe üzerindeki Galata Kulesi olarak bilinen devasa bir kale burcundan Altın Boynuz'a ve Bosphoros'a doğru alçalan savunma surları inşa ettiler.

Mikhail 11 Aralık 1282'de, Trakya'da bir seferdeyken öldü. Yerini, yirmi bir yıldır eş-imparator olup artık yirmi üç yaşına gelmiş oğlu II. Andronikos aldı. Andronikos on üç yaşındayken Macar prensesi Anna'yla evlenmişti ve çiftin Mikhail ve Konstantinos adında iki oğulları olmuştu. Andronikos'un 21 Mayıs 1294'te IX. Mikhail unvanıyla taç giydirdiği büyük oğlu, 1320'deki ölümüne dek babasma eş-imparatorluk yaptı. Mikhail eş-imparator oluşunun ertesi yılı Ermenistan prensesi Rita'yla evlenmişti; bu evlilikle Rita'nın adı Maria yapılmıştı. Maria, Mikhail'e iki oğul ve iki kız evlat doğurdu; en büyük oğlan, büyükbabası II. Andronikos'un ölümü üzerine 1328'de tek başına imparator olacak müstakbel III. Andronikos'tu.

II. İzzeddin Keykavus'un en büyük oğlu II. Giyaseddin Mesut, 1305'te Kayseri'de öldürüldü. O zamana gelindiğinde, Rum Sultanlığı Moğolların kukla devleti olarak bile varlığını yitirdiğinden, Mesut'un Selçuklu sultanlarının sonuncusu olduğu anlaşılıyor.

Moğol işgali büyük bölümü itibarıyla Anadolu'nun doğu ve batı kesimleriyle kısıtlı kalıp, Bizans İmparatorluğu'nun bir dizi Türkmen beyliğiyle sınırdaş olduğu Batı Anadolu'yu pek etkilememişti. Bu beyliklerden en küçük ve önemsiz olanı, gazi unvanıyla anılan Osman Bey'in halkı anlamına gelen Osmanlılar idi. Osman Gazi, Oğuz Türklerinden bir aşiretin lideri olan Ertuğrul'un oğluydu; bu aşiret XIII. yüzyılın sonunda Selçuklu sultanının bağlı beyliği olarak, Bizans kentleri Nikomedeia, Nikaia ve Prusa'nın hemen yakınlarında, Bithynia (Bitinya) tepelerinde küçük bir kasaba olan Söğüt civarına yerleşmişti.

Kendi çağında Osman Gazi'ye yapılmış tek atıf, II. Andronikos Palaiologos döneminde (h. 1282-1328) yazan ve "dertler dört bir yandan imparatoru sıkıştırıyordu"[1] diye anlatan Bizans tarihçisi Georgios Pakhymeres'e aittir. Pakhyemeres, Osman'dan ilk olarak Andronikos'un 1302 baharında Türklere karşı başlattığı taarruz bağlamında söz eder. Bizans ordusundan, Muzalon adlı bir komutanın önderliğinde yaklaşık 2.000 kişllik bir kuvvet, Pakyhmeres'in adının Atman olduğunu belirttiği, aslında Osman olan bir gazi, yani "din savaşçısı"nın komutasındaki 5.000 Türk savaşçısından oluşan bir kuvvetle püskürtülmüştü. Pakhymeres'e göre, bu başarısı "Maiandros bölgesinden"[2] ve Paphlagonia'dan başka Türk savaşçılarını da Osman Gazi'ye katılmaya ikna etti.

Bu takviyelerle birlikte, Osman 1302'de Muzalon'u Nikomedeia'daki Bapheus'ta [Yalova yakınları] göğüs göğüse yapılan bir muharebede mağlup etti. Hemen sonra Osman, Türkçe adı Bile-

cik olan Bizans kenti Belakoma'yı olduğu gibi, topladığı ganimetleri depolamakta kullanmak üzere, diğer hisarları da zapt etti.

Pakhymeres, Bapheus'taki zaferinden sonra Osman'ın kuvvetlerinin Nikomedeia civarındaki kırsal kesimi "farklı taraflardan gelen, kendilerini durduracak herhangi birinin apaçık yokluğundan kaynaklanan, çoğunlukla bölgede kolay çapulculuk imkânı gören eşgüdümsüz saldırılara" maruz bıraktığını söyler: "Bazılarının sakinleri esir alınıp, diğerleri kılıçtan geçirilirken, bazı kentler de terk edildi."[3]

Bithynia'daki Bizans kentlerinden sadece müstahkem olanları Türk saldırıları karşısında direnebiliyordu. Pakhymeres, Osman'ın Nikaia'da "üzüm bağlarını sökmek, ekinleri yakmakla başlayıp sonunda... hisara saldırmak" şeklinde bir strateji izlediğini anlatır.[4] Fakat Nikaia'nın surları, tıpkı Prusa ile Marmara'nın Asya kıyısında bir kent olan Pegaia'nınkiler gibi, Türklere karşı dayanacak kadar sağlamdı. Pakhymeres, Pegaia halkının Osmanlı kuşatması sırasında uğradığı güçlükleri şöyle aktarır: "Çevre halkın tamamı kentin surları içinde toplandı. Kılıçtan kaçmayı başaranlar kıtlık dehşetiyle yüz yüze geldi ve bu kötü koşullar bir veba salgınına yol açtı."[5]

O döneme gelindiğinde Türkler artık Çanakkale Boğazı'ndan Avrupa'ya geçmişlerdi. Bunlardan bir grup, Sırp Kralı Stepan Milutin'in paralı askeri olmuşlardı. Halil adında bir reisin önderliğinde bir başka grup Trakya'nın dört bucağında kırsal kesimi yağmalamış, Konstantinopolis ile Thessalonike arasındaki kara iletişimini olanaksız hale getirmişlerdi. Andronikos, Sırpları ve Cenevizleri yardıma çağırdıktan sonra, nihayet 1312'de Halil ve adamlarını Gelibolu Yarımadası'nda tuzağa düşürmeyi başarıp son adama varıncaya değin kılıçtan geçirdiler.

Osman Gazi 1324'te öldü ve yerine, bir kitabede yapılan göndermeden anlaşıldığı üzere, sultan unvanı taşıyan ilk Osmanlı hükümdarı olan oğlu Orhan Gazi geçti. Orhan tahta çıkışından iki yıl sonra, Türklerin Bursa olarak andıkları Prusa'yı zapt etti ve başkenti yaptı. Daha sonra, babası Osman Gazi'nin başlatmış olduğu Nikaia kuşatmasını yeniledi.

Mayıs 1328'de tahta çıkan III. Andronikos Palaiologos ertesi yılın baharında Nikaia'yı rahatlatmak için bir sefere çıktı. Baş nazırı İoannes Kantakuzenos'un eşlik ettiği imparator, 4.000 ila 5.000 savaş gazisinden oluşan bir kuvvetle, Bosphoros'tan Khrysopolis'e (Üsküdar) geçip oradan Nikomedeia Körfezi kıyısı boyunca yürüyüşe geçti. Fakat, Pelekanon'da yapılan ve bizzat Andro-

nikos'un bacağından yaralandığı bir muharebede Orhan'ın kuvvetlerince mağlup edildiler. Andronikos güvenliği için Konstantinopolis'e getirildi; yenilmiş Bizans ordusu eve doğru yürürken Türklerin saldırılarını savuşturma işi de Kantakuzenos'a kaldı.

Dolayısıyla Nikaia'ya yardım ulaştırılamadı ve kent 1 Mart 1331'de Orhan'ın kuvvetlerince zapt edildi. Türklerin İznik adım verdiği Nikaia'nın düşüşünden sonra, Orhan bu kez Nikomedeia'yı kuşattı. Andronikos, Bithynia'ya başka taarruzlar yapmasını önlemek üzere yüklü bir tutar karşılığında Orhan'la ateşkes antlaşması yaptı. Fakat Orhan sonunda ateşkesi bozdu ve Türklerin İzmit olarak adlandırdıkları Nikomedeia'yı tekrar kuşattı. Nikephoros Gregoras kentin düşüşünü, 1337 yılına ilişkin anlatısında kaydeder: "İmparator başka şeylerle meşgulken, düşmanın inatçı kuşatması yüzünden büyük bir kıtlığa uğrayan Bithynia'nın baş şehri Nikomedeia ele geçirildi."[6]

Orhan o döneme gelindiğinde güneydeki Karesi Beyliği'ni de topraklarına katmış olduğundan, Nikomedeia'yla birlikte Bithynia'daki Osmanlı fethi tamamlanmış oldu; artık Osmanlılar Bosphoros, Marmara Denizi ve Çanakkale'nin doğusunda, Anadolu'nun en batısının denetimini ele geçirmişlerdi.

III. Andronikos 15 Haziran 1341'de ölünce, dokuz yaşındaki oğlu V. İoannes Palaiologos taç giydi. İoannes Kantakuzenos naipliğe atandı ve aynı yıl içinde yandaşları onu imparator ilan etti. Bu, 8 Şubat 1347'ye dek süren bir içsavaşa yol açtı; o tarihte, Kantakuzenos da VI. İoannes unvanıyla taç giydi ve kıdemli imparator olarak V. İoannes'le eş-imparator yapıldı.

Konstantinopolis veba salgınına uğradığında Kantakuzenos'un hükümranlığı henüz başlamıştı; veba kentte ilk olarak Kırım'dan gelen Ceneviz gemilerinde baş gösterdi. Ertesi yıl, vebanın en kötü döneminin bittiği zamana gelindiğinde, Konstantinopolis'in nüfusunun üçte biri yok olmuştu.

Bu arada Orhan 1346'da İoannes Kantakuzenos'la bir barış antlaşması imzaladı. Kantakuzenos antlaşmayı, kızı Theodora'yı Orhan'la evlendirerek sağlamlaştırdı. Orhan prensesle, Marmara'nın Avrupa kıyısında, Konstantinopolis'in 65 kilometre kadar batısında, Trakya'da bulunan Selymbria'da yapılan bir düğünle evlendi. Kantakuzenos eş-imparator olarak 10 Aralık 1354'e kadar hüküm sürdü; o tarihte V. İoannes'in taraftarlarınca devrilmesi üzerine bir manastıra çekilip keşiş oldu ve Osmanlı Türklerinin yükselişi döneminde Bizans İmparatorluğu tarihinin en önemli kaynaklarından biri olan *Historia*'sını yazdı.

Kantakuzenos, hükümranlığı boyunca Orhan'la yaptığı ittifaka saygı gösterdi. O dönemde, Orhan da Trakya'daki seferlerinde çarpışması için, oğlu Süleyman'ı Türk askerleriyle birlikte üç kez Kantakuzenos'un yardımına gönderdi. Bu seferlerin 1352'deki üçüncüsünde, Süleyman, Çanakkale'deki Tzympe kalesini işgal etti ve 1.000 altın ödemeye söz verinceye değin Kantakuzenos'a geri vermeye yanaşmadı. İmparator parayı ödedi ve Süleyman kaleyi ona teslim etmeye hazırlandı. Ancak ardından 2 Mart 1354'te bir deprem, Çanakkale'nin Avrupa yakasındaki Gallipoli'nin surlarını ve sakinlerinin terk ettiği diğer kentleri tahrip ettiği zaman durum değişti. Süleyman askerleriyle bu kentleri işgal etmek için bu felaketten yararlandı, ayrıca bu süre içinde Gallipoli'nin surlarını da onarttı.

Deprem ve sonrasına ilişkin Floransa'dan bir anlatı, Türklerin "kendi halklarından büyük bir ordu topladıklarını ve Konstantinopolis'i kuşatma altına aldıklarını", fakat zapt etmeyi başaramamaları üzerine, "kasabalara saldırıp kırsal kesimi yağmaladıklarını"[7] söyler. Kantakuzenos Gallipoli ve diğer kentlerin iadesini talep etti. Fakat Süleyman bunları zorla fethetmediği, sadece tümüyle terk edilmiş harabelerini işgal ettiği konusunda ısrarlıydı. Böylelikle Osmanlılar Avrupa'daki ilk daimi köprübaşını ele geçirmiş oldular; Orhan burayı Trakya'da yeni fetihleri için üs olarak kullanacaktı.

Kantakuzenos'un *Historia*'sındaki bir notun kanıtladığı üzere, Orhan ayrıca topraklarını doğuya, Anadolu'nun içlerine doğru genişletmeyi de başardı. Bu notta, 1354 yazında Süleyman'ın Eretna beyliğine ait olan Ankyra'yı (Ankara) zapt ettiği belirtilir; böylelikle gelecekte modern Türk Cumhuriyeti'nin başkenti olacak bu kent de Osmanlı toprağına eklenmiş oldu. Bir Türkçe kaynak, Süleyman'ın Trakya'daki Malkara, İpsala ve Vize kasabalarını ele geçirdiğini söyler. Bu olay, Süleyman'ın avlanırken atından düşüp öldüğü 1357 yazından önce olsa gerektir.

Orhan Gazi 1362'de öldü ve Trakya'da seferde olan oğlu Murad yerine geçti. 1360'larda bir tarihte, Murad Bizans kenti Adrianopolis'i ele geçirdi; şehir kısa süre sonra Bursa'nın yerini alarak, Edirne adıyla Osmanlı başkenti yapıldı. Murad Edirne'yi Balkanlar'ın daha da içlerine yaptığı seferlerde üs olarak kullandı ve bunu izleyen yirmi yıl boyunca, akınları onu Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, Arnavutluk, Sırbistan, Bosna ve Eflâk'a kadar götürdü. Aynı zamanda orduları Osmanlı topraklarını Anadolu'nun doğusuna ve güneyine doğru da genişleterek, Germi-

yan, Hamidi ve Teke beyliklerini fetlıetti; bu sonuncu fetih Akdeniz'deki Antalya limanını da içeriyordu.

Bu arada İoannes papadan yardım istemek için İtalya'ya gitmişti. Konstantinopolis'i, IV. Andronikos unvanıyla eş-imparator olarak taç giyen en büyük oğluna emanet etmiş, ikinci oğlu Manuel'i de Thessalonike komutanlığına atamıştı. İoannes, 21 Ekim 1367'de Roma'da görüştüğü Papa V. Urbanus'la, Bizans ve Roma kiliselerini papalığa bağlı olarak birleştirmekte anlaştı. Ardından, Urbanus Batı Avrupa'nın prenslerine bir genel çağrı göndererek, İoannes'in artık bir Roma Katoliği olduğunu ve yardımı hak ettiğini bildirdi.

Venediklilere borçlu olduğu büyük meblağı ödeyememesi nedeniyle bir süre Venedik'te alıkonulmasının ardından, İoannes sonunda Ekim 1371'de Konstantinopolis'e döndü. Dönüşünden bir yıl sonra Murad'la, sultana biat ettiğini gösteren bir antlaşmayı imzaladı. İoannes 1373 başmda, sultanın bağlı olarak bir seferde savaşmak üzere Anadolu'da, Murad'ın karargâhındaydı. Bu, papanın imparatora, artık bir Katolik olsa bile, kâfirle "günahkâr bir ittifak"[8] yaparak küçüldüğünü söylemesine yol açtı.

İoannes sefere çıktığında, bir kez daha naibi olarak Andronikos'u bırakarak Konstantinopolis'ten ayrıldı. Andronikos, bu fırsatı Mayıs 1374'te babasına karşı ayaklanmak için kullandı, fakat İoannes döndüğü zaman ayaklanmayı çabucak bastırdı. Bu, V. İoannes'in 16 Şubat 1391'deki ölümüne dek süren bir dizi iç savaşın ilkiydi; o döneme gelindiğinde Andronikos da ölmüştü. IV. Andronikos'un oğlu ve vârisi VII. İoannes, büyükbabası V. İoannes'in oğlu ve veliahdı II. Manuel'in kendisini zorla çıkartmasına değin Konstantinopolis'i altı ay elinde tuttu. Bunun üzerine, 1391 sonlarında Manuel tek başına imparator oldu.

Bu arada Murad'ın ordusu 1387'de dört yıllık bir kuşatmanın sonunda Thessalonike'yi zapt etti; Osmanlılar bu tarihte Makedonya'nın güneyinin denetimini tamamen ele geçirmiş durumdaydılar. Murad'm 1385'te Niş'i ele geçirmesi, onu Sırp prensi Lazar ile çatışmaya soktuğunda, Lazar Türklere karşı bir Sırp-Kosova-Bosna ittifakı kurdu. Dört yıl sonra Murad Sırbistan'ı bir kez daha istila ettiğinde karşısında Lazar'ı ve Bosna kralı Trvtko da dahil müttefiklerini buldu.

İki ordu 15 Haziran 1389'da Priştina yakınlarındaki Kosovo Polye'de, "Karakuşlar Meydanı"nda muharebeye girişti; dört saatlik çarpışmanın sonunda Türkler Hıristiyan müttefiklere karşı zafer kazandı. Muharebenin en şiddetli anında Murad teslim olu-

yormuş gibi yapan bir Sırp soylusu tarafından öldürüldü. Lazar, Murad'ın oğlu Bayezid tarafından yakalandı ve kafası kesildi; Bayezid ardından Sırbistan soylularının büyük bölümünün de aralarında bulunduğu diğer tüm Hıristiyan esirleri kılıçtan geçirdi. Sırbistan bu felaketten sonra bir daha asla toparlanamadı ve artık Balkanlar'da sıkıca tutunmuş olan Osmanlılara bağlı bir prenslik haline geldi.

Çok geçmeden Bayezid tahta çıkmak için öz kardeşi Yakub'u öldürdü; bu, Osmanlı tarihinde kardeş katlinin ilk örneğiydi. Bayezid hem Avrupa hem de topraklarının Anadolu'nun içlerine dek genişlettiği Asya'da ordusunu hızla hareket ettirmedeki becerisinden dolayı "Yıldırım" olarak anılmaya başlandı.

Bayezid'in ordusu, yeniçeri olarak adlandırılan seçkin bir piyade birliği içeriyordu. Bu birlikler ilk olarak Sultan Murad tarafından Balkan seferlerinde aldığı savaş esirlerinden teşkil edilmişti. Bayezid Yeniçeri Ocağı'nı kurumsallaştırdı: Buna göre önce sadece Balkanlardan, sonra da Anadolu'dan Hıristiyan çocuklar devşirme denilen bir sistemle dönemsel olarak toplanacaktı. Devşirilen çocuklar Müslüman yapılıyor ve ardından orduda hizmet için eğitiliyorlardı. En yeteneklileri orduda ve Osmanlı yönetiminde, veziriazamlık da dahil en yüksek makamlara kadar yükseliyorlardı. Sadece padişaha sadık olmak üzere eğitiliyorlar ve evlenmelerine izin verilmediğinden, Yeniçeri Ocağı dışında özel bir hayatları olmuyordu. Böylelikle yoğun bir *esprit de corps* geliştirdiler ve Osmanlı silahlı kuvvetleri içinde gelmiş geçmiş en etkili birim oldular.

Bayezid 1389 sonunda Saruhan ve Aydın beyliklerine karşı bir sefere çıkıp her ikisine de boyun eğdirdi. Bu seferin en önemli sonucu, Bayezid'in Smyrna'yı [İzmir] zapt etmesi oldu; bu fetih, henüz bu kentin ticari ve askeri potansiyelinden yararlanabilecek durumda olmamalarına karşın Osmanlılara Ege'de bir liman kazandırdı.

VIII. Mikhail Palailogos'tan Smyrna'nın denetimini almış olan Cenevizler, 1328'de Aydın'ın Türkmen emirliğinin hükümdarı Mehmed'in oğlu Umur Bey tarafından kuşatmaya alındılar. Umur, Smyrna limanını koruyan Aziz Petrus Kalesini zapt etti, fakat Cenevizlerin garnizonunun bulunduğu ve Yunan kent halkının elinde tutmayı sürdürdüğü Pagos Dağı üzerindeki akropolisi ele geçirmeyi başaramadı. Sonra 1344'te Papa VI. Clemens Smyrna'yı, o dönemde Aydın beyi olarak babasının yerini almış olan Umur Bey'in elinden kurtarmak için bir Haçlı seferi başlattı. Khios'un

eski Ceneviz hâkimi Martino Zaccharia komutasındaki Haçli donanması, Aziz Petrus Kalesi'ni geri aldı ve Umur Bey dört yıl sonra kaleyi yeniden zapt etmeye çalışırken öldürüldü. Cenevizler bundan sonra 1374'e kadar Smyrna'ya tek başlarına egemen oldular; o tarihte Papa XI. Gregorius Aziz Petrus Kalesi muhafızlığını Rodos Adası'ndaki Saint Jean Şövalyeleri'ne verdi. Şövalyeler kaleyi, Bayezid'in kenti zapt ettiği 1389 yılına dek ellerinde tuttular.

Bayezid Mayıs 1394'te, Konstantinopolis'in Karadeniz'le bağlantısını kesmek üzere Bosphoros'un Asya yakasında, bugün Anadolu Hisarı denilen mevkiye bir hisar yaptırarak, kenti muhasaraya aldı. Kuşatma sürerken, Bayezid ordusunun başında Eflâk'a giderek, 1395'te Tuna üzerindeki Nikopolis [Niğbolu] kalesini zapt etti.

Macar Krah Sigismund Türklere karşı Haçh seferi çağrısı yapınca, Temmuz 1396'da yaklaşık 100.000 kişilik bir ordu onun komutasında Buda'da toplandı.

Hıristiyan ordu, Macaristan, Eflâk, Almanya, Polonya, İtalya, İspanya ve İngiltere'den gelen birliklerden oluşurken, donanmasına da Cenova, Venedik ve Rodos'un Saint Jean şövalyeleri gemileriyle katkı yapmışlardı. Sigismund ordusunu Tuna'dan aşağıya Nikopolise'e doğru ilerleterek Türk işgalindeki kaleyi kuşattı. İki gün sonra Bayezid 200.000 kişilik bir orduyla yetişti ve 25 Eylül 1396'da Haçlıları Nikopolis'te yendi; Sigismund kaçmayı başarsa da, Bayezid Hıristiyan esirlerin birçoğunu kılıçtan geçirtti.

Bayezid bundan sonra Konstantinopolis kuşatmasını yeniledi; burada Bizans garnizonu, Fransa kralı VI. Charles'm, Nikopolis'ten sağ kurtulan Mareşal Boucicaut'nun komutasında gönderdiği 1.200 askerlik bir kuvvetle takviye edilmişti. Mareşal, kuvvetinin çok küçük olduğunu fark edip, imparator Manuel'i kendisiyle birlikte Fransa'ya gitmeye ve durumunu Kral Charles'a bizzat anlatmaya ikna etti. Manuel İngiltere'ye gitti; 21 Aralık 1400'de kendisini "Doğu'nun büyük bir Hıristiyan hükümdarı" olarak çok sıcak karşılayan Kral IV. Henry'nin eşliğinde Londra'ya girdi.[9] Ne ki, söz verilen yardım hiçbir zaman gerçekleşmedi ve Manuel 1403 başlarında Konstantinopolis'e eli boş döndü.

Zaten o geldiğinde durum tümüyle değişmişti; zira bir önceki bahar Bayezid kuşatmayı kaldırmış ve askerleriyle, Timurlenk'in önderliğindeki bir Moğol ordusunun istila ettiği Anadolu'ya koşmuştu. İki ordu 28 Temmuz 1402'de Ankara yakınlarında muharebeye tutuştu; Moğollar, birçoğu daha çarpışmanın en başında

kaçan Türkleri bozguna uğrattı. Bayezid'in kendisi esir düştü ve çok geçmeden esarette öldü; genel kanıya göre, Timurlenk tarafından bir kafese kapatılmıştı.

Bayezid'in beş oğlu da –Süleyman, Mustafa, Musa, İsa ve Mehmed– muharebede çarpışmıştı. Mustafa ve Musa sonradan Timurlenk tarafmdan serbest bırakıldıysalar da, Düzmece Mustafa diye biri çıkıp tahtta hak iddia ettiğinde, gerçek Mustafa hâlâ esirdi.

Bu arada Timurlenk fetihlerini sürdürdü ve Bursa, Konya, Tire, Efes, İzmir ve Foça'yı yağmalayarak halkını kılıçtan geçirdi. Anonim bir Bizans kaynağı, İzmir'deki katliamdan sonra Timurlenk'in "kafaları toplatıp bunlardan iki kule yaptırdığını ve uzaktan büyük bir zevkle bunları seyrettiğini" yazar.[10] Ardından 1403 yazında Timurlenk, boyun eğdirdiği yerlerden haraçları alarak, bir daha dönmemek üzere Anadolu'dan ayrıldı. 1404'te Semerkant'a giderken Anadolu'dan geçen Aragonlu diplomat Ruy Gonzales de Clavijo, Timurlenk'in akın yaptığı her yerde dehşet yaratmak amacıyla dizdirdiği insan kafatası yığınları gördüğünü kaydeder.

Osmanlı devleti, Ankara'daki felaket sonucunda yıkılmanın eşiğine geldi. Timurlenk zaferinden sonra Osmanlılara tabi olan Anadolu'daki beylikleri canlandırıp, İzmir'i Umur Bey'in torunu Cüneyd Bey'e verirken, Balkanlar'da Bayezid'in vassalları olmuş Hıristiyan hükümdarlar da bağımsızlıklarını kazandılar.

Bunu izleyen on bir yıl, Bayezid'in hayatta kalan oğulları, bir yandan Türk ve Hıristiyan hasımlarıyla çarpışırken bir yandan da taht uğruna birbirleriyle dövüştüğünden, tam bir kargaşa dönemi oldu. Mücadele, Bayezid'in en küçük oğlu Mehmed'in 5 Temmuz 1413'te ağabeyi Musa'yı Bulgaristan'da yaptıkları bir savaşta mağlup ettiği zaman sona erdi; Süleyman ve İsa bu taht savaşında daha önce can vermişlerdi zaten.

Mehmed, Anadolu ve Balkanlar'da Osmanlı hâkimiyetini yeniden kurmak için neredeyse tamamını savaşla geçirdiği sekiz yıl boyunca hüküm sürdü. Osmanlı İmparatorluğu'nun tek padişahı olmasının ertesi yılı, İzmir'i Aydm emiri Cüneyd Bey'den aldı. Mehmed'in son seferi, 1421'de Tuna'nın karşı kıyısında Eflâk'a yaptığı bir akın oldu; attan düşmesi sonucu kısa bir süre sonra hayatını kaybetti. Yerini oğlu II. Murad aldı; henüz on yedisinde olmasına karşın, babasının taht savaşları sırasında en azından iki muharebede dövüştüğünden tecrübeli bir savaşçı olup çıkmıştı.

Murad hükümdarlığının başlangıcında, taht kavgası nedeniyle çıkan art arda iki muharebeye girmek zorunda kaldı; bunların ilki

Düzmece Mustafa'ya, diğeri yine Mustafa adını taşıyan kendi kardeşine karşıydı. Her ikisini mağlup edip öldürdü. Taht rakiplerinin her ikisini de imparator II. Manuel desteklemişti; bu yüzden Murad onları bertaraf eder etmez, imparatordan intikamını alma peşine düşerek 20 Haziran 1422'de Konstantinopolis'i kuşattı. Fakat Bizans başkentinin istihkâmları onun yarıp geçemeyeceği kadar güçlü olduğundan, yaz sonunda kuşatmayı kaldırıp çekilmeye karar verdi.

Manuel kuşatma sırasında ciddi bir inme geçirince, oğlu İoannes naip yapıldı. Manuel'in 21 Temmuz 1425'teki ölümü üzerine, oğlu VIII. İoannes olarak taç giydi. Vakanüvis Georgios Sphrantzes, Manuel'in cenazesine "başka hiçbir imparatorun cenazesinde bulunmayan bir kalabalığın iştirak ettiğinden ve ağlayıp sızladığından" bahseder.[11]

Murad'ın iki taht savaşı ona hem Anadolu hem Avrupa'da toprak kaybma mal olmuştu; şimdi artık bu kayıplarını telafi etmek için harekete geçmesine sıra gelmişti. 1423'te Karadeniz'deki Sinop emiri İsfendiyaroğlu Beyliği'ne karşı sefere çıktı, onu bir Osmanlı vassalı konumuna dönmeye ve ele geçirdiği toprakları geri vermeye zorladı. Hemen ardından Avrupa'ya dönen Murad, Eflâk hükümdarı II. Vlad Drakul'a savaş açtı ve onu da Osmanlı devletine tabi olmak ve el koyduğu toprakları geri vermek zorunda bıraktı.

Murad bunun ardmdan, amcası Süleyman'm 1403'te Bizanslılara kaybettiği Thessalonike'yi yeniden zapt etmek için harekete geçti; Bizanslılar savunmayı başaramadıkları kenti yirmi yılın ardından Venediklilere kaptırmışlardı. Murad Thessalonike'yi kuşattığı zaman, Venedikliler Aydın Beyi Cüneyd'le bir ittifak yaptılar ve başta 1422'de yeniden zapt edeceği İzmir olmak üzere, Osmanlılara kaybettiği topraklarını geri alma çabasmda onu desteklemeye başladılar. Murad'm Cüneyd'e karşı gönderdiği komutanı Hamza, Nisan 1425'te onu mağlup edip öldürerek İzmir'i tekrar Osmanlı İmparatorluğu'na kattı ve Aydm Beyliği'ni sona erdirdi. Hamza istilasma devam edip Menteşe Beyliği'ni ele geçirdi ve aynı yıl, bu beylik de fethedilip sona erdirildi. Bunu izleyen beş yıl boyunca Murad, Karadeniz kıyısmdaki Canik'i alıp Germiyan Beyliği'ni ilhak etmenin yanı sıra bir dizi asi Türkmen aşiretini bastırarak Anadolu'daki topraklarını daha da büyüttü.

Ardından Murad dikkatini Thessalonike'ye çevirerek, nihai bir taarruzda bizzat komuta ettiği ordusuyla kenti 29 Mart 1430'da ele geçirdi; ardından sakinlerinin 7.000 kadarı esir alındı. Bu-

nun üzerine VIII. İoannes Batı'nın yardımına başvurdu ve Papa V. Martinus'a, dört yüzyıldır kopmuş Bizans ve Latin kiliselerini uzlaştırmak için bir konsil toplamayı önerdi.

Bu girişim, Bizans heyetine VIII. İoannes ile Konstantinopolis Patriği II. Joseph'in başkanlık ettiği Ferrara-Floransa Konsili'nin toplanmasıyla sonuçlandı. Nihayet 5 Temmuz 1439'da Bizans ve Latin kiliselerini Papa IV. Eugenius'un himayesi altında birleşmesi kararı almdığında, papa Konstantinopolis'i Türklerden kurtarmak için Haçlı seferi çağrısında bulundu. Fakat Konstantinopolis'te halk ve ruhban, bu birleşmeye kesinlikle karşı olduğundan, Bizans İmparatorluğu ölümcül düşmanıyla son bir hesaplaşmaya hazırlanırken, derin bir bölünme içine düştü.

1439 yazında, Murad'ın ordusu Arnavutluk'u istila etmeden önce Kuzeybatı Yunanistan'daki İoannina'yı (Yanya) zapt ederken, donanması da İon adalarına saldırdı. Bunu izleyen üç yılda Murad Arnavutluk'un büyük bölümünü fethettiği gibi, sonraki iki yılda da, 1438'de başladığı Macaristan istilasına bir girizgâh olarak Sırbistan ve Bosna'ya da seferler yaptı. Türk vakanüvis Âşıkpaşazade'ye göre, Nisan 1440'ta Belgrad'ı kuşatan padişah, "Belgrad'ın Macaristan'a açılan kapı olduğunu biliyordu ve bu kapıyı aralamaya kararlıydı."[12] Fakat Âşıkpaşazade'nin belirttiği gibi, "Müslüman ordusundan birçok asker ve komutan öldürüldüğü" için, Murad o yılın ekiminde kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı.[13]

Ertesi yıl Murad, komutanı Mezid Bey'i Transilvanya'ya (Erdel) sefere gönderdi. Fakat istila, Mezid'i öldürüp kuvvetlerini bozguna uğratan Transilvanya prensi (*voyvoda*) Janos Hunyadi komutasında bir orduyla durduruldu. Murad intikam almaya karar verdi ve Hunyadi'ye karşı gönderdiği ikinci bir ordu da 1442 Eylülü'nde Eflâk'ta yenilgiye uğradı.

Hunyadi'nin zaferleri Avrupa'nın Hıristiyan hükümdarlarını Osmanlı karşıtı bir ittifak kurmaya teşvik etti. 1 Ocak 1443'te Papa IV. Eugenius Türklere karşı bir Haçlı seferi çağrısında bulundu; Burgonya, Polonya, Macaristan, Eflâk ve Venedik hükümdarları Murad'a karşı Papalık'la güçlerini birleştirdi. Murad o kışı Orta Anadolu'da Karamanlı İbrahim Bey'in başlattığı bir ayaklanmayı bastırmakla uğraştı.

Murad, seferleri arasında genellikle Edirne'deki başkentine dönse de, aynı zamanda eski başkent Bursa'da da kalıyordu; 1424-1426 arasında Bursa'da Muradiye adlı bir selatin cami külliyesi yaptırdı. On yıl sonra, yeni başkentine aynı adlı bir selatin camiin yanı sıra, hareminin yaşadığı Edirne Sarayı'nı da yaptır-

dı. Saray, kenti neredeyse çember halinde saran iki ırmaktan biri olan Tunca'daki bir ada üzerinde bir dizi köşkten oluşuyordu.

Murad 1443 yazında, Janos Hunyadi ile Polonya ve Macaristan Kralı Ladislav komutasında bir Hıristiyan ordusunun Tuna'yı geçtiği ve güneydoğuya yönelerek Osmanlı topraklarına gelmek üzere olduğu haberini aldı. Murad derhal seferberlik durumuna geçti ve Aralık 1443'te, ardında Anadolu'dan askerlerin gelişini bekleyecek veziriazamı Halil Çandarh'ya oğlu Mehmed'i bırakarak, Haçlılarla savaşmaya gitti. Haçlılar 1443-1444 kışında Sofya ve Niş arasında, her iki tarafın da ağır kayıplar verdiği muharebelerde Osmanlıları iki kez mağlup etti; ardından Hunyadi ve Ladislav askerlerini Buda'ya (Budin) geri götürürken, Murad da Edirne'ye döndü.

Karamanlı İbrahim Bey'in yeni bir isyanıyla yüz yüze gelen Murad, Ladislav'la barış müzakerelerine girmeye karar verdi ve 12 Haziran 1444'te, Edirne'de padişah ile kralın elçileri arasmda on yıllık bir ateşkes antlaşması imzalandı. O yılın 1 Ağustosu civarında Macaristan'daki Szeged'de bizzat kral da antlaşmaya imza koydu. Bu, Murad'ı Anadolu'daki isyanla baş etme fırsatı sağladı ve on iki yaşındaki oğlu Mehmed'i, veziriazamı Çandarlı Halil Paşa'nın rehberliğinde naipliğini yapması için bıraktıktan sonra, İbrahim Bey'in hakkından gelmek üzere yeniçerileriyle Anadolu'ya gitti. İbrahim derhal teslim oldu ve padişaha biatım yenilemeyi kabul etti.

İbrahim'in teslim olmasından sonra, Murad hemen Edirne'ye dönmeyip Bursa'ya gitti ve oğlu Alaeddin Ali'nin defnedildiği türbenin de bulunduğu Muradiye'yi ziyaret etti. Çok geçmemişti ki, Murad 1 Eylül 1444'te, bütün saray halkım şaşırtan bir karar vererek, oğlu Şehzade Mehmed lehine tahttan çekildiğini ilan etti: "Her şeyimi –tacımı, tahtımı– bundan böyle sultanınız olarak kabul edeceğiniz oğluma bırakıyorum."[14]

Babasının naibi olarak hizmet ettiği sırada genç şehzadenin olgunluktan ne kadar uzak olduğunu gören Halil Paşa başta olmak üzere, Murad'ın vezirleri onu kararından caydırmaya çalıştılar. Fakat Murad kararlıydı ve arkasında Halil Paşa'mn yönlendirmesiyle hükmetmek üzere Mehmed'i bırakarak, İshak Paşa ile Hamza Bey'in eşliğinde, ömrünün geri kalanını ilim ve tefekkürle geçirmek üzere Manisa'ya çekildi. Fakat Mehmed'in toyluğu ve deneyimsizliği, Murad'ı Eylül 1446'da yeniden tahta çıkmaya zorlayınca, Mehmed'i Manisa sancağını yönetmeye gönderdi.

Bu arada, Janos Hunyadi bir ordu toplamış ve Türklerle çarpış-

mak için kuvvetlerini, Arnavutluk'un asi lideri İskender Bey'inkilerle birleştirmenin yolunu arıyordu. Murad, Sırpların vaktiyle 1389'da Türklere karşı savaştıkları Kosova'da Hunyadi'nin ordusunu yakaladı. 17-20 Ekim 1448'de yapılan ikinci Kosova Muharebesi, ilkiyle aynı şekilde, Türklerin Hıristiyanları tam bir hezimete uğratmasıyla sonuçlandı.

VIII. İoannes 31 Ekim 1448'de öldü. Üç erkek kardeşi –Konstantinos, Dimitrios ve Thomas– gibi, annesi Helena Dragas hâlâ sağdı. En büyükleri Konstantinos, annesinin adının Yunanca söylenişi olan Dragases'i kullanıyordu. İoannes'in öldüğü sırada, Konstantinos ve Thomas, Morea (Peloponnessos) Despotluğu'nun merkezi Mistra'da iken, Dimitrios, Konstantinopolis'ten bir günlük yoldaki Selymbria'daydı.

Dimitrios İoanna'nın ölüm haberini alır almaz, tahta çıkmak için aceleyle Konstantinopolis'e koştu. Fakat Helena, tahta Konstantinos'un çıkması konusunda kararlıydı, böylece Dimitrios'un denetimi ele almasına engel oldu ve bu geçiş döneminde naip olarak hizmet etme hakkını ileri sürdü. Ardından, Helena Konstantinos'a ağabeyi İoannes'in yerine tahta çıkacağını bildiren bir haberciyi Mistra'ya gönderdi. Havadis Mistra'ya ulaştığında, Konstantinos imparator ilan edildi. Taç giyme merasiminin Konstantinopolis yerine, orada yapılması kararlaştırıldı ve böylelikle 6 Ocak 1449'da Mistra'daki Aziz Dimitrios Kilisesi'nde XI. Konstantinos olarak taç giydi.

Konstantinos imparator olduğunda kırk dört yaşındaydı. İki kez evlenmiş, her iki karısı da ona bir çocuk doğuramadan ölmüşlerdi; bu yüzden tahta çıkmasından sonra bir hanedan evliliği yapması için çaba harcandıysa da, bu çabalar sonuçsuz kaldı.

Taç giyme merasiminin ardından, Konstantinos Morea Despotluğu'nu iki kardeşi arasında paylaştırdı: Dimitrios'a Mistra'nın yönetimini, Thomas'a da Peloponnessos'un batı kesimindeki Akhaia'nın yönetimini verdi. Ardından, Konstantinopolis'e doğru yola çıkıp 12 Mart 1440'ta başkentine vardı. Kısa süre sonra Murad'a bir haberci göndererek, selamlarını ve barış antlaşması arzusunu bildirdi.

Konstantinos hükümranlığına bölünmüş bir kentte başladı, zira ruhbanın ve halkın büyük bölümü, VIII. İoannes tarafından imzalanmış olan Bizans ve Roma kiliselerinin birleştirilmesi antlaşmasına tamamen karşıydı. Konstantinos ise, Batı'dan yardım elde etmenin tek yolu olduğuna inandığı Birlik'i sürdürmeye kararlıydı. Bu siyasanın baş muhalifi, 1450'de imparatorun hizmetinden

ayrılıp bir keşiş olarak Pantakrator manastırına çekilen Georgios Skholarios oldu.

II. Murad, 3 Ocak 1451'de Edirne'de öldü. Ölümü, Şehzade Mehmed'in gelip Edirne'nin denetimini ele geçirmesi için gereken süre boyunca veziriazam Çandarlı Halil Paşa tarafmdan gizli tutuldu. Mehmed 17 Şubat 1451'de Edirne'ye geldi ve ertesi gün, on dokuzuna girmesinden bir ay önce, ordu tarafından Sultan II. Mehmed olarak padişah ilan edildi. Gelgelelim, genç yaşına karşın artık bu görev için hazır görünüyordu, en azından genç padişahın dolup taşan imparatorluk ihtirasından söz eden, Mehmed'in çağdaşı Bizanslı biyografi yazarı İmbroslu [Gökçeada] Kritoboulos'un gözünde öyleydi:

> Bu muazzam toprakların hükümdarı ve birçok askerin efendisi olduğu, elinde hem Asya hem Avrupa'nın en büyük ve en güzel parçalarının bulunduğu sırada, bunların kendisine yeterli olduğuna inanmadığı gibi, elindekilerle de tatmin olmadı: Bunun yerine, İskenderler, Pompeyler, Caesarlar türünden hükümdarlar ve generaller gibi, kendi hesapları doğrultusunda tüm dünyayı istila etti ve buralara hükmetti.[15]

Mehmed, aralarında Trebizond İmparatoru IV. İoannes Kommenos'un da bulunduğu gerek Hıristiyan gerek Müslüman bir dizi hükümdara elçiler gönderdi. XI. Konstantinos'un Trebizond'a elçisi olarak hizmet eden Bizanslı tarihçi Georgios Sphrantzes, IV. İoannes'i Mehmed hakkında nasıl uyardığını anlatır. "Henüz padişah olan bu adam gençtir ve çocukluğundan beri Hıristiyan düşmanıdır, Hıristiyanlara karşı belli planları eyleme dökeceği konusunda mağrur tehditler savurmaktadır. Tanrı, genç sultanın gençliğine ve habis ruhuna yenilmesine ve kentimizin üzerine yürümesine izin verirse, neler olacağını bilmiyorum."[16]

15

Bizans düşüyor

Mehmed, tahta çıkmasının hemen ardından, babasının eski danışmanı Halil'den pek hoşlanmasa da, onu veziriazamlığa getirdi. Aslında Mehmed, kendisinin ilk hükümranlığında Halil'in kuyusunu kazdığını hissediyor ve veziriazamın Bizanslılardan rüşvet alıyor olmasından kuşkulanıyordu. Bununla birlikte Halil'in veziriazamlığını sürdürmesine şimdilik izin vermişti, diğer yandan onu bertaraf etmek için en uygun anı kolluyordu.

Saltanatının ikinci yılının başlangıcında Mehmed Konstantinopolis'i zapt etmek için yaptığı planda ilk adımını attı. Kritoboulos'a göre, Mehmed "Bosphoros'un en dar ve hızlı olduğu mevkide Avrupa yakasına, tam karşıdaki Asya istihkâmının hizasına güçlü bir hisar yapmaya ve böylece Boğaz'ı tam anlamıyla denetimi altına almaya karar verdi."[1] Rumeli Hisarı olarak bilinen, daha önce I. Bayezid'in inşa ettirdiği Anadolu Hisarı'nın tam karşısındaki istihkâm üç ay sonra, 1452 yazında tamamlandı.

İki hisar, Konstantinopolis kuşatmasına hazırlanan Mehmed'e, Bizanslıların Karadeniz'den gelecek tahıl tedarik yolunu kesme imkânı verdi. Kuşatma, 5 Nisan 1453'te şafaktan bir saat önce, Venedikli hekim Nikolo Barbaro'ya göre, Mehmed'in "kuvvetlerinin büyük bölümüyle kent surlarının yaklaşık beş yüz metre yakınına sokulup ordusunu Marmara Denizi'nden Altın Boynuz'a dek kent surları boyunca yaydığı zaman" başladı.[2]

Günümüz tahminleri, Mehmed'in asker sayısının 80.000 civarındayken, Konstantinopolis'in savunmacılarının sayısının Konstantinos'un Venedikli ve Giovanni Giustiani-Longo komutasındaki Ceneviz müttefikleri de dahil, 7.000 civarında olduğunu söyler. Mehmed, Konstantinopolis'i düşmanlarından bin yıldır korumuş olan muhteşem Theodosius surlarına peş peşe piyade hücumla-

rı yaptıkça, Konstantinos ve adamları yedi haftayı aşkın süreyle yiğitçe savaştı. Macar mühendis Urban tarafından yapılan devasa bir topu da içeren Osmanlı ağır silahları, istihkâmların çoğunu moloza dönüştürecek şekilde aralıksız olarak surları döverken, savunmacılar ve kent halkı hasarı onarmak için çabalıyordu.

28 Mayıs gündoğumunda, Mehmed askerlerine ertesi günkü taarruz için belirlenmiş konumlarını almalarını emretti ve 2.000 kadar merdiven surların önüne getirildi. Bu arada ruhban ve kent halkı, düzenlenen geçit alayında Bakire Hodegetria [Yol Gösteren Meryem] ikonunu ve tüm diğer kiliselerden kutsal emanetleri taşıyarak ve ilahiler okuyarak bütün kenti ve Theodosius surlarının çevresini dolaşıyorlardı. Dukas'ın yazdığına göre, kent halkı İsa ve Meryem'e kendilerini Türklerden korumaları için yalvarırken her yerde dua haykırışları işitiliyordu: "Tanrım, bizi gazabından esirge ve düşman ellerinden kurtar!"[3]

O akşam surlarda görevli olmayan herkes, kentin kurtuluşu için dua etmek üzere Ayasofya'da toplanmaya başladı. Tarihçi Melissourgos, Konstantinos'un Ayasofya'da nasıl dua ettiğini, ardından "herkesten helallik istemek" üzere Blakharnae Sarayı'na uğradığını anlatır: "O anda sarayda herkesin nasıl gözyaşlarına ve hıçkırıklara boğulduğunu betimlemeye kelimeler yetmez. Taştan ve tahtadan yapılmış dahi olsa, tek bir insan bile gözyaşlarını tutamazdı."[4]

Türk lağımcılar Mesoteikhion boyunca uzanan Theodosius surları önündeki hendeği doldurmak için gece boyunca çalışmışlardı, burası ana saldırının yapılması planlanan ve savunma surlarının orta kavsini oluşturan yerdi. 29 Mayıs Salı sabahı iki sularında, Mehmed saldırının başlaması emrini verdi. İlk hücumu, davulların ve tulumların velvelelerine karışan vahşi savaş naralarıyla, başıbozuklar adı verilen hafif piyade gerçekleştirdi. Theodosius surları üzerindeki gözcüler gürültüyü işitip alarm verdiler ve çok geçmeden kentteki tüm kilise çanları çalmaya başlayarak halkı uyardı. Bu arada başıbozuklar hendeğin karşısına geçip dış surlara merdivenleri dayamayı başarmışlar; içlerinden bazıları savunmacılar tarafından paramparça edilecekleri kale burçlarına tırmanmaya koyulmuşlardı. İki saatlik şiddetli çarpışmadan sonra, savunmacıları acımasız saldırılarıyla yıpratan başıbozuklar çekildi.

O zaman Mehmed, İshak ve Mahmud paşalar komutasındaki düzenli Anadolu piyadesinden oluşan ikinci dalgayı başlattı; hücumlarına Türk topçularının ağır bombardımanı eşlik ediyordu.

Şafak sökmesinden bir saat önce, Urban'ın ateşlediği dev top, Mesoteikhion'un dış suruna isabet edip bir gedik açmca, Türk piyadelerinden bazıları buradan içeri girmeye çalıştılar. Fakat bizzat imparatorun komutasmdaki savunmacılar derhal etraflarını çevirip hepsini kılıçtan geçirdi. Bu, hücumun şiddetini düşürerek, İshak Paşa'nın piyadelerini geri çekmesine neden oldu.

Mehmed bundan sonra hendeğe kadar bizzat komuta ettiği yeniçerileri ileri sürdü. Savunmacılar çaresizlikle çarpışarak bir saat boyunca yeniçerileri uzak tutmayı başardılar. Fakat daha sonra gündoğumunda yaklaşık 300 yeniçeri, hem Konstantinos hem Giustiniani'nin komuta mevkiinin bulunduğu Aziz Romanos Kapısı'na yakın dış surda Urban'ın açtığı gedikten içeri girmeyi başardı.

Yeniçeriler hâlâ iç suru aşamamışlardı, fakat ardından Giustiniani ağır yaralanıp, Konstantinos'un ondan mevziini tutmaya devam etmesi rica etmesine karşm, limandaki bir Ceneviz gemisine taşmmayı kabul ettiğinde, muharebenin seyri değişti. Konstantinos, artık iç suru da aşmayı başaran yeniçerilerin dalga dalga akışını önlemeye çalıştı ve son olarak sadık yoldaşı İoannes Dalmata'yla, akrabaları Theophilos Palaeologus ve Toledolu Don Fransisco ile omuz omuza yiğitçe çarpışarak mevziini korurken görüldü.

Türk askerleri artık iç suru aşıp, Theodosius surlarını savunanları ya öldürüp ya esir alarak kentin içlerine dağılmaya başladığından, Theodosius surlarında ve Blakharnae Sarayı'nda Türk ay yıldızının dalgalanması çok sürmedi. Son direniş noktaları da sabah sona ermeden yok edilmişti ve hayatta kalan İtalyanların birçoğu Venedik gemilerine atlamış, Bizanslıları kendi kaderlerine terk ederek kaçıyorlardı.

O zaman Mehmed, söz verdiği gibi, askerlerini üç gün boyunca kenti yağmalamaları için serbest bıraktı. Bizansh ve İtalyan tarihçiler, Türk askerlerinin köle almadıkları herkesi nasıl öldürdüklerini ve Ayasofya ile diğer kiliselerin kutsal emanet ve hazinelerini nasıl soyduklarını, imparatorluk sarayını ve zenginlerin evlerini nasıl talan ettiklerini anlatırlar. Kritoboulos, kuşatma sırasında ve sonrasmda yaklaşık 4.000 Bizanslının katledildiğini, yağmacılar tarafından taşmabilir her şeyi sökülüp alınarak çıplak bırakılan kentin neredeyse tüm nüfusu olan yaklaşık 50.000 kişinin de esir alındığını söyler.

Mehmed, askerlerine kenti yağmalama iznini, artık kendisine ait olan kamusal yapılara el sürmemeleri şartıyla vermişti. Fakat dönemin anlatılarından, Türk kuvvetlerinin yağma, esir alma, tecavüz ve katham çılgınlığı sırasında kente hatırı sayılır zarar ver-

dikleri anlaşılıyor. Kritoboulos, Mehmed'in fethettiği kente ilk girişinde gördüğü ölüm ve yıkım karşısındaki tepkisini şöyle anlatır:

> Bunun ardından, Sultan Kent'e girdi ve büyüklüğünü, konumunu, ihtişam ve güzelliğini, kalabalık nüfusunu, letafetini ve kiliselerle kamu binalarının pahasını görmek üzere incelemeler yaptı. Çok sayıda insanın öldürüldüğünü, binalarının enkaza dönüştüğünü ve Kent'in tepeden tırnağa harabe ve viraneye dönüşmüş halini gördüğünde, içi merhametle doldu ve bu yıkım ve yağmaya yandı. Gözyaşları süzülürken, ta gönlünden gelen bir sızlanma ve merhametle şöyle dedi: "Nasıl bir şehri yağma ve yıkıma terk etmişiz."[5]

Sultan II. Mehmed, kente muzaffer girişini, fetih gününün geç saatlerinde, 29 Mayıs 1453 Salı, bugün Edirnekapı olarak adlandırılan Adrianopolis Kapısı'ndan geçerek yaptı. Kapıdan geçerken askerleri tarafından Fatih denilerek alkışlandı; günümüzde Türkler onu bu unvanla tanır. Fethettiği kente Türkler o güne dek Kostantiniye derlerken, Fetih'ten sonra adı yaygın Türkçe kullanımda, "kentte" ve "kente" anlamına gelen Yunanca "*eis tin polin*"in bozulmuş hali olan İstanbul'a dönüştü.

Mehmed atının sırtında Mese, yani Orta Yol anlamına gelen ve Altıncı Tepe'den Birinci Tepe'deki Bizans'ın antik akropolisine uzanan Roma yolu boyunca ilerledi. Bu yol onu Tanrısal Bilgelik'in Büyük Kilisesi olan Ayasofya'ya getirdi. Mehmed binaya girmeden evvel atından inip diz çöktü; Ayasofya Hıristiyanlarca olduğu kadar, Müslümanlarca da saygı gördüğünden, bir tevazu jestiyle bir avuç toprağı sarığına serpti. Ardından kiliseyi inceledi ve derhal Ayasofya Cami-i Kebiri adıyla bir Müslüman mabedine çevrilmesini emretti. 1 Haziran 1453 günü camide ilk öğle namazına katıldı.

Mehmed Ayasofya'yı ilk ziyaretinden sonra, Birinci Tepe'nin Marmara eteğindeki Büyük Bizans Sarayı'nın kalıntılarını da inceledi. Bu soylu harabeler karşısında derin bir hüzne kapıldı ve yanındakiler onun Farisi şair Sa'di'den şu hüzünlü beyti okuduğunu işittiler: "Örümcek kisra sarayının kapısında bekçi/ Baykuş, Efrasiyab'ın kalesinde nöbetçi."[6]

Bizans aristokrasisinin bazı genç erkekleri kuşatmadan sağ çıktı ve Mehmed onları kendi kapısına aldı. Kritoboulos, Mehmed'in "yeteneklerine göre seçtiği iyi ailelerden bazı gençleri, muhafızlığıma atayıp sürekli yanında tuttuğunu, diğerlerini de mabeyn görevlisi olarak diğer hizmetlere atadığını" belirtir.[7] Bu esirler arasında, ölen imparator XI. Konstantinos'un kardeşi Tho-

mas Palailogos'un, Has Murad Paşa ve Mesih Paşa olarak tanınacak iki oğlu da bulunuyordu. Has Murad, Mehmed'in gözdesi, belki âşığı idi ve sonunda Rumeli beylerbeyiliğine kadar yükseldi. Mesih de, Mehmed'in hizmetinde yükseldi ve Fatih'in oğlu ve ardılı II. Bayezid döneminde üç kez veziriazamlık yaptı. Mehmed'in hizmetinde veziriazamlığa kadar yükselen diğer Hıristiyan mühtediler arasmda Zağanos Paşa, Mahmud Paşa, Rum Mehmed Paşa ve Gedik Ahmed Paşa bulunuyordu.

Konstantinopolis'in düşüşü haberi Venedik'e 29 Haziran'da Korfu'dan gelen bir gemiyle ulaştı ve ertesi gün senato, Papa V. Nicholas'a "Konstantinopolis ve Pera şehirlerinin dehşet ve esef verici düşüşlerinden"[8] haberdar eden bir mektup yazdı. Haberi 8 Temmuz'da alan papa, Konstantinopolis'in düşüşünden, "Hıristiyanlığın utancı" olarak söz etti.[9]

Fetihten üç hafta sonra, Mehmed Edirne'ye gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı. Tursun Bey'e göre, Edirne'ye doğru yola çıkmasmdan önce, Mehmed "vezirlerine, komutanlarına ve memurlarına, bundan böyle başkentinin İstanbul olacağını" bildirdi.[10] Mehmed bundan başka, İstanbul subaşılığına da Karıştıran Süleyman Bey'i tayin etti.

Kritoboulos, Süleyman Bey'i, "son derece zeki, olabildiğince nazik tavırlara sahip, yararh bir adam" olarak tanımlar ve Mehmed'in "her şeyin sorumluğunu ona verdiğini, ama özellikle de kentin yeniden nüfuslandırılmasıyla görevlendirdiğini ve bu konuda son derece gayretkeş olma talimatı verdiğini" belirtir.[11]

Mehmed o yaz mevsimini, fetihten önceki yıl genişletip donattığı Edirne Sarayı'nda geçirdi. Mehmed'in Edirne Sarayı'nda verdiği ilk emirlerinden biri, tahta ilk çıktığından beri onu hep hafife alan ve Bizanslılardan rüşvet aldığından kuşkulandığı veziriazam Çandarh Halil Paşa'nın idamı oldu. Mehmed daha sonra veziriazamlığa Zağanos Paşa'yı getirdi ve nüfuzlu Çandarlı ailesinin bu makamdaki neredeyse tekelleşmiş varlığına son verdi.

Mehmed Edirne'den İstanbul'a döndüğünde, ilk kaygısı kentin yeniden nüfuslandırılmasıydı. Kritoboulos'a göre,

> Ülkesinin her köşesine bir ferman-ı hümayun göndererek, Kent'e yalnız Hıristiyan değil, aynı zamanda kendi halkından ve Yahudilerden de, olabildiğince çok nüfusun sevkini emretti... Bu insanları Asya ve Avrupa'nın her köşesinden oraya topladı ve her milletten insanları, ama özellikle de Hıristiyanları alabildiğine ihtimam ve hızla başkentine naklettirdi.[12]

Kent halkı ile yeni yerleşimcilerden gayrimüslim olanlar, dinlerine göre millet denilen kümelere ayrıldı. Dolayısıyla Rum milletine Ortodoks patriği, Ermenilere Gregoryen patriği ve Yahudilere de hahambaşı başkanlık ediyordu. Her bir milletin başının yetkisi, yalnız dini meseleleri değil, aynı zamanda, sultanın kadıları önünde görülen ceza davaları dışında, çoğu hukuk sorunlarını da kapsıyordu. Mehmed'in kurduğu millet sistemi, imparatorluğun çok etnikli karakterinin özünü oluşturarak, ardılları tarafından da Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerine dek uygulandı.

Fetih sırasmda Konstantinopolis patriği kentte değildi; zira kuşatmadan önce bu makamda bulunan son patrik III. Gregorias Mammas, Ağustos 1451'de kenti terk edip Roma'ya kaçmış, bir daha da dönmemişti.

Böylelikle, Melissourgos'un da yazdığı gibi, Rum milletine başkanlık edecek yeni patriğin seçimine karar veren, Mehmed oldu: "Âdetlere ve teşrifata uygun şekilde bir patrik seçimini emretti... Mevcut yüksek ruhban ve kilisenin pek az üyesiyle sıradan cemaat, âlim Georgios Skholarios'u aday gösterdi ve o da, Gennadios adıyla patrikliğe seçti."[13]

Gennadios, Karadeniz kıyısındaki Herakleia metropoliti tarafından kutsandığı 6 Ocak 1454'te görevine başladı. Merasimden önce Mehmed, huzuruna kabul ettiği Gennadios'u yemeğini paylaşmaya davet etti; yemekten sonra ona gümüş bir asayla, has ahırlardan bir binek atı sundu. Ardından, yeni patriğe Kutsal Havariyun Kilisesi'ne gidiş alayının ilk evresinde bizzat eşlik etti, burası patriğin genel merkezi olarak tahsis edilmişti. Dördüncü Tepe'deki padişah daha sonra Gennadios'la ilgili olarak, "hiç kimsenin onun canını sıkmaması veya rahatsız etmemesi; rahat bırakılıp vergilendirilmeden veya bir muhalifince baskı görmeden, astı olan tüm piskoposlarla birlikte, daimi olarak vergiden muaf kılınması gerektiğine" ilişkin bir ferman çıkardı.[14]

Mehmed, yeni başkentinin yeniden imarına, kuşatma sırasmda hasar gören Theodosius surları ve diğer istihkâmların onarımına ilişkin emirler çıkardığı 1453 yazında girişti. Gerek Büyük Bizans Sarayı, gerek Blakhernae Sarayı harabeye döndüğünden, Mehmed Üçüncü Tepe'de, Kritoboluos tarafından "Kentin en merkezi, en güzel ve kusursuz yeri" olarak tanımladığı mevkide yeni bir saray-ı hümayun inşasını emretti.[15] Birkaç yıl sonra Mehmed Birinci Tepe'de yeni bir saray, ünlü Topkapı Sarayı'nı inşa ettirmeye karar verdiğinden, burası Eski Saray olarak anılmaya başlanacaktı.

Kritoboulos, Eski Saray'dan söz ederken, Mehmed'in aynı za-

manda kentin güneybatı köşesine, Yedikule olarak bilinecek, "Altın Kapı yakınında güçlü bir kale inşasını da emrettiğini" belirtir.[16] Kritoboulos sonra, 1456 yılma ilişkin vakayinamesinin başlangıcında, padişahın Eski Saray ve Yedikule'nin tamamlanmasından duyduğu hoşnutluğu belirtmenin yanı sıra, en önemlisi Kapalı Çarşı olan yeni inşaat projelerinden de söz eder.

Fetihten altı yıl sonra, Kritoboulos'a göre, Sultan Mehmed "durumu uygun olan herkesin... kent içine muhteşem ve pahalı binalar yaptırması emrini" verdi.[17] Kritoboulos, Mehmed'in "ayrıca hamamlar, hanlar ve çarşılar ile pek çok ve güzel atölyeler bina etmelerini, ibadethaneler yaptırmalarını ve varlık ve güç sahibi kişiler olarak hiçbir masraftan kaçınmaksızın, kenti bu türden pek çok başka anıtlarla süslemelerini" emrettiğini de ekler.[18]

Mehmed'in kendisi de, fetihten on yıl sonra Dördüncü Tepe'de bir arsada Fatih Camii olarak bilinen muazzam bir külliye inşasına girişerek başı çekti. Kadim bir tapınak olan Kutsal Havariyun Kilisesi alanın çoğunu işgal ediyordu; bu yüzden Mehmed yeni cami külliyesine yer açmak için kiliseyi yıktırdı. Kritoboulos ayrıca Mehmed'in Birinci Tepe'de, Topkapı Sarayı'nın yapımını emrettiğini de belirtir.

Mehmed'in bazı vezirleri de İstanbul'da cami külliyeleri yaptırdı. Bunların en eskilerinden biri, Mahmud Paşa Camii'dir. Bu cami külliyesi 1462'de, fetihten üç yıl sonra veziriazam olarak Zağanos Paşa'nın yerini alan Mahmud Paşa tarafından İkinci Tepe'ye kuruldu. Her şekilde, Fatih'in veziriazamlarının en büyüğü ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bu makamda bulunan devlet adamlarının en iyilerinden biri olan Mahmud Paşa'nın sonu, padişahın emriyle idam edilmek oldu.

Mehmed ve vezirleri tarafından inşa edilen camiler ve diğer yapılar, Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Yunan Konstantinopolis'in, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti Türk İstanbul'a dönüşümünün ilk evresini oluşturuyordu. Bu dönüşüm, ilki 1420, sonuncusu ise 1470'lere ait olan ünlü Buondelmonti haritalarından izlenebilir. Kent her iki haritada da esas itibarıyla aynı görünür. Ancak, ikincisinde Rumeli Hisarı ve Yedikule'yi, Fatih ve Mahmud Paşa camilerini, Eski Saray ve Topkapı Sarayı'nı, Kapalı Çarşı'yı, hatta Bizans Konstantinopolisi'nden Osmanlı İstanbulu'na dönüşümün başlı başına simgesi olan ve artık Ayasofya Cami-i Kebiri olarak anılan tapmağın minaresini görebiliriz.

Mehmed, İstanbul'u başkenti yaptıktan sonra, 1454 baharında Sırbistan'a yapacağı bir dizi seferden ilkine çıktı; bu seferde altın

ve gümüş madenleriyle ünlü Novo Brdo kentini zapt etti. Fakat 1456'da, baştan sona zaferlerle dolu saltanatının tek önemli başarısızlığı olarak, Belgrad'ı alma çabası boşa çıktı.

Bu arada orduları, Anadolu'nun Ege kıyısmda, İzmir'in kuzeyinde, Nea Phokaia ve Palaeo Phokaia adlı Ceneviz kolonilerini aldılar. Bu fetihler Mehmed'e Cenevizlerin burada açıp işlettiği bol kazançlı şap madenlerinin denetimini kazandırdı.

Belgrad'daki küçük düşürücü yenilgiye karşın, Mehmed'in kuvvetleri fetih yürüyüşlerini sürdürdüler. 1456 yazmda, Ömer Bey komutasında bir Osmanlı ordusu, 1385'ten beri Floransalı Acciajouoli hanedanının elinde bulunan Atina'yı kuşattı. Ömer Bey'in kuvvetleri aşağı kenti işgal ederken, savunmacılar akropolise çekildiler ve sonunda Haziran 1458'de teslim oluncaya değin, orada tutundular.

Mehmed 1458 baharında Mora'da bizzat bir sefere çıktı; gerekçesi, ölen imparator Konstantinos'un iki biraderi ve Mora despotları olan Dimitrios ve Thomas Palailogos'un kendilerine salınan haracı üç yıldır ödememeleriydi. Korinthos 2 Ağustos'ta Mehmed'e boyun eğdi. Kısa süre sonra da, kendisine Patras'ı ve Mora'nın kuzeyindeki diğer şehirleri teslim eden Thomas Palailogos'la bir antlaşma imzaladı; buralar sancak yapılıp Ömer Bey'in sorumluluğuna verildi.

Mehmed başkentine dönerken, daha iki ay önce sonunda Ömer Bey'e boyun eğen Atina'yı da ziyaret etti. Kritoboulos, Mehmed'in eski Yunan'a ilişkin okuduklarından bildiği ünlü kenti gördüğü sırada hissettiği coşkuyu betimler:

> Kenti görüp hayran kaldı; özellikle yürüyerek gittiği Akropolis'i çok övdü. Ve, bilge bir adam ve Hellen-sever büyük bir hükümdar olarak harabelerden ve kalıntılardan yola çıkarak, antik yapıları zihninde yeniden inşa etti ve aslında nasıl olmaları gerektiğini hayalinde canlandırdı. Büyük bir hoşnutlukla atalarından dolayı kente duyduğu saygıyı ifade etti ve onları pek çok yolla ödüllendirdi. Ne zaman bir şey isteseler, ondan dilediklerini aldılar.[19]

Mehmed, 1459 baharında Smederova'yı [Semendire] zapt etmek için Sırp seferine çıktı; şehir 20 Haziran'da hiç direnmeden ona teslim oldu. 1459 sonuna gelindiğinde, 200.000 Sırp'm esir alınmasıyla Sırbistan'ın tamamı Mehmed'in denetimine girmiş durumdaydı; böylece dört yüzyıldan uzun sürecek Osmanlı işgali başlamış oluyordu.

Ocak 1459 başında, Mora'da Thomas ve Dimitrios Palailogos arasında bir içsavaş patlak verdi; bu, Türk askerlerinin, Papalık birliklerinin ve Arnavut çetecilerinin de katıldığı bir mücadele oldu. Mehmed başlangıçta savaşı yerel komutanlara bıraktıysa da, Mayıs 1460'ta Edirne'de topladığı orduyla birlikte Mora'ya yürüdü. Sphrantzes'e göre, Mehmed "doğruca Despot Dimitrios'un bulunduğu Mistra'ya ilerledi... Dimitrios'un sultana boyun eğmekten başka çaresi yoktu; Mehmed Mistra'nın hâkimiyetini Dimitrios'tan aldı ve onu hapsettirdi."[20]

Mehmed daha sonra, Monemvasia [Menekşe] ile Venedik kaleleri Koroni [Koron], Methoni ve Nauplion [Mora Yenişehri] dışında, Mora'nın geri kalanını fethetmeyi sürdürdü.

Sphrantzes'e göre, Mehmed Gardiki'deki Bizans kalesini ele geçirdiğinde kadın çocuk demeden 6.000 sakinini katlettirdi, bu Bizanslıların başka yerlerde hiçbir direnç göstermeden boyun eğmesine yol açan vahşi bir örnek oldu.

Despot Thomas Palailogos, Venediklilerin elindeki Korfu'ya kaçtı. Oradan, Patras'taki metropolitlik katedralinde muhafaza edilmekte olan Aziz Andreas'ın başıyla birlikte, Roma'ya geçti. 12 Nisan 1462'de, Havari'nin başını Papa Pius'a sundu; o da, bu armağanı San Pietro Bazilikası'na yerleştirdi. Daha sonra Thomas ömrünün geri kalanını, papanın konuğu olarak Roma'da geçirdi ve 12 Mayıs 1465'te karısından üç yıl sonra, Roma'da öldü. İki oğlundan Andreas 1502'de büyük bir yoksulluk içinde Roma'da ölürken, Manuel İstanbul'a yerleşti ve belki de İslam dinini benimsedi.

Mehmed Mora fethinin ardından, Dimitrios Palailogos'u ve karısıyla kızını beraberinde Edirne'ye götürdü. Mehmed'in Aenos'ta (Enez) bir mülk bağışladığı Dimitrios, burada son on yılını ailesiyle birlikte refah içinde geçirdi. Daha sonra Edirne'de bir manastıra çekilen Dimitrios, karısı ve kızıyla aynı yıl içinde, 1470'te o manastırda öldü.

Bu arada Mehmed veziriazamı Mahmud Paşa'yı Cenova'nın Karadeniz kıyısındaki başlıca ticaret kolonisi olan Amasra liman kentine sefere gönderdi. Cenevizler 1459 güzünde savaşmadan kenti teslim ettiler; ardından nüfusun üçte ikisi köle olarak İstanbul'a götürüldü.

Derken 1461 baharında Mehmed, Trebizond'daki Bizans imparatoruna karşı bir sefer başlatıp, Kasım Paşa komutasında Karadeniz kıyısına 300 gemilik bir donanma gönderirdi. Kendisi de Mahmud Paşa ile kara üzerinden, topçu ve levazım birliklerine

ek olarak 80.000 piyade ve 60.000 süvariden oluştuğu tahmin edilen bir orduyla yürüdü. Mehmed'in ordusu Trebizond'a ulaştığında, Kasım Paşa komutasındaki donanma, Mehmed'e hâlâ direnen son Bizans hükümdarı olan imparator David Komnenos'un hâkimiyetindeki kenti kuşatmıştı bile.

David teslim olmayı kabul etti ve Mehmed, VIII. Mikhail Palailogos'un Konstantinopolis'i Latinlerden geri aldığı günden tam 200 yıl sonra, 15 Ağustos 1461'de Trebizond'u ele geçirdi. David Komnenos'a ailesi ve taşınabilir tüm varlığıyla birlikte Edirne'ye yerleşmesine izin verildi; Mehmed ona Trakya'da bir mülk verdi. David burada yaklaşık iki yıl boyunca bolluk içinde yaşadı, fakat 26 Mart 1463'te Mehmed onu ve ailesinin erkek üyelerini yakalatıp İstanbul'daki Yedikule'ye kapattırdı. David orada, yedi oğlundan altısı ve bir yeğeniyle birlikte, 1 Kasım 1463'te idam edildi. Mehmed David'in karısı Helena'yı, en küçük oğlu Georgios'u ve kızı Anna'yı esirgedi. İmparatoriçe Helena altı oğlunu toprağa verdikten kısa süre sonra öldü. Henüz üç yaşında olan Georgios bir Türk ailesine verilerek Müslüman olarak yetiştirildi; reşit olduğunda Gürcistan'a kaçtı ve Hıristiyanlığa geri dönerek, son erkek mensubu bulunduğu Komnenos hanedanıyla birlikte tarihin karanlıklarına karıştı.

Böylelikle, artık Anadolu'nun neredeyse tüm Karadeniz kıyısını topraklarına ekleyen Mehmed, Mora'da hüküm sürmüş imparatorlar soyunu sona erdirerek, Trebizond'daki Bizans'ın son üyelerini de ortadan kaldırmış oldu. Bizans göçüp gitmiş ve Akdeniz'den Karadeniz'e değin Avrupa ve Asya'da uzanan tüm toprakları, artık Fatih Sultan Mehmed'in hâkimiyetine girmişti; böylece Mehmed "Sultanü'l-Berreyn Hakanü'l- Bahreyn"[21] unvanını kullanmaya başladı.

16

Fetih dalgası tersine dönüyor

Trebizond'un (Trabzon) fethinden sonra, Mehmed'in bir sonraki seferi, Eflâk'ta Drakula'nın tarihsel olarak ilişkilendirildiği II. Vlad Drakul'un ayaklanmasını bastırdığı 1462 baharında başladı; Drakul kaçıp Macaristan kralı Matthias Corvinus'a sığınmak zorunda kaldı. Aynı yaz Mehmed, Lesboslu Niccolo Gattilusio'ya karşı bir seferde Mahmud Paşa'ya eşlik etti; Gattilusio, Mytilene'deki kalesini on beş günlük bir kuşatmanın ardından teslim etti.

Mytilene seferinin başlangıcında, Mehmed antik Troya'nın yerini ziyaret etti. Kritoboulos'a göre, Mehmed "kahramanların –Akhilleus ve Ajax ile diğerlerinin– mezarları hakkında bilgi aldı. Ve onları, anılarını ve eylemlerini överek, onları yücelten şair Homeros gibi bir insana sahip olmaları nedeniyle kutladı."[1] Mağrur bir tavırla, antik Yunanlıların Troya'da "Asyalılara" karşı zaferinin rövanşını kendisinin aldığını söyledi; sözünü ettiği Asyalılar, antik çağda Troas'a yerleşik Mysia halkıydı.

Ertesi yıl Mehmed, Mahmud Paşa'yla birlikte Bosna'ya bir sefer yaptı. Osmanlılar Bosna'nın merkezi Jajce'yi [Yayçe] zapt edince, Bosna krah VII. Stepan Ključ'a kaçtı. Mahmud Paşa'nın bu kenti de ele geçirmesi üzerine, Mehmed kralın başını vurdurdu. Stepan'ın ölümü, dört yüzyıl boyunca Osmanlı hâkimiyetinde kalacak Bosna kralhğının da sonu anlamına geldi. Mahmud Paşa daha sonra sefere devam ederek, Hersek'in büyük bölümünü fethetti; Hersek'in hükümdarı Dük Stephan Vukčić bu arada Macaristan'a kaçmıştı.

Atina'daki Osmanlı komutanı Ömer Bey, 1462'de Korinthos Körfezi'nin kuzey kıyısında yer alan Naupactos'taki Venedik kalesine hücum etti ve neredeyse ele geçiriyordu. Sonra, ertesi bahar Mora'nın Türk komutanı İsa Bey, Argos'taki Venedik kalesini

kuşattı ve 3 Nisan 1463'te zapt etti. Bu, Venedik Senatosu'nun 28 Temmuz 1463'te Osmanlılara savaş ilan etmesine yol açtı.

12 Eylül 1463'te Venedik, Macaristan Kral Matthias Corvinus'la Türklere karşı bir ittifaka girdi. Corvinus eylül sonunda 4.000 kişilik bir orduyla Bosna'ya girip Yayçe'ye saldırdı; kent, üç aylık bir kuşatma sonunda teslim oldu. Yılın sonuna gelindiğinde, Bosna'daki altmış yerleşim yeri, mücadele bile etmeden Macarlara teslim olmuştu. Dük Stepan Vukčić, Osmanlı kuvvetlerinin geri çekilmesiyle Hersek'in hâkimiyetini geri aldı.

Böylelikle Osmanlı İmparatorluğu ile Venedik arasında altmış yıl sürecek, Macaristan ile Avrupa'nın diğer Hıristiyan devletlerinin de karışacağı bir savaş başlamış oldu. Bu süre zarfında Mehmed hem Balkanlar hem Anadolu'da, Mahmud Paşa ve diğer komutanların yardımıyla çoğuna bizzat komuta ettiği seferler yürüttü.

Mehmed 1464'te Mahmud Paşa komutasında, Bosna'yı Macarlardan geri alan bir sefer başlattı; Macarlar Yayçe'de ve kuzeydeki birkaç diğer kalede direnmeye devam ettiler. Ardından, 1466'da Stepan Vukčić öldüğünde, Mehmed Hersek'i ilhak etti.

Mehmed iki yıl sonra, Arnavutluk'taki Venedik istihkâmlarının yardımıyla Arnavut lider İskender Bey'in elinde bulunan Kruje kalesine saldırdı. Fakat garnizon on iki yıl boyunca yinelenen saldırılara karşın direndi ve ancak İskender Bey'in ölümünden on yıl sonra 15 Haziran 1478'de boyun eğdi. Türklerin Akhisar [ya da Akçahisar] olarak tanıdığı Kruje, Arnavutluk'un Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazandığı 1913'e kadar Türklerin elinde kaldı.

Mehmed'in Venediklilere karşı kazandığı en büyük zafer, Euboia [Eğriboz] adasıyla Doğu Yunanistan anakarası arasındaki boğaza hâkim Negroponte'deki kaleleri ele geçirdiği 12 Temmuz 1471'de gerçekleşti. Venedikliler, lagüne 27 Temmuz'da ulaşan "Venedik'in şanı ve ihtişamı"[2] Negroponte'nin düştüğü haberi karşısında şok ve dehşet içinde kalakaldılar; Milanolu sefir düküne olayı şöyle bildirdi: "Tüm Venedik dehşetin pençesine düşmüş durumda; sakinleri korkudan yarı ölü gibi, anakarada sahip oldukları her şeyden vazgeçmenin bundan daha az zarar vereceğini söylüyorlar."[3]

Papa IV. Sixtus Türklere karşı bir Haçh seferi çağrısı yaptı ve bu davetine yanıt olarak bir Hıristiyan donanması hazırlanıp Rodos'a yelken açtı; burada Haziran 1472'de çeşitli birlikler toplandı. Donanma on beş nakliye gemisiyle, otuz altısı Venedik'e, on ikisi Dalmaçya'daki Venedik denetimindeki kentlere, on sekizi

papalığa, on yedisi Napoli'ye, ikisi de Rodos'taki Saint Jean Şövalyeleri'ne ait seksen beş kalyondan oluşuyordu.

Venedik birliği Silifke ile doğusundaki iki diğer kaleye saldırdı ve Karamanlı emiri Kasım Bey'e teslim etti. Sonra Haçh donanmasının tümü Ağustos 1472'de Antalya'ya yelken açtı; müstahkem limana girişi engelleyen zinciri kırdıktan sonra karaya çıkan askerler kentin çevresini yakıp yıktılar. Fakat Haçlılar müstahkem kentin güçlü Roma surlarını yıkmayı başaramadılar ve kısa süreli bir kuşatmanın ardından donanma Rodos'a geri döndü.

O güne değin Venedikli komutanlarla sürekli anlaşmazlık halinde olan Napolili önderler, o noktada donanmadan gemilerini çekerek Napoli'ye döndüler. Haçlı donanmasının geri kalanı 13 Eylül 1472'de İzmir'e saldırdı ve Osmanlı savunmacılarla kanlı bir muharebenin sonrasında kent yağmalanıp yakılıp yıkıldı.

Mehmed'in Anadolu'daki en önemli seferi 1472-1473 yıllarında, Akkoyunlu Türkmen aşiretinin reisi olan ve Doğu Anadolu'dan İran, Mezopotamya ve Suriye'ye dek uzanan geniş bir imparatorluğa hükmeden Uzun Hasan'la giriştiği savaştı. Mehmed nihayet 11 Ağustos 1473'te Kuzeydoğu Anadolu dağlarında Akkoyunlu ordusunu yenerek, Uzun Hasan'ı canını kurtarmak için kaçmaya zorladı. Ama sabık hükümdar kısa bir süre sonra öldürüldü. Bu zafer, güneydeki ve doğudaki Müslüman devletlerle aralarında birer sınır bölgesi haline gelen Kilikia ve Yukarı Mezopotamya dışında, tüm Anadolu'da Osmanlı gücünün kalıcı olarak yerleşmesini sağladı.

O yıl içinde, Karamanlı beyleri Toros Dağları'ndaki ve güneyindeki eski topraklarının bir kısmını geri aldılar. Ertesi yıl Mehmed, Gedik Ahmed Paşa komutasında Karaman'a bir ordu gönderince, paşa Toroslar'daki Ermenek ve Minyan kentlerinin yanı sıra, Silifke'yi ve dağların güneyinde ve Akdeniz kıyısındaki diğer kaleleri zapt etti. Bu, bağımsız bir beylik olarak Karamanlıların sonunu getirdi, zira 1474'ten sonra bir aşiret olarak varlıklarını sürdürseler de, ertesi yıl imparatorluğun bir eyaletine dönüştürülen toprakları tamamen Osmanlıların hâkimiyetine girdi. Bu dönemde Anadolu'daki diğer tüm özerk beyliklerin de varlığı son bulmuştu.

Tatarlar arasında bir hanedan çekişmesi, Mehmed'e Kırım'da yer alan Ceneviz kolonisi Kaffa'nın [Antikçağ'da Theodosia; Osmanlı döneminde Kefe; bugün Ukrayna'da Feodosiya] içişlerine müdahale fırsatı verdi. Gedik Ahmed Paşa'nın komuta ettiği seferde Kaffa 6 Haziran 1474'te zapt edildi. Kaffa'daki tüm Cenevizler İstanbul'a yerleştirildi; 1477'de nüfus sayımına göre İstan-

bul'da Cenevizlerin 277 hanesi ve iki kilisesi vardı.

Osmanlı donanması ardından Kırım'daki tüm diğer Ceneviz yerleşimlerinin yanı sıra Venedik kolonisi olan Azak Denizi'ndeki Tana'yı (şimdi Azov) ele geçirmek üzere yoluna devam etti. Bu, Kırım ve çevresindeki uzun süren Latin varlığına son verdi ve sonraki dört yüz yıl boyunca Karadeniz kıyısındaki topraklarını genişleten Osmanlıların denetimine soktu.

Bu arada, büyük bir Türk akıncı kuvveti, Tagliomento Irmağı'nın ötesindeki, Venedik'e 65 kilometre mesafedeki Friuli'ye kadar girdi. Friuli'deki Venedik komutanı Geronimo Novello, akıncılarla Tagliomento'da muharebeye girdi, fakat adamlarını birçoğuyla beraber o da öldürüldü.

Venedik Senatosu Friuli'ye 2.000 piyade ve 6.000 süvarinin gönderilmesinin yanı sıra, Venedik topraklarını Türk akınlarına karşı savunacak 20.000 askerlik ek bir kuvvetin oluşturulmasına karar verdi. Tüm bunlara karşın devam eden Türk hücumlarında, bir akıncı kuvveti yolunun üzerine çıkan her şeyi talan edip yıkarak Pordenone'ye kadar ilerledi. Venedik'teki San Marco Bazilikası'nın çan kulesinin tepesindeki gözlemciler yanan köylerin dumanını açıkça görebiliyordu. Tarihçi Domenico Malipiero'ya göre, Venedikli soylu Celso Maffei, Doç Andrea Vendramin'e çaresizlik içinde şöyle haykırdı: "Düşman kapımızda! Bıçak kemiğe dayandı. İlahi yardım gelmezse, Hıristiyanlığın sonu geldi."[4]

On altı yıllık savaştan sonra Türklerin Friuli'deki akınları, sonunda Signoria'yı Mehmed'le uzlaşma gereğine ikna etti. Senato sekreteri, Girit'te doğmuş bir Venedikli olan Giovanni Dario, yeni talimat almaksızın antlaşma yapmak yetkisiyle donatılmış olarak 1478 sonunda İstanbul'a gönderildi. Sonuç, 28 Ocak 1479'da İstanbul'da imzalanan ve Venedik Cumhuriyeti ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki on altı yıllık savaşa son veren bir barış antlaşması oldu. Venedikliler iki yıl için 100.000 altın dükalık tazminat ödemeye söz verdikleri gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda ithalat ve ihracat vergileri olmaksızın serbest ticaret hakkı edinmek için yıllık 10.000 düka ödemeye de razı oldular.

Sultan Mehmed sağlığının bozulmaya başlamasına karşın, 1479 yılında iki sefer başlattı. Bunlardan ilki, Saint Jean Şövalyeleri'nin kuşatmaya beş ay dayandığı Rodos Adası'na yönelikti; bunun üzerine Osmanlı komutanı Mesih Paşa sonunda donanmasını İstanbul'a geri götürdü. Aynı yıl, Gedik Ahmed Paşa İtalya'da, çizmenin topuk ucunda yer alan Otranto'yu zapt etti; Osmanlılar çekilmelerinden önce bu kaleyi ancak birkaç ay ellerinde tutabileceklerdi.

Mehmed, muhtemelen Mısır'ı işgal etmek için, yeni bir seferin hazırlıklarına girişti. Hiç kimse padişahın planlarını öğrenemedi, zira Anadolu'ya doğru başlayan yürüyüşün ilk gününün sonunda, 3 Mayıs 1481'de hastalığı onu yatağa düşürdü ve ertesi gün, İtalyan tarihçi Gianmaria Angiolello'ya göre "yirmi ikinci saatte" hayatını kaybetti.[5]

Mehmed, büyük bölümünü savaşarak geçirdiği otuz yılı aşkın saltanatının sonunda öldüğünde kırk dokuz yaşındaydı. Tursun Bey'in Fatih biyografisinde yazdığı gibi: "Fatih, cömert Konstantinopolis'in fethi armağanının yanında, Devlet-i Aliyye'sinin düşmanlarından yirmiyi aşkın bağımsız toprağı savaşarak almıştı."[6]

Mehmed'in ölüm haberi Venedik'e 29 Mayıs 1481'de, Konstantinopolis'in fethinden tastamam yirmi sekiz yıl sonra ulaştı. Doç, Grande Turco'nun (Büyük Türk) öldüğü haberiyle Roma'ya bir kurye gönderdi ve papa, Castel Sant'Angelo'daki topları attırarak, kentteki tüm kilise çanlarının halkı haberdar etmek için çalınmasını emretti. Papa bunun ardından, bir şükran ayini yapmak üzere Santa Maria del Popolo Kilisesi'ne bir geçit alayının başında yürüdü ve gece çökerken Roma şenlik ateşleri ve havai fişek gösterileriyle aydınlandı. Büyük Türk'ün öteki dünyaya göçtüğü haberi yayıldıkça, bu manzaralar tüm Avrupa'da tekrarlandı.

Fatih Sultan Mehmed'in ölümünden sonra, iki oğlu olan Bayezid ile Cem arasında kısa bir taht kavgası yaşandı. Bayezid galip geldi ve Cem Kahire'ye kaçtı; burada tahta yönelik ikinci bir girişimde bulunmak için destek toplamaya koyuldu. Fakat bu girişimde de başarısız olunca, Saint Jean Şövalyeleri'nin Büyük Üstadı Pierre d'Aubusson'un sığınma hakkı verdiği Rodos'a kaçmak zorunda kaldı.

Cem ömrünün kalanını sırayla Rodos ve Fransa'da Saint Jean Şövalyeleri'nin, Roma'da Papa VIII. İnnocentius ve Papa VI. Alessandro'nun, ardından Fransa krah VIII. Charles'ın esiri olarak sürgünde geçirdi; sözde koruyucularının tümü de, 25 Şubat 1495'te Napoli'deki ölümüne değin, Bayezid'le yaptıkları müzakerelerde onu piyon olarak kullandı.

Artık Cem konusunda kaygılanmak zorunda olmayan Bayezid, babasının on dört yıl önceki ölümüyle kesintiye uğrayan fetih seferlerine başlamakta özgürdü. Bayezid, Korinthos Körfezi'nin kuzeybatı ucundaki Venedikli bir kale-kent olan Lepanto'ya [İnebahtı] sefer başlattı; kentin 29 Ağustos 1499'da teslim olması, Venedik'in saygınlığına büyük bir darbe indirdi.

Venedik Bayezid'le barış yapmaya çalışsa da sonuç alamadı ve

Osmanlıların Yunanistan'daki Venedik kalelerine saldırıları devam etti. Padişah olduğundan beri çıktığı ilk seferde, bizzat Bayezid'in komuta ettiği altı haftalık bir kuşatmayla Türk kuvvetleri Methoni'yi Ağustos 1500'de zapt etti. Methoni'nin düşüşü çok geçmeden Koroni ve Navarino'daki garnizonların da boyun eğmesine yol açtı. Bu yenilgilerden sonra Mora'daki Venedik gücü bir daha asla toparlanamadı. Venedikliler, 1502 Aralık ortasında Bayezid'in dayattığı şartlarla barışı istemeye mecbur kaldılar; bu, Venedik'in deniz imparatorluğunun gerilemesinin başlangıcını işaret etmesiyle, Venedik'te hep hatırlanan bir tarih olarak kaldı.

Lepanto ile Mora'daki Venedik kalelerin düşüşü, Papa VI. Alessandro'yu Türklere karşı yeni bir Haçlı seferi çağrısında bulunmaya zorladı. Fakat Hıristiyan Avrupa'daki iç çatışmalar bir kez daha bunu olanaksız kıldı ve 12 Ağustos 1503'te Alessandro'nun ani ölümü, Haçlı seferini daha başlamadan fiilen sona erdirdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun İran'la savaş halinde olduğu 1500-1511 yıllarında, Avrupa açısından Türkler çok büyük tehdit oluşturmuyordu. İran'la savaş hâlâ bütün hızıyla sürerken Beyazıt 1508'de ağır bir hastalığa yakalandı ve sonraki üç yıl boyunca ayağa kalkamadı. O döneme gelindiğinde, hayattaki üç oğlu olan ve hepsi de Anadolu'nun çeşitli yerlerinde sancakbeyi görevi yapan Ahmed, Selim ve Korkut arasında bir taht kavgası doğmuştu. Selim, Bayezid'in en büyük oğlu Ahmed lehine tahtından feragat etmek niyetinde olduğunu biliyordu. Bunun önünü almak için, 1511 yazında ordusunun başında Avrupa'ya kadar ilerledi, Edirne yakınında karargâh kurup babasının ordusundan yeni askerler kapmak için kendi askerlerinin ulufesini yükseltti.

Bayezid ertesi bahar 23 Nisan 1512'de ordusuyla birlikte İstanbul'a giren ve kentin denetimini eline geçiren Selim'e boyun eğmek zorunda kaldı. Selim aynı gün yirmi altı yıldır görmediği babasının huzuruna çıkıp onu tahttan çekilmeye zorladı. Ertesi gün Selim Osman'ın kılıcını kuşanıp, Osmanlı hanedanının dokuzuncu, İstanbul'da hükmedecek üçüncü padişahı olarak tahta çıktı.

Selim, Bayezid'in doğum yeri olan Trakya'daki Dimetoka'ya çekilmesine izin verdi. Fakat tahtından indirilen padişah, 26 Mayıs 1512'de yolun yarısında büyük acılar içinde can verdi. Maiyetindekilerden bir bölümü, Bayezid'in Sultan Selim'in emri üzerine Yahudi hekimi Hamon tarafından zehirlendiğine inandı.

Selim, Trabzon'da on sekiz yıl boyunca sancakbeyliği yaptıktan sonra padişah olduğunda kırk iki yaşındaydı. Hiddetli ve acımasız tavrı, Türklerin onu Yavuz diye adlandırmasına yol aç-

tı. Tahta çıkmasından hemen sonra, Selim taht rakipleriyle hesaplaşmaya koyuldu. Ertesi yıl içinde kardeşleri Ahmed ve Korkut'u mağlup edip yendikten sonra, yeğenlerinden altısını öldürttü. Tahtın tüm muhtemel rakiplerini bertaraf etme çabası bunlarla kalmadı ve 20 Aralık 1512'de kendisine komplo kurduğundan kuşkulandığı öz oğullarından üçünü de öldürttü. Bütün bu katiller, Selim'i, vârisi olarak yetiştirilen tek bir erkek veliahd olan oğlu Süleyman'la baş başa bıraktı.

Avrupalı Hıristiyan devletler, Asya'daki iki muzaffer seferle sivrilen Selim döneminde bir parça soluk aldılar. Bu seferlerden ilkinde, Selim İranlı Şah İsmail'i 23 Ağustos 1514'te Çaldıran muharebesinde mağlup ederek, Doğu Anadolu ile İran'ın batı kesimlerini Osmanlı topraklarına kattı. İkinci seferdeyse, Selim Mısır'daki Memlûkleri yenip 20 Ocak 1517'de Kahire'yi zapt etmeyi başararak, Doğu Akdeniz civarını Osmanlı hâkimiyetine aldı. Yaygın olarak kabul edilegeldiği üzere, bu dönemde Halife el-Mütevekkil, hilafet haklarını Selim'e devretti; böylece Selim'in ardılları Osmanlı İmparatorluğu'nun sona ermesine değin, halifeliği de kendi unvanları arasına kattı.

Selim, muhtemelen Macaristan'ı istila etmek niyetiyle 1520 yazında Avrupa'ya bir sefere çıkmaya hazırlandıysa da, düşüncelerini paşalarına açmadı. Padişah ordusunu İstanbul'dan ağustos başında harekete geçirdi, fakat Edirne'ye varmadan bir gün önce öyle ağır hastalandı ki, sefer zorunlu olarak durduruldu. Selim bir daha toparlanamadı ve altı haftalık bir can çekişmenin ardından 22 Eylül 1520'de vefat etti. Anonim bir Avrupalı tarihçi tarafından ölümünün nedeni şöyle kaydedildi: "Yavuz Selim iltihaplı çıbandan öldü ve böylece Macaristan kurtulmuş oldu."[7]

Komutan Ferhad Paşa, Selim'in ölümünü gizli tuttu; böylece merhum sultanın hayatta kalan tek oğlu, Manisa'da sancakbeyi olan Süleyman çarçabuk İstanbul'a gelip tahta çıktı ve derhal devletin kontrolünü ele aldı.

Süleyman tahta çıktığında yaklaşık yirmi altı yaşındaydı. Yabancı gözlemciler onu gaddar babasmdan daha nazik biri olarak gördüler ve saltanatının Osmanlılarla Hıristiyanlar arasmda daha iyi ilişkiler getirebileceğini düşündüler. Venedikli Bartolomeo Contarini, Süleyman'ın tahta çıkışından hemen önce şunları yazmıştı: "Bilge bir hükümdar olacağı söyleniyor ve herkes onun saltanatından iyi şeyler bekliyor."[8]

Tahta çıkmasından kısa süre sonra, Süleyman ve veziriazamı Piri Paşa, Avrupa'ya bir sefer hazırlıklarına koyuldular. Süley-

man'ın hedefi, Tuna'mn orta kesimleri boyunca uzanan tüm toprakların kapısı olarak gördüğü ve 29 Ağustos 1521'de zapt edeceği Belgrad idi.

Ertesi yıl Süleyman, büyük büyükbabası Mehmed'in 1480'de almayı başaramadığı Rodos'a bir sefer başlattı. Rodos kuşatmasına, 28 Haziran 1522'de 100.000 askerlik bir ordu taşıyan 700 gemilik donanmasıyla Marmaris'ten başlayan Süleyman, şövalyelerle müttefiklerine sayısal olarak çok üstündü. Savunmacılar altı ay kadar yiğitçe çarpıştılar, fakat sonra 22 Aralık'ta Büyük Üstad Philip Villiers L'Isle Adam, sonunda teslim olmayı kabul etti; tek şartı, o ve adamlarının yanı sıra, kendileriyle birlikte ayrılmak isteyen Rodosluların adayı zarar görmeden terk etmesiydi.

Süleyman teslim şartlarına uydu ve 1 Ocak'ta Büyük Üstad'la, sağ kalmayı başaran 180 şövalyesi ve 4.000 adalıyla birlikte Rodos'tan yelken açtı. Saint Jean Şövalyeleri Rodos'u 223 yıl boyunca ellerinde tutmuşlar, Türklerin Doğu Akdeniz'deki genişlemesini engellemişlerdi. Şimdiyse Doğu Akdeniz'in kapısı Süleyman'ın önünde ardına kadar açılmıştı. Saint Jean Şövalyeleri önce Girit'e çekildikten sonra, 1530'da Batı Akdeniz'de Türklerin yayılmasına karşı bir siper oluşturacak güçlü bir kale inşa edecekleri Malta'ya yerleştiler.

Bu arada, Habsburgların yükselişiyle, güç dengesi değişmişti. I. Maximilian'in torunu V. Karl [Şarlken], Fransa'yı dört bir yandan sıkıştıran, İspanya, Hollanda ve Almanya'dan oluşan muazzam topraklarıyla Batı Avrupa'nın en güçlü hükümdarı haline gelmişti. Fransız kralı I. François, topraklarının tehdit altmda olduğuna ve Karl'ın "her yerin efendisi olmak istediğine" inanıyordu.[9] François, 1525'te ordusu Pavia'da Karl'm kuvvetleri karşısında yenilgiye uğradıktan sonra esir düştü. François esaretteyken gizlice Süleyman'a mektup yazarak, padişaha Macaristan'a saldırmasını önerdi.

Öneriyi kabul eden Süleyman, ertesi yıl veziriazam İbrahim Paşa'mn komutasmdaki Osmanlı ordusuyla Macaristan'ı istila etti. Seferin en önemli muharebesi, 29 Ağustos 1526'da Osmanlıların iki saatten fazla süren bir muharebede Macarları adamakıllı bozguna uğrattığı Mohaç'ta yapıldı. Macar kralı II. Lasoj ile Macar askerlerin büyük bölümü muharebede öldü; Süleyman hiç esir alınmaması emrini verdiğinden, sağ kalabilen pek azı da savaşın hemen ertesinde öldürüldü.

Mohaç'taki zaferinden sonra, Süleyman ordusuyla döndüğü İstanbul'da altı ay geçirdi, sonrasmda Avrupa'ya yine İbrahim Paşa

komutasında yapacağı bir sonraki seferine çıkacaktı. Seferin hedefi Viyana'ydı ve Osmanlı kuşatması başarısız oldu. Ağır kayıplara uğrayan Süleyman 15 Ekim 1529'da kuşatmayı kaldırmak ve kış bastırmadan İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. Süleyman, 1532 başında İbrahim Paşa komutasmda Viyana'ya yeni bir sefer başlattıysa da, ordusu ancak Avusturya sınırına kadar ilerleyebildi.

Süleyman'ın Viyana'yı zapt edemeyişi, bir yandan donanmalarıyla Ege'deki Venedik adalarının çoğunu ele geçirip Akdeniz'de dehşet salarken, öte yandan Avrupa'ya yönelik seferleri sürdürdüğü kırk yılı aşkın saltanatındaki tek başarısızlık oldu. Süleyman 1565'te Malta'ya güçlü bir donanma gönderdi, fakat Saint Jean Şövalyeleri her zamanki yiğitlikleriyle adayı savundular ve komutanları Dragut Paşa da dahil yaklaşık 35.000 askerini yitiren Osmanlı kuvvetleri çekilmek zorunda kaldı. Nasıl Avrupa'daki ilerleyişinin sınırını Viyana'daki başarısızlık çizdiyse, Malta'daki yenilgi de Akdeniz'deki Osmanlı genişlemesinin sınırını belirledi.

Süleyman, kuvvetlerinin Malta'daki başarısızlığından bir yıl sonra Macaristan'da bir başka akına kumanda ederken 5/6 Eylül 1566 gecesi vefat etti. Süleyman'ın, Osmanlı tarihinin en uzun ve en görkemli dönemi olan saltanatında, Osmanlı İmparatorluğu en geniş sınırlarına ulaştı.

Süleyman'ın yerini, XVI. yüzyıl sonlarında başlayan uzun gerileme dönemi boyunca Osmanlı İmparatorluğu'na hükmeden zayıf ve etkisiz padişahlar silsilesinin ilk örneği, "Ayyaş" lakaplı oğlu II. Selim aldı. Selim saltanat döneminde devletin yönetimini büyük ölçüde, Süleyman döneminin son veziriazamı olan becerikli Sokollu Mehmed Paşa'ya bıraktı. Osmanlıların Ekim 1571'de Lepanto'da [İnebahtı] bir Hıristiyan donanması karşısında uğradığı yenilgiden sonra, Sokollu Mehmed ertesi kış içinde yeniden inşa ettiği Türk donanmasını, 1573'te Kıbrıs'ın fethinde ve bir sonraki yıl da Tunus'u İspanyolların elinden almakta kullandı.

Selim 15 Aralık 1574'te, Harem'de yıkandığı sırada sarhoşluktan kendinden geçip sızarak öldü. Yerini alan oğlu III. Murad, tahta çıktığı gün, yerine göz dikmesinler diye beş erkek kardeşini öldürttü. Sokollu Mehmed, 12 Aralık 1579'da çılgın bir Bosnalı asker tarafından öldürüldüğü güne dek, III. Murad döneminde de veziriazamlığa devam etti.

Sokollu Mehmed'in ölümünden sonra, tahtın ardındaki iktidar valide sultan Nurbanu'ya geçti. Bu, Osmanlı tarihinde "kadınlar saltanatı" denilen devrin başlangıcı oldu; bu dönemde valide sultanlar oğulları üzerinde hatırı sayılır nüfuz sahibi oldular ve Sü-

leyman'ın ölümünden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme nedenlerinden biri olarak kabul edildiler. Bu kadınların en güçlüsü, Ege adası Tinos'tan [İstandil] gelme bir Rum kızı olan, Sultan I. Ahmed'in (h. 1603-1617) hasekisi Kösem Sultan'dı. Kösem, oğulları IV. Murad (h. 1623-1640) ve Deli İbrahim'in (h. 1640-1648) saltanatlarında valide sultan oldu. Tahta çıktığında henüz beş yaşında olan torunu IV. Mehmed'in saltanatının ilk yıllarında da tahtın ardındaki güç olmaya devam etti. Kösem'in en nihayet 2 Haziran 1651'de, Mehmed'in annesi Turhan Hadice'nin emriyle Harem'de öldürülmesinden sonradır ki, Turhan Sultan gerçekte hakkı olan bu güçlü mevkiye ulaşabildi. Mehmed ergenlik çağına ulaştığında hasekisi, Girit'te yerleşik Venedikli bir ailenin kızı olan Emetullah Rabia Gülnûş idi; o da oğulları II. Mustafa (h. 1695-1703) ve III. Ahmed'in (h. 1703-1730) art arda gelen saltanat dönemlerinde valide sultan oldu.

İmparatorluktaki gözle görülür gerilemeye karşın, Osmanlı kuvvetleri hâlâ ara sıra zaferler kazanmaya devam ediyordu; bunlardan en göze çarpanlar IV. Murad'ın 1635'te Erivan'ı, 1638'de Bağdad'ı zaptının yanı sıra, IV. Mehmed'in saltanatında (h. 1648-1687) Girit'in nihai fethi idi. IV. Mehmed 1682 baharında veziriazam Kara Mustafa Paşa komutasında Viyana'ya bir sefer başlattı; veziriazam kenti zapt ettiğinde "tüm Hıristiyanların Osmanlılara itaat edeceğine" padişahı ikna etmişti.[10] Fakat iki aylık kuşatmanın sonunda Osmanlı ordusu bir Hıristiyan kuvvet tarafından bozguna uğratılınca, düzensiz bir şekilde kaçmak zorunda kaldı. Bu yenilgi Mustafa Paşa'nın kellesine, Sultan Mehmed'in de tahtına mal oldu; zira Mehmed 1687'de haledilip yerine kardeşi II. Süleyman (h. 1687-1691) geçirildi.

Viyana kapılarındaki Osmanlı yenilgisi Avrupalı Hıristiyan devletleri Türklere karşı yeni bir Haçlı seferi için bir Kutsal İttifak kurmaya yüreklendirdi. Avusturya, Polonya ve Venedik'ten gelen heyetler, Papa XI. İnnocentius'un himayesinde Mart 1684'te toplandılar ve ertesi yıl, Osmanlı topraklarının çeşitli yerlerini istila ederek otuz yıl sürecek bir savaşı başlattılar.

Kutsal İttifak'ın başlattığı Haçlı seferi, Avrupalı devletlerle Türkler arasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerine dek sürecek bir dizi savaşın da ilkiydi; imparatorluk bu savaşların her birinin sonunda imzalanan barış antlaşmalarında peş peşe toprak kayıplarına uğrayacaktı. 26 Ocak 1699'da imzalanarak, Hıristiyan devletlerin hem karada hem denizde Osmanlılara karşı muzaffer olduğu Kutsal İttifak'la savaşa son veren Karlofça Antlaşması'yla

Macaristan Avusturyalılara, Mora ile Dalmaçya'nın büyük bölümü Venediklilere bırakıldı. Osmanlılar Yunanistan'daki kayıplarını on beş yıl içinde geri alsalar da, Macaristan'ın büyük bölümünü artık sonsuza dek kaybetmiş oldular.

21 Temmuz 1718'de Hıristiyan devletlerle bir diğer savaşa son veren Pasarofça Antlaşması, Osmanlıların elinde kalan Macar topraklarının geri kalanıyla birlikte Sırbistan'ın büyük bölümü, Bosna ve Eflâk'a mal oldu. 21 Temmuz 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması, Rusya'nın Moldovya, Eflâk ve Kırım'ı fethettiği bir savaşa son verdi. O döneme gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yozlaşma o dereceye varmıştı ki, Batılı devletler, kalan topraklarını aralarında bölüşmeye hazırlandıkları Türkiye'ye "Avrupa'nın Hasta Adamı" demeye başlamışlardı. 1827'de imzalanan Londra Anlaşması'nda, İngiltere, Fransa ve Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı başlayan Yunan Bağımsızlık Savaşı'na (Rum İsyanı) müdahale etmeye karar vermeleri üzerine, altı yıl sonra modern Yunan krallığı kuruldu.

Bu arada, Mısır'ın Türk valisi Mehmed Ali, 1831'de Osmanlı topraklarını istila etmesi için oğlu İbrahim Paşa komutasında bir ordu gönderdi ve Sultan II. Mahmud'a karşı bağımsızlığını ilan etme hazırlıklarına koyuldu. İbrahim bir yıl içinde Filistin, Lübnan ve Suriye'yi fethederek, 18 Haziran 1832'de Şam'ı ele geçirdi. Ardından askerlerini Anadolu platosuna yürüterek orada iki Osmanlı ordusunu mağlup etti ve 12 Şubat 1833'te İstanbul'dan sadece 250 kilometre mesafedeki Kütahya'yı aldı. Bu durum Sultan Mahmud'u o kadar korkuttu ki, Ruslardan yardım istedi. Çar Nikola İstanbul'a bir donanma gönderdi ve 20 Şubat'ta Boğaz'ın yukarı kesiminde, Asya yakasında Beykoz semtindeki Hünkâr İskelesi'nde [Beykoz] Rus askerleri karaya çıktı. Bu, İbrahim'in Sultan Mahmud'la anlaşmaya yanaşmasını sağladı ve Kütahya'da Mehmed Ali'ye Mısır, Suriye, Arabistan ve Girit'in denetimini veren bir barış antlaşması imzaladılar. İbrahim bunun üzerine askerlerini Anadolu'dan çıkardı.

Çar Nikola ve Sultan Mahmud'un temsilcileri 8 Temmuz 1833'te Hünkâr İskelesi'nde, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sekiz yıllık bir saldırmazlık paktı yaptığı, padişahın İstanbul ve Çanakkale boğazlarını, iki ülkeden biriyle savaş halindeki diğer devletlere kapatmayı kabul ettiği bir antlaşma imzaladılar. Bu antlaşmanın Çar'a Boğazlar'ın denetimini ele geçirme fırsatı sunduğunu fark eden İngiliz ve Fransızlar telaşlandılar ve bunun üzerine Osmanlı İmparatorluğu'nu korumaya ve Rus tecavüzleri-

ne karşı savunmaya karar verdiler.

1839'da Osmanlı kaptanıderyası Ahmed Fevzi Paşa'nın Osmanlı donanmasıyla İskenderiye'ye yelken açıp donanmayı Mehmed Ali Paşa'ya teslim ettiği zaman bir kriz doğdu. Hariciye nazırı Mustafa Reşid Paşa, Sultan Abdülmecid'in Osmanlı İmparatorluğu'nda kapsamlı reformlara girişeceğini vaat ederek duruma müdahale etmeleri için Avrupalı devletlerle –İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya– müzakerelere girişti. Beş devlet müdahale etti ve Abdülmecid'in kendisini özerk Mısır'ın valisi yapacağı sözüyle, Mehmed Ali'nin Osmanlı donanmasının İstanbul'a dönmesine izin vermesini sağladılar.

Ardından Mustafa Reşid, Batılı devletlere söz verdiği reformlar konusunda Abdülmecid'le birlikte çalıştı. Bu reformlar, Topkapı Sarayı'nın Gülhane olarak bilinen alt bahçesindeki bir köşkte Abdülmecid *Hatt-ı Şerif*'iyle ilan edildi. Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Abdülmecid'in bundan böyle tüm uyruklarının –Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi– hepsinin can ve mallarını koruyarak ve eşitlikçi vergiler, düzenli yasama meclisleri ve modern bir ordu ve donanma için adil bir asker toplama sistemiyle, aydın bir hükümdar olarak hüküm süreceğini ilan ediyordu. Bu ferman, Abdülmecid'in hemen sonraki ardılları döneminde de sürecek Tanzimat hareketinin başlangıcı oldu.

Bir diğer kriz de, Rusya'nın 1774'te Türklerden aldığı Tuna Nehri'nin batı bölgesindeki Moldavya ve Eflâk'ı tahliye etmeyi reddetmesi üzerine doğdu. Bu kriz, İngiliz ve Fransızların Kırım Yarımadası'nda Türklerle birleşip Ruslara karşı savaştığı, 28 Mart 1854'te başlayan Kırım Savaşı'yla doruğuna ulaştı. Kırım Savaşı, 30 Mart 1856'da imzalanan Paris Antlaşması'yla sona erdi. Antlaşma şartları, sınırları az çok savaş öncesine geri döndürdü. Türkiye, uygar Avrupalı ulusların uyumlu ailesi olan Düvel-i Muazzama'ya kabul edildi ve diğer imzacı devletler "Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı göstermeyi" garanti etti.[11]

II. Abdülhamid, 7 Eylül 1876'da tahta çıktı ve üç ay sonra, Düvel-i Muazzama ve Türk reform hareketinin baskısı altında, bir anayasanın yürürlüğe konmasına razı oldu. Kanun-ı Esasi, ilk olarak 19 Mart 1877'de toplanan Osmanlı Meclis-i Umumisi'nin oluşturulmasını sağladı.

Rusya, 24 Nisan 1877'de Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açarak, hem Doğu Anadolu hem Balkanlar'da Türk topraklarını istila etti ve Avrupalı büyük devletlerden gelen baskıyla durdurulma-

dan evvel Edirne'yi ele geçirip İstanbul önlerine kadar geldi. Savaş, resmen 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'yla sona erdi. Bu antlaşmayla Bulgaristan, tıpkı Karadağ, Sırbistan ve Romanya gibi, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılırken, Kuzeydoğu Anadolu'nun büyük bölümü de, II. Abdülhamid'in büyük bir savaş tazminatı ödemeye razı olduğu Rusya'ya verildi. Berlin Antlaşması, bu mali kayıplardan başka, Osmanlı İmparatorluğu'na topraklarının yüzde kırkına ve nüfusunun, yaklaşık yarısı Müslüman olmak üzere yüzde yirmisine mal oldu. Savaşın yarattığı bir başka kayıp da, Abdülhamid'in 13 Şubat 1878'de Kanun-ı Esasi'yi de askıya alarak Meclis-i Mebusan'ı kapatması oldu.

Osmanlı İmparatorluğu aynı yıl Büyük Britanya ile bir savunma ittifakına girdi. Antlaşmanın bir parçası olarak İngiltere, Mısır'a giden denizyolunu korumak amacıyla koruması altına aldığı Kıbrıs Adası'nın denetimini ele geçirdi.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reform hareketin başını çeken Jön Türkler, birbirine kabaca bağlı bir koalisyon olarak bir araya toplanmış bir grup aydındı ve eninde sonunda içlerinden İttihad ve Terakki Cemiyeti (İTC) öne çıkacaktı. 23 Temmuz 1908'de İTC liderleri Abdülhamid'e bir ültimatom vererek, Kanun-ı Esasi'nin yirmi dört saat içinde yürürlüğe konulmaması halinde, Makedonya'daki ordunun İstanbul'a yürüyeceği konusunda onu uyardı. Dehşete kapılan padişah, ertesi gün Kanun-ı Esasi'yi yeniden yürürlüğe koydu ve parlamentonun yeniden toplanacağını ilan etti. Seçimlerden sonra, İkinci Meclis-i Mebusan'ın 17 Aralık 1908'de toplanmasıyla, mutlak hükümdar olmaktan çıkan Abdülhamid'in yönetimi meşruti monarşi haline gelmiş oldu.

Bu arada, Osmanlı İmparatorluğu'nun komşuları, onun zayıflığından yararlanarak ellerinden geldiğince çok Türk toprağını, kendi hâkimiyetlerine alma çabasındaydı. 6 Ekim 1908'de, Avusturya Osmanlı hâkimiyetindeki Bosna-Hersek'i ilhak etti. Aynı gün, bağlı bir prenslik olan Bulgaristan, 1878'den beri Osmanlı hâkimiyetinde kalmış parçası da dahil olmak üzere, bağımsızlığını ilan etti. Derken, ertesi gün Yunanistan, 1898'de Osmanlıların adadaki askeri birliklerini çıkarmak zorunda kalmasından sonra Düvel-i Muazzama denetimi altında bulunan Girit'i ilhak ettiğini açıkladı.

Abdülhamid, 13 Nisan 1909'da (eski takvime göre 31 Mart 1324) çıkan ayaklanma sonucunda Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişiyle 27 Nisan'da hal edildi. Yerine V. Mehmed unvanıyla, sonraki on yıl boyunca Osmanlı hükümetine hâkim olacak Talat,

Cemal ve Enver'in önderliğindeki Jön Türklerin kuklasından başka bir şey olmayan kardeşi Mehmed Reşad geçti.

İtalya, Kuzey Afrika'daki niyetleri nedeniyle, 29 Eylül 1911'de Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açarak, Trablusgarp'ı ablukaya aldı. İtalyanlar bu savaşta, Osmanlı hâkimiyetindeki Rodos adasını işgal edip Çanakkale Boğazı girişindeki hisarları bombalayarak yeni cepheler açtı.

Şimdi Trablusgarp Savaşı'nı fırsat bilen Balkan devletleri, Osmanlılara karşı ittifaklar oluşturmaya koyulmuştu ve 1912 yazı ve güz başlangıcında bu koalisyon artık Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ'ı kapsayacak kadar genişlemişti. Birinci Balkan Savaşı, Karadağ'ın 8 Ekim 1912'de Arnavutluk'un kuzeyindeki Osmanlı toprağını işgal etmesi ve diğer müttefiklerinin hemen ardından Türklere karşı saldırılara girişmesiyle başladı. Savaş, 30 Mayıs 1913'te bir ateşkese kadar devam etti; bu tarihe gelindiğinde, Edirne'yi zapt etmiş olan Bulgarlar İstanbul'dan mesafesi 50 kilometre bile olmayan Çatalca'ya kadar dayandılar; Avrupa'daki geri kalan tüm Osmanlı toprakları da Balkan ittifakının diğer üyelerince işgal edilmişti. On gün sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa topraklarını İstanbul'un yalnızca 100 kilometre uzağında belirleyen Londra Antlaşması imzalandı.

İkinci Balkan Savaşı 29 Haziran 1913'te, Bulgarların kısa süre sonra Romanya ve Karadağ'ın yardımını alacak olan Yunanlar ve Sırplara saldırması üzerine başladı. Dört müttefik, Bulgarlardan çok güçlü çıktı ve kısa sürede boyun eğmelerini sağladı. Enver Paşa, bu fırsatı kaçırmayıp 21 Temmuz'da Edirne'yi geri almak için bir ordunun başına geçti. Savaş resmen 10 Ağustos 1913'te imzalanan, Yunanistan'ın, Epir'in büyük bölümüyle Batı Trakya'yı Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopardığı Bükreş Antlaşması'yla sona erdi.

Enver Paşa, Almanya'yla bir antlaşmanın yolunu hazırlamak üzere perde arkasmda uğraşıyordu, zira Rusya'nın o sırada İtilaf Devletleri olarak adlandırılacak İngiltere ve Fransa'yla anlaşmak üzere olduğunun farkındaydı. Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya arasında gizli bir ittifak antlaşması, tam da İtilaf Devletleriyle İttifak Devletleri birbirlerine savaş ilan etmek üzere olduğu sırada, 2 Ağustos 1914'te imzalandı. Üç ay sonra Osmanlı İmparatorluğu Almanya'nın müttefiki olarak Birinci Dünya Savaşı'na girdi. Ardından, 2 Ekim 1914'te İngiltere, Britanya Krallığı'nın bir sömürgesi olarak Kıbrıs'ı ilhak etti.

İtilaf Devletleri, İstanbul'a saldırmak üzere Çanakkale'ye bir

donanma göndererek Türkiye'yi derhal saf dışı edebileceklerini düşündüler, fakat 15 Mart 1915'teki ilk girişimlerinde, birkaç İngiliz ve Fransız savaş gemisi ve kruvazörü, mayınlar marifeti ve Alman ve Türk topçuları eliyle batırıldı. O zaman İtilaf komutası, İngilizlerin Milletler Topluluğu'ndan topladıkları Avustralya ve Yeni Zelanda askerlerini Gelibolu Yarımadası'nın Avrupa kıyısına çıkartırken, Fransızların da Senegalli askerlerden oluşan oyalayıcı bir birliği Asya yakasma çıkartmasma karar verdi.

Senegalli askerler, Çanakkale'nin ağzma yakın bir yerde, Akhalar Troya kuşatmasına başlarken, Agamemnon'un gemilerini karaya yanaştırmış olabileceği bir mevkide karaya çıkarıldı. Senegalliler antik Troya'nın mevkii olan Hisarlık'a kadar ilerlediler; buradan Fransız donanmasının gelip kendilerini almasından evvel Türk askerleri tarafından geri püskürtüldüler ve birçok kayıp verdiler. Türkler daha sonra Troya ovasında ölen Senegallileri, Akhilleus'un Mezarı olarak işaretlenmiş höyüğün yakınında, Troya kuşatmasında ölmüş Akhalılarla aynı toprağa defnedeceklerdi.

Mustafa Kemal Paşa komutasındaki Türk kuvvetleri İtilaf kuvvetlerini kıpırdayamaz hale getirdi ve onları Gelibolu Yarımadası'nın batı ucuna kıstırdı. İtilaf kuvvetleri, her iki taraftan 100.000 can pahasına sekiz ay süren çarpışmanın sonunda, Doğu ve Batı arasmdaki mücadelenin sonu gelmez tarihinde bir başka bölümü kapatacak şekilde, nihayet Gelibolu seferine son vermeye karar verdi.

Birinci Dünya Savaşı boyunca, Osmanlı orduları birçok başka cephede savaştı: Ruslarla, Kafkasya ve Doğu Anadolu'da; İngiliz ve Fransızlarla ise Basra Körfezi'nde, Irak, Suriye, Filistin ve Trakya'da. Bu son cephede 1917'de İtilaf kuvvetlerine Yunanlar da katıldı.

Hükümetin tam denetimi savaşın büyük bölümü boyunca Jön Türklerin elindeydi; Talat Paşa 3 Şubat 1917'de sadrazam olmuş, Cemal ve Enver paşalarla bir üçlü yönetim oluşturmuştu. V. Mehmed Reşad 2 Temmuz 1918'de öldü ve ertesi gün kardeşi, Osmanlı sultanlarının sonuncusu olmaya yazgılı VI. Mehmed Vahideddin tahta geçti.

Bu arada Osmanlı kuvvetleri, Mustafa Kemal Paşa'nm Yedinci Ordu komutanı olarak çarpıştığı Irak ve Suriye'de ciddi kayıplarla yüz yüze kalmışlardı. Şam, 1 Ekim 1918'de İngilizlerin eline geçti; Osmanlı ordusu Anadolu'da son kez direnmek üzere çekilirken, Fransızlar da ertesi gün Beyrut'u zapt ettiler. Bunu yaptıkları sırada, Mustafa Kemal, padişaha iletilmek üzere bir telgraf

gönderdi, yeni bir hükümet kurması ve barış istemesi gerektiğini savunuyordu.

Talat Paşa 8 Ekim'de sadrazamlıktan istifa etti ve kısa süre sonra Enver ve Cemal'le birlikte bir Alman hücumbotuyla Türkiye'den kaçtılar. Altı gün sonra padişah sadrazamlığa Ahmed İzzet Paşa'yı tayin ettiğinde, yeni sadrazam derhal barış için İngilizlerle ön görüşmelere başladı. Almanya ve İtilaf devletleri arasındaki savaşm batı cephesinde sona ermesinden on bir gün önce, 31 Ekim 1918'de yürürlüğe girecek bir ateşkes antlaşması Mondros'ta imzalandı. Mondros Ateşkesi, Osmanlı ordusunun topyekûn ve şartsız teslimiyle birlikte, Türkiye'deki tüm stratejik konumların İtilaf devletlerince işgalini öngörüyordu. Büyük bir İtilaf donanması Çanakkale Boğazı'ndan geçerek 13 Kasım'da İstanbul'a ulaştı, kenti işgal edecek askerleri karaya çıkarttı.

Osmanlı İmparatorluğu, artık kalıntılarını paylaşmaya koyulmuş Batılı devletler önünde çaresiz, yıkıntı halindeydi.

17

Tourkokrateia ve *Rhomaioi*

Anadolu'daki Yunanlar için altı yüzyıl kadar süren Türk hâkimiyeti dönemi Yunancada *Tourkokrateia* olarak anılır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Yunan uyrukları, Konstantinopolis Ortodoks patriğinin başkanlık ettiği Rum milletinin bir parçasıydı. Ortodoks patrik ayrıca, XIX. yüzyılda kendi müstakil kiliselerini kuruncaya değin, Balkanlar'daki diğer Ortodoks Hıristiyanların da başıydı. Özellikle İstanbul ve Anadolu'daki Yunanlar, Türklerce *Rum* olarak adlandırılırken, onlar kendilerine *Rhomaioi* diyorlardı; bu terim, kültürü hem Hellenik hem Hıristiyan olan eski Bizans İmparatorluğu'nun yurttaşları, "Romalılar" anlamına geliyordu.

Fakat Türk fethinden sonra Anadolu'daki Rumların hayatta kalma şansı zayıf görünüyordu. Osmanlı hâkimiyeti altında ilk İstanbul patriği olan Gennadios, Ortodoks Kilisesi'nin Büyük Constantinus'un hükümranlığından önceki dönemle aynı durumda olduğunu, zira "eskiden olduğu gibi bir imparatorluktan, özgür bir kiliseden ve özgür ifadeden" yoksun olduklarını yazmıştı.[1]

Gennadios 1456'da patriklikten istifa ederek bir manastıra çekildi. Oradayken *Figan* başlıklı bir kitap yazdı; tek umudunun ruhbanın mümini aydınlatma rolünü tekrar yerine getirmesi olduğunu belirttiği kitapta, Türk yönetimi altında Kilise'ye ve Hellenizmin karşı karşıya geldiği şeylere esef ediyordu. "Zira eğer milletimiz tekrar güneşin parladığını görebilecekse, bu ancak ve ancak papazların ve keşişlerin entelektüel liderliği tekrar üstlenip, büyük bir güç ve iştiyakla çalışarak, hayırseverlik aracılığıyla tüm milletimizin bütünüyle toparlanıp ayağa kalkacağına yönelik büyük umudu yaratmasıyla olacaktır."[2]

Hellen Hıristiyan kültürün korunması, XIX. yüzyıldan evvel ücra

yerlerdeki Rum topluluklarının pek az erişebildiği okullar olmaksızın çok zordu; XIX yüzyılda modern Yunan krallığındaki hayırseverler Anadolu'daki eğitsel kuruluşları finanse etmeye başladılar. Kayseri Piskoposu 1873'te, Atina'daki Eğitim Derneği'nin başkanı Leon Melas'a yazdığı mektupta, bir Kapadokya kenti olan Nevşehir'deki Rum cemaate kitaplar göndermesine teşekkür etmişti. Piskoposa göre, cemaat Türkçe konuşuyor olmakla birlikte, "anadil ve kültürlerini yeniden edinmeye" yönelik çabalarıyla "ruhen Yunan" olduklarını "ve bunu ellerinden gelen her şekilde yapmaya gayret ettiklerini..." belirtiyordu.[3] Onlardan "uzun zamandır başka milletler arasında diasporada olan... ve ahlaki ve toplumsal çileler çeken ve neredeyse ırklarından koparılmış... Yunan kardeşler" olarak söz eder.[4] Piskopos ayrıca, doğru dürüst bir eğitim aracılığıyla, Nevşehir'in Rum cemaatinin "dinde, eğitimde ve dilde arı ve katıksız bir Hellenizm ile" aşılanabileceği umudundan söz eder.[5]

Anadolu Rum nüfusunun ancak bir parçası XV. yüzyılda varlığını sürdürdü; Türk fethi ve birçok Hıristiyan uyruğun İslam'a ihtidasıyla sayıları azalmıştı. XV. yüzyıl sonlarına gelindiğinde, Konstantinopolis patrikliğine bağlı toplam yetmiş iki Anadolu metropolitliğinden sadece on yedisi kalmış, piskoposlukların sayısı ise üçe düşmüştü.

Tarihçi William Ramsay, 1897'de özellikle merkezi platonun ücra yörelerinde yaşayan ve o döneme gelindiğinde Müslüman Türklerden oluşan bir denizde minik adalar halinde yerleşmişken Yunancalarını neredeyse tümüyle yitirmiş Anadolu Rumlarının etnik ve dilsel çeşitlliğine dikkati çekiyordu: "Ortak kan bağını yitirmişler, doğrudan doğruya Kapadokyalılar, Pisidialılar, İsauralılar, Pamphyliallılar, Pontoslar ve benzeri, son derece çeşitli ırklardan geliyorlar... Dil farkıyla bölünmüş durumdalar: Bazıları sadece Yunanca kullanıyor, bazıları yalnız Türkçe, birçoğu ise her iki dili konuşuyor..."[6]

Ramsay'e göre, etnik kökenleri farklı olmasına karşın, Anadolu Rumlarının Hellenler olarak ortak bağını Ortodoks Kilisesi'ne mensubiyet oluşturuyordu:

> Türkiye'nin her köşesinde, birleştirici bir güç olarak dinin kudreti özellikle Ortodoks Kilisesi'nde dikkat çekicidir. Ortodoks Kilisesi'nin tüm mensupları kendilerine Hellen diyor, tümü kendilerini böyle hissediyor. Irk ve dilde farklılık gösteriyorlar ve yabancılaştırıcı İslam denizinde adalar gibi birbirinden son derece kopuk durumdalar. Fakat İsauria ve Pisidia'da, Kapadokya ve Pontos'ta küçük topluluklar,

> Ortodoks Kilise'de birleştikleri için kendilerini Yunanistanlı Hellenler olarak hissediyor.[7]

Yalıtılmış bölgelerde dinlerine bağlı kalmış Rumlar bile, anadillerini unutmuş, Türkçe konuşur olmuşlardı. Anadolu Ortodoks Hıristiyanlarının bu kayıp cemaatlerinden bazıları, Osmanlı'nın son döneminde Batılı âlimlerin dikkatini çekti. Spyridon Lambros 1908'de, "Barbar seli her bir Hıristiyan anıtını, hatta aslında Orta Anadolu'dan uygarlığın tüm izlerini silip geçse de yalayıp yuttuğu fakat asla tümüyle bataklığında boğamadığı –bölgenin vaktiyle gelişkin ve yoğun– Hıristiyan nüfusunun acmacak kalıntıları"ndan söz ediyordu.[8]

Fetihten bir asır kadar sonra, Ege adalarından ve Yunanistan anakarasmdan Rumlar, Osmanlı çağının başlarında nüfussuzlaşmış olan Anadolu'ya göç etmeye başladılar. Pericles Triandaphyllidis, Orta Anadolu'ya gelen yeni yerleşimcilerin neyle karşılaştıklarını betimler:

> Vaktiyle terk ettikleri veya uzaklaştırıldıkları topraklara dönüp buralara yerleştiklerinde, bu toprakların bir zamanlar Hıristiyan olduğuna dair hiçbir şey bulamadılar; ne tek bir kilise, ne de bir Yunanca ad kalmıştı. Bu korkunç fırtına ve yıkımdan kurtulabilmiş, bu anlamda insandan yoksun kalmamış tek tük birkaç kent, Türkçe şekliyle de olsa –Kamskhos'tan Kemah, Sebastia'dan Sivas, Gangra'dan Çangra ve benzeri– özgün isimlerini koruyabilmişlerdi. Fakat bugün Yunan veya Hıristiyan adı taşıyan bir köy, hatta herhangi bir yerle karşılaşmak bile nadiren gerçekleşiyor, bunlardan çok azı da ancak yakın geçmişte verilen isimler oluyor.[9]

Türk bilimadamı Ömer Lütfi Barkan'm incelediği 1520-1535 arası resmi Osmanlı kayıtlarına göre, Anadolu'da 400.000 kişi olarak tahmin edilebilecek şekilde 78.783 Hıristiyan hane vardı. Bunlara yalnız Rumlar değil, Ermeniler ve diğer Hıristiyanlar da dahildi. Barkan, Anadolu'nun o dönemki toplam nüfusunu 5.000.000 olarak tahmin eder ki, bu da Hıristiyanların ancak yüzde 8'ini oluşturduğu anlamına gelir. Yarım yüzyıl içinde Yunan yerleşimciler akımıyla Batı Anadolu'nun belirli bölgelerinde Hıristiyan nüfus neredeyse ikiye katlandı.

Anadolu'daki yeni Rum yerleşimcilerin çoğu, 1566'da Sakız Adası'nm Türkler tarafmdan fethinden sonra, bir kez daha Anadolu'nun Ege kıyısındaki başat liman haline gelen İzmir'e geldi.

Rum yerleşimciler İzmir'den, MÖ I. binyılın başlangıcındaki büyük göç dalgasında Hellenlerin izlediği güzergâhın aynısını kullanarak, Hermos [Gediz] ve Maiandros [Menderes] ırmak vadileri üzerinden iç kesimlere ilerlediler.

Yeni gelenlerden bazıları Ege kıyısı boyunca kuzeye gidip, İonia, Aiolia ve Troas'a yerleştiler. Kayıtlar, 1586'da Çanakkale girişindeki Kum Kale'nin inşası için Rum işçilerin getirtildiğine işaret eder. İşçilerin bir kısmı, Ege kıyısının Akhilleus ve Patroklas höyükleriyle Troya ovasının üzerine yükselen Sigeion burnundaki Yenişehir ve Nikhor adlı köylere yerleştirildi. Troya Ovası'nı 1961'deki ilk ziyaretim esnasında orada tanıştığım Türkler Yenişehir köyündendi ve içlerinde en yaşlı olanı, 1923 Nüfus Mübadelesi'nde tümü oradan ayrılmış olan Rum komşularını sevgiyle anımsıyordu.

Yeni yerleşimcilerin gelişinden evvel, Anadolu'nun bir zamanlar ünlü ve kalabalık Yunan kentlerinde küçük Rum toplulukları vardı. Alman seyyah Dernschwam, 1555'te Nikaia'yı ziyaret ettiği sırada, Rum cemaatinin okuma yazma bilmeyen bir papazla birlikte on bir kişiden oluştuğunu görmüştü. Stephan Gerlach 1575'te Nikaia'ya uğradığında, kendisine Nikaia civarında elli kişilik Rum cemaati yaşadığı bilgisi verildi. Fakat Nikaia'nın içinde, Rum cemaat çok küçüktü ve İstanbul'da Pera'nın Angllkan rahibi John Covel'm Şubat 1677'de Nikaia'ya yaptığı bir ziyarette günlüğüne düştüğü notun kanıtladığı gibi, ertesi yüzyıl içinde bu cemaat sadece elli kişiye çıkmıştı:

> Kasabaya ilk geldiğimizde, mümkünse bir Rum evinde kalmayı arzu ettim; sonunda kiliseye götürüldük, burada yabancıların kendisini sorduğunu işiten papaz kaçıp saklandı... Artık orada yaşayan 10 Rum ailesi ve 50 kadar da Ermeni kalmış; geri kalanların hepsi Türk. Rumların hiçbiri kendi dillerini konuşamıyor, hatta (sonradan daha iyi bilgilendirildikten ve korkuya gerek olmadığı anlatıldıktan sonra ortaya çıkan) papaz bizzat gelip özür diledi, onunla Yunanca konuştuğumuzda yeterince anlayabiliyorsa da, yanıtlarını aynı dilde veremiyordu. Aralıksız olarak yalnızca Türkçe konuştuklarından, kendi dillerini unutmuşlar. Papaz birkaç duayı ezberlemiş... ve cemaati bu kadarıyla idare ediyorsa da, ne o ne de kendileri yirmi sözcükten birini bile zor anlıyorlar. Papaz bugüne dek tanıştığım en sefil derecede yoksul, en üzücü derecede cahil insandı...[10]

XVII. yüzyıl boyunca, Pamphylia'da Antalya ve Side ile Lykia'daki Myra'nın Rum nüfusları, yeni gelenlerle özgün yerel sa-

kinlerden oluşan bir karışımdı; yerli Rumların, Osmanlı hâkimiyetinin zorlu yıllarında "gizli yaşayarak"[11] hayatta kaldıkları söyleniyordu. Anlaşıldığına göre, Antalya'daki Rumlar, göçmenlerin daha büyük bölümünün Toros Dağları'ndan üç günlük yoldaki Isparta'dan gelen ve Türkçe konuşan Rumlar olması nedeniyle, anadillerini unutmuşlardı. Ancak XVII. yüzyıl sonuna gelindiğinde, bölgede Türkçe konuşan Rumların birçoğu bir ilkokulda Yunanca eğitim görüyorlar ve Venedik'ten getirtilen Yunanca kitaplar kullanıyorlardı.

Fransız gezgin Joseph Tournefort'un 1702'deki ziyaretinde, antikçağın Prusa'sı, ilk Türk başkenti Bursa'nın 300 kadar aileden oluşan bir Rum cemaati vardı. Bu, Türk fethinden önce baştan aşağı Yunan olan kentin toplam nüfusunun yalnızca yüzde 2'siydi.

Orta Anadolu'daki bazı Rum ve diğer Hıristiyan topluluklarının nüfusu, büyük bölümü göçe bağlı olarak, Byzantion'un düşmesinden yarım yüzyıl sonra önemli bir artış göstermeye başladı. Osmanlı kayıtları, XVI. yüzyılda Ankara'daki Hıristiyan ailelerin sayısının 590'dan 1.347'ye, Kastamonu'da 570'ten 1.889'a, Çankırı'da 81'den 484'e ve Kocaeli'nde 27'den 1.993'e yükseldiğini gösterir. Vaktiyle tamamen Müslüman Türk olan Bolu nüfusu, 1570-1580 sayımında 134 Hıristiyan aile içeriyordu. Fransız coğrafyacı V. Cuinet, sözlü olarak, Çankırılı Rumların kısmen Paphlagonia'nın antik sakinlerinden, kısmen de 1650 ve 1700 arasında gelen Kayseri ve Ankaralı Rum tüccarlardan oluştuğunu öğrenmişti.

Bizans döneminde Smyrna'nın nüfusu hatırı sayılır bir düşüş göstermişti; Osmanlı hâkimiyeti başladığında liman ve iç bölgeler tamamen metruk haldeydi. 1528/1529'da yapılan bir sayım, kentte mevcut 1.000 kadar haneden 150'sinin Rum, geri kalanının Müslüman Türk olduğunu kaydeder. XVII. yüzyıl ortasına gelindiğinde, İzmir'in nüfusu 50.000 Müslüman Türk, 15.000 Rum, 7.000 Ermeni, 7.000 Yahudi ve başta Levanten Avrupalı olmak üzere 1.000 kadar başka gruba mensup kişilerden oluşan 80.000'e çıkmıştı. Nüfustaki bu büyük artış, 1517'de Mısır ile 1520'de Rodos'taki Osmanlı fetihlerinin Doğu Akdeniz'i Türk ticaretine açmasının ardından kentin limanının ihya edilmesinin sonucuydu. 1566'da Sakız'ın Türklerce fethedilmesinden sonra, gitgide daha çok sayıda Sakızlı tüccar İzmir'e yerleşmeye başladı. XVII. yüzyılın sonuna gelindiğinde İzmir, İstanbul'dan sonra Türkiye'nin en önemli ikinci limanı olmuştu.

Kanuni Sultan Süleyman'ın döneminde (h. 1520-1566), Osmanlılar imparatorluğun ticaretini geliştirmek üzere Avrupalı devlet-

lere ticari imtiyazlar vermeye başladı. III. Murad (h. 1574-1595), bu ticareti geliştirmek üzere, Kraliçe I. Elizabeth'e yazdığı mektupta, "İngiltere memleketinden deniz yoluyla buraya geldikleri zaman" uyruklarının emniyet altında olacağı konusunda teminat veren bir ferman çıkardığını belirtmişti.[12] Bu, bir grup İngiliz maceracı tüccarın, Company of Turkish Merchants olarak da anılan Levant Company adı altında bir araya gelmelerine yol açtı; Eylül 1581'de padişahtan İzmir ile İstanbul arasında ticaret noktaları kurmalarına izin veren yedi yıllık bir berat aldılar.

Hollandalı seyyah Cornelis de Bruyn 1678'de, "ticaret açısından, İzmir tüm Levant'ın en önde gelen kenti" diye yazmıştı.[13] 1702'de İzmir'de "tavernalar gece gündüz her saat açık. Buralarda müzik, sağlıklı yemekler ve à la Franga, à la Greca, à la Turca danslar ..."[14] olduğuna değinen Fransız gezgin Tournefort, İzmir'in küllerinden bir kez daha doğduğuna işaret ediyordu.

İzmir'i 1739'da ziyaret eden İngiliz eski eserler uzmanı Richard Pococke, nüfusun 84.000 Müslüman Türk, 8.000 Rum, 6.000 Yahudi ve 2.000 Ermeni'den oluştuğunu belirtmişti. Bunların yanı sıra, muhtemelen birkaç yüz de, yerlilerin "aracılar" olarak adlandırdığı Avrupalı tüccar vardı ki, içlerinden en kalabalık grubu, İngiliz Levant Company'ye bağlı olanlar oluşturuyordu.

İzmir'i ilk kez 1764'te ziyaret eden İngiliz seyyah Richard Chandler, "Aracılar ve diğer Avrupalılar İzmir'de yerleşmiş, genellikle Rumlarla veya aynı dinden başka yerlilerle evlenmişler" diye yazar.[15] Onun liman kentindeki zengin etnik ve dinsel karışıma ilişkin betimlemesi, Türklerin çoğunluğu oluşturmalarına karşın, gayrimüslimlerin Avrupa'da gibi yaşamaları nedeniyle, Türklerin kente *Gavur İzmir* demelerinin sebebini izah eder.

> İzmir'de giyim kuşamları, hal ve tavırları, dilleri ve dinleri farklı çeşitli milletlerin bir araya gelişi çok dikkat çekici. Türkler kentin çok daha büyük bölümünü işgal ediyorlar. Diğer kavimler ayrı semtlerde yaşıyorlar. Protestanlar ve Roma Katoliklerinin kendi şapelleri, Yahudilerin bir iki sinagogu; Ermenilerinse yanı başında mezarlığıyla birlikte, büyük ve güzel bir kiliseleri var. Rumların, yangından önce, iki kiliseleri varmış...[16]

Chandler, İzmir'deki özellikle Tinos [İstandil] ve diğer Ege adalarından gelmiş Rum kızlarının güzelliğine de değinmeden geçemez: "Adalardan, özellikle de Tinos'tan gelmiş aşağı tabaka kızları çok ve aralarından birçoğu hem güzel hem de giyim kuşamla-

rı pek hoş. İnsan bedenini kusursuzluğa eriştirircesine olgunlaştıran sıcak güneşin etkisi gibi görünen, ışıltılı bir tenleri var."[17]

Chandler 1764-1765'te Anadolu'nun Ege kıyılarında kapsamlı bir gezi yaparak, bazılarında hâlâ küçük Rum toplulukların yaşadığını gördüğü antik İon kentlerinin kalıntılarını aradı. Chandler, gemi Çanakkale Boğazı'na girdiğinde, Troya Ovası'nı 25 Ağustos 1764'te şafak vaktinde ilk kez görüşünü kaydeder: "Artık alçak ve geniş ovayı görebiliyorduk; bildiğimiz gibi, bütün o kahramanların höyükleri ve denize döküldüğü yerde bir set veya engel gibi duran Skaimandros Irmağı'yla, İlyada'nın muharebelerinin sahnesi."[18]

Chandler, Troya Ovası'nın Ege kıyısındaki Sigeion Burnu'nda iki Rum köyü olduğunu söyler; biri, 1961'de Troya'ya yaptığım ilk gezide benim de gördüğüm, bizi selamlamak için Akhilleus'un Mezarı'na kadar gelen atlıların köyü Yenişehir'di. Chandler, Yenişehir'i "kahvaltımıza yetecek kadar üzüm, şarap, yumurta ve bunları kızartacak yağı güç bela buldukları sersefil bir Rum köyü" olarak betimler.[19]

Antik İon kentlerinin hepsinin en ünlülerinden olan Ephesos, Eylül 1764'te Chandler'ın yöreye yaptığı ziyaret sırasında neredeyse tümüyle metruk bir ören yeriydi. Chandler buranın sakinlerini şöyle tanımlar: "Ephesoslular şu anda aşırı bir süflilik, emir kulluğu ve lakaydi halinde yaşayan muhteşem bir halkın temsilcileri ve onların büyüklüğünün enkazını iskân eden birkaç köylüden ibaret."[20]

Chandler Ephesos'a, daha önceki seyyahların izini bulmayı başaramadıkları ünlü Artemis tapınağını bulmaya gitmişti ve ziyaretinin sonunda, kendisinin de bu tapmağın kalıntılarını keşfetmeyi başaramadığını bildirdi. Ephesos'a yaptığı ziyaretin sonunda şöyle yazmıştı: "Artık tapınağı aramak boşuna; kent yere serilmiş, tanrıça gitmiş."[21]

Chandler bunun ardından, o dönemde Balat adını taşıyan bir Türk köyünün bulunduğu Miletos'a gitti; herhangi bir Hıristiyan topluluğunun bulunduğundan söz etmediği köyü "pek berbat bir yer" olarak betimledi.[22] Chandler, Miletos'un kuzeyinde antik Priene kentini ziyaret ettiğinde, antik kentin kalıntılarının yakınındaki küçük bir köyde Paskalya'yı kutlayan Rumlarla karşılaştı.

> Portakal ve turunç tomurcukları, yasemin, çiçekler ve dallarla çok hoş bir şekilde süslenmiş küçük bir tabut sehpası kiliseye yerleştirilmişti; ceset yerine, üzerine kaba saba çizilmiş bir çarmıhtaki İsa resmi vardı. Bunu akşam gördük ve şafak sökmeden önce aniden büyük

bir şenlik ateşinin parıltıları ve çıtırtılarıyla, diriliş şerefine söylenen şarkılar ve haykırışlarla uyandık. Bize renkli yumurtalar ve Paskalya çörekleri ikram ettiler.[23]

Chandler daha sonra, Yedi Kilise'den birini, Osmanlıların Anadolu'da fethettiği son Bizans kenti olan Philadelphia'yı ziyaret etti. Orada 300 kadar aileden oluşan bir Rum topluluğu buldu, fakat kendisine de söylendiği gibi, ne onlar ne de papaz anadilini doğru dürüst konuşabiliyordu: "Tıpkı başpapaz gibi, rahiplerin ve genel olarak cemaatin gerçek anlamda Yunanca bilmediği bize söylendi; bununla birlikte ayinler ve kilise hizmetleri başka yerdekiler gibi yapılıyordu ve bu bakımdan hiçbir değişime uğramamıştı."[24]

Lesbos Adası'nın tam karşısında, Anadolu'nun Ege kıyısındaki Ayvalık kasabası, Rum sakinlerince Kydonies olarak biliniyordu. Ayvalık'ın tarihi, kaderin uğurlu bir cilvesiyle ansızın öne çıkacağı XIX. yüzyılın son çeyreğine dek karanlıkta kalmıştır.

Ayvalık'ın talihini değiştiren tarihsel olay, 6/7 Temmuz 1770'te, bir Rus filosunun, İzmir'in güneyindeki yarımadanın ucundaki Çeşme Limanı'nda Osmanlı donanmasını neredeyse tümüyle yok ettiği zaman baş gösterdi. Kaçmayı başaran tek Türk kaptanı, ağır hasar görmüş gemisini Ayvalık'a kadar getirip orada karaya oturtan Cezayirli Hasan olmuştu. Ayvalıklı Rumlar Hasan'la mürettebatını kurtararak Çanakkale'ye kadar onlara eşlik ettiler, bir gemi gelip onları buradan İstanbul'a götürecekti. Dört yıl sonra Hasan Osmanlı donanmasının kaptanıderyalığma yükseldi ve ardından 1789'da veziriazam oldu. Hasan Paşa, hayatını kurtaran Ayvalıklı Rumları hiç unutmadı ve 1789'da Sultan III. Selim'den kasabaya Osmanlı İmparatorluğu'nda bir avuç kentin yararlandığı özel imtiyazlar veren bir ferman aldı.

Fermana göre, Ayvalık'taki tüm Müslümanlar çevre köylere yerleştirilecek; kente hiçbir Osmanlı askerinin girmesine izin verilmeyecek; kasaba halkı, önceden ödediklerinden hatırı sayılır miktarda düşük olarak belirlenmiş yıllık bir meblağ dışında tüm vergilerden muaf kılınacak; ve kendi Türk yöneticilerini, gerekli gördüklerinde azletme hakkına da sahip olarak, kendileri atamalarına izin verilecekti.

Bu imtiyazlı statü, Osmanlı İmparatorluğu'nun her köşesinden Rumları Ayvalık'a çekti. Çok geçmeden, 600 talebenin kendi matbaalarında basılan kitapları kullanarak edebiyat ve beşeri ilimler, bilim ve matematik alanlarında klasik eğitim gördüğü Hellen aka-

demisiyle Anadolu'daki en müreffeh ve kültürlü kent haline geldi. 1820'de Viyana'daki Yunanca bir süreli yayın burayı, "Tüm Küçük Asya'nın eğitim başkenti, yeni Miletos" olarak betimledi.[25] XIX. yüzyılda İstanbul'daki İngiliz sefaret rahibi R. Walsh, Ayvalık'ı "servette, ruhta ve bağımsızlık anlayışında, vaktiyle İonyah atalarına denk, faal ve zeki Rumların özgür cumhuriyeti" olarak adlandırdı.[26] Amerikan bilgin Charles N. Eliot'a göre, "Ayvalık yarım yüzyıllığına, güzel sokakları, halka açık parkları, üniversitesi, kütüphaneleri ve belediye binalarıyla, sakinlerinin refahı, kültürü ve inceliğiyle tanınan bir tür Şark'ın Boston'u oldu."[27] Arnold Toynbee burayı "modern çağlarda özgür Yunan toprağının ilk parçası" olarak betimlemişti.[28]

Yunan Kurtuluş Savaşı'nın [Rum İsyanı] başlaması, Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı Rumlarına vahşice misillemeler getirdi. 1821 Paskalya Pazarı'nda, Patrik VI. Gregorios İstanbul patrikliğinin ana kapısında asıldı; cesedi Haliç'e atılmadan üç gün boyunca orada kaldı.

Ertesi yaz, Ali Paşa'nın komutasında bir Osmanlı birliği Sakız'a karşı, adanın nüfusunun dörtte birini öldürülüp adalıların yarısının esir almdığı bir saldırıya girişti. Esirler arasında İstanbul'daki köle pazarında satılan ve sonradan veziriazamlığa da yükselecek Kaptanıderya Hüsrev Paşa tarafından satın alınan dört Sakızlı oğlan çocuğu da vardı. Oğlanlardan, Müslüman olduğunda İbrahim Edhem adını alan biri, Hüsrev Paşa'nın korumasına girdi ve Osmanlı yönetiminde en yüksek rütbelere kadar yükselip, 1877'de onu torunlarından biriyle de evlendiren II. Abdülhamid döneminde, sadrazamlığa dek yükseldi.

Ayvalık 1822'de tahrip edildi; kasaba halkının birçoğu, Sakızlı mültecilerle birlikte Yunanistan'a kaçtı. Kasaba zamanla yavaş yavaş toparlandı ve XIX. yüzyıl sonuna gelindiğinde, neredeyse tümü Rum olan 30.000'lik nüfusla, yine müreffeh bir topluluk yaratmayı başardı.

Yunan ihtilalinden sonra, hâlâ Osmanlı hâkimiyeti altındaki Ege Adaları'ndan binlerce Rum, Anadolu'ya göç etmeye başladı; birçoğu varlıklı Türk toprak sahiplerinin çiftliklerinde iş buldu. Yaklaşık yarım yüzyıl sonra, İngiliz bilgin Charles Wilson'a göre, Rumların göçü,

> Ege'de Türk hâkimiyetindeki takımadalardan Müslüman nüfusun, Rum kolonicileri tarafından neredeyse tümüyle yerinden edilmesiyle sonuçlandı. Her yıl adalardan yeni göçmenler geliyordu; Assos'tan

> Scala Nuova'ya [Kuşadası] kadar tüm sahil, artık neredeyse tümüyle Rumlara aitti ve Maiandros ile Hermos arasındaki vadilerin bereketli toprakları yavaş yavaş Hıristiyanların eline geçmeye başlamıştı.[29]

Yeni gelenler arasında, XIX. yüzyıl başında Troas'taki Çanakkale Boğazı kıyılarına yerleşen Mora'daki Lakonia'dan Rumlar da vardı. Bu göçmenler, çoğu Hellen'in standart dili haline gelen Atinalı İon *koine*'si yerine, antik Dor Yunancası olan Tsakonca konuşuyorlardı. Troas'taki bu Tsakon köylerinden ikisi, Troya'yı kuşattıkları dönemde Agamemnon'un ordusundaki Akhaların anlayabileceği bir dil konuşarak, 1923'e kadar varlıklarını korudularsa da, o tarihte nüfus mübadelesi nedeniyle köklerinden söküldüler.

Yeni Rum göçü, İzmir'in Türk-Rum nüfus oranında çarpıcı şekilde kendini gösteriyordu. Kentin nüfusu 1830'da yaklaşık 80.000 Türk ile diğer azınlıklarla birlikte 20.000 Rum'dan oluşuyordu. Otuz yıl sonra, oranlar tersine dönmüştü ve artık İzmir'de 75.000 Rum'a karşılık, 41.000 Türk yaşıyordu.

Orta Anadolu'ya Rum göçü, İngiliz yatırımcılara İzmir-Aydın arası bir demiryolu inşa imtiyazı verildiği 1856'dan sonra iyice arttı. Bu demiryolu, bunu izleyen yarım yüzyıl içinde İzmir'i Orta Anadolu platosu ile Marmara ve Kilikia'daki kıyı ovalarına bağlayacak çeşitli demiryolu hatlarından ilkiydi. 1918'de İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nca yayımlanan bir rehber, "Güzergâhı üzerine bir dizi fabrikalar yapildı ve yeni sanayiler yaratıldı; çevre bölgelerde hüküm süren huzur ve asayiş sayesinde Hıristiyan nüfusta dikkate değer bir artış ortaya çıktığını" kaydeder.[30] Bunun yanı sıra, demiryolu hatlarının "meyve, özellikle kuru üzüm ve zeytin üretimini büyük ölçüde canlandırdığı ve savaştan önceki son yıllarda demiryolu hatları yakınındaki, büyük bölümü Rum olan nüfusun eşi görülmemiş bir refaha kavuştuğu" da kaydedilmişti.

Göreli ücralığı nedeniyle halkının iş bulmak için İstanbul'a ve kıyı bölgelerine gittiği ve dolayısıyla Rum nüfusun azaldığı Kapadokya'da durum tamamen farklıydı. Kapadokya'nın antik başkenti Kayseri'nin (Caesarea) Rum Ortodoks metropolitlik arşivleri, güçlü kuvvetli Rum erkeklerin neredeyse yüzde 60'ının çalışmak üzere İstanbul'a veya başka yerlere göç ettiğini gösterir. Bu durum, 1890'da 3.000, 1923'teyse 900'den az Rum'un varlığına işaret ederken, aynı dönemde Türklerin sayısının 600'den 1.000'e çıktığını ortaya koyan nüfus sayımı sonuçlarında da kendini gösterir.

Kapadokya'daki Sinasos [Mustafapaşa] kasabası, çevresindeki diğer Rum topluluklar anadillerini yitirmeye başlamışken, ko-

ruduğu üst düzey Ortodoks Hellenik kültürüyle sivrilmişti. Sinasos'ta 1840'ta bir erkek mektebi, 1872'de de kız mektebi kuruldu; her ikisi de Anadolu'daki en iyi okullar olarak görülüp, Kayseri ve Konya dahil civar bölgelerden öğrenci çekiyordu. Öğretilen konular arasında antik ve modern Yunanca ile birlikte Türkçe ve Fransızca; kuramsal ve uygulamalı aritmetik, geometri ve kozmografyayı kapsayan matematik; Yunan, Roma ve genel tarih ile birlikte din, sanat ve müzik bulunuyordu.

Türkçe konuşan Rumlar, birçoğu Kapadokya'nın güneyinde Karaman Türkmenlerinin hüküm sürdüğü bölgeden geldiklerinden, Karamanlılar olarak tanınmaya başlandı. Karamanlıların etnik kökenleri bir ihtilaf konusu olagelmiştir; Richard Clogg bu sorunu şöyle özetler:

> Yunan bilimciler Karamanlıların Yunan aslından geldiklerini; Türkçeyi zorlama veya kıyı bölgelerin Yunanca konuşan Hıristiyanlarından kopmaları sonucu, bölgesel bir dil olarak benimsediklerini kabul etme eğilimindedirler. Türk bilimciler ise, fetihten önce Bizans topraklarına göç etmiş veya Bizans ordularına paralı askerler olarak hizmet etmiş ve yeni hükümdarlarının dinini benimsemekle birlikte dilini kabul etmemiş Türk asıllı bir topluluk olduğu kanısındadırlar.[31]

Speros Vryonis'in yaptığı kapsamlı araştırmadan vardığı sonuca göre, "Karamanlıların, Selçuklu ve Osmanlı hâkimiyeti döneminde Yunanca kullanımını terk ederek ve bir dizi Türk âdet ve geleneğini benimseyerek dilsel olarak Türkleşmekle birlikte, köken itibarıyla Bizans Anadolusu'nun Yunanca konuşan Hıristiyanları oldukları ihtimali yüksek görünmektedir."[32]

Yunan krallığının kurulmasından yarım yüzyıl sonra, Karamanlıların ve Anadolu'nun diğer Rumlarının yeniden Hellenleştirilmesi çabasına girişildi. Bu amaçla kurulan örgütlerin en etkilisi, 1891'de Atina'da kurulan Küçük Asya Derneği'nin amacı, Anadolu'dan gelen genç Rumları Atina Üniversitesi veya Yunanistan'daki ilahiyat okullarında yahut İstanbul ve İzmir'deki Rum akademilerinde eğitmekti. Bu okullardan mezun olanların Anadolu'ya dönerek oradaki soydaşlarını eğitmesi gerekiyordu.

Derneğin üyelerinden biri, Ortodoks ebeveynlerin vazifesinin çocuklarına "Platon ve Aristoteles'in tanrısal dilini" aşılamaları olduğunu ileri sürmüştü.[33] Bu anlamda, derneğin okullarında öğretilen dil, Yunan krallığının entelektüellerinin yeğlediği modern Yunancanın *katharevousa* biçimiydi; "arınmış" konuşma biçimi-

nin savunucularından birine göre, bu dil "eğitimsiz, özgür Yunanların dilinin ne yazık ki dolup taştığı yabancı kullanımlardan, bozulmuş sözcüklerden ve barbar deyimlerden" azadeydi. [34]

Refahı ve büyük Rum nüfusu sayesinde İzmir, Hellen eğitim kurumlarının sayısı ve düzeyi açısından diğer tüm kentlerin çok ilerisindeydi. Bunlardan en tanınmışı, 1728'de kurulan ve 1922'ye dek işlevini sürdüren Evangelik Rum Mektebi'ydi. XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, Evangelik Mektep'in yönetiminde, toplam 1.400 talebeye, iki ilkokul, bir Rum mektebi, bir lise ile Lancaster modelinde birkaç ilk mektep daha eğitim veriyordu. Bunun yanı sıra, İzmir'deki Rum topluluğunun biri kızlar için olmak üzere iki ilkokulunun yanı sıra bir ticaret mektebiyle, misyonerlerin çalıştırdıkları bir yana, Rumların işlettiği birkaç özel akademi de bulunuyordu.

Fakat yeni eğitim programının Anadolu'nun daha ücra bölgelerindeki başarısı görece düşüktü ve XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında birçok gezgin, Ortodoks topluluklarda Yunancanın hâlâ Türkçe kadar yaygın olmadığını bildirir. Bununla birlikte, cemaatleri Türkçe konuşsa da, kilise ayinleri hâlâ Yunanca yapılıyordu. Clogg Karamanlılar üzerine yazdığı bir makalede bu hususa değinir:

> Bu [XX.] asrın ilk yıllarında, Nikaia'daki bir Ortodoks papaz bir İngiliz gezgine, cemaatinin hiç Yunanca bilmemesine karşın, "bütün hayatları boyunca ayinleri dinlemiş olarak, duaların ne anlama geldiğini oldukça iyi anlayabildiklerini" söylemişti. Belirli dualar cemaate yabancı geldiği zaman da, papaz Yunanca metni Türkçeye çeviriyordu.[35]

Anadolu Rumlarından Müslüman olmuş bazıları, Hıristiyanlığı gizlice sürdürüyorlardı. Bu kripto-Hıristiyanlara yönelik en eski atıf, 1338'de Patrik IV. İoannes Kalekas'tan, yakın geçmişte Osmanlılarca fethedilen Nikaia Rumlarına yazılan piskoposluk mektubunda yer alır. Mektup, Nikaialıların birçoğunun İslam'ı benimsemeye zorlandığını ima ederek, kurtuluşa ulaşmak isteyen mühtedilere iki olası tercih sunar: Bu tercihler ya şehitlik ya da kripto-Hıristiyanlık'tır. Canlarını verecek kadar yürekli olmayanlara, gizlice Hıristiyanlığı uygulamaları halinde cemaate yeniden alınacakları söylenir: "Cezalandırılma korkusuyla, yüreklerinde Hıristiyanlığa bağlı kalıp gizlice ibadet etmeyi sürdüren herkes bunu yapsın, bunlar da kurtuluşa ulaşacaklardır."[36]

Kripto-Hıristiyanlığın, 1461'de Trabzon'un da düşmesinden

sonra ücra dağ topluluklarında köylülerin Hıristiyanlığı sürdürdüğü Pontos'ta yaygın olduğu anlaşılıyor. II. Mehmed kenti 1461'de fethettiğinde, Trabzon muhtemelen yüzde yüz Hıristiyan'dı, fakat Osmanlıların Müslüman yerleşimciler getirmesi çok sürmedi. Yaklaşık 1486'da kentteki ilk Osmanlı nüfus sicili, nüfusun yüzde 19'unun Müslüman ve yüzde 81'inin Hıristiyan olduğunu gösterir. 1543 civarında Müslüman-Hıristiyan oranı yüzde 48, 1583'te ise yüzde 54'tü. 1583'e gelindiğinde, Müslümanların yüzde 43'ü, çoğu Rumca konuşmaya devam etseler de, birinci veya ikinci kuşak mühtedi olarak tanımlanıyorlardı. Bu mühtedilerin birçoğu, seyyahların Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde varlıklarını bildirdikleri kripto-Hıristiyanlar oldular. 1842'de Trabzon'un yukarısındaki dağlara ilişkin gözlemlerini aktaran William Hamilton şunları yazıyordu: "Böylesine yabanıl ve vahşi görünümlü insanları çok ender gördüm. Bir süre boyunca onların ne veya kim olduklarını çıkaramadık: Gelgelelim, adım adım ilerlediğimizde, dinlerini ifşa etmekten korkuyor gibi görünseler de, Hıristiyan olduklarını öğrendik."[37]

Sultan Abdülmecid 18 Şubat 1856'da Islahat Fermanı olarak bilinen, Osmanlı İmparatorluğu'nda din özgürlüğü ilkesini teyit eden bir hatt-ı hümayun çıkarttığı zaman, kripto-Hıristiyanlar karanlıktan günışığına çıktılar. 15 Temmuz 1857'de kırk dört kripto-Hıristiyan lideri, Osmanlı hükümetine ve İstanbul'daki Avrupa devletlerinin sefaretlerine bir dilekçe gönderdiler. Bunun üzerine İstanbul'daki İngiliz sefareti, Trabzon'daki konsolos vekili George Stevens'a ayrıntıları aktarmasını bildirdi. Stevens, Trabzon'un dağlarındaki başlıca yerleşim yerleri olan Kromni köyünden dolayı Kurumlular adını verdiği kripto-Hıristiyanlar hakkında ayrıntılı bilgi gönderdi. Stevens, Pontos'ta yaklaşık 17.260 kripto-Hıristiyan olduğunu, en yoğun yerleşimlerinin de Matzouka (Maçka), Argyroplis (Gümüşhane) ve Kromni olduğunu bildirdi.

İngiliz bilgin R. M. Dawkins, Pontos'un kripto-Hıristiyanlarının, Trebizond İmparatorluğu'nda yaşayan Bizanslıların torunları ve "en hakiki Hıristiyanlar" oldukları kanısındadır.[38] Dawkins, "Bu insanlar, ülkelerinin yüksek uygarlığından arta kalanları temsil ettiklerini ve ancak gizlenme yoluyla bir arada kalabileceklerini hissediyorlardı."[39]

Islahat Fermanı'nın çıkarılmasından sonraki kırk yıl boyunca, sadece Pontos'a yaklaşık 1.000 yeni kilise kuruldu. Pontus'un kripto-Hıristiyanları, Osmanlı reformlarının biraz netameli bir nimet olduğunu anladılar, zira Hıristiyanlar artık askerlik hizmetin-

den muaf tutulmuyorlar ve bu hizmetten ancak büyük rüşvetler karşılığında kurtulabiliyorlardı. Sonuç olarak, Dawkins'in beş yıllık aradan sonra 1914'te Pontos'a döndüğünde fark ettiği gibi, askerlik çağına gelenlerin birçoğu Türkiye'den Rusya'ya veya Yunanistan'a kaçtı:

> Daha sonra, 1914'te Pontos'a tekrar gittiğimde, Hıristiyan köylerinde gereken ağır rüşvetleri ödemiş bir avuç papaz ve öğretmen dışında, yirmi ile altmış yaş arasında erkeklerin nadiren kaldığını gördüm. Geri kalan herkes gitmişti. Nüfus aslında ancak çok erken yaşta yapılan evlilikler sayesinde varlığını koruyabiliyordu; öyle ki, bu sürgünler çoğu zaman arkalarında bir iki bebek bırakarak gidiyor, bütün işi kadınlar yapıyor, daha iyi günlerin geleceği umuduyla sürüler ve ekinlerle kadınlar ilgileniyorlardı.[40]

İşte Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Pontos'taki durum buydu. Bundan sonraki on yıl boyunca tarihin akıntısı bir kez daha Anadolu'dan geçecek, Yunanları ve diğer Hıristiyanları silip süpürerek onlardan geriye kalanları, atalarının fi tarihinden beri yaşadıkları topraklarda birbirinden uzak sürgünler gibi bırakacaktı.

18

Megali İdea ve *Katastrophia*

Yunan krallığı 1833'te kurulduğunda, günümüz Yunanistanı'nın sadece güney bölgeleri ile Orta Ege adalarını kapsıyor, kuzey sınırı kabaca Lamia ve Arta körfezlerine dek uzanıyordu. İstanbul ve Anadolu'daki Rumlar bir yana, Epiros, Thessalia, Makedonya ve Trakya bölgeleri, tıpkı Kıbrıs, Girit ve Doğu Ege adaları gibi Türk egemenliğindeydi.

Osmanlı hâkimiyeti altında, Yunan krallığındakinin kabaca üç katı Rum yaşıyordu. Yeni krallığın milliyetçileri, Osmanlı İmparatorluğu'nun "esir" Rumlarını da kapsayacak büyük bir Hellen devleti hayalini kurmaya başladılar. Bu hayal, klasik ifadesini, Hellenleşmiş bir Ulah olan İoannis Kolettis'in, 1844'te Atina'daki Kurucu Meclis önünde yaptığı bir konuşmada bulan *Megali İdea*, yani Büyük Ülkü idi:

> Yunanistan Krallığı, Yunanistan değildir; Yunanistan'ın en küçük, en yoksul kesimlerini kapsayan bir parçasından ibarettir. Yunan, yalnız Krallık'ta ikamet eden kişi değildir, aynı zamanda İoaninna [Yanya], Salonika [Selanik], Serres [Serez], Adrianopolis [Edirne], Konstantinopolis [İstanbul], Trebizond [Trabzon], Girit, Samos veya Yunan tarihi ve Yunan ırkıyla ilişkili tüm diğer bölgelerde yaşayandır da... Hellenizmin iki ana merkezi vardır: Atina, krallığın başkentidir. Konstantinopolis ise büyük başkent, asıl kent, tüm Yunanların hayali ve umududur.[1]

Megali İdea'yı savunanların esin kaynakları Klasik Yunanistan ve Bizans idi. Klasik dünyanın şanlı günlerine özlem duyanların lideri Adamantios Korais iken, Rhigas Pheraios'un yandaşları, Bizans İmparatorluğu'nun ortak mirasının, krallıkta yaşayan Yunanlar ile hâlâ Türk hâkimiyeti olanları birleştirdiğini düşünüyor-

lardı. Gerek Korais'in gerek Pheraios'un yandaşları, Yunanların *I kath'imas Anatoli*, yani "Bizim Doğu" dedikleri Hellenik Küçük Asya'nın kurtuluşu davasına bağlanmışlardı.

Ortodoks Kilisesi, *Tourkokrateia*, yani Türk hâkimiyeti dönemi boyunca Bizans mirasını muhafaza etmişti ve *Megali İdea*'yı savunanlar, imparatorluğun kadim başkentini ve büyük Ayasofya Kilisesi'ni geri almaya kararlıydılar. İngiliz iktisatçı Nassau Senior 1859'da, bu konuda bir Yunan entelektüelinden alıntı yapar:

> Bizim, Yunanistan'ın bu köşeciğini memleketimiz veya Atina'yı başkentimiz yahut Parthenon'u milli tapmağımız olarak gördüğümüzü sanmayın. Parthenon artık hiç yakınlık duymadığımız bir çağa ve dine aittir. Bizim ülkemiz, dili Yunanca, dini Rum Ortodoks Kilisesi olan geniş topraklardır. Başkentimiz Konstantinopolis'tir; milli mabedimiz, Hıristiyanlığın dokuz yüzyıllık iftiharı Santa Sophia'dır. O tapınak, o başkent ve o toprakların kutsallığı Müslümanlarca çiğnendiği ve baskılandığı sürece, Yunanistan hiçbir şey yapmadan otururs a utanç duyacaktır.[2]

Yunan kralhğmm ilk genişlemesi, İngiltere'nin İon Adaları'nı Yunanistan'a bırakmasıyla gerçekleşti. Bir sonraki büyüme, 24 Mayıs 1881'de, Osmanlı yönetiminin, Düvel-i Muazzama'nm baskısı altında, Tesalya'nın büyük bölümü ile güney Epiros'taki Arta bölgesini ona bırakması sonucu, Yunanistan'ın kuzey sınırının Vale'den Arta Körfezi'ne dek genişlemesiyle yaşandı.

Fransız bilimci A. Synvet, 1878'de Anadolu'daki Rumların sayısının 1.188.094, ilaveten İstanbul'dakilerin de 230.000 olduğunu yazdı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa topraklarındaki Rum nüfusu, bu genel toplama 1.500.000 kişi daha ekliyordu. Richard Clogg'a göre: "İmparatorluğun büyük ticaret şehirlerinde, ayrıca Yunanistan Krallığı'nın Yunan yurttaşlarından oluşan büyük bir nüfus var ki, İzmir'de bunların nüfusu, Atina'nm limanı Pire'nin nüfusunu bile aşacak şekilde 45.000 kadardır."[3]

1910 yılına ait resmi Türk istatistiklerine göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul dahil Avrupa'daki tüm topraklarının nüfusu; 974.000 Türk, 676.500 Rum, 113.500 Bulgar ve 176.040 "diğer" olmak üzere, toplamda 1.940.040 idi. Anadolu'daki toplam nüfus olan 10.823.095 içinde 8.192.589 Türk, 1.777.146 Rum, 594.539 Ermeni, 39.370 Yahudi ve 219.451 "diğer" yer alıyordu; bu toplam için Rumlar en çok İonya, Bithynia ve Pontus'ta yoğunlaşmışlardı.

Ardından, 10 Ağustos 1913'te imzalanarak İkinci Balkan Sava-

şı'na son veren Bükreş Antlaşması'nda Osmanlılar Güney Epiros ile Selanik ve Kavala dahil Güney Makedonya'yı Yunanistan'a bıraktılar. Bu, Yunanistan'ın yüzölçümünü yaklaşık yüzde 70 büyüttü; krallığın sınırları artık Korfu Boğazı'ndan Batı Trakya'daki Rodop Dağları'na dek uzanıyordu. Aynı zamanda Yunanistan, Girit'le birlikte, Thasos [Taşoz], Samothrake [Semadirek], Limnos [Limni], Lesbos [Midilli], Khios [Sakız] ve Ikaria [Ahikerya-Keryе-Karyot] adaları da dahil Kuzeydoğu Ege adalarını da ele geçirince, krallığın nüfusu 2.700.000'den, 4.800.000'e yükselmiş oldu.

Osmanlı Mülteci Komisyonu'na göre, 1912-1913'teki Balkan Savaşları sırasında, Bulgar ordusunun gelmesinden önce 177.352 Müslüman mülteci Rumeli'yi terk etti; ardından, 1913 Osmanlı-Bulgar Antlaşması'ndan sonra Makedonya'dan tahliye edilen 120.566 Müslümandan birçoğu İstanbul'a sığındı. Arnold Toynbee, 1922'de yazarken, Balkan Savaşları sırasmda Balkanlar'dan uzaklaştırılan Müslüman sayısının 413.992 olduğunu kaydetti.

XX. yüzyılın ilk etnik temizliğini oluşturan bu korkunç çalkantı, kaçınılmaz olarak Türklerin Anadolulu Rumlara karşı misillemelerini getirdi; bu Rumların yerlerinden edilmesine ve buralara Balkanlar'dan gelen Müslüman sığmmacıların yerleştirilmelerine olanak sağladı. Balkanlar'dan Müslümanları sürüp atan Bulgar komitacıların Türk karşılığı olan çeteler Rumlara saldırdı. Aslına bakılırsa, çetelerden bazılarının Hıristiyanlardan intikam alan Müslüman mültecilerden oluştuğunu Arnold Toynbee belirtir: "Delişet bir bölgeden diğerine yayıldı ve Rumeli mültecilerinin yanı sıra yerel halktan oluşan ve ismen düzenli Osmanlı jandarma kuvvetlerine takviye olarak bağlı olan 'chetté'ler eliyle yürütüldü."[4]

Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya safında Birinci Dünya Savaşı'na girmesinden sonra, Anadolu'nun Ege kıyısından birçok Rum Orta Anadolu'ya yerleştirildi. Bu zorunlu yerleştirme, anlaşılan Gelibolu'daki Alman kuvvetlerinin komutanı General Liman von Sanders'in girişimiyle gerçekleştirilmişti. Von Sanders, Osmanlı hükümetine "Rumlar kıyıdan uzaklaştırılana değin, ordunun emniyetinin sorumluluğunu alamayacağını" yazmıştı.[5] Ayvalık'a gelir gelmez ihracı başlatmak istediğini belirterek, "Bu kâfirleri dosdoğru denize dökmemiz mümkün değil mi?" diye sormuştu.[6] Bunun sonucunda, Ayvalık'taki neredeyse bütün Rum erkekleri Orta Anadolu'ya gönderildiler.

Haziran 1918'de İngiliz İstihbarat Teşkilatı tarafından yazılan bir rapor, "Trakya ve Anadolu'dan gönderilen kişilerin sayı-

sı 1.500.000'ü aşıyor; bu sayının yarısı zorlu koşullar yüzünden öldürüldü ya da kendiliğinden can verdiğini" belirtiyordu.[7] 1919'da Paris Barış Konferansı'nda, Yunan Hariciye Nazırı Eleftherios Venizelos, Trakya ve Anadolu'da 300.000 Rum'un öldürüldüğünü ve 450.000 kadarının da Yunanistan'a kaçtığını duyurdu. Türkiye Cumhuriyeti'nin üçüncü cumhurbaşkanı, Rumların el konulan mülklerini Müslüman Türklere dağıtmış olan Celal Bayar, 1966'da Birinci Dünya Savaşı başlangıcında Türkiye'den sınırdışı edilen Rum sayısının 130.000 civarında olduğunu yazmıştı.

1918 yılı, Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisi ve yok oluşun eşiğine gelmesiyle; İstanbul'un işgali ve İtilaf Devletleri'nin ordularının Trakya ve Anadolu'ya kadar girmesiyle sonuçlandı.

Ocak 1919'da başlayan Paris Barış Konferansı'nda İtilaf Devletleri, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalanları paylaşmaya yönelik çeşitli planları gözden geçirdiler. 1917'de İtilaf Devletleri'ne katılan Yunanistan, Anadolu'nun batısında İzmir'i ve hinterlandını talep etti. Talep edilen topraklar, odak noktası İzmir Körfezi olan ve Ayvalık Körfezi'nden Menderes Irmağı deltasına kadar uzanan büyük bir yaydan oluşuyordu. Bu, Yunanistan'ın kendisiyle birlikte Anadolu'nun kuzeybatısını kapsayan bir Bizans İmparatorluğu'nun canlandırılmasını öngören *Megali İdea*'nın gerçekleştirilmesi olabilirdi. Yunanistan'ın Anadolu'da hak iddia ettiği alanın 1912'deki nüfusu yaklaşık 2.250.000 Müslüman, 975.000 Rum, 155.000 Ermeni ve 92.000 "diğerleri"nden oluşuyordu. Venizelos, Yunanistan'ı İtilaf Devletleri safında savaşa sokmaya çalıştığı 1915 gibi erken bir tarihte, Yunanların Anadolu'da yayılmasını tasarlamıştı; Osmanlı İmparatorluğu'nun yakın gelecekteki çöküşünü ve *Megali İdea*'nın gerçekleşeceğini öngörerek şöyle yazmıştı:

> Büyük Yunanistan seferberliğiyle sağlanan yeni kaynaklar temelinde tüm askeri kuvvetlerimizi organize edinceye değin, Balkan Yarımadası'nda savaş halinde, oradaki bir ayaklanmayı –ki, Osmanlı devletinin tamamen çözülmesiyle, Müslüman uyruklarımız kusursuz ve kanunlara saygılı yurttaşlar olacağına göre, aslında bu hiç olası olmayan bir ayaklanmadır– önlemek üzere Küçük Asya'daki kuvvetlerimizin bir kısmını kullanmak zorunda kalacağız. Bu amaçla kullanılacak kuvvet, Küçük Asya'nın Rum halkı tarafından kısa bir süre içinde hazır edilecektir.[8]

Pontuslu Rumlar da bağımsız bir Yunan Cumhuriyeti kurmaya çalışıyorlardı, fakat Venizelos bu davayı desteklemeyi reddetti; zi-

ra böyle bir devletin Yunanistan'ın koruyamayacağı kadar uzakta ve Türklere karşı kendilerini savunamayacak kadar zayıf olacağı kanısmdaydı. Bu yüzden, Trabzon bölgesinin Ermenilerin Doğu Türkiye ve Güney Kafkasya'da kurmaya çalıştığı yeni devletle bütünleşmesini önerdi. Yunan Pontus Cumhuriyeti asla gerçekleşmedi ve Pontuslu Rumlar bunu gerçekleştirmek için giriştikleri beyhude çabayla, büyük can kayıplarıyla yerierinden edildiler.

İtalyanların da Anadolu'da toprak ihtirasları vardı; ve 29 Mart 1919'da Antalya'ya asker çıkararak, İzmir'e, kuzeybatıya doğru ilerlemeye koyuldular. Lloyd George telaşa kapılarak, İtalyanların önünü almak üzere, Yunanların İzmir'e bir askeri kuvvet çıkarmasına izin verilmesine karar verdi. Nihai karar, 6 Mayıs 1919'da, tavsiye vermesi için Yunan Başbakanı Eleftherios Venizelos'u davet eden Başkan Woodrow Wilson, Lloyd George ve George Clemanceau'dan oluşan bir heyetçe alındı.

Üç Büyükler –Lloyd George, Wilson ve Clemenceau– daha sonra İtalyan Başbakanı Vittorio Orlando ile Dışişleri Bakanı Baron Sonnino'yu da çağırdılar ve hep birlikte, Batı Anadolu'yu üç manda bölgesine ayırdılar. Yunanlara Ayvalık'tan Menderes deltasma kadar, Smyrna'ya [İzmir] uzanan geniş bir alan verilecekti; İtalyanlar, Antalya civarındaki Akdeniz'in Pamphylia kıyısına sahip olacaklardı ve Fransızlar da Kilikia ile Güneydoğu Anadolu'yu alacaklardı.

Venizelos, Küçük Asya'ya bir kuvvet göndermek üzere Lloyd George ile Clemenceau'dan destek aldı ve 14 Mayıs 1919'da Yunan, Fransız ve İngiliz gemilerinden oluşan bir donanma İzmir'e ulaştı ve Yunan 1. Tümeni de dahil, askerlerini karaya çıkartmaya başladı. Ertesi gün, 1. Tümen'in geri kalanı karaya çıktı ve İzmir Metropoliti Hrisostomos tarafından kutsandılar. Askerlerin bazıları, kendilerini selamlayan İzmirli Rumların tezahüratı arasında biraz dans ettiler. Yunan askerleri, Konak Meydanı'na doğru yürüyüşe geçtiklerinde, kalabalık içindeki sivil bir Türk [Gazeteci Hasan Tahsin Bey] ateş ederek 38. Efzun alayının sancaktarını öldürdü. Yunan askerleri hükümet konağına ve meydandaki askeri kışlalara ateş açtılar; yarım saatlik çatışma sonunda, içerideki Türk askerlerinin teslim olmasından sonra, bazı Türk askerleri Yunan askerleri ya da siviller tarafından öldürüldü. Gün boyunca, bu çatışma ile İzmir ve çevresindeki diğer çatışmalarda, 300 ila 400 Türk'le, içinde iki Yunan askerinin de bulunduğu 100 Rum öldürüldü.

Başlıca amacı kentte asayiş ve düzeni kurmak olan Venizelos,

Aristeidis Stergiadis'i İzmir valiliğine atadı. 15-16 Mayıs'taki cinayetler ve yağmalardan sorumlu olanları divan-ı harbe verdikten sonra, Stergiadis etkili bir yönetim, bir jandarma örgütü ve İzmir'in Türk ve Rumlarına tarafsız şekilde muamele edilen bir hukuk sistemi kurdu. 100.000 Yunanlı mülteciyi, kendilerine daha verimli tarım yöntemlerinin öğretildiği deneysel bir çiftliğe yerleştirdi ve İzmir'i kültürel bir merkez olarak ihya etmek için bir üniversite kurdu.

Bu arada, sayısı 120.000'e ulaşmış olan Yunan ordusu, hiçbir direnişle karşılaşmadan içerilere doğru yürüdü ve yaz ortasında, Anadolu'nun iç kesiminde Menderes vadisine, kuzeyde de İonya kıyısında Ayvalık'a kadar ilerledi.

Sultan VI. Mehmed Vahideddin'in Osmanh hükümeti, İtilaf Devletleri'nin Yüksek Komiserliği'nin himayesi altmda saltanatını sürdürmekteydi. Bu arada, Mustafa Kemal Paşa'nm liderliği altında milli direniş hareketi şekillenmekteydi. 19 Mart 1920'de Mustafa Kemal, Türk milletinin Ankara'da kendi meclisini kurmakta olduğunu duyurdu –Türkiye Büyük Millet Meclisi. Yeni meclis, ilk olarak 23 Nisan 1920'de toplandı ve Mustafa Kemal'i ilk başkanı seçti.

1919 yazında, İtilaf Devletleri'nce, Küçük Asya'daki Yunan seferini incelemek için iki ayrı tahkikat heyeti kuruldu. Bunlardan, Türkiye'deki İngiliz ordusu komutanı General George Milne başkanlığındaki heyet, Menderes vadisindeki harekât alanlarının sınırları konusunda Rumlarla İtalyanlar arasındaki tartışmalar yüzünden oluşturulmuştu. Milne, Yunan işgal bölgesinin sınırlarını, doğu hududu İzmir'den iç kesime doğru 100 kilometre kadar uzatırken, Ayvalık'taki Edremit Körfezi'nden de, aşağı Menderes'ten Aydm'a uzanacak şekilde belirledi. Milne raporunda, literatüre Milne Hattı olarak geçecek bu sınırların ötesinde her türlü Yunan ilerleyişinin, Türklerin kararlı direnişiyle karşılaşacağını yazdı.

Bir diğer araştırma, İngiltere, Fransa ve Birleşik Devletler generallerinin başkanlık ettiği ve oy hakkı bulunmayan gözlemci olarak, Yunan Albay Mazarakis'in de yer aldığı İtilaf Soruşturma Komisyonu'nca yürütüldü. Raporunu ağustosta veren komisyon, çıkartma sırasında İzmir'de uyguladıkları şiddetin yanı sıra, Anadolu'nun içlerine doğru ilerlerken başvurdukları kan dökme ve yıkım nedeniyle Yunan ordusunu ağır şekilde eleştirdi. Ulaştıkları sonuçlardan sonuncusu, "Halihazırda direnişle kendini gösteren Türk milli hisleri, bu ilhakı asla kabul etmeyecektir. Sadece güç, yani askeri bir sefer önünde boyun eğecektir ki, Yunanistan

tek başına böyle bir askeri harekâtı, cüzi bir başarı şansı bile olmadan yürütebilir" şeklindeydi.[9]

Venizelos, Anadolu'daki Yunan ordusunun, on iki tümeniyle, sadece 70.000 silahlı adamı olan Mustafa Kemal önderliğindeki Türk milliyetçilerinden korkacak hiçbir şeyi bulunmadığını ileri sürerek, komisyon raporunun son maddesine itiraz etti.

Yunanlar 22 Haziran 1920'de, Milne Hattı'nı aşarak dört bir yönde taarruza geçtikleri bir harekâta giriştiler; Büyük Menderes, Küçük Menderes ve Gediz vadileri boyunca iç kesimlere ilerleyip, Manisa'dan Marmara kıyısındaki Bandırma'ya giden demiryolu hattı boyunca kuzeye yöneldiler. Bandırma'yı aldıktan sonra, bir süvari birliği Marmara sahili boyunca doğuya ilerleyerek 8 Temmuz'da Bursa'yı ele geçirdi. Ardından, ağustosta Yunanlar İzmir'den yaklaşık 200 kilometre mesafedeki Uşak'ı almak için Menderes'ten yukarıya doğru yükselen Anadolu platosunu aşarak, taarruza son verdiler. Başka bir Yunan ordusu temmuzda Doğu Trakya'yı istila edip bir hafta içinde İstanbul'un kapılarına dayandı ve ancak İtilaf Devletleri'nin baskısıyla durdurularak kente girmekten alıkonuldu.

İtilaf Devletleri, 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş sonrası sınırları üzerinde anlaşmaya vardılar. Boğazlar'ı uluslararası denetim altına alıp İstanbul'u padişahın sözde yönetimine bırakan antlaşma, imparatorluğun topraklarını bir hayli küçültüyordu. Trakya'nın tamamının verildiği Yunanistan'a bundan başka beş yıllığına İzmir ve çevre bölgelerinin egemenliği de verilecek, bu sürenin sonunda Milletler Cemiyeti Küçük Asya'nın batısının Yunan krallığının bütünleyici parçası haline gelip gelmediğine karar verecekti.

Yunan ordusu, Sevr Antlaşması'nı imzalamaları için gerek İstanbul'daki padişah hükümetine gerek Ankara'da Mustafa Kemal'in önderliğindeki Kuvayı Milliyecilere baskı uygulamak isteyen Lloyd George'un teşvikiyle Ekim 1920'de Anadolu'nun daha da içlerine ilerledi.

Kral Alexandros'un evcil maymununun ısırması yüzünden ölümünün ardından, 14 Kasım 1920'de yapılan genel seçimler sonucu Venizelos iktidardan düştü. Alexandros'un yerini, 1917'de tahttan indirilen babası Konstantin aldı. Dimitrios Gounaris başkanlığında yeni bir hükümet oluşturulunca, Venizelos ile bakanlarından birkaçı sürgüne gitmek zorunda kaldı. Orduda, dört generalin de aralarında bulunduğu yaklaşık 150 Venizelosçu subay istifa etti ve yeni hükümet onların yerlerine, 1915'te Venizelos ik-

tidara geldiğinde emekliliğe zorlanmış kendi yandaşlarını atadı. Sonuç olarak, 1921 baharına gelindiğinde, Anadolu'daki Yunan ordusunun dokuz kolordu ve tugay komutanından geriye, sadece ikisi kalmış, Venizelosçu alay komutanlarının çoğunun yerine de, genellikle tecrübesiz kralcı subaylar tayin edilmişti.

Aralık 1920'ye gelindiğinde, Yunan ordusu Eskişehir'e dek ilerlediyse de, Kuvayı Milliyecilerin şiddetli direnişi onları ilk konumlarına geri dönmeye zorladı. 11 Ocak 1921'de, bir başka Yunan taarruzu Kütahya'nın hemen kuzeyindeki İnönü mevkiinde İsmet Paşa komutasındaki Kuvayı Milliye tarafından püskürtüldü. Bu Türklerin ilk önemli zaferiydi ve İtilaf Devletleri'nin, hem İstanbul hem Ankara hükümetlerinin temsilcilerinin katılacağı, Londra'daki bir konferansta Sevr Antlaşması'nda düzeltmelere gidilmesini önermelerine yol açtı.

Konferansın 21 Şubat'ta yapılan ilk eksiksiz toplantısmda, Yunan temsilcileri kendilerinin Küçük Asya'daki harekâtına İtilaf desteğinin gerektiğini, sundukları güçlü kanıtlarla savundular. Lloyd George Yunan talebini destekledi ve Yunan ordusu Anadolu'daki taarruzunu 23 Mart 1921'de yeniledi. Taarruz iki koldan yapıldı; güney kolu, Uşak'tan Afyon'a, kuzey kolu ise Bursa'dan Eskişehir'e yöneldi. Yunanlar 27 Mart'ta Afyon'u aldılar, fakat kuzeydeki grup İsmet Paşa tarafından, 30 Mart'ta sona eren dört günlük bir mücadelenin sonunda İkinci İnönü Savaşı'nda mağlup edildiğinden, buradaki Yunan kuvveti Bursa'ya geri çekilmek zorunda kaldı.

Yunanlar yeniden toparlanıp bir yaz taarruzuna hazırlandılar. 11 Haziran 1921'de, kendisini Anadolu'daki Yunan ordusunun Yüksek Komutanı ilan eden Kral Konstantin, genelkurmaybaşkam Viktor Dousmanis'le birlikte İzmir'e doğru yola çıktı. Kral ve Dousmanis karargâhlarını İzmir'de kurarken, Anadolu'daki ordunun başkomutanı General Anastasios Papoulas, 10 Temmuz'da başlayan taarruzu yönetmek üzere kurmaylarıyla birlikte yola çıktı.

Amacı Afyon'dan Kütahya üzerinden Eskişehir'e kadar uzanan demiryolu hattını ele geçirmek olan taarruz üç kollu bir harekâttı. Yunanlar 17 Temmuz'da Kütahya'ya girdikten sonra, İsmet Paşa komutasmdaki Türk kuvvetlerini kuşatmak amacıyla Eskişehir'e doğru yöneldiler. Mustafa Kemal Paşa Ankara'dan gelerek durumu değerlendirdikten sonra, genel bir çekilme harekâtını emretti; bunun üzerine Yunanlar 19 Temmuz'da Eskişehir'i işgal ettiler. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Ankara'ya beklenen Yunan

hücumunu durduracak hazırlıkları yönetmek konusunda tam yetki vererek Mustafa Kemal'i ordunun başkomutanlığına getirdi.

Kral Konstantin, bir sonraki hamleyi tartışmak üzere generalleri ve siyasi liderlerle yaptığı toplantının sonunda, düşmanın peşine düşme kararı alındı. Yunan ordusu 14 Ağustos'ta Eskişehir'den yola çıkıp demiryolu hattını izleyerek doğuya, Sakarya Irmağı'nın, Ankara'nın 65 kilometre kadar uzağında bir U çizerek Porsuk Çayı'yla birleştiği kavşağa doğru yürüyüşe geçti.

Yunanlar 23 Ağustos'ta Sakarya'ya ulaştılar; antik Lydia krallarının mezarlarını işaretleyen höyüklerin göründüğü Phyrigia dağlarında çarpışmalar bütün şiddetiyle sürerken, 2 Eylül'de Sakarya'nın doğusunda, Ankara'dan 40 kilometre kadar mesafede bulunan Çal Dağı tepelerindeki Türk mevzilerini ele geçirdiler. Bir haftalık bir sükûnetin ardından, Türkler 8 Eylül'de karşı taarruza geçtiler. Yunan hattı iki gün dayandı, fakat 11 Eylül'de, 20.000'den fazla kayıp vermiş olan General Papoulas Eskişehir'e doğru geri çekilmeyi emretti.

Türkler zaferlerinin devamını getirmeye muvaffak olamadı ve Yunanlar taarruzdan önceki hatlarının gerisine çekilmeyi başardılar. Bunu uzun bir durgunluk dönemi izledi; bu arada savaşın çözümü için çeşitli öneriler yapıldı. Fakat Türk milliyetçileri, Yunan ordusunun derhal Anadolu'yu tahliye etmemesi halinde ateşkese yanaşmayacaklarını bildirdiler. Aynı zamanda *Mikrasiatiki Amyna* olarak tanınan, Anadolu'nun batısında, başkenti İzmir olacak, gönüllüler ordusunca korunacak bağımsız bir Yunan devleti kurmayı öneren bir hareket ortaya çıkmıştı. Fakat bu hareketten hiçbir şey çıkmadı ve aylar geçtikçe Anadolu'daki Yunan askerlerinin morali gitgide bozulmaya başladı.

Bu arada Mustafa Kemal, ulusal orduyu takviye etmişti ve 1922 yaz başında, askerlerini Kuzeybatı Anadolu'daki Yunan hatları boyunca yerleştirmeye başladı. Ardından 26 Ağustos'ta Mustafa Kemal komutasındaki Türk ordusu, İzmit'ten Afyon'a uzanan bir hat üzerinde ilerleyerek, Büyük Taarruz adı verilecek hücum harekâtına girişti. Taarruzun ilk gününde İzmit düştü ve dört gün sonra Türkler, Afyon'un 50 kilometre kadar batısındaki Dumlupınar'da Yunanları bozguna uğrattı. Bu çarpışmada savaşan Yunan ordusunun yarısı öldürüldü veya esir düştü; esirler arasında, Anadolu'daki Yunan kuvvetlerinin başkomutanlığına atanmış olduğunu, ancak teslim olduktan sonra öğrenen Trikopis de vardı.

Türkler 2 Eylül'de Eskişehir'i aldılar ve Atina'daki hükümet İngiltere'den, Yunanların hiç değilse İzmir ve çevresini ellerinde tu-

tabileceği bir ateşkes için yardım istedi, fakat Mustafa Kemal bu öneriyi kesinlikle reddetti. Balıkesir 6 Eylül'de düştü ve ertesi gün Türkler, Yunanların çekilirken yakıp yıktıkları Aydın ve Manisa'yı ele geçirdiler. Türk süvarisi 9 Eylül'de İzmir'e girdi ve iki gün sonra Gemlik ve Mudanya'yı aldı.

Bu arada, çekilen Yunan ordusunun birlikleri İzmir'in güneyinden Çeşme yarımadasının ucuna ilerlemiş, buradan gemilerle Khios'a [Sakız] nakledilmişlerdi. Bazı birlikler Mudanya ve Bandırma'ya çekildiler; onlar da gemilerle Marmara Denizi'nden Trakya'ya götürüldü; bir alay ise Dikili'den aşağı inip Lesbos'a [Midilli] sevk edildi. Böylelikle 19 Eylül'e gelindiğinde, Yunan askerlerinin tümü tahliye edilmiş, iki taraflı vahşet sonucu Anadolu'nun büyük bölümü harabeye dönüşmüştü. Yunan sivil mültecileri, denize giden tüm yolları doldurmuşlardı ve 5 Eylül olduğunda, Amerikan gözlemcilere göre, İzmir'e her gün, her biri limandaki gemilerden birine binebilmeyi umut eden 30.000 kadar mülteci geliyordu.

İzmir'e 10 Eylül'de giren Mustafa Kemal bir süvari tümeni eşliğinde, rıhtımdaki Konak'a, yani üç yıl önce Yunan askerleri kente çıkarken ilk çarpışmanın yapıldığı meydana geldi.

İzmir'de yağma ve şiddet daha 9 Eylül akşamı başlamıştı ve bunu izleyen dört gün içinde, bir kalabalık tarafından vahşice linç edilen İzmir Metropoliti Hrisostomos da dahil birçok Rum ve Ermeni sivil öldürüldü. 13 Eylül akşamüzeri, Ermeni semtinde kundaklama sonucu bir yangın çıktı. Yangın hızla yayıldı ve Ermeni, Rum ve Levanten semtlerini neredeyse tümüyle yok etti; Türk ve Yahudi mahallelerine bir şey olmadı. Yanan mahallelerin sakinleri rıhtıma kaçtılar; birçoğu alevlerden kaçmaya çalışırken boğuldular. Bu sahne, İngiliz savaş gemisi *HMS Iron Duke*'ün güvertesinden olup biteni dehşetle seyreden *Daily Mail* muhabiri Ward Price tarafından betimlenir:

> *Iron Duke*'ün güvertesinde dururken gördüğüm şey, üç kilometre eninde, hiddetli alevlerin oluşturduğu yirmi ayrı yanardağın çatallı, kavurucu dillerinin otuz metre kadar yükseldiği, üç kilometre eninde kesintisiz bir yangın duvarıydı. Gökyüzünü dolduran bu yangın perdesinin arkasından, Yunan kiliselerinin kulelerinin, camilerin kubbelerinin ve evlerin düz çatılarının silueti görünüyordu. Tüm Smyrna'nın depoları, iş hanları ve Avrupai konutları, arkalarındaki diğer yapılarla birlikte, öfkeli meşaleler gibi yanıyordu. Bu sarı, turuncu ve al yangının şiddetle parlayan kütlesinden, yükselmiş ayı gizleyen zift karası

bir dumanın top top olmuş kalın kangalları boşanıyordu. Denizde koyu bakırımsı kırmızı ışıldıyordu, en kötüsü de, arkalarından yaklaşan gözü dönmüş ölüm ile önlerindeki derin su arasında, dar rıhtımda birbirine sokulup çömelmiş binlerce mülteciden oluşan son derece büyük bir kalabalıktan yükselen, millerce öteden bile duyulabilen dehşet çığlıklarıydı.[10]

İzmir'in Türklerce ele geçirilmesi ve bunu izleyen yangın sırasında ölenlerle ilgili rakamlar, çeşitli kaynaklarda çok büyük farklar gösterir. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Mark L. Bristol, "Öldürmeler, yangın ve idam nedeniyle hayatını kaybedenlerin sayısını hesaplamak imkânsız olmakla birlikte, muhtemelen toplamı 2.000'i aşmaz" diye bildirmişti.[11] İzmir'deki Amerikan Konsolosu George Horton, İzmir yangınında 100.000 kişinin öldüğünü tahmin ederek şöyle yazar: "Bu kötü yazgılı kent ateşe verildi ve Mustafa Kemal'in askerleri tarafından tamamen sistemli bir şekilde yakıldı."[12]

Böylece *Megali İdea*, Yunanların bugün bile *Katastrophia* diye adlandırdıkları şekilde sona erdi; Troya'nın kuşatılmasıyla başlayan bir drama son vererek Küçük Asya'daki bütün Hellenlerin göçüyle doruğuna çıkan bir Yunan tragedyasıydı bu.

19

Göç ve diaspora

Türk ordusu İzmir'i ele geçirdikten sonra, İngiliz, Fransız ve İtalyan askerlerinin İtilaf işgal bölgesini koruduğu Boğaziçi'ne, Marmara Denizi'ne ve Çanakkale Boğazı'na yöneldi. Milli kuvvetler Çanakkale Boğazı'na ulaştıkları zaman, Fransız ve İtalyan askerleri mevzileri terk ederek, İngilizleri Türklere karşı tek başına bıraktılar. İstanbul'daki İtilaf birlikleri komutanı General Harrington, İngiliz askerlerine Türklere ateş açmamalarını emretti ve onun ricası üzerine Yunan donanması Boğaz'dan ayrıldı. İngiliz hükümetinin daha sonra Yunanları Trakya'daki Maritza (Meriç) Irmağı'nın ötesine çekilmeye zorlaması, Mustafa Kemal'in ateşkese razı olmasını sağladı.

11 Ekim'de Marmara Denizi kıyısındaki Mudanya'da bir mütareke imzalandı. İstanbul haricinde, Meriç Irmağı'nın doğusunda kalan Trakya bölgesinin Türk milli kuvvetlerinin kontrolüne bırakılması üzerinde anlaşmaya varıldı; nihai bir barış antlaşması imzalanana değin İstanbul İngilizlerin elinde kalacaktı.

1 Kasım 1922'de Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi, saltanat ile hilafeti ayıran ve ilkini kaldırıp, ikincisini devlete tabi, dini bir role indirgeyen yasayı çıkardı. İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerine bundan böyle İstanbul'un meclisin yönetimine tabi olacağı ve Vahidettin'in halife unvanını kullanmasma izin verilmekle birlikte, artık padişah olmadığı bildirildi. 17 Kasım 1922'de Vahideddin, İngiliz savaş gemisi *HMS Malaya*'yla bir daha hiç dönmeyeceği İstanbul'u terk etti. Kardeşi II. Abdülmecid 24 Kasım 1922'de halife sıfatıyla onun ardılı oldu.

24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması'nın son maddeleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin bugünkü sınırlarını belirledi; bunun tek istisnası, bir halk oylaması sonucu 1939'da Türkiye'ye dahil olan Güneydoğu Anadolu'daki Hatay'dır.

İstanbul'daki İtilaf Devletleri'nin işgali, son İngiliz birliğinin kentten ayrıldığı 2 Ekim 1923'te sona erdi. Dört gün sonra Türk ordusunun bir tümeni İstanbul'a girdi. 13 Ekim'de Türkiye Büyük Millet Meclisi, Ankara'yı başkent yapan yasayı kabul etti.

Ardından, Türkiye Büyük Millet Meclisi 29 Ekim'de, Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran bir yasa geçirdi ve aynı gün Mustafa Kemal ilk cumhurbaşkanı seçildi; o da İsmet Paşa'yı başvekil yaptı. Mustafa Kemal, daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun küllerinden doğan yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundaki önderliğini simgeleyen, "Türklerin Babası" anlamına gelen Atatürk soyadını alacaktı. İsmet Paşa da, Türk Kurtuluş Savaşı'nda Yunanlara karşı zafer kazanan orduyu yönetmiş olduğu mevziin anısına İnönü soyadıyla onurlandırıldı.

3 Mart 1924'te, TBMM hilafeti kaldırarak Türkiye'yi Osmanlı İmparatorluğu'yla ilişkilendiren son, zayıf bağı da koparan yasayı geçirdi. Aynı yasa, Abdülmecid'in halifeliğini de kaldırarak, kendisi gibi, aile ve ahfadının da Türkiye Cumhuriyeti sınırları dahilinde ikametinin yasaklandığını ifade ediyordu. Ertesi gün, Abdülmecid bir daha dönmemek üzere İstanbul'dan ayrıldı.

Böylelikle, 700 yıldan uzun süre saltanat süren Osmanlı hanedanının son mensubunun da ayrılmasıyla, Osmanlı İmparatorluğu nihayet sona erdi. Osmanoğulları artık çökmüş ve hanedan sürgüne gönderilmişti; hanedan üyelerinin birçoğu, yüzlerce yıldır Büyük Türk korkusuyla yaşamış olan Batı Avrupa'ya gidecekti.

Küçük Asya'daki *Katastrophia*, Yunanistan'da Kral Konstantin'i beş yıl içinde ikinci kez tahttan feragat etmeye ve yerini oğlu II. Georgios'a bırakmaya zorlayan bir devrime yol açtı. Devrim Komitesi, Küçük Asya felaketinin sorumlusunu belirlemek için bir tahkikat kurulu oluşturdu ve bir divanıharp yargılaması sonucu, *Katastrophia*'ya başkanlık etmiş hükümet ve ordudan altı lider hıyanet-i vataniye suçundan idama mahkûm edildi; aralarında Dimitrios Gounaris de bulunuyordu. Bu altı kişi 28 Kasım 1922'de Atina'daki Averoff Hapishanesi'nde kurşuna dizildi.

Bu arada Devrim Komitesi, İtilaf Devletleri'yle müzakerelerde temsilci olarak Venizelos'u atadı. Yunanistan ile Türkiye arasında, 30 Ocak 1923'te Venizelos ve İsmet Paşa'nın imzaladıkları ayrı bir antlaşmanın birinci maddesi, her birinin azınlıkları için zorunlu bir nüfus mübadelesini öngörmekteydi:

> Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyruklarıyla Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uy-

ruklarının 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak zorunlu mübadelesine girişilecektir. Bu kimselerden hiçbiri, Türk Hükümeti'nin izni olmadan Türkiye'ye ya da Yunan Hükümeti'nin izni olmadıkça Yunanistan'a dönerek orada yerleşemeyecektir.[1]

Anlaşmanın ikinci maddesi, bu mübadelenin tek istisnalarının Batı Trakyalı Türklerle, İstanbullu Rumlar ve Çanakkale Boğazı açıklarındaki Gökçeada ve Bozcaada Rumları olduğunu belirtiyordu. Üçüncü madde, "Karşılıklı olarak Rum ve Türk nüfusu mübadele edilecek olan toprakları 18 Ekim 1912'den sonra bırakıp gitmiş olan Rumlar ve Müslümanlar, 1. Madde'de öngörülen mübadelenin kapsamına girer sayılacaklardır" diyordu.[2]

Rumların çoğu, Anadolu ve Doğu Rumeli'deki savaş bölgelerinden kaçarak resmi anlaşmadan epeyce önce Türkiye'yi terk ettiler. O zaman *Toronto Star*'ın genç bir muhabiri olan Ernest Hemingway, Yunan ordusunun Meriç Irmağı'nın karşı kıyısına çekilmek zorunda bırakıldığında Doğu Rumeli'den kaçan mülteciler üzerine haber yaptı; 20 Ekim 1920 tarihli haberde şöyle diyordu:

> Doğu Trakya'nın Hıristiyan nüfusunun bitmez tükenmez, karmakarışık yürüyüşü, Makedonya'ya giden yolları tıkıyor. Adrianopolis'te [Edirne] Maritza Irmağı'nı geçen ana yürüyüş kolunun uzunluğu 30 kilometreyi aşıyor. İneklerin, öküzlerin ve tepeden tırnağa çamura bulanmış mandaların çektiği arabalarda, üstlerine battaniyeler örtmüş, yanı başlarında sahip oldukları tüm mallarla birlikte yağmurun altında yürüyen bitip tükenmiş, yalpalayan kadın, erkek ve çocuklardan oluşan bir 30 kilometre... Bir koca, arabalardan birinde doğum yapmak üzere olan karısını şiddetli yağmurdan korumak için başına bir battaniye örtüyor. Sesi çıkan tek kişi o. Küçük kızı ona dehşet içinde bakıp ağlamaya başlıyor. Ve yürüyüş alayı yoluna böylece devam ediyor...[3]

Mültecilere yardım etmiş olan Amerikan Kızıl Haç'ı Mart 1923'te, halen bir acil durum söz konusu olduğunu belirtmekle birlikte, Yunanistan'daki çalışmalarından çekildiğini ilan etti. Norveçli kâşif ve devlet adamı Dr. Fridjof Nansen, Milletler Cemiyeti himayesinde bir Mülteci İskân Komisyonu'a (RSC) ilişkin planını kabul etmeye Yunan hükümetini ikna etti. ABD'nin eski Babıâli sefiri Henry Morgenthau, RSC genel başkanlığına atandı. RSC, Milletler Cemiyeti'nin yardımıyla bir kredi alarak, yedi yılı aşkın süreyle sürdürdüğü büyük insancıl hizmete başlamaya muvaffak oldu.

Komisyon ilk toplantısını 11 Kasım 1923'te Selanik'te yaptı. Morgenthau o günün ilerleyen saatlerinde limana gittiğinde, Anadolu'dan mültecileri taşıyan bir geminin yanaşmasına tanık oldu. RSC'deki çalışmalarını aktardığı kitabında yazdığı gibi, ancak o zaman karşı karşıya olduğu sorunun büyüklüğünün farkına vardı:

> Bundan daha trajik bir manzarayı hayal etmek bile güç. 2.000 kişi kapasiteli bir gemiyle 7.000 kişinin geldiğini gördüm. Güvertede tıpkı sardalyeler gibi istiflenmiş, kıvranan, pörsümüş, sefil bir insan yığını. Dört gündür denizdeydiler. Uzanıp uyumalarına izin verecek yerleri yoktu; hiç yiyecekleri yoktu; tuvalet imkânları yoktu... Paçavralar içinde, hasta, bitlenmiş, gözleri çukurlaşmış, insan pisliğinin iğrenç kokusunu yayarak sahile çıktılar –sefaletten bükülmüş bedenleriyle...
>
> Bir insanlık sorunu! Ve ben o anda, başka her şeyden önce, bu kalabalığı kurtarmaya karar verdim! Ne korkunç bir sorumluluk! Başarısızlığımın bu insanlar için daha da derin bir sefalet anlamına geldiğini, binlercesi için ölüm demek olduğunu bilirken, onları nasıl hayal kırıklığına uğratabilirdim?[4]

Bu felaket öylesine hızla olup bitmişti ki, mülteciler Yunanistan'a kendilerine sağlanacak her türlü imkânın hazırlanmasından, hatta sayılarının belirlenmesinden önce akmaya başlamıştı. RSC Nisan 1924'te çıkan ilk üç aylık raporunda, Yunanistan'a gelen mültecilerin tam sayısının bilinmediği, fakat önceki yıl yapılan geçici bir sayımdan hesaplanabileceği belirtiliyordu. Sayıma göre, 1923 Nisanı'na gelindiğinde Yunanistan'a gelen mültecilerin sayısı 786.431 idi; bunların 351.313'ü erkek, 435.118'i kadındı. Erkeklerin sayısının orantısız ölçüde düşük olması, askerlik çağındaki erkeklerin Anadolu'da çalışmaya gönderilmek üzere tutuklanmış olmasından kaynaklanıyordu. RSC, 200.000 kadar Yunan mültecinin daha Nisan 1923 ile Nisan 1924 arasında Yunanistan'a geldiğini, nüfus mübadelesinin yürürlüğe konulmasıyla bir 150.000 mültecinin daha gelmesinin beklendiğini tahmin ediyordu. Bunun yanı sıra, Anadolu'dan 100.000'i aşkın Ermeni de Yunanistan'a gitti.

Yunanistan ve Bulgaristan da kendi aralarında 27 Kasım 1919'da imzalanan, 30.000 Yunan'ın Bulgaristan'dan, 53.000 Bulgar'ın da Yunanistan'dan sınır dışı edildiği, ayrı bir nüfus mübadelesine gittiler. Bundan başka, Birinci Dünya Savaşı sırasında Bulgaristan'dan Yunanistan'a gelen ve şimdi nüfus mübadelesi

antlaşmasından yararlanmak isteyen 13.000 Yunan'ın daha olduğu tahmin ediliyordu.

Yunanistan'da yerinden edilmiş insanların sayısına ilişkin ilk gerçek rakamlar 1928 sayımıyla ortaya çıktı; bu sayım, 256.954'ü Trakya'dan, 626.954'ü Pontus dışında Anadolu'dan ve 182.169'u Pontus'tan gelenlerle birlikte, İstanbul'dan gelen 38.458 Rum'u içerir. Toplam sayı 1.221.849'dur. Fakat bu sayılar, arada ölen mültecileri kapsamaz ve eğer bunlar da dahil edilirse, sayının 1.500.000'a kadar yükseleceği tahmin edilmektedir. Azınlıkların mübadelesi, Yunanistan'm nüfusunu üçe katladı; aynı zamanda ülkenin etnolojik kompozisyonunu da büyük ölçüde değiştirdi. 1920'de Yunanlar nüfusun yüzde 80.75'ini, Türkler yüzde 13.91'ini oluşturuyordu; 1928'de Yunanlar yüzde 93.85 iken, daha da küçük Bulgar, Yahudi, Ermeni ve Arnavut azınlıklarla birlikte Batı Trakya'da toplanan Türklerin oranının sadece yüzde 1.66 olması, Yunanistan'ı Güneydoğu Avrupa'nın etnik olarak en homojen ülkesi yaptı.

Tahminler, Yunanistan'dan gelip Türkiye'de iskân edilen ve birçoğu Doğu Rumeli ve Anadolu'dan ayrılan Yunanların evlerine yerleştirilen Müslüman Türklerin sayısını 400.000 kişi olarak belirler. Bu mübadelenin en ironik yönlerinden biri, Anadolu'dan giden Rumlardan birçoğunun sadece Türkçe konuşması, Yunanistan'dan gelen Türklerin birçoğunun da sadece Yunanca konuşmasıydı.

Karamanlılar Lozan Konferansı'nda tartışma konusu olmuştu. İngiltere Hariciye Nazırı Lord Curzon, Türkçe konuşan Rumlar, yani Karamanlılarla ilgili olarak "sayıları yaklaşık 50.000 olan, uyum sağlamış Osmanlı Rumları" adını verdiği bu grubun nüfus mübadelesine dahil edilmemesi gerektiğini düşünüyordu.[5] Hem İsmet Paşa hem de Venizelos aynı görüşteydi. İsmet Paşa, Karamanlıların "Müslüman hemşerilerinin yararlandığı muameleden ayrı bir muameleyi [asla istememiş olan] Ortodoks Türkler" olduğunu ve "böyle bir istekte bulunmalarının da ihtimal dışı bulunduğunu" belirtmişti.[6] Venizelos, onlardan "her durumda orada kalacak olan... Ortodoks dinine sahip Türkçe konuşan halk" diye söz eder.[7]

Ankara yakınlarındaki Keskin köyünden, Papa Eftim Karahissaridis adlı bir Rum Ortodoks papazının cemaati olan bir grup haricinde, Karamanlıların tümü nüfus mübadelesine dahil edildi. Papa Eftim, Kurtuluş Savaşı sırasında Kuvayı Milliyecilerin yanında yer almıştı ve ödül olarak kendisi ve cemaati nüfus müba-

delesinden muaf tutulup İstanbul'a gönderilmişti.

Ekümenik Patrik IV. Meletios önce Galata'daki kilisenin "özerk, fakat Ekümenik Patrikliğe bağlı, ayin dilinin Türkçe olacağı özel bir kilise bölgesi" olmasını önererek Eftim'le işbirliği yapmaya hazırlandı.[8] Fakat Eftim Ekümenik Patriklik'le tüm ilişkileri kopardı ve 1924'te topladığı alt kilise konsili onu Türk Ortodoks Kilisesi'nin patrikliğine seçti; bunun ardından ismini Zeki Erenerol'a çevirdi. Eftim'le, cemaatinin hâlâ oldukça kalabalık olduğu 1960'larda bir kez karşılaştım ve onun ayinde zengin tınılı sesiyle Türkçe ilahi söyleyişini dinledim. Eftim'in 1968'deki ölümünün ardından, Türk Ortodoks Kilisesi'ne oğulları Turgut ve Selçuk sırayla başkanlık etti; bugün de Papa IV. Eftim olarak tanınan torunu Paşa Ümit başkanlık etmektedir. Bugün Türk Ortodoks Kilisesi sadece Erenerol ailesinin üyelerinden ibaret gibi görünmektedir.

Yunanistan'dan gelen Müslüman mültecilerin birçoğu Doğu Trakya'ya, Yunan adaları ile Girit'ten gelenler ise Ege ve Akdeniz kıyılarına yerleştirildi; ben, 1960'ların başında yaşlı insanların hâlâ Rumca konuştuklarına bizzat tanık oldum. Midilli'den gelmiş Türk mübadiller esas itibarıyla Ayvalık'a ve civarına yerleştirildi ve birçoğu Midilli'ye gönderilen Rumların evlerine taşındılar. Kasım 1922 tarihli *National Geographic* dergisindeki bir makale, Türk mültecilerin, aralarından pek azının daha önce adım attığı bir ülkeye giderken, ailelerinin oldum olası yaşadığı Midilli Adası'ndan ayrılışı sırasındaki dokunaklı sahneyi betimler.

> Geleneksel bir Hellenofobi-Türkofobi'ye inananlar, Mytilene [Midilli] Rumlarının adadan ayrılan komşularına güle güle yemekleri dağıtmaları, ardından çok uzun zamandan beri yan yana toprak süren, hatta ara sıra köy kahvelerinde tavla oynayan Hıristiyan ve Müslümanların kucaklaşmalarının, gözyaşları içinde vedalaştıkları rıhtıma kadar gelip onları yolcu etmelerinin manzarası karşısında şaşıp kalırlardı herhalde. Bunun ardından, eşyalarını sardıkları denklerin üzerinde oturmuş, sürüleri çevrelerinde –ağlaşan kadınlar, evcil hayvanlarına sarılmış çocuklar, her zamanki âdetleri üzere tüm ağırbaşlılıklarıyla, sakalları ağarmış babalar– Midilli Müslümanları hiç tanımadıkları Türkiye'ye doğru yola çıktılar.[9]

RSC'nin en nihayet kapatıldığı 1930 sonuna gelindiğinde, komisyon 570.156 mülteciyi Yunanistan'ın tarımsal bölgelerine kahcı olarak yerleştirmiş durumdaydı; Yunan hükûmeti de 8.688 ki-

şiyle birlikte, nüfus mübadelesiyle gelenlerin yaklaşık yarısını yerleştirmişti. Bunu izleyen sekiz yılda, 167.079 kişinin daha çiftçi topluluklara dahil edilmesiyle, Müslüman ve Bulgar azınlıkların evlerinin verildiği toplam 668.316 mültecinin çoğu Makedonya ve Trakya'ya yerleştirildi. 1924-1927 arasında RSC'nin başkan yardımcısı olan Sir John Campbell, 1930 yılında Makedonya'ya yeniden gittiğinde komisyon için hazırladığı raporda da belirttiği gibi, mültecilerin yerleştirilmesinden bu yana bu kırsal kesimde gördüğü değişiklik karşısında şaşırıp kaldı:

> Kırsal bölgenin çehresi tepeden tırnağa değişmiştir. Her yerde koloni yerleşimlerinin neşeli kırmızı çatıları görünüyor. Eskiden geniş, ekilmemiş ovaların uzandığı yerde şimdi koşuşturmalı bir faaliyetle dolup taşan ve apaçık konfor ve birçok örnekte de refah işaretleri gösteren, gelişmiş köyler var. Tüm kırsal kesim yepyeni bir yaşamla uyanık ve canlı... Ulaşılan ilerleme şaşırtıcı ve son derece memnuniyet verici... Bu sonuçlar, en başta mülteciler topluluğunun cesaret, enerji, çalışma kapasitesi ve yeni fikirlere açık olmasının sonuçları.[10]

Yüzde altmışı Yunanistan'ın üç büyük kentine –Atina, Pire ve Selanik– olmak üzere, mültecilerin yarısına yakını kentlere yerleştirilmişti: Bu üç kentin her biri 100.000 ila 130.000 mülteci aldı. Dimitri Pentzopoulos, büyük kentlerin neden bu kadar çok mülteci akınına uğradığının net bir şekilde açıklar:

> Bu durum, 1922'de mülteciler geldiği zaman, söz konusu kentsel merkezlerin, tiyatroları, okulları, kiliseleri, depoları ve el konulan evleriyle, en uygun barınak olanakları sağlayan yerler olmalarıyla açıklanabilir. Atina'daki Kraliyet Tiyatrosu'nun, kadife döşemeleri ve altın yaldızlı bezemeleriyle her bir locası, bir aileyi barındırdı; devlet okullarının her dershanesi, birçoğu hayatında hiç karatahta görmemiş bir dizi mülteciye barınak oldu ve günnük kokulu kiliselerde, mumların loş ışığında, azizlerin haşin, Bizans'lı çehreli ikonlarının altında bir sürü ot şilte görmek mümkündü.[11]

1929 sonuna gelindiğinde, RSC ve hükümet beraberce, kentlerdeki mülteciler için 27.000'i aşkın konut inşa etti. Bunlardan bazıları, Nea Smyrni, Nea Philadelphia, Nea İonya, Nea Erythrae gibi, mültecilerin vaktiyle yaşadığı yerlerin isimleriyle Atina'nın banliyö semtlerini oluşturdu; bugün bile bu semtlerde çoğunlukla ataları Anadolu'dan gelmiş aileler ikamet eder.

Bu çabalara karşın, 1930'a gelindiğinde 30.000'den fazla mülteci aile hâlâ Atina, Pire ve Selanik'in teneke mahallelerinde oturuyordu; bu mahallelerin koşulları, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı ve buraların Yunan Komünist Partisi'nin (KKE) kalelerine dönüştüğü İkinci Dünya Savaşı'nın Alman işgali yıllarında daha da kötüye gitti. Sir Reginald Leeper 1950 yılında, komünistlerin neredeyse hükümetin denetimini ele aldığı Aralık 1944 sıralarında Atina'nın mülteci semtlerinden birinin durumunu betimler: "Önümüzde, Atina'nın en yoksul banliyölerinden bazıları uzanıyordu. Türkiye'den gelen Rum göçmenler buralara yerleştirilmişti... Evlerin çoğu derme çatma kulübelerden ibaretti ve bu banliyölerin komünist kaleleri olması hiç de şaşılacak bir durum değildi."[12]

Atina'daki mülteci gecekondu mahalleleri, mültecilerin derme çatma kulübelerde barınak bulduğu Pire ve diğer yerlerde rıhtım meyhanelerinde *buzuki* eşliğinde çalıp söyledikleri *rembetiko* denilen Yunan *blues*'u ile *amanedas* adlı figan şarkıları da dahil, Anadolu kültürlerini muhafaza ettiler. Bu şarkılardan birçoğu, özellikle de *amenadas* ile *Smyrnaika* olarak bilinen *rembetiko*lar, sürgünlerin Smyrna ve hinterlandı olan Anadolu'daki yurtlarına duydukları (Yunanca kökenli bir sözcük olan) nostaljiyi dile getirir; tıpkı 1994'te Kounadis tarafından kaydedilen şu dizeler gibi:

> Neşelen mülteci güzelim, unut artık talihsizliğini
> Bir gün elbet döneriz o aşina uğrağa.
> Yuvamızı kurarız sevgili Smyrna'ya
> İşte o zaman tadarsın tatlı aşkımı ve sarılışımı.[13]

Smyrnaika geleneğinden başka bir şarkı da, Roderick Beaton'un *Folk Poetry of Modern Greece* adlı kitabında yer alır:

> Nereden geldiğimi ne yapacaksın, ne fark eder
> Karataş'tan gelsem, hayatımın ışığı yahut Kordelio'dan?
>
> Niye sorup duruyorsun sanki
> Hangi köyden geldiğimi, beni sevmezken zaten?
>
> Geldiğim yerlerde, nasıl sevdalanır bilir insanlar
> Nasıl saklanır hüzün, nasıl keyif alınır hayattan
>
> Ne yapacaksın, neden sorup duruyorsun
> Hiç acımazken, hayatımın ışığı, eziyet ederken bana

Ben Smyrna'dan geldim, biraz olsun huzur bulmak için,
Atina'mızda aşk dolu bir kucak bulmak için.[14]

Anadolu'dan gelen mültecilerin birçoğu, müziklerini, danslarını ve anılarını da yanlarına alarak Amerika Birleşik Devletleri'ne, Kanada'ya ve Avustralya'ya gittiler. Boston'da yaşayan Yunan asıllı bir Amerikalı olan Sophia Bilides, büyükannesinin Anadolu'dan beraberinde getirdiği şarkıları muhafaza etmiş; bunlardan biri olan ağıdı onun ağzından Boston'da dinlediğimde şarkının kanatları beni Ayvalık'a kadar götürdü:

Gözlerim Ayvalık gibi bir köy görmedi daha
Bana sor orayı, çünkü oradaydım ben.
Gümüş kapıları altın anahtarları vardır,
Ve duru bir su kadar güzel kızları.[15]

Sürgünlerin nostaljisi, Anadolu'daki Romaioi'nin [Rum] Hellen ve Bizanslı ruhunu, Yunanlılığın özünü temsil eden ve hemen hemen tercüme edilemez bir sözcük olan *Romiosini*'de kendini gösterir. Bu sözcük, kendisine Pythagoras diyen bir Sisamlının yazdığı "Smyrni" ağıdında da bulunur:

Smyrni yanıyor, Anam
Nafakamız tutuşmuş alevlerde
Acımız anlatılamaz kerte
Özlemimiz kelimelerin ötesinde.

Romiosini, Romiosini
Ne zaman dinleneceksin?
Tek bir yıl huzur içinde yaşa,
Sonra gelsin otuz yıllık alevler.

Smyrni yanıyor, Anam
Düşlerimiz oluyor buhar
Gemilerin yanlarına tutunanları
Suya atıyor kendi dostları.[16]

Elveda Anadolu, 'i kath'imas Anatoli'.

20

İonya'ya ağıt

Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti'nin Hıristiyan Rum yurttaşları sadece İstanbul'da ve Türk Ege adaları İmbros [Gökçeada] ve Tenedos'ta [Bozcaada] yaşayan 2.000 kadar Rum'dan ibarettir. Türkler onlara Rum derken, isimlerini aldıkları imparatorluk ortadan kaybolalı beş buçuk asrı aşkın zaman geçmiş olsa da, onlar kendilerinden *Romaioi* olarak bahsederler. Rumların yanı sıra, Trabzon'un tepelerinde, Pontus vadilerinde, ataları Türk fethinden sonra İslam'ı benimsemiş olsa da, hâlâ aralarında Yunanca konuşan birkaç bin Müslüman vardır.

İzmir'de 1922 büyük yangınının görünürdeki yaraları şifa bulalı çok zaman oldu. Kentin yanıp yıkılan semtlerinin yeniden inşası başlangıçta çok yavaş ilerledi ve ben İzmir'e 1962'de ilk gidişimde, o zamana değin pek çok yeni inşaat yapılmış olsa da, yangının yarattığı hasar hâlâ görülebiliyordu. Kent o gün bugündür çok büyük bir dönüşüme uğramış ve sürgün edilen Rumların belleği dışında, yangının bereleri çoktan kaybolmuş durumda.

Türkiye'nin, İstanbul ve Ankara'nın ardından üçüncü sırada gelen, nüfusu artık üç milyonu aşan bu kenti, muazzam bir büyüme göstermiş. Her ne kadar Doğu ile Batı'nın karşıt güçleri arasındaki mücadeleler sık sık yıkımına yol açmış olsa da, bir bakıma İskender'in kentin Şark yerine Garp dünyasının bir parçası olma düşünü gerçekleştiren Türk İzmir'in yüzü Anadolu'dan çok Ege'ye bakıyor.

İzmir, son nesil boyunca hemşerilerinin görünümünü çoğu diğer Türk'ten daha Avrupalı yapan, öğrencilerini ulusal çaplı üniversite giriş sınavında diğer Türk kentlerindeki öğrencilerin çok önüne geçiren ve onu Türkiye'nin en canlı kenti yapacak bir yeniden doğuş yaşadı. İzmir'de artık iki devlet üniversitesi var: Top-

lam 90.000 öğrenciye ve 6.000 öğretim üyesine sahip bu yüksek öğrenim kuruluşları, 1955'te kurulan Ege Üniversitesi ile 1982'de kurulan Dokuz Eylül Üniversitesi. Bunların yanı sıra, 2002'de kurulan iki vakıf üniversitesi de var: İzmir Ekonomi Üniversitesi ile Yaşar Üniversitesi'yle birlikte 1996'da ayrı bir statüyle kurulan İzmir Teknoloji Enstitüsü'nü de saymak gerekiyor.

1948'de kurulan İzmir Enternasyonal Fuarı her yıl ağustos sonu ve eylül başında açılarak, tüm dünyadan katılımcıları kendine çekiyor: 2006 yılında ziyaretçi sayısı 1.500.000 idi. Fuar, 1922 yangınıyla yok olan eski Rum ve Ermeni semtlerinin yerine yapılan büyük bir park olan Kültür Park'ta düzenleniyor. 1987'de başlayan Uluslararası İzmir Festivali de her yıl haziran ortasında başlayıp temmuz ortasına dek sürüyor ve performansların bazılarının Efes veya yakındaki diğer bazı antik kentlerde sahnelendiği festivalde, bazı uluslararası orkestralar, bale kumpanyaları, caz grupları ve bireysel sanatçıların gösterileri yer alıyor.

İzmir'in toparlanması kısmen Türkiye'de geçtiğimiz yirmi, otuz yılda kendini gösteren turizm patlamasının bir sonucu. İzmir, İonya'ya açılan en büyük kapı ve Efes ile Ege'deki diğer Greko-Romen kentleri ziyarete gelen birçok turist, yolları üzerinde İzmir'e uğruyor. İzmir'in kendi içindeki bazı antik sit alanlarında da son yıllarda kazılar yapıldı; bunlardan biri, körfezin kuzeydoğu köşesinde, kent merkezinden üç kilometre kadar ötede yer alan Bayraklı kazıları, tarihöncesi Smyrna'smın özgün sit alanının bir kısmını ortaya çıkardı.

Bayraklı'daki kazılar 1948-1951'de John M. Cook ve Ekrem Akurgal tarafından yürütüldü. Kazılar, Bayraklı sit alanının MÖ III. bin yılın ilk yarısı kadar erken bir tarihte iskân edilmiş, yerleşimin en eski katmanının Troya I ve II ile çağdaş olduğunu gösterdi. Bayraklı sit alanında ortaya çıkarılan protogeometrik çömleklerin de kanıtladığı üzere, en erken Hellenik yerleşimcilerin Smyrna'ya MÖ X. yüzyılda geldiği anlaşılıyor. Kazılar aynı zamanda MÖ IX. ila VII. yüzyıla tarihlenen evlerin yanı sıra, özgün olarak MÖ yak. 640'ta inşa edilen Athena tapınağını da ortaya çıkardı; Profesör Akurgal bu tapınağı "Anadolu'da Doğu Yunan dünyasının en erken ve en güzel yapısı" olarak betimler.[1]

Homeros'un doğum yeri olduğu sanılan yer "Diana Hamamları" olarak adlandırılır, burası İzmir'e su taşıyan pompa istasyonunun bulunduğu alanda, bir su pınarından beslenen havuzdur. Bu pınar, Yunanların Meles, Türklerinse Melez Çayı olarak bildiği bir akarsuyun kaynağıdır. Pausanias'ın Smyrna tasvirinde sö-

zünü ettiği akarsu da budur: "Smyrna'da güzel ve duru suyu olan bir de ırmak ile Homeros'un şiirlerini yazdığı söylenen pınarın bulunduğu bir mağara vardır."[2] "Diana Hamamları" adı, havuzda Roma uygarlığında Diana adıyla tanınan Artemis'in bir heykelinin yanı sıra, pınarın bir Artemision olduğunu düşündüren antik mimari unsurların ortaya çıkarılmasından gelmektedir. Bu havuza Artemis için yazılan Homeros İlahileri'nden birinde değinildiği ileri sürülmüştür; bu tanrısal avcı kadının "Sazlıklı Meles'in güzelim suyuyla atlarını yıkadıktan sonra Smyrna'dan hızlı hızlı Klaros'taki üzüm bağlarına at sürdüğünü" anlatır.[3] Pınarda bulunan ve şimdi Burnabat [Bornova] Camii'ne taşınmış bir kitabede şunlar yazar: "Meles'i övdüm şarkılarımla, kurtarıcım, artık her hastalık ve kötülük sona erdi."[4] MS 175-178 yıllarında, Marcus Aurelius döneminde bir veba salgınının kasıp kavurduğu Smyrna'da pınarın şifalı sularının salgına son verdiğine inanılmıştı.

Kentin tarihsel merkezinin en güzel manzarası, Pagos Dağı'nın zirvesindeki antik kale olan Kadifekale'den seyredilebilir. Zirve, büyük bölümü iki hat halindeki surları denize kadar uzanarak, İskender'e Pagos Dağı'nda gördüğü düşte gösterilen yerde, Lysimakhos tarafından inşa edilen Helenistik kenti çevreleyen Kadifekale'nin surları ve kulesiyle kuşatılmıştır. Deniz tarafındaki surlar yok olmuştur ve bugün geri kalanlar Türklerin Kadifekale olarak adlandırdıkları hisardan ibarettir. Orada bile, sadece temeller ile surların alçak kesimlerindeki birkaç katmanı, Lysimakhos zamanından kalmadır; geri kalanlar Roma, Bizans ve Osmanlı Türklerinin birbirini izleyen yeniden inşa çalışmalarının ürünüdür.

Greko-Romen Smyrna'dan geriye kalan başlıca arkeolojik sit alanı, Kadifekale ile liman arasındaki mesafenin hemen hemen ortasında yer alan Agora'dır. Bu pazar meydanı başlangıçta MÖ II. yüzyıl ortasında inşa edildikten sonra 178 yılındaki büyük depremde yıkılmıştı. Kısa süre sonra, Marcus Aurelius'un karısı imparatoriçe II. Faustina buranın onarılmasını sağladı. Agora, erken Bizans döneminde peş peşe gelen Pers ve Arap istilalarıyla yıkıldıktan sonra, geriye kalan alan önce Hıristiyanlar, ardından Müslümanlar tarafından mezarlık olarak kullanıldı; böylece XVII. yüzyılda İzmir gelişmeye başladığı zaman, üzerine hiçbir şey inşa edilmemiş durumdaydı.

Sit alanı ilk olarak 1932-1941 yıllarında Alman arkeologlar tarafından kazıldı. İzmir Büyükşehir Belediyesi sponsorluğunda Türk arkeologlarca 1996'da başlayan yeni bir kazı programı bugün hâlâ devam ediyor. Bu arkeolojik alan, şu anda İzmir'in Ago-

ra Açıkhava Müzesi'ni oluşturuyor.

Sadece kuzey ve batı tarafı kazılabilmiş olan Agora, 120'ye 80 metrelik merkezi bir avluyu her yönden kuşatan Korint revaklarla çevrilidir. Kuzey revakın altında, muhteşem bir tonozlu mahzen vardır; mahzenin üzerinde kemeraltı dükkânların bulunduğu bir Roma pazar caddesi bulunuyordu. Agora, Smyrnalıların kentleriyle gurur duymalarını sağlayan anıtlardan biriydi; MS III. yüzyıla ait bir kitabede burası "Güzellik ve büyüklükte Asya'nın birincisi ve Asya'nın en parlak... süsü" olarak betimlenir.[5]

Bir zamanlar Agora'yı süsleyen heykellerden bazıları şimdi İzmir Arkeoloji Müzesi'ndedir. Bunlardan en dikkat çekici olanları, 1932'deki Agora kazılarının başlangıcında çok güzel ve iyi korunmuş bir grup heykelin başlıca figürleri olan Poseidon ve Demeter heykelleridir. Poseidon'un deniz tanrısı, Demeter'inse tarım tanrıçası olduğu düşünülürse, bu heykellerin antik Smyrna'nın iki temel refah kaynağını simgelediği görülebilir.

Müzedeki diğer sergiler, başta Efes olmak üzere İonya'nın arkeolojik sit alanlarından gelmedir. Efes, İzmir'e gelen turistlerin çoğunun ana çekim alanını oluşturur; turistlerin çoğu oraya liman kenti Kuşadası üzerinden ulaşır. Ephesos arkeolojik sit alanı, Aydınlı Türkmen beyliği hâkimiyeti altındaki erken Türk döneminde gelişmeye başlayan Selçuk ilçesinin dışında yer alır; antik kentin kendisi Artemis tapınağı gibi ünlü anıtların neredeyse bütünüyle yitip gittiği dağınık harabelerden oluşan gayrimeskûn bir alandır.

Antik Ephesos'ta ilk arkeolojik kazılar 1863'te British Museum'un sponsor olduğu bir projeyle mühendis John Turtle Wood tarafından başlatılmıştı. Altı yılı aşkın bir araştırmanın ardından, Wood sonunda 1869 yılının son günü, yerin altı metre kadar altında Artemision'un mermer döşemesinin bir kısmını ortaya çıkardı. Wood 1874'e kadar sit alanında kazı çalışmalarına devam etmesine karşın, o zaman bile tapınağı en alt katmanlarına kadar ortaya çıkaramadı. Bunu 1904'ten başlayarak British Museum adına iki yıllık bir çahşmanın sonunda D.G. Hogarth başardı. Zaman içinde tapmağı temellerine kadar kazdı, inşasının çeşitli dönemlerini belirledi ve önemli mimari elemanlarını ortaya çıkardı. Avusturyalı arkeologlardan oluşan bir ekip, Ephesos'ta 1895'ten beri kazı yapmaktaydı; ardılları bugün de kazı çalışmalarını sürdürmektedir. Bu kazılara, yaklaşık iki binyıllık bir zaman aralığına yayılan antik Greko-Romen çağdan erken Türk dönemine dek değişen birçok anıtın restorasyon çalışmaları eşlik etmektedir.

Arkaik Artemision, Antik Dünya'mn Yedi Harikası'ndan biriydi, fakat bugün Efes Artemis Tapınağı'ndan geriye, kazı çalışmalarının ardından parçalar halinde sonradan birleştirilen tek bir sütun kalmıştır. Yerine konulmasmdan kısa süre sonra, bir leylek en üst parçasına yuva yaptı; bugün bile o leyleğin torunlarının, Artemision'dan geçerken onları fotoğraflayan turist kalabalıklarından habersiz, yuvayı kullandıklarını görmek mümkün.

Artemis'in en erken tapmağı yine bu sit alanında keşfedilen MÖ IX. veya VIII. yüzyıla tarihlenen protogeometrik bir tapmaktır. Bu, Ephesos'un kuruluşundan kısa süre sonra, görünüşe bakılırsa, kültü Artemis'inkiyle iç içe geçen Anadolu bereket tanrıçası Kybele'nin tapınağının daha önce bulunduğu yere kurulmuştu. Ardından, Hıristiyanlığın gelişiyle, Artemis kültü, geç dönem bir geleneğe göre, Havari Yuhanna'nın eşliğinde son yıllarını Ephesos'ta geçiren Bakire Meryem kültünün içinde eridi. Ephesos'ta Meryem Ana'ya adanmış ilk kilise, Büyük Constantinus'un 313 tarihinde Hıristiyanlara kamusal alanlarda bir arada ibadet izni veren fermanından kısa süre sonra yapıldı. 431'de II. Theodosius tarafmdan Ephesos'ta toplanan Üçüncü Ekümenik Konsil'de, Meryem'in Theotokos, yani Tanrı'nın Annesi olduğu, bundan böyle onun kültünün, tapmağı patrik İoanna Khrisostom'un önderliğindeki bir güruh eliyle tahrip edilmiş Artemis'inkinin yerini alacağı kararlaştırıldı.

Artemis Tapınağı son tahribatının ardından, başta imparator İustinianos (h. 527-565) tarafından Artemision'un üstündeki tepede, Ayasuluk'ta yaptırılan Aziz Yuhanna Kilisesi olmak üzere, diğer yapılar için bir taşocağına dönüştü. Kilise Türk istilası sırasmda tahrip edildi ve taşları, 1375'te Ayasuluk tepesinde yapılan İsa Bey Camii'nin inşasında kullanıldı. Aziz Yuhanna Kilisesi, yakın geçmişte üstyapısı dışında, muhteşem bir şekilde restore edildi. Mimari planı, sonraları Venedik'teki San Marco Bazilikası'na da model olan İustinianos'un Konstantinopolis'teki çoktan yok olmuş Kutsal Havariyun Kilisesi'ne dayanır.

Sunağın altında altı basamakla inilen bir mahzen mezar vardır. Ortaçağ Bizans döneminde Ephesos'a akın eden hacıların çoğalması amacıyla, buranın Aziz Yuhanna'nın mezarı olduğu kabul edilmişti. Mahzenin içinde, Aziz Yuhanna'nın mezarı ile paha biçilmez üç yadigâr vardı: İsa'nın çarmıha gerildiği haçm ta kendisinden bir parça, Bakire Meryem'in Ephesos'taki son yıllarında giydiği kendi elleriyle dokuduğu dikişsiz bir elbise ve Aziz Yuhanna tarafından yazılmış *Vahiy Kitabı*'nın özgün elyazması.

Ephesos sit alanı, erken Osmanlı döneminde, Türklerin Kırkin-

ce olarak andıkları civar tepelerdeki bir köye yerleşen Rum nüfusu tarafından neredeyse tümüyle terk edildi. Kırkince, Dido Sotiriyu'nun, on üç yaşında ailesiyle birlikte İzmir'den ayrılıp Yunanistan'a göç etmesinden kırk yıl sonra yazdığı *Benden Selam Söyle Anadolu'ya* adlı romanının ilk bölümünün geçtiği yerdir. Romanının kahramanı olan Manolis Aksiyotis adındaki delikanlı, Kırkıca dediği köyünün pastoral ortamını betimler:

> Şu yeryüzünde cennet diye bir şey varsa, bizim Kırkıca o cennetin bir parçası olsa gerekti. Ormanlarla kaplı dağlık bir bölgede kuruluydu köy. Önümüzdeki denize kadar göz alabildiğine uzayan Efes ovası... Ve baştanbaşa yemiş bahçeleriyle, incirliklerle, zeytinliklerle, tütün, pamuk, mısır ve susam tarlalarıyla dolu olan bu ova bizim köye aitti... Kendi arazisinin efendisiydi her köylü. İki katlı bir evi vardı köyde herkesin. Ayrıca ceviz, badem, elma, armut, kiraz ağaçlarıyla ve sebze bahçeleriyle çevrili, yazlık bir evi vardı. Ve hiç kimse bahçesini çiçeklerle donatmayı ihmal etmezdi. Ve dört bir yandan fışkıran akarsuların ne kış, ne yaz kesilmezdi türküsü... Buğdayla arpa yetiştiği vakit, tarlalarımız altın yaldızlı bir denizden farksız olurdu.[6]

Köylüler, haziran sonu yaz gündönümlerinde kutladıkları Aziz Yuhanna [Aya Yani] yortusu başta gelmek üzere, atalarının Ephesos'ta oluşturdukları gelenekleri de beraberlerinde getirdiler; bu, Manolis'in betimlediği çeşitli yortulardan bir tanesidir:

> Aya Yani yortusunu da büyük törenlerle kutlardık hep. Yiğitlik gösterilerinin başı çektiği bir şenlikti bu. Yakışıklı genç delikanlılar, bellerinde tabancalar ve kocaman hançerleriyle, atlarına atlar ve maharet yarışınasına girişirlerdi. Hele kirazlar iyice kızarıp da Aya Tria yortusu gelip dayandığında, erkek olan, at üzerinde yalnız mı gezerdi! Boncuk alınlıklarıyla, gerdanlıklarla süslü, hayat taşan mağrur karılarını atların terkesine alırdı yiğitler. Kendine güvenen gelsin de artık Kırkıcalılarla boy ölçüşsün bakalım!
>
> Gece gündüz kırlarda keman, kemençe, dümbelek, santur sesleri yankılanır; ağaçların gölgesinde halk oyunları birbirini kovalardı. Rüzgârın öpücükleri, ay ışığının okşayışlarıyla hızlanan ince zarif vücutlar, gökyüzüne doğru sıçrar dururdu gün doğuncaya dek. Ve sabahleyin iş elbiselerini giyip, çapaya el atacak vakti, güçlükle bulurduk.
>
> Hiçbir bayram geçmezdi ki sonuna kadar tadını çıkarmayalım! Noel, Yeni Yıl, Epifanis, Paskalya... Üstelik hepsi de aşk ve hasret yüklü ağıtların eşliğinde.[7]

Manolis 1919-1922'de Türk-Yunan savaşına katılır ve Kuvayı Milliye'nin zaferinden sonra, İzmir'in alevlerinden Samos'a [Sisam] kaçmayı başarır. Gece olduğunda, kendisi ve atalarının çok eski çağlardan beri yaşadıkları yitik dünyayı hayal ederek, Anadolu kıyısına bakar.

> Karşıda... Küçük Asya kıyılarında... minicik ışıklar yanıp sönüyor. Ve kocaman gözler var, yanıp sönen... karşıda. Ve tertemiz evler var... Gizli deliklerde paralar yanıp sönüyor, ikonostazda gelin güvey taçları. Mezarlarda atalar yanıp sönüyor... Göz kırpıyorlar sırayla karşıdan... Küçük Asya kıyılarında evet, karşıda... çocuklar, akrabalar, dostlar bıraktık. Gömülmemiş ölüler, barmaksız diriler bıraktık ve şimdi hayaletler misali, oradan oraya savrulan düşler... Küçük Asya kıyılarında evet! Daha dün yurdumuz olan karşıda...
>
> Yeknesak çan sesleri işitiyorum. Devenin o yumuşak, o edalı yürüyüşüne işarettir bu çan sesleri! Hörgücünde üzüm küfeleri, kuru incir sandıkları ve zeytin çuvalları, pamuk ve ipek balyaları ve gülsuyu küpleri ve şarap fıçıları taşıyıp gelen devenin! ...
>
> Bütün bu çekilen acı, bir kötü rüya olsaydı ah!... Ve yan yana... omuz omuza verip yürüseydik tarlalara doğru yeniden! Saka kuşlarının türküsüyle şenlenen ormanlara doğru yürüyebilseydik! Ve her birimizin sevdiği kendi kolında, çiçeklere bürünmüş kiraz bahçelerinden gülümseyerek çıkıp yan yana eğlenmek üzere... şenlik meydanlarının yolunu tutabilseydik!..[8]

Kırkıca'nm hayatta kalan Rum halkı, Tesalya'da Nea Ephesos adını verdikleri, bizim ilk olarak İstanbul'dan Atina'ya giderken 1960'larda içinden geçtiğimiz bir köye yerleştirildiler. Nea Ephesos'taki yaşh köylüler hâlâ Türkçe konuşuyorlardı ve *kafenion*'da bazılarıyla konuştuğum zaman, "*i kath'imas Anatoli*"ye özlemlerini dile getirdiler.

Bu arada, Kavala'dan gelen Müslüman Türkler de, o gün bugündür Şirince adıyla anılan Kırkıca'ya yerleştirildiler. Şirince'yi ilk kez 1960'larda, köy ihtiyarlarınm tümünün az da olsa Rumca konuştuğu ve Kavala'daki hayatlarını ne kadar özlediklerini anlattıkları zaman görmüştük.

Türklerin Urla adını verdikleri antik İon kentlerinden Klazomenai, artık İzmir Büyükşehir Belediyesi'ne bağh, kentin 38 kilometre kadar batısında yer alan bir banliyö semtine dönüşmüş durumda. Klazomenai, MÖ yak. 500'de orada doğan Anaksagoras'm yurduydu; ergenlik çağına geldiğinde Atina'ya giden

Anaksagoras, orada Perikles'in hocası olmuş, Miletoslu filozoflar Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes'in erken dönem fikirlerinin üzerine, kozmosun fiziksel doğası hakkında kuramlar oluşturmuştu.

Urla, Yunan şair Yorgo Seferis'i de yarattı; Seferis 29 Şubat 1900'de Urla'nın deniz kenarı banliyösü Skala'da doğdu. 1914'te ailesiyle Atina'ya göç etti; ortaöğrenimini orada aldıktan sonra Paris'te hukuk eğitimi gördü. Seferis, 1963'te Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazandı. Şiirleri antik ve modern Yunanistan arasında doğrudan bir bağ kurduğu ve modern Yunan edebiyatının rönesansında oynadığı rol nedeniyle verilen bu ödülü alan ilk Yunan edebiyatçı oldu. Seferis, doğum yerine çocukluğundan sonra ilk kez 1950'de döndü ve geç döneme ait, Ephesos'a bir ziyaret hatırası izleğindeki "Anılar II" gibi bazı şiirleri bu yolculuğun etkilerini hissettirir:

> Hâlâ hatırımda:
> İon sahillerinde yolculuk ediyordum, tiyatroların boşalmış kabuklarına,
> Kupkuru taşlarında sadece kertenkelelerin süründüğü.
> ve sordum ona: "Günün birinde tekrar dolacak mı buralar?"
> o da yanıt verdi: "Belki ölüm saatinde,"
> Ve orkestranın sesine koştu,
> "Duy sesimi kardeşim!"
> Haşindi çevremizi saran sessizlik,
> Masmavi camın üzerinde hiçbir iz bırakmayan.[9]

Seferis'in günlüğü, onun doğduğu eve, Skala'daki diğer eski Rum evleriyle birlikte artık metruk ve ıssız o eve yaptığı acı dolu ziyaretini kaydeder:

> Zemin kat pencereleri kırıktı, demir kapı feci şekilde paslanmış: Bizim orada oturduğumuz günlerden beri boyanmamış olmalıydı. Evin anahtarı hâlâ bende, Atina'daydı... Üst katın panjurları çürümüştü; bir daha asla kapanamazmış gibi görünüyordu. Duvarlar cüzamlıydı sanki. Evin içine bakmaya çalıştım. Yemek odasındaki cam bölmeyi ayırt ettim, ama ışık yetmiyordu, daha ötesini göremedim... Etrafta dolaşarak, limandaki mendirekte yürüdüm, ta fenere kadar; fener artık beyaz badanalıydı, tuzdan yapılmışa benziyordu... Orada, denizin ucunda, fenerin yanı başında, ansızın dönüp evlere baktım, hastalanmış hayvanlar gibi bana dikmişlerdi gözlerini. İçlerinde kalmış azıcık canı, sanki bana borçluymuşlar gibi. Adalarıma baktım, deniz dehşet

verecek kadar canlı, rüzgârsa onu ölü bir kızın yüzüyle yeniden birleştirmenin peşindeydi. Zavallı Skala![10]

Seferis'in İzmir'deki aile evine yaptığı yolculuk da, günlüğünün 1-2 Temmuz 1950 kayıtlarında yazdığı gibi, aynı derecede acı vericiydi:

> Sonra doğru Smyrna [İzmir]; aşina hava, aşina kırlar ve otların güçlü rayihası. Derken, belleğimde öylesine iyi bildiğim ve şimdi onca yabancı kent, zihnime ağır ağır dolmaya başladı. Tanrım, burada ne işim var!.. Akşam yemeğinin ardından, evimizin yerine doğru birkaç adım ve bir hiçlik. Rıhtıma doğru birkaç adım daha... Penceremde şafak sökerken deniz ve İki Birader diye bilinen kayalar; hepsi o. Kos'un gömü vazolarını hatırladım. Smyrna benim için böyle bir vazo olmalı – hiç kimse geri dönemez. Gölgesini yitirmiş Smyrna.[11]

Seferis'in dönüşünden sonra bir şiirde betimlediği gibi, İzmir Körfezi'nin karşısındaki günbatımının son altın ışıklarını yakalayan İki Birader adlı kayalık tepe, İzmir'in simgesidir: "Gün batar İki Birader kayasından aşağı. / Alacakaranlık yayılır gökyüzüne ve denize, bitmez tükenmez bir sevdanın renkleri gibi."

Calder ve Bean'in hazırladığı *Classical Atlas of Asia Minor*, günümüz Türkiye sınırları içinde bulunan 2.400'ü aşkın antik Yunan kenti sayar; bunların büyük çoğunluğu Ege ve Akdeniz kıyılarına dağılmıştır. Bazıları, arkeologların ayakta kalan anıtları kazarak ve restore ederek ortaya çıkardığı Ephesos gibi tanınmış sitlerdir. Diğerleriyse, gezginlerin nadiren uğradığı, yıkık tapınakları ve diğer anıtlarından geriye kalanlarla idare edilebilen, tepedeki bir akropoliste, yosun kaplı taşları bir zeytinliğin gölgesinde yatan, işitilebilen tek sesin, aşağıdaki ovada otlayan keçilerin boynundaki çanların sesi olan Aigaia gibi yerleşimlerdir bunlar. Sitlerin birçoğu, arkaik Yunan çağından geç Bizans dönemine kadar yayılan, kimileri VI. yüzyıla ait Aziz Mikhail Bazilikası'nın klasik çağa ait bir Dionysos tapınağının üzerine yapıldığı Miletos'ta olduğu gibi, antik bir anıtın harabeleri üzerine ve bunlarla kurulan Bizans kiliseleri bulunan anıtların kalıntılarını içerir.

Bu antik Yunan ve ortaçağ Bizans anıtları, tarihin gelgitlerinin akışı içinde yerlerini başkalarına bırakan daha da eski uygarlıkların, yükselip gelişen, sonra çöken imparatorlukların kalıntılarıyla birlikte, Anadolu'nun her yerinde kendini gösterir. Anadolu'da Hellen varlığı üç binyılı aşkın bir süre devam etti, bunun en erken

kanıtı Troya Ovası'ndaki Akhilleus'un Mezarı gibi höyüklerdi. Arkeologların burada son zamanda ulaştıkları geç Bronz Çağ'a tarihlenen Myken bulguları Homeros'un destanlarının tarihselliğinin kanıtlarını desteklemektedir.

Troya'yı 2008 baharında tekrar ziyaret ettim ve artık höyüğe doğruca arabayla gidilebildiğini gördüm. Fakat bunun dışında manzara pek az değişmişti; höyüğü eski Türk mezarlığının sarıklı mezartaşları çevreliyordu hâlâ. Sigeion tepesinden Yenişehir köyünün camiinin minaresini görebiliyordum. Yıllar önce ovada yabancıların ne aradığını öğrenmek için köylüler gelmiş ve en yaşlısı mübadeleden önce tanıdığı Rum komşularını bana anlatmıştı. Fakat artık o ihtiyar yoktu; bugün Yenişehir'de, tarihi Troya Savaşı'na kadar uzak geçmişe uzanan bir yerde yaşadığını bilen bir tek kişi kalmadığına da eminim.

Gel gör ki, Akhilleus'un mezarı duruyor ve bir kez daha yanında dikildiğim sırada, ömrümün daha başlarında onu ilk gördüğümde aklıma düşen *Odysseia*'nın son kitabından bir dizeyi anımsıyorum. O satırlarda, Yeraltı Dünyası'nda, "düşler ülkesi"nde gölgeleri karşılaştığında, Agamemnon Akhilleus'a anlatır, Akhaların "denizden geçen insanlar uzaktan görsün diye, bugün yaşayanlar gibi gelecekte yaşayanlar da bilsin diye/ Hellespontos'a uzanan yaygın ovanın bir ucunda" nasıl bir höyük yığdıklarını.[12]

Yitirdikleri yurtlarını bugün hâlâ "*i kath'imas Anatoli*" diye anan Anadolulu Yunanlar işte onlardı.

Notlar

Önsöz: Troya ovası

1. Wood, s.71.
2. Schliemann, *Troy and its Remains*, s. 179.
3. a.g.e., s. 178.
4. a.g.e., s. 122.
5. Blegen, s. 20.

Bölüm 1: Akhalar Anadolu'da

1. Thucydides, 1.3.
2. a.g.e., 1.3
3. Freely, *The Bosphoros*, s.1'de aktarılır.
4. Cary, *The Geographical Background of Greek and Roman History*, s. 151.
5. *Iliad*, 2. 461, [Türkçesi: *İlyada*, A.Erhat-A.Kadir]
6. a.g.e., 1. 1-7.
7. Blegen, s. 164.
8. Wood, s. 244'te aktarılır.
9. Wood, s. 134.
10. *Iliad*, 2. 680-685.
11. Huxley, *Acheans and Hittites*, s. 33.
12. *Iliad*, 2. 816.
13. Latacz, s. 62.
14. Macqueen, s. 33.

Bölüm 2: Büyük göç

1. Thucydides, 1.2.
2. a.g.e., 1.12.
3. Herodotos, 1.149.

4. Strabo, VI, s. 161.
5. a.g.e., VI, s. 161.
6. a.g.e., VI, 161.
7. *Iliad*, 2. 813-814.
8. Strabo VI, s. 159.
9. Pausanias, I, s. 61.
10. Freely, *The Western Shores of Turkey*, s. 84'te aktarılır.
11. *Iliad*, 2. 553-554.
12. Strabo, VI, s. 95.
13. *Iliad*, 1.2.
14. a.g.e., 20. 215-218.
15. a.g.e., 2. 835-836.
16. Strabo, VI, s. 107.
17. Herodotos, 1. 142. (Türkçesi: Herodot Tarihi, çev. Müntekim Ökmen)
18. a.g.e., 1. 146.
19. a.g.e., 1. 148.
20. *Hesiod, the Homeric Hymns and Homerica*, s. 335.
21. Herodotos, 1. 150.
22. Freely, *The Western Shores of Turkey*, s. 197'de aktarılır.
23. Strabo, VI, s. 119.
24. Herodotos, 1. 173.
25. *Iliad*, 2. 876-877.
26. Arrian, 1. 27.
27. Bean, *Turkey's Southern Shore*, s. 57.
28. a.g.e., s. 57.
29. Strabo, VI, s. 325.

Bölüm 3: Arkaik rönesans

1. *Odysseia*, 8. 479-481.
2. Dowden, s. 188.
3. *Hesiod, the Homeric Hymns and Homerica*, s. 337.
4. a.g.e., s. 567.
5. Huxley, *The Early Ionians*, s. 53'te aktarılır.
6. Herodotos, 1. 14.
7. Huxley, *The Early Ionians*, s. 53'te aktarılır.
8. Herodotos, 1. 17.
9. Herodotos, 1. 16.
10. Guthrie, I, s. 40.
11. a.g.e., I, s. 72.
12. a.g.e., s. 74.

13. Burnet, s. 46.
14. Kirk ve Raven, s. 197.
15. a.g.e., s. 189.
16. Guthrie, I, s. 142.
17. Lattimore, s. 40.
18. Page, s. 226.
19. Burn, *The Lyric Age of Greece*, s. 240.
20. Herodotos, 1. 93.
21. a.g.e., 1. 93.
22. a.g.e., 1. 176.
23. a.g.e., 5. 2.
24. a.g.e., 6. 330-331.
25. Pausanias, I, s. 70.
26. Freely, *The Western Shores of Turkey*, s. 137'de aktarılır.
27. a.g.e., I, s. 371.
28. Kirk ve Raven, s. 168.
29. Guthrie, I, s. 374.
30. Lloyd, *Early Greek Science: Thales to Aristotle*, s. 11.
31. a.g.e., s. 141.
32. a.g.e., s. 141.

Bölüm 4: Pers savaşları

1. Herodotos, 6. 46.
2. a.g.e., 6. 102.
3. a.g.e., 6. 113.
4. a.g.e., 7.1.
5. a.g.e., 7.1.
6. a.g.e., 7.5.
7. a.g.e.,7.5.
8. a.g.e., 7.20.
9. a.g.e., 7. 145.
10. a.g.e., 7. 21.
11. a.g.e., 7. 43.
12. a.g.e., 7.44.
13. a.g.e., 7. 107.
14. a.g.e., 7. 108.
15. Hammond, *A History of Greece to 322 BC*, s. 236'da aktarılır.
16. Aiskhylos, *Persler*, II, s. 422-432. Türkçesi: *Eski Yunan Tragedyaları I, Persler*, çev. Güngör Dilmen, Mitos-Boyut Yayınları, 3. baskı, Kasım 2005, s. 42)

17. Herodotos, 8. 85.
18. a.g.e., 8. 88.
19. Strabo, VI, s. 205.
20. Herodotos, 9. 98.
21. a.g.e., 9. 106.
22. a.g.e., 9. 104.
23. a.g.e., 9. 106.
24. a.g.e., 9. 121.
25. Thucydides, 1. 18. Türkçesi: *Peloponnessos Savaşları*, çev. Furkan Akdemir, Belge Yayınları, Aralık 2010.

Bölüm 5: Doğu ile Batı arasında

1. Thucydides, 1. 96.
2. *Palatine Anthology*, 7, 258.
3. Plutarch, *Life of Pericles*, xvii, 1.
4. a.g.e., xvii. 3.
5. Kagan, s. 118.
6. Thucydides, 1. 23.
7. a.g.e., 7. 87.
8. Xenophon, *Hellenica*, II, 2. 22-23.
9. *Cambridge Ancient History*, Cilt 6, s. 117.
10. Xenophon, *Hellenica*, VII, 27.
11. Kirk ve Raven, s. 413.
12. a.g.e., s. 378.
13. a.g.e., s. 391.
14. Plutarch, *Life of Pericles*, iv: 4.
15. *Oxford Classical Dictionary*, s. 507.
16. Herodotos, 1. 1.

Bölüm 6: İskender'in düşü

1. Hammond, *History of Greece*, s. 572.
2. Plutarch, *Alexander*, 10. 3.
3. Arrian, i. 11.
4. *Iliad*, 2. 702.
5. Arrian, 1. 11.
6. a.g.e., 1. 11.
7. a.g.e., 1. 12.
8. a.g.e., 1. 16.
9. a.g.e., 1. 18.

10. Pausanias, I, s. 240.
11. a.g.e., I, s. 236.
12. Freely, *The Aegean Coast of Turkey*, s. 241.
13. Diodorus, 17. 24, 1-3.
14. Freely, *The Western Mediterranean Coast of Turkey*, s. 71.
15. Arrian, 1. 26.
16. a.g.e. 1. 27.
17. a.g.e., 1. 29.
18. a.g.e., 2. 3.
19. a.g.e., 2. 3.
20. a.g.e., 2. 4.
21. a.g.e., 7. 23.
22. a.g.e., 7.27.
23. a.g.e., 7. 30.
24. Freely, *The Aegean Coast of Turkey*, s. 244'te aktarılır.

Bölüm 7: İskender'in ardılları

1. Polybius, *The Histories*, 1. 1. 1.
2. a.g.e, 1. 1.
3. Shipley, s. 396'da aktarılır.
4. Plutarkhos, Freely, *The Companion Guide to Turkey*, s. 401'de aktarılır.
5. Freely, *The Companion of Guide to Turkey*, s. 401.
6. Cohen, s. 66'da aktarılır.
7. Strabo, Cilt VI, s. 53.
8. a.g.e., Cilt VI, s. 297.
9. Sarton, Cilt I, s. 161.
10. Strabo, 14. 1. 40.
11. Strabo, 2. 3. 7.

Bölüm 8: Roma hâkimiyeti ve vahiy

1. Magie, Cilt I, s. 465.
2. a.g.e., s. 443.
3. Mommsen, Cilt I, s. 577.
4. Dio Cassius, lxix 5, 2vd."
5. Magie, Cilt I, s. 614.
6. Cadoux, s. 257.
7. Magie, Cilt I, s. 614.
8. Goodman, s. 75.
9. Cadoux, s. 291.

10. a.g.e., s. 291.
11. Strabo, 1. 1. 1.
12. *Elçilerin İşleri*, 11: 25-26.
13. a.g.e., 13: 16.
14. a.g.e., 13: 44.
15. a.g.e., 14:1.
16. a.g.e., 14: 26.
17. a.g.e., 20: 25-38.
18. *Jerusalem Bible, The New Testament*, s. 112.
19. *Vahiy*, 1: 1-11.
20. Cadoux, s. 353.
21. *Vahiy*, 18: 21-24.

Bölüm 9: Yeni Roma

1. Zosimus, II, 30.
2. a.g.e., II, 31.
3. Freely, *Istanbul: The Imperial City*, s. 44'te aktarılır.
4. Zosimus, IV, 333.
5. Mitchell, *A History of Later Roman Empire*, s. 247-48'de aktarılır.
6. Bury, *History of the Later Roman Empire*, Cilt 1, s. 232.
7. Thephanes, s. 88.
8. Cameron, *The Later Roman Empire*, s. 13.
9. Jones, *The Decline of Ancient World*, s. 351.
10. Ammianus, XXV, 4. 1.
11. Bowersock, ss. 13-14.
12. Bury, *History of the Later Roman Empire*, Cilt 1, s. 370.

Bölüm 10: İustinianos çağı

1. Freely, *Istanbul: The Imperial City*, s. 78'de aktarılır.
2. *History of Later Roman Empire*, Cilt II, s. 26'da aktarılır.
3. Mitchell, *A History of the Later Roman Empire*, s. 26.
4. Bury, *History of the Later Roman Empire*, Cilt II, s. 367.
5. Procopius, *Edifices*, I, 1. 20.
6. Freely, *Istanbul: The Imperial City*, s. 89'da aktarılır.
7. Procopius, *Edifices*, I, i, 24.
8. a.g.e., I, 1. 47.
9. Baynes ve Moss, s. 243'te aktarılır.

Bölüm 11: Ortaçağda Bizans

1. Theophanes, p. 347.
2. a.g.e., 475.
3. Psellus, s. 127.
4. Ostrogorsky, s. 328.
5. a.g.e., s. 328.
6. Psellus, s. 127.

Bölüm 12: Selçuklular ve Haçlılar

1. Psellus, s. 255.
2. Choniates, s. 47.
3. Freely, *Istanbul:The Imperial City*, s. 140.
4. Choanites, s. 574-575, 586.

Bölüm 13: Latin işgali

1. Freely, *Storm on Horseback*, s. 69'da aktarılır.
2. a.g.e., s. 76'da aktarılır.
3. Gardner, s. 303.
4. Freely, *Storm on Horseback*, s. 98'de aktarılır.
5. Freely, *Istanbul:The Imperial City*, s. 152.
6. a.g.e., s.152'de aktarılır.

Bölüm 14: Osmanoğulları

1. Freely, *Storm on Horseback*, s. 102'de aktarılır.
2. a.g.e., s. 102'de aktarılır.
3. a.g.e., s. 102'de aktarılır.
4. a.g.e., s. 103.
5. a.g.e., s. 103'te aktarılır.
6. a.g.e., s. 112'de aktarılır.
7. a.g.e., s. 114'te aktarılır.
8. a.g.e., s. 165'te aktarılır.
9. a.g.e., s. 168'de aktarılır.
10. Imber, s. 119'da aktarılır.
11. a.g.e., s. 169'da aktarılır.
12. Imber, s. 119'da aktarılır.
13. Imber, s. 119'da aktarılır.
14. a.g.e., s. 129'da aktarılır.

15. Kritoboulos, s. 13-14.
16. Sphrantzes, s. 59.

Bölüm 15: Bizans düşüyor

1. Kritoboulos, s. 15-16.
2. Freely, *The Grand Turk*, s. 34-35'te aktarılır.
3. Doukas, s. 221.
4. Sphrantzes, s. 124-125.
5. Kritoboulos, s. 76-77.
6. Freely, *Istanbul: The Imperial City*, s. 43-44.
7. Kritoboulos, s. 85-86.
8. Setton, Cilt 1, s. 139'da aktarılır.
9. Setton, Cilt 1, s. 140'ta aktarılır.
10. İnalcık, "The Policy of Mehmed II...", s. 233.
11. Kritoboulos, s. 85.
12. a.g.e., s. 93, 105.
13. Sphrantzes, s. 134.
14. Babinger, s. 104.
15. Kritoboulos, s. 93.
16. a.g.e., s. 93.
17. a.g.e., s. 140.
18. a.g.e., s. 140.
19. a.g.e., s. 136.
20. Sphrantzes, s. 80.
21. Necipoğlu, s. 34.

Bölüm 16: Fetih dalgası tersine dönüyor

1. Kritoboulos, s. 181.
2. Babinger, s. 284.
3. a.g.e., s. 284.
4. a.g.e., s. 358'de aktarılır.
5. Imber, s. 252'de aktarılır.
6. a.g.e., s. 252'de aktarılır.
7. Freely, *Jem Sultan*, s. 304'te aktarılır.
8. Freely, *Istanbul: The Imperial City*, s. 194'te aktarılır.
9. Freely, *Jem Sultan*, s. 306'da aktarılır.
10. Freely, *Inside the Seraglio*, s. 171'de aktarılır.
11. Freely, *The Grand Turk*, s. 207.

1. Vacalopoulos, s. 110.
2. a.g.e., s. 116.
3. Augustinos, s. 170.
4. a.g.e., s. 170-171.
5. a.g.e., s. 171.
6. Ramsay, "Intermixture of Races", s. 240-241.
7. a.g.e., s. 403-404.
8. Augustinos, s. 32.
9. a.g.e., s. 261.
10. Bryer, IX, s. 31.
11. Vacalopoulos, s. 251.
12. Freely, *The Aegean Coast of Turkey*, s. 88.
13. Augustinos, s. 38.
14. *Music in the Aegean*, s. 46.
15. Chandler, s. 60.
16. a.g.e., s. 60.
17. a.g.e., s. 61.
18. a.g.e., s. 13-15.
19. a.g.e., s. 35.
20. a.g.e., s. 87.
21. a.g.e., s. 93.
22. a.g.e., s. 97.
23. a.g.e., s. 159.
24. a.g.e., s. 198.
25. Clogg, *I Kath'mas Anatoli*, s. 137.
26. a.g.e., s. 137.
27. a.g.e., s. 137.
28. a.g.e., s. 137.
29. Augustinos, s. 29.
30. Llewellyn Smith, s. 25-26.
31. Clogg, *Anatolica*, s. 66.
32. Vryonis, s. 457.
33. Clogg, *Anatolica*, III, s. 81.
34. a.g.e., III, s. 81.
35. a.g.e., III, s. 85.
36. Bryer, XVII, s. 13.
37. Hamilton, Cilt 1, s. 170.
38. Bryer, XVII, s. 20.
39. a.g.e., XVII, s. 20.
40. Dawkins, 261.

Bölüm 18: *Megali İdea* ve *Katastrophia*

1. Llewellyn Smith, s. 2-3.
2. Clogg, *Anatolica*, IV, s. 253.
3. a.g.e., II, s. 196.
4. Toynbee, s. 140.
5. Akçam, s. 105.
6. a.g.e., s. 105.
7. a.g.e., s. 106'da aktarılır.
8. Llewellyn Smith, s. 53'de aktarılır.
9. a.g.e., s. 112'de aktarılır.
10. a.g.e., s. 310'da aktarılır.
11. Dobkin Housepian, s. 201'de aktarılır.
12. a.g.e., s. 229'da aktarılır.

Bölüm 19: Göç ve diaspora

1. Pentzopoulos, Ek I, s. 17.
2. a.g.e, Ek I, s. 17.
3. Freely, *Turkey Around the Marmara*, s. 24'te aktarılır.
4. Pentzopoulos, s. 96.
5. Clogg, *Anatolica*, III, s. 65'te aktarılır.
6. Pentzopoulos, s. 65'te aktarılır.
7. a.g.e., s. 65'te aktarılır.
8. a.g.e., s. 82'de aktarılır.
9. Clark, s. 217'de aktarılır.
10. Pentzopoulos, s. 111'de aktarılır.
11. a.g.e., s. 112-113.
12. a.g.e., s. 193.
13. Hirschon, *Crossing the Aegean*, s. 252.
14. Beaton, s. 195.
15. Freely, *The Western Shores of Turkey*, s. 67.
16. Yazar için tercüme eden, Eirene Bamias.

Bölüm 20: İonya'ya ağıt

1. Freely, *The Aegean Coast of Turkey*, s. 81'de aktarılır.
2. Pausanias, I, s. 244.
3. Freely, *The Aegean Coast of Turkey*, s. 85'te aktarılır.
4. a.g.e., s. 85
5. Cadoux, s. 172.

6. Sotiriyu, s. 15-16. (Türkçesi: Dido Sotiriyu, *Benden Selam Söyle Anadolu'ya*, çev. Attila Tokatlı, İstanbul, 1996, s. 12-13.)
7. a.g.e., s. 17-18. (Türkçesi, s. 14-15.)
8. a.g.e., s. 297-298. (Türkçesi, s. 228-29)
9. Seferis, *Collected Poems*, s. 188.
10. Seferis, *A Poet's Journal*, s. 167-168.)
11. a.g.e., ss. 164-165.
12. *Odysseia*, XXIV, 80-85.

Kaynakça

Aeschylus, *The Persians*, çev. Herbert Weir Smith, Cambridge, Mass., 1959-63.

Akçam, Taner, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, New York, 2006.

Akurgal, Ekrem, *Ancient Civilization and Ruins of Turkey: From Prehistoric Times to the End of Roman Empire*, çev. John Whybrow, 6. bas., İstanbul, 1985.

Alexandris, Alexis, *The Greek Minority of İstanbul in Greek-Turkish Relations, 1918-1971*, Atina, 1992.

Allen, Susan Heuck, *Finding the Walls of Troy: Frank Calvert and Heinrich Schliemann at Hisarlik*, Berkeley, 1999.

Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*, 3 cilt, çev. John C. Rolfe, Cambridge, Mass., 1939.

Anderson, Sonia, *An English Consul in Turkey, Paul Rycaut at Smyrna, 1667-1678*, Oxford ve New York, 1989.

Angold, Michael, *A Byzantine Government in Exile: Government and Society Under Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Londra, 1975.

The Byzantine Empire 1025-1204: A Political History, Londra ve New York, 1984.

Anna Comneno [Anna Komnena], *The Alexiad* [Aleksiyad], çev. E.R.A. Sewter, Londra, 1969.

Arrian, *The Campaigns of Alexander*, çev. Aubrey de Sélincourt, Harmondsworth, 1958.

Augustinos, Gerasimos, *The Greeks of Asia Minor: Confession, Community and Ethnicity in the Nineteenth Century*, Kent, Ohio, 1992.

Austin, M.M., *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources in Translation*, Cambridge, 1981.

Babinger, Franz, *Mehmed the Conqueror and his Time*, çev. Ralhp Manheim, der. William C. Hickman, Princeton, 1978.

Barbaro, Nicolo, *Diary of the Siege of Constantinople*, çev. J. P. Jones, New York 1969.

Baynes, Norman H. ve H. St. L.B. Moss (der.), *Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization*, Oxford, 1949.

Bean, George, *Aegean Turkey, An Archeological Guide*, Londra, 1966.

Turkey's Southern Shore, Londra, 1968.

Turkey Beyond the Maeander, Londra, 1971.

Lycia, Londra, 1978.

Beaton, Roderick, *Folk Poetry of Modern Greece*, Cambridge, 1980.

Benson, E.E., *The Life of Alcibiades: The Idol of Athens*, Londra, 1928.

Bible [Kitabı Mukaddes], *The Jerusalem*, Popular Edition, Londra, 1966.

Blegen, Carl W., *Troy and the Trojans*, New York, 1995.

Boardman, John, *The Greeks Overseas*, Baltimore, 1964.

Bowersock, G.W., *Julian the Apostate*, Cambridge, Mass., 1978.

Braude, Benjamin ve Bernard Lewis (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Founding of a Plural Society*, 2 cilt, New York, 1981.

Brewer, David, *The Greek War of Independence: The Struggle for Freedom from Ottoman Oppression and the Birth of the Modern Greek Nation*, New York, 2001.

Brown, Peter, *The World of Late Antiquity*, Londra, 1971.

Bryce, Trevor, *The Trojans and Their Neighbours*, Londra ve New York, 2006.

Bryer, Anthony, *Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus, 800-1900*, Londra, 1998.

Burn, Andrew Robert, *The Lyric Age of Greece*, Londra, 1960.

Persia and the Greeks: The Defence of the West, c. 546-478 BC, Londra, 1962.

The Pelican History of Greece, Harmondsworth, 1965.

Burnet, John, *Greek Philosophy: Thales to Plato*, Londra, 1981.

Bury, J.B., *History of the Later Roman Empire, from the death of Theodosian I to the death of Justinian*, 2 cilt, New York, 1958.

A History of Greece to the Death of Alexander the Great, 3. bas., Londra 1966.

Cadoux, Cecil John, *Ancient Smyrna: A History of the City from the Earliest Times to 324 AD*, Oxford, 1938.

Cahen, Claude, *Pre-Ottoman Turkey*, Londra, 1968.

The Formation of Turkey: The Seljukid Sultanate of Rum,

Eleventh to Fourteenth Century, çev. ve der., P.M. Holt, Harlow, Essex, 2001.

Cambridge Ancient History, 3. bas., Cilt II, Kısım 1, *History of the Middle East and the Aegean Region c. 1800-1380 BC*, der., I.E.S. Edwards ve diğerleri, Cambridge, 1973.

Cilt VI, *The Fourth Century BC*, 2. bas., der. D.M. Lewis ve diğerleri, Cambridge, 1994.

The Cambridge History of Islam, 2 cilt, der. P.M. Holt, Ann K.S. Lambton ve Bernard Lewis, Cambridge, 1970.

Cameron, Averil, *The Later Roman Empire AD, 284-430*, Londra, 1993.

Cary, M., *The Geographical Background of Greek and Roman History*, Oxford, 1949.

A History of the Greek World from 323 to 146 BC, Londra, 1951.

A History of Rome Down to the Reign of Constantine, Londra, 1954.

Chadwick, John, *The Mycenaean World*, Cambridge, 1976.

Chamoux, François, *Hellenistic Civilization*, çev. Michael Roussel, Oxford, 2003.

Chandler, Richard, *Travels in Asia Minor 1764-1765*, der. ve kısaltan, Edith Clay, Londra, 1971.

Choinates, Nicetas, çev. H. Magoulias, *O City of Byzantium*, Detroit, 1984.

Clagett, Marshall, *Greek Science in Antiquity*, Londra, 2001.

Clark, Bruce, *Twice a Stranger: How Mass Expulsion Forged Modern Greece and Turkey*, Londra, 2006.

Clogg, Richard (der.), *Anatolica, Studies in the Greek East in the 18th and 19th Centuries*, Aldershot, Hampshire, 1996.

I Kath'imas Anatoli: Studies in the Ottoman Greek History, İstanbul, 2004.

Cohen, Getzel M. *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor*, Berkeley ve Los Angeles, 1995.

Cook, J.M., *The Greeks in Ionia and the East*, Londra, 1962.

The Troad: An Archaeological and Topographical Study, Oxford, 1973.

The Persian Empire, New York, 1983.

Cook, Michael A., *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, Londra, 1962.

Croke, Brian, *Count Marcellinus and his Chronicle*, Oxford, 2001.

Crossland, R.A. ve Ann Birchall (der.), *Bronze Age Migrations in the Aegean: Archaeological and Linguistic Problems in Greek Prehistory*, Park Ridge, New Jersey, 1976.

Dakin, Douglas, *The Unification of Greece 1770-1923*, Londra, 1975.

Dawkins, R.M., "The Crypto-Christians of Turkey", *Byzantion* VIII (1993), 247-275.

Desborough, V.R., d'A., *The Greek Dark Ages*, New York, 1972. *The Last Mycenaeans and their Successors: An Archaeological Survey c. 1200- c. 1000 BC*, Oxford, 1994.

Deuel, Leo, *Memoirs of Heinrich Schliemann: A Documentary Portrait Drawn from His Autobiographical Writings, Letters, and Excavation Reports*, New York, 1977.

Dio Cassius, *Dio's History*, 3 cilt, çev. Earnest Cary, Londra, 1914-17.

Diodorus Siculus, çev. C.H. Oldfather ve diğerleri, Londra, 1933-1967.

Dobkin Housepian, Marjorie, *Smyrna, 1922: The Destruction of a City*, Kent, Ohio, yak. 1990.

Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, çev. Harry J. Magoulias, Detroit, 1975.

Dowden, Ken, "The Epic Tradition in Greece", Robert Fowler (der.), *The Cambridge Companion to Homer* içinde, s. 188-205.

Drews, Robert, *The Coming of the Greeks: Indo-European Conquest in the Aegean and the Near East*, Princeton, 1988. *The End of the Bronze Age: Changes in Warfare and the Catastraphe ca. 1200 BC*, Princeton, 1993.

Dunbabin, T.J. *The Greeks and their Near Eastern Neighbours*, Londra, 1957.

Erksine, Andrew (der.), *A Companion to the Hellenistic World*, Oxford, 2003.

Eusebius, *The History of the Church (Ecclesiastical History)*, çev. G.A. Williamson, New York, 1965.

Finkel, Caroline, *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire 1300-1923*, Londra, 2005.

Finkelberg, Margalit, *Greeks and the Pre-Greeks: Aegean Prehistory and Greek Historic Tradition*, Cambridge, 2005.

Finley, M. I., *The World of Odysseus*, Harmondsworth, 1954.

Fisher, Sydney Nettelton, *The Foreign Relations of Turkey, 1481-1513*, Urbana, Illinois, 1948.

Foss, Clive, *Byzantine and Turkish Sardis*, Cambridge, Mass., 1976.

Ephesus After Antiquity, Cambridge, 1979.

Fox, Robin Lane, *Alexander the Great*, Harmondsworth, 1973.

Pagans and Christians, New York, 1987.

Fraser, P.M. ve George Bean, *The Rhodian Peraea and Islands*, Londra, 1954.

Freely, John, *Classical Turkey*, Londra, 1991.

The Bosphorus, İstanbul, 1993.

The Companion Guide to Turkey, İstanbul, 1996.

The Aegean Coast of Turkey, İstanbul, 1996.

The Black Sea Coast of Turkey, İstanbul, 1996.

Istanbul: The Imperial City, Londra, 1996.

The Western Mediterranean Coast of Turkey, İstanbul 1997.

The Eastern Mediterranean Coast of Turkey, İstanbul, 1998.

Turkey Around the Marmara, İstanbul, 1998.

The Western Interior of Turkey, İstanbul, 1998.

Inside the Seraglio, Private Lives of the Sultans in İstanbul, Londra, 1999.

The Lost Messiah, Londra, 2001.

Jem Sultan: The Adventures of a Captive Turkish Prince in Renaissance Europe, Londra, 2004.

The Western Shores of Turkey, Londra, 2004.

Storm on Horseback: The Seljuk Warriors of Turkey, Londra, 2008.

The Grand Turk: Sultan Mehmet II – Conqueror of Constantinople, Master of an Empire and Lord of Two Seas, Londra, 2009.

Garndnet, Alice, *The Lascarids of Nicaea: The Story of an Empire in Exile*, Londra, 1912.

Gibbons, Herbert Adams, *The Foundation of the Ottoman Empire: A History of the Osmanlis up tho the Death of Bayazid I (1300-1403)*, Oxford, 1916.

Goffman, Daniel, *Izmir and the Levantine World, 1550-1650*, Seattle, 1990.

The Ottoman Empire and Early Modern Europe, Cambridge, 2002.

Gondicas, Dimitri ve Charles Issawi (der.), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy and Nationalism in the Nineteenth Century*, Princeton, 1999.

Goodman, Martin, Jane Sherwood'un yardımıyla, *The Roman*

World, 44 BC- AD 180, Londra, 1997.

Grant, Michael, *The Rise of the Greeks*, Londra, 1987.

Green, Peter, *Alexander of Macedon, 356-323 BC: A Historical Biography*, Berkeley, 1991.

Gurney, O.R., *The Hittites*, Londra, 1954.

Guthrie, William K.C., *A History of Greek Philosophy*, 6 cilt, Cambridge, 1962-1981.

Hall, Jonathan, *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture*, Chicago ve Londra, 2002.

Hamilton, William J., *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, 2 cilt, Londra, 1842.

Hammond, N.G.L., *A History of Greece to 322 BC*, Oxford, 1959.

Philip of Macedon, Londra, 1994.

Hansen, Esther V., *The Attalids of Pergamum*, 2. bas., Ithaca, New York, 1971.

Hasluck, F.W., *Christianity and Islam Under the Sultans*, Oxford, 1929.

"The Crypto-Christians of Trebizond", *Journal of Hellenic Studies* 41 (1921), 199-202.

Herodotus, *The Histories*, çev. Aubrey de Sélincourt, yeni bas., gözden geçiren John Marincola, Londra, 1972. (Türkçesi, Herodotos, *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen, Yunanca aslıyla karşılaştıran ve sunan, Azra Erhat, İstanbul, 1973.)

Hesiod, the Homeric Hymns and Homerica, çev. Hugh G. Evelyn-White, Cambridge, Mass., 1914.

Hesiod, Theogony and Works and Days, çev. Dorothea Wender, New York, 1973.

Hignett, C. *Xerxes' Invasion of Greece*, Oxford, 1963.

Hirschon, Renée, *Heirs to the Greek Catastrophe: The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*, New York, 1989.

(der.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, New York ve Oxford, 2003.

Homer, *The Iliad*, çev. Richmond Lattimore, Chicago, 1951. Türkçesi: Homeros, *İlyada*, çev. Azra Erhat- A. Kadir, 25. bas., İstanbul, 2009.

The Odyssey, çev. Richmond Lattimore, New York, 1965. Türkçesi: Homeros, *Odysseia*, çev. Azra Erhat-A. Kadir, İstanbul, 1978.

Hooker, J.T., *Mycenaean Greece*, Londra ve Boston, 1976.

Hornblower, Simon, *The Greek World, 479-323 BC*, gözden geçirilmiş bas., Londra ve New York, 1991.

Huxley, G. L., *Achaeans and Hittites*, Oxford, 1969.

The Early Ionians, Londra, 1966.

Imber, Colin, *The Ottoman Empire, 1300-1481*, İstanbul, 1990.

Irbie-Massie, Georgia L. ve Paul T. Keyser, *Greek Science of the Hellenistic Era: A Sourcebook*, Londra ve New York, 2002.

İnalcık, Halil, *The Ottoman Empire: The Classical Age*, Oxford, 1959-1962.

"The Policy of Mehmed II Toward the Greek Population of İstanbul and the Byzantine Buildings of the City", *Dumbarton Oaks Papers 23-24* (1969-1970).

Janin, R., *The Separated Eastern Churches*, Londra, 1933.

Jeffrey, L.H., *Archaic Greece: The City-States c. 700-500 BC*, New York, 1976.

Jenkins, Romilly, *Byzantium: The Imperial Centuries AD 610-1071*, Toronto, 1987.

Jones, A.H.M., *Cities of the Eastern Roman Province*, Oxford, 1937.

The Later Roman Empire, 284-602, 4 cilt, Oxford, 1964.

The Decline of the Ancient World, New York, 1966.

Kafadar, Cemal, *Between the Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Berkeley, 1995.

Kagan, Donald, *The Outbreak of the Peloponnesian War*, Ithaca ve Londra, 1969.

Kazhdan, A.P. (der.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3 cilt, Oxford, 1991.

Kinross, Patrick Balfour, Baron, *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, Londra, 1964.

Kirk, G.S. ve J.E. Raven, *The Presocratic Philosophers*, Cambridge, 1962.

Korfmann, Manfred ve Dietrich Mannsberger, *Homer, the Iliad and After*, İstanbul, yak. 1992.

A Guide to Troia, İstanbul, 2001.

Kritoboulos of Imbros, *History of Mehmed the Conqueror*, çev. Charles T. Riggs, Princeton, 1954.

Latacz, Joachim, *Troy and Homer: Towards a Solution of an Old Mystery*, çev. Windle ve Rosh Ireland, Oxford, 2004.

Lattimore, Richmand (çev.), *Greek Lyrics*, 2. bas., Chicago, 1960.

Leaf, Walter, *Troy: A Study in Homeric Geography*, Londra, 1912.

Lefkowitz, Mary R., *The Lives of the Greek Poets*, Londra, 1981.
Llewellyn Smith, Michael, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922*, Londra, 1996.
Lloyd, G.E.R., *Greek Science After Aristotle*, New York, 1973.
Early Greek Science: Thales to Aristotle, New York, 1970.
Lloyd, Seton, *Early Anatolia*, Harmondsworth, 1956.
Early Highland Peoples of Anatolia, Londra, 1967.
Ancient Turkey, Londra, 1989.
Lowry, Heath W., *The Nature of the Early Ottoman State*, Albany, 2003.
Ottoman Bursa in Travel Accounts, Bloomington, Indiana, 2003.
Macqueen, J.G., *The Hittites and their Contemporaries in Asia Minor*, gözden geçirilmiş bas., Londra, 1986.
Magie, D., *Roman Rule in Asia Minor*, 3 cilt, Princeton, 1950.
Mallory, J. P., *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth*, Londra, 1989.
Mansfield, Peter, "Letter from Tere-Sapunadzi", *Times Literary Supplement* 21 (Nisan 2000), s. 15-16.
McCarthy, Justin, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York, 1983.
Meiggs, Russell, *The Athenian Empire*, Oxford, 1972.
Meinardus, Otto F.A., *St Paul in Ephesus and the Cities of Galatia and Cyprus*, Atina, 1973.
St John of Patmos and the Seven Churches of the Apocalypse, Atina, 1974.
Mellaart, James, *Earliest Civilizations of the Near East*, Londra, 1965.
The Neolithic of the Near East, New York, 1975.
Miller, William, *Trebizond: The Last Greek Empire of the Byzantine Era, 1204-1461*, Chicago, 1969.
Mitchell, Stephen, *Anatolia, Land, Men and Gods in Asia Minor*, 2 cilt, Oxford, 1995.
A History of the Later Roman Empire AD 284-641, Oxford, 2007.
Mommsen, Theodor, *The Provinces of the Roman Empire, from Caesar to Diocletian*, çev. William P.Dickson, 2 cilt, 1909, yen. bas., New York, 1996.
Music in the Aegean, Yunan Kültür Bakanlığı –Ege Bakanlığı, Atina, 1987.

Nagy, Gregory, *Homeric Questions*, Austin, Texas, 1966.

Necipoğlu, Gülru, *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge, Mass., 1991.

Nicol, Donald M., *The Last Centuries of Byzantium 1261-1453*, 2. bas., Cambridge, 1993.

Ostrogorsky, George, *History of the Bizantine State*, çev. Joan Hussey, Oxford, 1968. (Türkçesi: Bizans Devleti Tarihi, çev. Fikret Işıltan, TTK, 1999)

Oxford Classical Dictionary, der. N.G.L. Hammond ve H.H. Scullard, Oxford, 1970.

Page, Denys, *Sappho and Alcaeus, An Introduction to the Study of Ancient Lesbian Poetry*, Oxford, 1955.

History and the Homeric Iliad, Berkeley ve Los Angeles, 1959.

Palatine Anthology; *Greek Anthology* adıyla çev. W.R. Paton, Londra, 1916-1918.

Pallis, A.A., *Greece's Anatolian Venture –and After: A Survey of the Diplomatic and Political Aspects of the Greek Expedition to Asia Minor (1915-1922)*, Londra, 1937.

Pastor, Ludwig, *the History of the Popes, from the close of the Middle Ages: Drawn from the Secret Archives of the Vatican and other Original Sources*, 5. bas., 10 cilt, Almanca'dan çeviri, Londra, 1950.

Pausanias, *Description of Greece*, 2 cilt, çev. Peter Levi, Harmondsworth, 1985.

Pentzopoulos, Dimitri, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece*, yeni bas. Londra, 2002.

Peters, F.E., *The Harvest of Hellenism: A History of the Near East from Alexander the Great to the Triumph of Christianity*, New York, 1970.

Petropoulos, Elias, *Songs of the Greek Underworld: The Rebetika Tradition* , çev. ve sunuş, Ed Emery, Londra, 2000.

Plutarch, *Paralel Lives*, 11 cilt, çev. Bernadotte Perin, Londra ve Cambridge, Mass., 1958-1959.

Polybius, *The Histories*, 6 cilt, çev. W. B. Paton, Londra, 1922-1927.

Procopius of Caesarea, *Works*, 7 cilt, çev. H.B. Dewing, Londra, 1914-1940.

Psellus, Michael, *The Chronographia*, çev. E.R.A. Sewter, New Haven, 1953.

Ramsay, William, *Impressions of Turkey During Twelve Years' Wanderings*, Londra, 1897.

Letters to the Seven Churches, Londra, 1901.
"The Intermixture of Races in Asia Minor: Some of its Causes and Effects", Proceedings of the British Academy 7 (1917-1916), s. 359-422.
Asianic Elements in Greek Civilization, Londra, 1928.
The Historical Geography of Asia Minor, New York, 1972.

Rice, Tamara Talbot, *The Seljuks in Asia Minor*, Londra, 1961.

Ricks, David ve Paul Magdalino (der.), *Byzantium and Modern Greek Identity*, Ashgate, Hampshire, 1998.

Rostovtzeff, M., *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, 3 cilt, Oxford, 1941.

Runciman, Steven, *The Fall of Constantinople, 1453*, Cambridge, 1965. (Türkçesi: Konstatinopolis Düştü, Doğan Kitap, 1999)
The Great Church in Captivity: A Study of the patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence, Cambridge, 1985.

Rycaut, Paul, *The Present State of the Ottoman Empire*, Londra, 1668, yeniden basım, Londra, 1972.

Sandars, N.K., *The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean 1250-1150 BC*, Londra, 1978.

Sarınay, Yusuf, Hamit Pehlivanlı ve Abdullah Saydam, *The Pontus Issue and the Policy of Greece*, Ankara, 2000.

Sarton, George, *A History of Science*, 2 cilt, Cambridge, Mass., 1952, 1959.

Schliemann, Heinrich, *Troy and its Remains: A Narrative of Researches and Discoveries on the Site of Ilium and in the Trojan Plain*, Londra, 1875, yen. bas., New York, 1976.
Ilios: The city and country of the Trojans, the results of researches and discoveries on the site of Troy and throughout the Troad in the years 1871, 72, 73, 78, 79, including an Autobiography of the Author, Londra, 1881, yen. bas., New York, 1996.

Schwoebel, R., *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk, 1454-1517*, New York, 1976.

Sealey, Raphael, *A History of the Greek City States ca. 700-338 BC*, Berkeley, 1976.

Seferis, George, *Complete Poems*, çev. ve der., Edmund Keeley ve Philip Sherrard, Londra, 1995.
A Poet's Journal: Days of 1941-1955, çev. Athan Anagnostopoulos, Cambridge, Mass., 1974.

Shaw, Stanford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cilt 1, *Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280-1808*, Cambridge, 1977.

Shaw, Stanford ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cilt 2, *Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975*, Cambridge, 1977.

Shipley, Graham, *The Greek World After Alexander 323-330 BC*, Londra ve New York, 2000.

Sinasos in Cappadocia, Atina, 1986.

Smith, John Sharwood, *Greece and the Persians*, Bristol, 1990.

Snodgrass,A.M., *The Dark Age of Greece: An Archaelogical Study of the Eleventh to Eighth Century BC*, Edinburgh, 1971.

Sotiriou, Dido, *Farewell Anatolia*, çev. Fred A. Reed, Atina, 1991. Türkçesi: *Benden Selam Söyle Anadolu'ya*, çev. Attila Tokatlı, İstanbul, 1996 (ilk basım 1970).

Sphrantzes, George, *The Fall of the Byzantine Empire*, çev. M. Phillippides, Amsherst, 1980.

Starr, Chester G. *He Origins of Greek Civilization*, New York, 1962.

Strabo, *The Geography*, 8 cilt, çev. Horace Leonard Jones, Cambridge, Mass., 1969.

Tatsios, Theodore George, *The Megali Idea and the Greek-Turkish War of 1897: The Impact of the Cretan Problem on Greek Irredentism, 1866-1897*, New York, 1984.

Thophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, çev. Cyril Mango ve Roger Scott, Oxford, 1997.

Thucydides, *History of the Peloponnesian War*, çev. Rex Warner, Harmondsworth, 1987. (Türkçesi Peloponnessos Savaşları, çev. Furkan Akdemir, 2010)

Toynbee, Arnold J., *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contrast of Civilisations*, Boston, 1922.

Traill, David A. *Schliemann of Troy, Treasure and Deceit*, Londra, 1995.

Treadgold, Warren, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, California, 1997.

The Early Byzantine Historians, New York, 2007.

Tursun Beg, *The History of Mehmed the Conqueror*, çev. Halil İnalcık ve Rhoades Murphy, Minneapolis, 1978.

Ülker, Necmi, *The Rise of Izmir, 1688-1740*, Ann Arbor, Michigan, 1971.

Vacalopoulos, Apostolos, *The Greek Nation, 1453-1669: The Cultural and Economic Background of Modern Greek Society*, çev. Ian ve Phania Moles, New Brunswick, New Jersey, 1971.

Van Dam, Raymond, *Kingdom of Snow, Roman Rule and Greek Culture in Cappadocia*, Philadelphia, 2002.

Vitruvius, *The Ten Books on Architecture*, çev. Morris Hicky Morgan, New York, 1980.

Vryonis, Speros, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century*, Berkeley, 1971.

Wilson, N.G., *Scholars of Byzantium*, Baltimore, Maryland, 1983.

Wittek, Paul, *The Rise of the Ottoman Empire*, Londra, 1938.

Wolff, Robert Lee, *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, Londra, 1976.

Wood, Michael, *In Search of the Trojan War*, New York, 1983.

Woodhouse, C.M., *Modern Greece: A Short History*, 4. bas., Londra, 1968.

Xenophon, *The Persian Expedition*, çev. Rex Warner, Harmondsworth, 1959.

Hellenica (A History of My Times), çev. Rex Warner, Harmondsworth, 1966.

Zosimus, *Historia Nova*, çev. J.J. Buchanan ve H.T. Davis, San Antonio, Texas, 1967.

Dizin

A
Abdülhamid II, 206, 207, 219
Abdülmecid I, sultan 206, 223
Abdülmecid II, halife 143, 144, 236
Abydos 36, 39, 58, 63, 70, 78, 79
Ada, Karya Kraliçesi 77, 82, 83
Adramyttion (Edremit) 35, 36, 76, 162, 164, 230
Adrianopolis (Edirne) 118, 119, 123, 145, 162, 175, 181, 182, 184, 188, 189, 193, 194, 200, 201, 207, 208, 225, 238
Afyon 146, 232, 233
Agathios 136, 137
Ahmet I, sultan 204
Ahmet III, sultan 204
Aiskhylos 60, 257
Akhilleion 35, 36, 49
Akurgal, Ekrem 246, 267
Alaeddin Keykubad I 164, 165
Alaeddin Keykubad II 167
Alaiye (Alanya) 94, 165
Alcibiades 268
Aleksios Angelos III, imparator 158, 159, 161-163,
Aleksios Angelos IV, imparator 157, 159
Aleksios Dukas, imparator 159, 162
Aleksios Komnenos I, imparator 151-154
Aleksios Komnenos, Trabzon İmparatoru 164, 165
Aleksios Strategopoulos 168, 169
Alexander VI Borgia 258, 267, 268, 271, 272, 275, 277
Alexandros, Yunan Kralı 231
Alinda 77, 82
Alkaios 49
Alparslan, sultan 151
Alyattes, Lydia kralı 45-47, 49, 50, 81
Amaseia (Amasya) 92, 99, 111
Amastris (Amasra) 99, 193
Amisus (Samsun) 38
Ammianus Marcellinus 38
Amorium 142, 146
Amyntas, Galatia Kralı 76, 105
Anaksagoras 73, 74, 251
Anaksimandros 46, 47, 136, 252
Anastasios, imparator 131, 143, 232
Ancyra (Ankara) 25, 85, 166,

175, 178, 179, 215, 230-233, 236, 237, 240, 245, 276
Andronikos Gidus Komnenos, imparator 165
Andronikos Komnenos I, imparator 156, 161
Andronikos Paleologos II, imparator 172, 173
Andronikos Paleologos III, imparator 173, 174
Andronikos Paleologos IV, imparator 176
Ani 165
Anna Komnena 267
Antandros 36, 37, 45
Anthemios, prefekt 124, 125
Anthemios, Trallesli 133, 135, 136
Antigonos Gonatas II 90, 100
Antigonos Monopthalmos, Makedonya kralı 89, 90, 97, 98
Antiokheia (Antakya) 95, 96, 110, 111, 113, 114, 120, 122, 127, 128, 134, 153-156
Antiokheia (Pisidia) 24, 31, 40, 77, 84, 105, 114, 212
Antiokhos III, Kommagene 106
Antiokhos Megas III 91, 98
Antiokhos Soter I 90
Antiokhos Theos II 98
Antiokhos XII, Philadelphos 93
Antoninus Pius, imparator 108
Apollonios 101
Ardys, Lydia Kralı 45
Aristarkhos (Samoslu) 100
Aristoteles 46, 47, 76, 99, 100, 113, 137, 148, 221
Arius 119, 120
Arkadios, imparator 123, 124, 127
Arkhelaios I, Kappokia Kralı 106
Arrianos 41, 79, 80, 85-87, 112, 128
Artakserkses II, Pers Kralı 70, 75, 76
Artakserkses III, Pers Kralı 76, 78
Artakserkses IV, Pers Kralı 78
Artaphernes 53, 56
Artemisia I, Karya Kraliçesi 58, 60, 61
Artemisia II, Karya Kraliçesi 77
Aspar 126, 130, 131
Aspendos 84
Assos 11, 35, 76, 100, 219
Atina, Atinalılar 12, 23, 32, 35, 37, 49, 53, 54, 56-76, 82, 84, 85, 93, 99-103, 112, 113, 127, 128, 133, 136, 137, 141, 144, 165, 192, 195, 212, 220, 221, 225, 226, 232, 233, 237, 242-244, 251, 252, 267, 274, 277
Attaleia (Antalya) 41, 98, 155, 163, 164, 176, 197, 214, 215, 229,
Attalos Soter I 101, 103, 105
Attalos II, Philadelphos 91, 93, 98
Attalos III 91
Attila 126, 127
Augustus, imparator 28, 95, 104-106, 111
Ayvalık 218, 219, 227-230, 241, 244

B

Baldwin I, Flanders, imparator 153, 158, 161, 162, 168
Baldwin II, imparator 169
Barbaro, Nicolo 185, 267
Barkan, Ömer Lütfi 213
Basileios (Kaisareialı) 127, 128
Basileios I, Makedonya, imparator 147, 149
Basileios II, 147
Bayezid I, sultan 177-179, 185, 199, 200
Bayezid II, sultan 189, 199, 200
Bean, George 11, 41, 253, 256, 268, 271
Beaton, Roderick 243, 264, 268
Belisarius 132-134
Bilides, Sophia 244
Blegen, Karl 16, 28, 255, 268
Bohemond, Tarantolu 153
Boniface, Montferratlı
Bristol, Mark L. 158, 161, 162
Brutus 94, 95
Byzantion (ayrıca bkz. Constantinopolis, İstanbul) 29, 39, 68, 70, 71, 99, 109, 116, 118-120, 122, 130, 215, 270

C

Caesarea (Kayseri) 99, 166, 172, 212, 215, 220, 221, 275
Campbell, Sir John 242
Caracalla 109, 111
Cassius 94, 95, 107, 109, 110, 259, 270
Cem Sultan 199
Cenova, Ceneviz 155, 169, 171, 173, 174, 177, 178, 185, 187, 192, 193, 197, 198
Cezayirli Hasan Paşa 218
Chandler, Richard 216-218, 263, 269
Charlemagne, imparator 145
Charles VI, Fransız kralı 178
Charles VII, Fransız kralı 199
Claudius Gothicus 116
Claudius, imparator 116
Clemenceau 229
Clemens VI, Papa 177
Clogg, Richard 221, 222, 226, 263, 264, 269
Commodus, imparator 109, 110, 113
Constans 121
Constantinus (Büyük) 29, 118-122, 125, 127, 140, 211, 249
Constantius Chlorus 117, 118
Constantius, imparator 121, 122, 127, 128
Cook, John M. 11, 246, 269
Covel, John 214
Curzon, Lord 240

D

Dandolo, Enrico, Doç 158, 159, 161
Dardanos 27, 36
Dareios I, Pers Kralı 52, 53, 56, 57, 63, 66
Dareios II, Pers Kralı 70, 78, 80, 84-87
Dario, Giovanni 198
Datis 56, 57
David Komnenos, Dük 161-164
David Komnenos, imparator 194
Dawkins, R. M. 223, 224, 263, 270
Demetrios Poliorketes, Makedonya kralı 90

Didyma (Didim) 11, 50, 61, 96, 128
Dimitrios Paleologos, despot 183, 192, 193, 231, 237
Dio Cassius 107, 110, 259, 270
Dio Hrisostomos, filozof 111
Diocletianus 115-119, 121
Dioscorides Pedanus 111
Domitianus 107, 111, 112
Doukas 262, 270
Dousmanis, Viktor 232
Dragut Paşa 203
Dumlupmar Savaşı 233

E

Edessa (Urfa) 153, 155
Elaius 35, 79
Enver Paşa 208, 209
Ephesos (Efes) 11, 29, 38, 40, 42, 45, 48, 50, 53, 62, 71, 78, 80, 93, 96, 98, 102, 106-108, 110, 111, 114, 124, 126, 128, 129, 135, 217, 248-253
Epiktetos 112
Ertuğrul 172
Erythrai 34, 39, 53, 56, 67, 69, 71, 78, 103
Erzurum 165
Eskişehir 232, 233
Eudoxus 77
Eugenius III, Papa 155
Eugenius IV, Papa 181
Eumenes I, Pergamon kralı 90
Eumenes Soter II, Pergamon kralı 91, 92, 101
Euripides 48
Eusebios 120, 121
Evdoksiya, imparatoriçe 124

F

Faustina II, imparatoriçe 247
François, Fransız kralı 202
Frederich Barbarossa, imparator 157
Frederich II, imparator 166

G

Gaius (Kaligula) 106, 109
Galenos 113
Galerius, imparator 117, 118
Galliae 122
Gallipoli 175
Gallus 121, 122
Gedik Ahmed Paşa 189, 197, 198
Gennadios (Georgios Skholarios) 130, 183, 190, 211
George, Lloyd 229, 231, 232
Georgios Akropolites 167, 169
Georgios Pakhymeres 172, 173
Georgios Sphrantzes 180, 184, 193
Gıyaseddin Keyhüsrev II 165
Gıyaseddin Mesut 172
Giustiani-Longo, Giovanni 185
Gordion 44, 45, 84, 85, 87
Gordios, Phrygian kralı 44, 84, 85
Gotlar 110, 116, 123, 126
Gounaris, Dimitrios 231, 237
Granikos 79, 80, 97
Gratianos 123
Gregorios VI., patrik 128, 219
Gryneia 33, 78
Gyges 45

H

Hadrianus, imparator 107, 108, 112, 116
Halikarnassos 11, 30, 39, 40, 44, 52, 58, 60, 61, 64, 74, 77, 82, 83, 102

Halil Paşa (Çandarh) 182, 184, 189
Hamilton, William 223
Hannibal 91, 92, 97
Harpagos 51, 52, 54, 55, 94
Has Murad Paşa 189
Havari Yuhanna (Aziz) 114, 115, 193, 249
Hekataios 47, 48
Hellespontos 13-16, 24, 30, 33, 36, 38, 39, 52, 58, 59, 61, 63, 65, 70, 74, 78, 79, 91, 100, 110, 141, 254
Hemingway, Ernest 238
Henry (Hainaultlu) 162, 163
Henry IV, İngiliz kralı 178
Herakleia Pontika 99, 162, 163, 164
Heraklides Pontikos 99
Heraklios, imparator 138-141, 143
Hermias 76
Hermogenes 102
Herodotos 16, 27, 33-35, 37, 38, 41, 42, 44-47, 50, 52, 54, 56, 57, 58, 59, 61-64, 74
Herophilos 99
Hesiodos 34, 44, 55
Hierapolis 112
Hipparkhos 54, 101, 102
Hippodamos 63, 98, 99
Hititler 26, 30, 34
Hogarth, D. G. 248
Homeros 13-16, 23, 27-30, 34-36, 38, 41, 43, 44, 55, 79, 195, 246, 247, 254,
Honorius, imparator 124
Horton, George 235
Hrisostomos, İzmir metropoliti 229, 234
Hüsrev I, Pers Kralı 133
Hüsrev II, Pers Kralı 138, 139

I-İ

Idrieos 77
İasos 29, 40
İbrahim Paşa, Mısır valisi 205
İbrahim Paşa, veziriazam 202, 203
İbrahim, Deli 204
İkonion (Konya) 114, 154, 163, 164, 166, 167, 179, 221
İmbros 75, 184, 245, 273
İnnocentius III, Papa 158, 161
İnnocentius VIII, Papa 199
İnnocentius XI, Papa 204
İoannes II, imparator 154, 156,
İoannes III, Doukas Vatatzes, imparator 165, 167,
İoannes Kalekas VI, patrik 174
İoannes Kantakuzenos VI, imparator 173-175
İoannes Komnenos IV, imparator 154
İoannes Laskaris IV, imparator 168, 171
İoannes Paleologos V, imparator 174, 176
İoannes Paleologos VII, imparator 176
İoannes Paleologos VIII, imparator 180, 181, 183,
İrene, imparatoriçe 144, 145, 152, 157, 158
İsaakios Angelos, imparator 157-159
İsaakios Komnenos I, imparator 150, 151
İshak Paşa 182, 187
İsidoros, Miletoslu 133, 134, 136,
İskender 11, 28, 41, 75-90, 96,

97, 99, 103, 110, 112, 182, 184, 196, 245, 247, 258, 259
İskender Bey 182, 196
İskenderiye 87, 89, 94, 95, 99, 100-102, 110, 111, 113, 119, 120, 123, 136, 137, 140, 206
İsmet Paşa (İnönü) 232, 237, 240
İssos savaşı 86
İulianos (Kâfir) 122, 123, 127-129
İulius 121, 127
İustinianos I, imparator 130-138, 140
İustinianos II, imparator 143
İustinos I, imparator 131, 132
İustinos II, imparator 137, 138
İzzeddin Keykavus I 164
İzzeddin Keykavus II 167, 168, 172

J

Janos Hunyadi 181, 182
Julius Caesar 28

K

Kallinos 42, 45
Kaloyan, Bulgar çarı 162
Kara Mustafa Paşa 204
Karahissaridis, Papa Eftim 240
Karamanlılar 197, 221, 222, 240
Karıştıran Süleyman Bey 189
Karl V (Şarlken) 202
Kars 165
Kasım Bey 197
Kassandros 89
Keyhüsrev, sultan 163-167
Khios (Sakız) 12, 29, 33, 213, 215, 219, 227, 234
Khryse 36
Khrysippos 100, 101
Kılıç Arslan 152, 153, 167
Kırkince 250
Kilikia Kapıları 24, 31, 42, 56, 70, 86, 94-96, 99, 100, 104, 106, 108, 111, 133, 137, 139, 142, 143, 146, 154, 155, 166, 197, 220, 229
Kimmerler 45
Kimon 66
Kios 92
Klaros 42, 81, 247
Klazomenai (Skala, Urla) 29, 39, 46, 69, 73, 81, 251-253
Kleanthes 100, 101
Kleopatra, Mısır Kraliçesi 94, 95
Knidos 39, 40, 52, 66, 70, 71, 77, 100, 102, 103
Kolophon 33, 44, 45, 67, 98
Kolophonlu Ksenophanes 45, 55
Kommagene 93, 106, 112
Konon 71
Konrad III, Alman Kralı 155
Konstans II, imparator 141
Konstans, imparator 141, 142
Konstantinopolis (İstanbul) 29, 120-128, 130-133, 135-152, 154-157, 159-163, 165, 168, 169, 171, 173-176, 178, 180, 181, 183, 185, 189-191, 194, 199, 211, 212, 225, 226, 249
Konstantinos IV, imparator 142
Konstantinos V, imparator 144
Konstantinos VI, imparator 145
Konstantinos VIII, imparator 147
Konstantinos IX, imparator 147
Konstantinos X, imparator 150
Konstantinos XI, Dragases, imparator 183-188, 192

Konstantin, Yunan Kralı 231
Kopernik 100, 112
Korais, Adamantios 100, 112
Korfmann, Manfred 28, 273
Kos 29, 33, 40, 77, 85, 253
Kösem Sultan 204
Kreta (Girit) 27, 40, 41, 95, 198, 202, 204, 205, 207, 225, 227, 241
Kripto-Hıristiyanlar 222, 223
Kritoboulos (İmbroslu) 184, 185, 187-192, 195, 262, 273
Kroesos 61
Krum, Bulgar Hanı 145, 146
Ksenophon 70-72
Kserkses, Pers kralı 28, 57-61, 63, 96
Kütahya 205, 232
Kyme 33-35, 41, 51, 83, 137
Kypros (Kıbrıs) 66, 95, 114, 164, 203, 207, 208, 225
Kyrillos (Aziz) 147
Kyros, Pers kralı 50, 51, 87, 88
Kyros, Pers prensi 70, 71
Kyzikos 39, 70, 93, 103, 108, 142, 143, 162

L
Ladislav 182
Lambros, Spyridon 213
Lampsakos 39, 70, 74, 79, 100
Laodikeia 98
Lasoj II, Macar kralı 202
Lazar 176, 177
Lebedos 69, 98
Leo I, papa 148
Leon I, imparator 130
Leon II, imparator 131
Leon III, imparator 143, 144
Leon IV, imparator 144
Leon V, imparator 146
Leonidas, Sparta Kralı 59
Leontios 143
Lesbos (Midilli)
Leukippos 33-35, 49, 51, 52, 54, 68, 69, 76, 78, 85, 145, 195, 218, 227, 237
Libanius 127
Licinius, imparator 118, 119
Louis VII, Fransız kralı 155, 156
Lozan Antlaşması 236
Lucianus 112
Lucius Verus 109, 113
Lukullus 93
Lysimakhos 89, 90, 92, 97, 98, 247

M
Magnesia ad Maeandrum 40, 45, 78
Magnesia ad Spylon (Manisa) 12, 40, 182, 201, 231, 232, 234
Mahmud II, sultan 205
Mahmud Paşa 186, 189, 191, 193, 195, 196
Malta 202, 203
Manuel Komnenos 155, 156
Manuel Paleologos 176, 178, 180
Marathon Savaşı 56, 57
Marcus Antonius 94
Marcus Aurelius 109, 110, 112, 113, 247
Marcus Vipsanius Agrippa 104
Mardonios 56, 57, 59, 61, 62
Markianos 126, 130
Marmaris 202
Martinus V, Papa 180
Matthias Corvinus, Macar kralı 195, 196

Maxentius 118
Maximianus 116-118
Megabazos 52, 53, 59
Megali İdea 225, 226, 228, 235, 264, 277
Mehmed Ali, Mısır valisi 205, 206
Mehmed I, sultan 179
Mehmed II, sultan 182, 184-199, 223
Mehmed IV, sultan 204
Mehmed Reşad V, sultan 207-209
Mehmed VI, Vahideddin 209, 230, 236
Meletios IV, patrik 241
Memnon 76, 78, 79, 80, 82, 83, 85, 86
Mesih Paşa 189, 198
Midas, Phrygia Kralı 44, 84, 85
Mikhail I, imparator 146
Mikhail II, imparator 146
Mikhail III, imparator 146, 147
Mikhail IV, imparator 147
Mikhail Kerularios 148
Mikhail Paleologos VIII, imparator 167-169, 171, 172, 177, 194
Mikhail Paleologos IX, imparator 172
Mikhail Psellos 147, 148
Mikhail V, imparator 147
Mikhail VI, imparator 149, 150
Mikhail VII, imparator 151
Miletos 11, 27, 29, 30, 36-40, 45-48, 51-54, 61-63, 67-69, 72, 81, 82, 93, 98, 114, 133-136, 217, 219, 252, 253
Milne, George 230, 231
Miltiades 57, 66
Mithridates 80, 92, 94
Mithridates Eupator VI, Pontos Kralı 92, 93, 99
Moğollar 165, 166, 168, 172, 178
Mopsuestia 31
Morgenthau, Henry 238, 239
Muaviye, Halife 141-143
Mudanya 234, 236
Murad I, sultan 175-177
Murad II, sultan 179-184
Murad III, sultan 203, 216
Murad IV, sultan 204
Mustafa II, sultan 204
Mustafa Kemal Paşa 209, 230-237
Mykale Savaşı 38, 62, 63, 81
Myndos 40, 82
Myrina 33-35, 136

N

Narses 117, 134
Nazianzoslu Gregorios (Aziz) 127, 128
Neandria 36, 97
Neron, imparator 109, 111, 112
Nestorios 126
Nevşehir 212
Nikaia (İznik) 97, 101, 110, 119, 120, 122, 123, 145, 152, 153, 161-169, 171-174, 214, 222
Nikephoros Blemmydes 167
Nikephoros Botaneiates 151
Nikephoros Gregoras 174
Nikephoros Phokas 138, 147
Niketas Khoniates 154, 156, 160
Nikomedeia (İzmit) 97, 105, 116-121, 152, 162, 164, 171-174, 233
Nikomedes I, Bithynia Kralı 92, 97

Nikomedes II, Bithynia Kralı 91
Nikomedes IV, Bithynia Kralı 92
Nurbanu Sultan 203
Nymphaeum 165, 167, 169
Nysa 111

O-Ö

Orhan Gazi 173-175
Orlando, Vittorio 229
Orontobates 82, 83
Osman Gazi 172, 173
Ömer Bey 192, 195

P

Papoulas, Anastasios 232, 233
Parmenides 55
Parmenio 78-81, 83, 84
Paschalis II 154
Patara 83
Pausanias, gezgin 35
Pausanias, Sparta kral naibi 54, 61, 65, 81, 98, 112, 246, 256, 257, 259, 264, 275
Pavlos Silentiarius 137
Pavlus (Aziz) 113, 114, 137
Pentzopoulos, Dimitri 242, 264, 275
Pergamon 11, 12, 58, 71, 90-92, 98, 101, 103, 105-107, 110, 113
Perge 11, 31, 84, 101, 114
Perikles 67-69, 73, 74, 252
Pharnabazos 69, 71, 86
Pharnakes II, Pontos Kralı 93-95
Phaselis 39, 41, 66, 83
Philadelphia 98, 163, 218, 242, 278
Philippikos Vardan 143
Philippos II, Makedon kralı
Phokaia 39, 45, 51, 70, 192
Phokas 138, 147
Pierre d'Aubusson 199
Piksodaros, Karya kralı 77
Piraeus 60, 70, 272
Pitane 33-35, 78, 100
Plataia Savaşı 62, 63
Platon 24, 46, 48, 55, 76, 99, 100, 112, 133, 136, 137, 148, 221
Plinius, genç 82
Plinius, yaşlı 107, 113
Plutarkhos 67, 73, 77, 94, 259
Pococke, Richard 216
Polybios 91, 92, 103
Polykrates 48, 54
Pompey 93, 94, 99, 184
Price, Ward 234
Priene 11, 45, 51, 68, 81, 88, 99, 102, 217
Prokopios 132, 133, 135, 136
Prusa (Bursa) 73, 97, 107, 111, 172, 173, 175, 179, 181, 182, 215, 231, 232, 274
Prusias I, Bithynia Kralı 92, 97
Ptolemiaos I, Mısır kralı 83, 89, 99
Ptolemiaos II, Mısır kralı 90, 99, 102, 103
Ptolemiaos III, Mısır kralı 101
Ptolemiaos IV, Mısır kralı 101
Pulcheria, imparatoriçe 124, 126
Pythadoris 106
Pythagoras 48, 49, 55, 112, 244
Pythios 102

R

Rabia Gülnûş, valide sultan 204

Ramsay 212, 263, 275
Raymond, Toulouslu 153
Robert Guiscard, Norman kralı 151-153
Rodos 29, 33, 39-42, 70, 76, 77, 101-103, 142, 143, 178, 196-199, 202, 208, 215
Romanos Diogenos IV, imparator 151
Romanos III, imparator 147
Rum Mehmed Paşa 189
Rükneddin Kılıç Arslan IV, sultan 167
Rükneddin Mesut, sultan 154, 172

S

Sagalassos 84
Sakarya Savaşı 233
Salamis Savaşı 60
Samos 29, 33, 37-39, 48, 52, 54, 56, 62, 68, 75, 85, 96, 100, 112, 142, 225, 251
Sanders, Liman von 227
Sappho 49, 54, 275
Sardes 11, 29, 39, 45, 46, 50-53, 56-58, 61, 71, 80, 83, 84, 90, 96, 98, 100
Schliemann, Heinrich 13, 14, 16, 28, 255, 267, 270, 276, 277
Sebasteia (Sivas) 99, 152, 165, 166, 213
Seferis, Yorgo 252, 253, 265, 276
Selembria (Silivri) 169
Selevkeia ad Kalykadniom (Silifke) 96, 197
Selevkos II, kral 98
Selevkos III, kral 98
Selevkos Nikator I 95, 98
Selim I, sultan 200, 201
Selim II, sultan 203
Selim III, sultan 218
Septimus Severus, imparator 109, 110
Sestos 36, 63, 70, 79
Severus Aleksandros 110
Sevr Antlaşması 231, 232
Side 11, 34, 41, 83, 84, 118, 137, 214
Sigismund, Macar kralı 178
Simplikios 133, 137
Sinasos (Mustafapaşa) 220, 221, 277
Sinope (Sinop) 38, 69, 92, 99, 164, 180
Sixtus IV, papa 196
Skepsis 36, 37, 97
Smyrna (İzmir) 12, 26, 33, 34, 38, 39, 44-46, 66, 81, 88, 97, 98, 102, 106-115, 142, 152, 165, 169, 177-180, 192, 197, 213-216, 218, 220-222, 226, 228-236, 243-248, 250, 251, 253, 267, 268, 270, 271, 277
Sokollu Mehmed Paşa 203
Sokrates 48, 120, 128
Soloi (Pompeipolis) 42, 99-101
Sotiriyu 250, 265
Söğüt 172
Sparta, Spartalılar 58, 59, 61-72, 75, 76, 85, 215
Stepan II, Macar Kralı 154
Stepan VII, Bosna Kralı 195
Strabon 31, 34-36, 40, 42, 61, 97, 98, 102, 103, 105, 106, 111
Straton 100
Stratonikeia (Eskihisar) 96, 98
Süleyman II, sultan 204

Süleyman, Kanuni Sultan 201-203, 215
Süleyman, Orhan Gazi'nin oğlu 175
Swinburne, Algernon
Sylliom 129

T
Talat Paşa 207, 209, 210
Tarsus 86, 95, 113, 118, 122
Telmessos 83
Tenedos (Bozcaada) 15, 33, 35, 36, 238, 245
Teos 39, 51, 54, 69, 72, 102
Termessos 84
Thales 46, 47, 49, 136, 252, 257, 268, 274
Themistios 47, 127
Themistokles 60, 61
Theodora, İustinianos'un eşi, imparatoriçe 132-135, 137
Theodora, Zoe'nin kardeşi, imparatoriçe 148, 149
Theodoros Laskaris I, imparator 161-164
Theodoros Laskaris II, imparator 167, 168
Theodosius I, imparator 123, 124, 127,
Theodosius II, imparator 124-127, 128, 249
Theodosius III, imparator 143
Theon (Smyrnalı) 112
Theophanes 141, 145, 261, 277
Theophilos 146, 187
Thermopylai 59, 60
Thessalonike 59, 119, 156, 161, 162, 173, 176, 180,
Thomas Paleilogos, despot 183, 192, 193
Thukydides 23, 27, 32, 63, 65, 69
Tiberios imparator 138
Tiberius, imparator 106, 107
Timurlenk 178, 179
Tissaphernes 69-71
Tokat 166
Toynbee, Arnold 219, 227, 264, 277
Traianus, imparator 107, 113
Tralles 80, 133, 135, 136
Trebizond (Trabzon) 38, 69, 71, 161, 163-165, 184, 193-195, 223, 225, 272, 274
Triandaphyllidis, Pericles 213
Tribonianos 137
Troya 11, 13-16, 23, 25, 27-32, 34-37, 40-43, 58, 79, 84, 97, 104, 110, 119, 195, 209, 214, 217, 220, 235, 246, 254, 255
Turhan Hatice Sultan 204
Tursun Bey 189, 199, 277
Türk Ortodoks Kilisesi 241

U
Umur Bey 177-179
Urban, Macar mühendis 186, 187
Urbanus II, papa 152, 154
Urbanus V, papa 176
Uzun Hasan 197

V
Valens, imparator 122, 123
Valentinianos I, imparator 122, 123
Valentinianos II, imparator 123
Valentinianos III, imparator 125
Valerianus 115
Vendramin, Andrea, Doç 198
Venedik, Venedikliler 154, 155,

158, 161, 169, 176, 178, 180, 181, 185, 187, 189, 193, 195-201, 203-205, 215, 249
Venizelos, Eleftherios 228, 229, 231, 232, 237, 240
Vitruvius 48, 102, 278
Viyana 203, 204, 219
Vlad II Drakul 180, 195
Vryonis, Speros 221, 263, 278

W
Wilson, Charles 219
Wilson, Woodrow 229
Wood, John Turtle 248, 255

Y
Yenişehir 11, 15, 16, 214, 217, 254

Z
Zağanos Paşa 189, 191
Zenon, imparator 131
Zenon, Stoacı felsefenin kurucusu 55, 100, 136
Zoe, imparatoriçe 147, 148
Zosimos 119, 120, 123, 128

Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapan Anadolu'da yaşayan en büyük halklardan biri Yunanlardır ve bu topraklarda yüzyıllarca bir arada var olan Türklerin ve Yunanların tarihi iç içe geçmiştir.

John Freely, Anadolu'daki Yunanların hikâyesini en başından, Troya Savaşı'ndan başlayarak anlatıyor. Ve 3000 yıllık bu tarihin İstiklal Harbi ve hemen ardından 1923'teki Nüfus Mübadelesi'yle son bulmasına dek bu topraklarda yeşeren medeniyetin, kudretli hükümdarların, tekrar tekrar kurulan kentlerin izlerini ustalıkla sürüyor.

John Freely 1926 yılında New York'ta doğdu. On yedi yaşında Amerikan Deniz Kuvvetleri'ne katıldı. II. Dünya Savaşı'nın son iki yılında çarpışmalarda yer aldı. New York Üniversitesi'nde fizik doktorasını tamamladı ve doktora sonrası çalışmalarını Oxford Üniversitesi Bilim Tarihi Bölümü'nde gerçekleştirdi. 1960 yılından bu yana Boğaziçi Üniversitesi'nde fizik, astronomi ve bilim tarihi dersleri veriyor. Aynı zamanda New York, Boston, Londra ve Atina'da dersler vermiştir. İlk kitabı, Hilary Sumner Boyd'la birlikte 1972'de kaleme aldığı ve 2011'de yeni bir baskısı yapılan *Strolling Through Istanbul*'dur. Freely tarih, mimarlık, bilim tarihi, biyografi ve gezi alanlarında 50'den fazla kitap yazmıştır; birçoğu İstanbul ve Türkiye'nin çeşitli bölgeleri üzerinedir.

Çeviren: Gül Çağalı Güven

DK DOĞAN KİTAP

ISBN 978-605-09-0434-5

sertifika no: 11940

doğankitap.com.tr

18 TL